

D r u g i d e o

*Stvaranje Narodnooslobodilačke vojske
Jugoslavije — sa posebnim osvrtom
na dejstva Treće udarne divizije,
od njenog formiranja zaključno sa bitkom
na Sutjesci*

I FORMIRANJE DIVIZIJA I KORPUSA

1. ORGANIZACIJSKI SASTAV NOVOFORMIRANIH JEDINICA

Oslobođenjem velike teritorije u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj, veličine oko 45.000 km², i povoljnom vojno-političkom situacijom uopšte, stvorene su mogućnosti za uporedno rešavanje krupnih političkih pitanja opštejugoslovenskog značaja (Prvo zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i dr.) i organizovanje velikog broja novoformiranih jedinica u krupnije formacijske sastave.

Perspektive daljeg razvoja oružane borbe nametale su potrebu da se narasloj oružanoj sili daju nove organizacijske forme, koje će olakšati komandovanje i omogućiti preduzimanje većih i samostalnih ofanzivnih dejstava na okupiranoj teritoriji, radi razgaranja ustanka i razvlačenja okupacionih trupa na štem prostoru.

U vezi s tim, u novembru 1942. pristupa se združivanju brigada u divizije, a zatim i većeg broja divizija sa teritorija Hrvatske i Bosne u korpuze. Time počinje i obrazovanje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.⁷⁵

Naredbom Vrhovnog štaba, br. 88 i br. 89 od 1. novembra 1942. formirane su Prva i Druga proleterska udarna divizija.

U sastav Prve proleterske udarne divizije ušle su 1. proleterska, 3. sandžačka i 3. krajiška brigada, a u sastav Druge proleterske udarne divizije 2. proleterska, 4. proleterska i 2. dalmatinska brigada.

Naredbom Vrhovnog štaba br. 90, od 9. novembra 1942. formirana je Treća narodnooslobodilačka udarna divizija, u čiji su sastav ušle 5. crnogorska, 10. hercegovačka i 1. dalmatinska brigada.

⁷⁵ U ovom radu govori se isključivo o jedinicama NOV i POJ koje su, od sredine 1942. pa do kapitulacije Italije, dejstvovale u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Zbog toga se aktivnost Vrhovnog štaba na sprovođenju organizacijskih mera, na forme organizacije jedinica i njihova dejstva na ostalim teritorijama ovde uopšte ne pominju. Zbornik II, Bilten VS NOV i POJ, septembar-novembar 1942. br. 20—22.

Te tri divizije bile su pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba.

Naredbom Vrhovnog štaba br. 93, od 9. novembra 1942, na teritoriji Bosne, formiran je Prvi bosanski udarni korpus od dve tada formirane udarne divizije — Četvrta (2, 5. i 6. krajiška brigada), Peta (1, 4. i 7. krajiška brigada) — i Šesta istočnobosanska udarna brigada.

Naredbom br. 95, od 22. novembra 1942. formiran je Prvi hrvatski korpus NOVJ u koji su ušle, istom naredbom formirane sledeće divizije: Šesta udarna divizija (1, 2. i 9. brigada), Sedma udarna divizija (7, 8. i 13. brigada) i Osma udarna divizija (4, 5. i 6. brigada).⁷⁶

Formiranjem Prvog bosanskog i Prvog hrvatskog korpusa ukinut je Operativni štab za Bosansku Krajinu i Štab Prve operativne zone Hrvatske (područje Like, Korduna i Banije).⁷⁷

Formiranjem prvih korpusa i divizija stvorena je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ). U vezi s tim, Vrhovni štab je svoj dotadašnji naziv (Vrhovni štab Narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije) promenio i uzeo novi — Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ).

Stvaranjem Narodnooslobodilačke vojske zadržani su (a i dalje su se formirali) partizanski odredi, kao posebna organizacijska forma oružanih snaga NOP-a. Odredi su povremeno i prema potreba uključivani u dejstva divizija i brigada, a inače su samostalno dejstvovali na svojim užim područjima, shodno zadacima koji su im postavljeni.⁷⁸

⁷⁰ Divizije tog korpusa, kao i brigade koje su ušle u njihov sastav, formirane su na regionalnoj osnovi i kao takve u narodu, a često i u dokumentima, nazivane prema teritoriji i području sa kojih je bilo ljudstvo njihovo (6. lička, 7. banjiska, 8. kordunaška divizija). Slično je bilo i divizijama Prvog bosanskog korpusa (krajiške divizije).

⁷⁷ Štabovi novoformiranih korpusa imali su u tadanjim uslovima jače naglašenu ulogu teritorijalnih komandi. Oba korpusa su dobila operativna područja, koja su se, uglavnom poklapala: za 1. bosanski korpus sa područjem Operativnog štaba za Bosansku krajinu, a za 1. hrvatski korpus sa područjem Štaba 1. operativne zone Hrvatske. U prvo vreme i novoformirane divizije su ostale na svom ranijem operativnom području pa čak i neke brigade koje su ušle u njihov sastav dejstvovale su izvesno vreme na ranijim područjima, dosta udaljenim od svojih štabova divizija i van njihovog neposrednog uticaja u operativnom pogledu.

Kod oba korpusa, pojedine divizije su doabile svoj definitivan sastav u pogledu grupisanja brigada do kraja 1942.

Novoformirani korpsi zadržali su pod svojom komandom partizanske odrede i jedinice, kao i vojno-pozadinske organe na svom području. Jedino su odredi koji su bili na području I operativne zone Hrvatske ostali pod komandom Glavnog štaba Hrvatske.

⁷⁸ Sem svojih osnovnih zadataka — borbe protiv neprijatelja, partizanski odredi su štitili i pomagali stanovništvo, održavali veze i kanale sa okupiranim teritorijom, naročito sa većim gradovima, vršili obaveštajnu službu itd. Veoma važnu ulogu su odigrali u mobilizacijskom pogledu u toku celog rata. Preko njih je i dalje strujao znatan priliv novih boraca, koji su u njima sticali prva borbena iskustva, pre nego što su upućeni u brigade. Odredi su služili i kao organska osnova za formiranje novih brigada.

Krajem 1942. NOVJ je imala 37 brigada, 36 partizanskih odreda i izvestan broj manjih partizanskih jedinica.⁷⁹ Od toga, na teritoriji Bosne i Hrvatske dejstvovalo je, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, tri divizije (9 brigada), dva korpusa (pet divizija i jedna samostalna brigada — ukupno 16 brigada), i tri brigade van satsava divizija i korpusa — ukupno 28 brigada.

Osim tih jedinica, na teritoriji Bosne i Hrvatske dejstvovalo je i 13 partizanskih odreda (uključujući i Sremski odred, koji se tada nalazio pod komandom štaba Treće operativne zone Hrvatske).

2. FORMACIJSKI SASTAV DIVIZIJA I KORPUSA

U sastav novoformiranih divizija, brigade su pretežno ušle u onakvom formacijskom sastavu u kojem su se zatekle u vreme formiranja divizija. Tek docnije, prema mogućnostima, izvršene su manje korekcije u pogledu raspodele ljudstva (obično novodošlog), opreme i naoružanja. To je urađeno radi približnog izjednačenja sastava brigada u divizijama.

Divizijom je komandovao štab, čiji su uži deo sačinjavali komandant, politički komesar, njihovi zamenici i načelnik štaba.⁸⁰

Za rukovođenje službama štab divizije je imao obaveštajnog oficira sa pomoćnikom, intendanta, takođe sa pomoćnikom, i referenta saniteta, koji je ujedno rukovodio i pokretnom divizijskom bolnicom.

Za službu veze u diviziji u to vreme nije postojao poseban referent, već je tu dužnost vršio komandir čete ili voda za vezu.

U svom organskom sastavu, divizije su imale po tri brigade, bateriju ili vod topova⁸¹, četu ili vod za vezu i pionirski (minerski) vod.

Prištabske delove u diviziji su sačinjavali:

- prateća četa (1—2 voda za obezbeđenje i vod kurira);
- prihvatna divizijska bolnica (često nazivana pokretna), koja je obično imala dva odjeljenja — hirurško-interno i zarazno.
- divizijska hirurška ekipa (za hirurške intervencije).

U sastavu divizijske bolnice nalazila se i divizijska bolnička četa, koja je trebalo da ima dva voda od po 30 bolničara, ali je obi-

⁷⁹ Te snage su vezivale u to vreme za sebe kompletnih 19 italijanskih, 6 nemačkih i 5 bugarskih divizija, delove 3 mađarske divizije, oružane snage NDH, Nedićeve, četničke i druge kvislinške jedinice (Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, II izdanje, strana 334).

⁸⁰ Neki štabovi su imali i pomoćnika načelnika štaba, koji je često nazivan operativnim oficirom.

⁸¹ Kod nekih divizija, artiljerija u prvo vreme nije ni bila formirana, već su pojedina artiljerijska odjeljenja ili oruđa ostala u sastavu brigada. Tek docnije, kada se povećao plen u artiljerijskim oruđima, formirane su posebne divizijske artiljerijske baterije ili vodovi.

čno imala manje.⁸² Bilo je predviđeno da divizijski sanitet ima i priručnu apoteku.

— divizijska komora (trupna i bojna) — samo za prištapske delove divizije.

Prištapski delovi su imali svoje komandire i političke komesarre. U pogledu opšteg rukovođenja, oni su bili vezani za odgovarajuće članove štaba divizije.

Brojno stanje divizija variralo je, zavisno od jačine brigada u njihovom sastavu, od 2.500 do 4.000 ljudi.⁸³

Štabovi korpusa bili su, po svojoj unutrašnjoj organizaciji, slični štabovima divizija, samo nešto razvijeniji, s obzirom na potrebe rukovođenja većim brojem jedinica (divizije, partizanski odredi, i vojno-teritorijalne jedinice i ustanove na svojim područjima).

Oba korpusa, u čiji su sastav ušle jedinice koje su ranije dejstvovali sa osloncem na veće slobodne teritorije, bili su za naše tadanje uslove vrlo dobro naoružani; raspolagali su velikom količinom automatskog oružja, minobacača i većim brojem artiljerijskih oruđa.⁸⁴

Organizaciono-formacijski sastav divizija (korpusa) odgovarao je do tada stečenim iskustvima u taktici partizanskog ratovanja, geografskim osobinama zemljišta na kome su dejstvovali i našim, još uvek malim mogućnostima. Divizije su, kao i brigade, bile izrazito pešadijskog sastava; po brojnom stanju i naoružanju uglavnom su odgovarale jačini neprijateljskih pešadijskih pukova (brigada)⁸⁵. No, bez obzira na to, divizije su, obzirom na naše tadanje uslove i mogućnosti, izvršavale zadatke operativno-taktičke, i u daljem procesu borbe potpuno su se afirmisale kao operativno-taktičke jedinice.

S formiranjem divizija, partijska organizacija u brigadama ostala je nepromjenjena. U decembru 1942. odlukom CK KPJ formirani

⁸² Ljudstvo divizijske bolničarske čete bilo je uključeno u rad divizijske bolnice i hirurške ekipе. Mada je divizijska hirurška ekipa, načelno, trebalo da bude u sastavu bolnice, od toga se, obzirom na potrebe, često odstupalo, i ekipa je, zavisno od borbenih potreba, upućivana na pravce na kojima se predviđala njena najšira upotreba.

⁸³ Izloženi formacijski sastav bio je, uglavnom, isti za sve divizije, mada je bilo izvesnih razlika. Te razlike proistekale su u vezi sa raspoloživim naoružanjem i opremom, pa su neke jedinice, naročito prištapske, bile veće ili manje, kako po svom brojnom stanju i naoružanju, tako i po raspoloživoj opremi. Cesto su nosile i različite nazive; u nekim divizijama bila su grupisana sva teža oruđa (topovi i minobacači) u jednu jedinicu, pod nazivom prateća četa, a prateća četa ranije navedenog sastava i uloge nazivana je komandnom četom, itd.

⁸¹ Prvi bosanski korpus je imao artiljerijski divizion, a Prvi hrvatski artiljeriju (Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, II izdanje, 1963, str. 333).

⁸⁵ Mada je formiranjem divizija (korpusa) otpočeo proces uključivanja rodovskih elemenata u njihov organski sastav (artiljerija, inžinjerija, veza itd.) ti rodovski delovi su bili neznačni u odnosu na pešadiju, čak i u odnosu na neprijateljske pešadijske pukove punog formacijskog sastava.

Združivanje rodova vojske u sastavu divizije izvršeno je tek na kraju prve polovine rata, posle kapitulacije Italije, kada su, razoružavanjem većeg broja italijanskih divizija, bile za to stvorene mogućnosti.

su divizijski biroi (uslovno nazivani komiteti), kao rukovodstva divizijske partijske organizacije.⁸⁰ U decembru te godine bili su, takođe, obrazovani brigadni komiteti SKOJ-a, kao rukovodstva brigadne skojevske organizacije. Brigade su do tada, za rukovođenje skojevskom organizacijom imale samo bataljonske komitete.

Partijska rukovodstva u jedinicama pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba bila su direktno vezana za CK KPJ, a rukovodstva partijskih organizacija u jedinicama pod komandom glavnih štabova, za nacionalna ili pokrajinska partijska rukovodstva.

Uporedo sa razvojem NOV, razvijali su se i vojno-teritorijalni organi. Do kraja 1942. na oslobođenim teritorijama formirano je četrnaest komandi područja: bihaćka, drvarska, podgrmečka, jajčka i livanjska — u Bosni, i banijska, kordunaška, lička, primorsko-goranska, splitska, biokovsko-neretvanska, žumberačka, psunjška i papučko-krndijska — u Hrvatskoj. U drugoj polovini oktobra, pri Vrhovnom štabu je osnovan Privremeni upravni odsek, koji je rukovodio radom narodnooslobodilačkih odbora i vojnim vlastima u pozadini, organizacijom bezbednosti na oslobođenoj teritoriji i propagandom u zemlji i inostranstvu. Posle osnivanja AVNOJ-a, rukovođenje narodnooslobodilačkim odborima preuzeo je njegov Izvršni odbor, a rukovođenje vojnim vlastima u pozadini ostalo je u nadležnosti Vrhovnog štaba.⁸¹

3. ORGANIZACIJSKE MERE VRHOVNOG ŠTABA U VEZI SA STVARANJEM NARODNOOSLOBODILACKE VOJSKE JUGOSLAVIJE

Mada je Vrhovni štab i do tada, radi planiranja pripremanja i izvođenja operacija i rukovođenja službama koje su sa tim bile u neposrednoj vezi, imao odgovarajuće organe, Vrhovni komandant je, nakon reorganizacije jedinica, reorganizovao i Vrhovni štab u decembru 1942. kako bi što bolje odgovorio potrebi planskog rukovođenja neposredno potčinjenim štabovima i jedinicama. Radi toga je bio podeljen na odseke, komisije i sekcije:

1) *operativni odsek*, sa tri sekcije: za pripremu i izvođenje operacija, za organizaciju, formaciju i mobilizaciju vojske, i za nastavu i obuku; 2) *obaveštajni odsek*, sa dve sekcije: za obaveštavanje, prikupljanje podataka o neprijatelju (na oslobođenoj i neoslobodenoj teritoriji), i za kontrašpijunažu; 3) *ekonomski odsek*, sa tri sekcije: za naoružanje i bojnu opremu, za ishranu i dotur hrane, i za opremu u odeći i obuću; 4) *vojnosudski odsek*; 5) *odsek za vojne vlasti u pozadini*; 6) *tehnički odsek*, sa četiri sekcije: građevinskom (za gradnju puteva i naselja), poštansko-telefonskom (za izgradnju i

⁸⁰ U sastav divizijskog komiteta ulazili su: zamenici političkih komesara brigada i politički komesar divizije. Sekretar komiteta bio je politički komesar divizije ili jedan od zamenika političkih komesara brigade.

⁸¹ Za rad na organizaciji pozadine i rukovođenje pozadinskim vojnim vlastima, Vrhovni štab je, mesto Privremenog upravnog odseka, obrazovao Pozadinski odsek, ali je i on postojao kratko vreme jer je, reorganizacijom Vrhovnog štaba, obrazovan Odsek za vojne vlasti u pozadini (Oslobodilački rat naroda Jugoslavije, str. 337).

održavanje telefonskih linija), saobraćajnom (za organizaciju transzitnog i lokalnog saobraćaja) i industrijskom (za organizaciju mlinova, pilana, fabrika kože i sl.), 7) *sanitetski odsek*, sa četiri referenta: za sanitet operativne vojske, za epidemiologiju, za bolnice, i za apotekarstvo; 8) *komisija za borbu protiv špijuna i pete kolone*.⁸⁸

Na čelu odseka nalazi se šef odseka, a sekcijama u sastavu odseka rukovodili su šefovi sekcija, kao referenti, odgovorni šefu odseka.

Na čelu Štaba nalazio se načelnik štaba, sa dva pomoćnika.

Štab je imao izvestan broj pomoćnog kancelarijskog osoblja za obavljanje raznih poslova.

U to vreme Vrhovni štab je imao na svom neposrednom raspoređivanju Prateći bataljon, sastava: dve pešadijske čete (za neposredno obezbeđenje Štaba) i inžinjerijska četa (za razne tehničke i inžinjerijske zadatke).⁸⁹

Naredbom Vrhovnog komandanta od 4. novembra 1942. za školovanje komandanata bataljona, brigada i divizija, osnovana je i Vojna škola Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, i stavljena pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba.⁹⁰

S obzirom na rastuće potrebe za kadrovima raznih specijalnosti, na oslobođenoj teritoriji je, pod direktivama Vrhovnog štaba, organizovano više raznih kratkotrajnih kurseva (obično petnaestodnevnih, a 12. novembra je formirana i prva artiljerijska oficirska škola u Hrvatskoj).⁹¹

Povoljan razvoj borbenih dejstava na moru, uticao je da se, po naređenju Vrhovnog štaba od 18. decembra, pri štabu IV operativne zone Hrvatske formira Sekcija za ratnu mornaricu, sa zadatkom da rešava organizacijska pitanja mornaričkih jedinica i rukovodi njihovim dejstvima. U vezi s tim, na oslobođenom delu obale i na

⁸⁸ Isto, str. 335.

⁸⁹ Prateći bataljon Vrhovnog štaba formiran je početkom novembra 1942, u Bosanskom Petrovcu. Do tada je Vrhovni štab obezbeđivala prateća četa formirana u drugoj polovini marta 1942. u Foči.

Odluka o formiraju Pratećeg bataljona doneta je početkom oktobra i već u toku tog meseca u Bosanski Petrovac su počeli stizati naročito odabrani borci iz okolnih partizanskih odreda i brnigada (iz Bosne, Like, Gorskog kotara, Dalmacije, Banije i Kordun). Jezgro tog bataljona bila je ranije prateća četa, sastavljena, većinom od boraca Valjevskog partizanskog odreda. U isto vreme formirana je Inžinjerijska četa. Njenu je osnovu sačinjavala pionirska desetina, formirana u Foči, u sastavu tadanje prateće čete. U sastav novoformirane inžinjerijske čete ušao je i deo slušalaca završenog inžinjerijskog kursa u Bosanskom Petrovcu (Po člancima Milorada Jankovića i Vladimira Smirnova — Edicija »Neretva«, izdanje VIZ-a 1965, knj. I).

⁹⁰ Ova škola je, u stvari, produženje Oficirske škole Glavnog štaba Hrvatske. Određen je novi komandni kadar i izrađen nastavni plan za viši i niži kurs na osnovu pravila i udžbenika bivše jugoslovenske vojske. Školi su bili potčinjeni i omladinski tečajevi za praktično izvođenje obuke, ranije organizovani od Glavnog štaba Hrvatske i Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Viši kurs počeo je sa radom 17. a niži 26. novembra, uglavnom sa starim nastavnim kadrom. (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. 138 i 139).

⁹¹ Oslobođilački rat, str. 605.

ostrvima, počelo je već tada postepeno formiranje stanica ratne mornarice. Njihov je osnovni zadatak bio da sprečavaju i otežavaju neprijatelju pomorski saobraćaj.

Relativno povoljni uslovi na slobodnoj teritoriji omogućili su intenzivan rad na organizacijskom, političkom i borbenom učvršćenju jedinica. Uporedo s tim, preduzet je niz mera da se, sa razvojem i učvršćenjem narodne vlasti, reše osnovna pitanja uređenja slobodne teritorije, kao sigurne baze Narodnooslobodilačke vojske. U tom smislu su preduzete mere za dalji razvoj i detaljnije određivanje uloge i zadatka vojno-pozadinskih organa na slobodnoj teritoriji u pogledu mobilizacije ljudstva, snabdevanja, stvaranja materijalnih rezervi, razvoja tehničkih službi, transporta i uređenja i održavanja puteva, ptt-linija itd.

Posebna pažnja je posvećena borbenoj izgradnji jedinica i štabova. Sem organizovanja raznih kurseva za obučavanje kadrova, u tom kratkom periodu je izdat veći broj uputstava o načinu izvođenja pojedinih taktičkih radnji, borbenoj dokumentaciji i vođenju evidencije o raznim pitanjima života, rada i borbe jedinica.⁹²

Tada su postavljeni i osnovi za razvoj ratnog dopisništva. Direktivom CK KPJ od 25. novembra 1942. godine⁹³ predviđeno je da se preko partijskih rukovodstava pokrajina na teritoriji Jugoslavije obezbede saradnici i dopisnici »Borbe«, radi prikupljanja partijskog, agitaciono-propagandnog, istorijskog i ostalog materijala. Direktivom se ukazuje i na potrebu određivanja pogodnih vojnih (ratnih) saradnika i dopisnika u jedinicama, ne samo za »Borbu« nego i za brigadne, bataljonske i četne listove. Na osnovu te direktive bili su izabrani i radili su prvi dopisnici »Borbe« u korpusima i divizijama.

S obzirom na dotadašnja iskustva, posebna pažnja bila je posvećena organizaciji i razvoju sanitetske i obaveštajne službe.

Od 25. do 27. septembra 1942, održan je u Bosanskom Petrovcu Prvi kongres lekara NOV i POJ, na kome su razmatrana važna stručna medicinska i organizacijska pitanja saniteta. Razrađena pitanja objavljena su 10. novembra te godine u Statutu saniteta NOV i POJ. Statutom je razgraničen sanitet operativne vojske (trupni sanitet) od saniteta pozadine (teritorijalni sanitet), što do tada nije bio slučaj. Tom podelom trebalo je da se stvore bolji uslovi za razvoj saniteta u celini, pri čemu je posebna pažnja bila posvećena trupnom sanitetu. U tom smislu su donesene detaljne odredbe o zadacima, formacijskom sastavu i materijalnoj opremi trupnog saniteta, zaključno sa divizijom; takođe je regulisan odnos saniteta prema komandovanju, obostrane dužnosti i nadležnosti. Detaljnije je bio regulisan i rad saniteta jedinica u botbi, tako da su time postavljeni osnovi za dalju izgradnju sanitetske taktike naših jedinica.⁹⁴

⁹² Sačuvan je i odštampan veći broj dokumenata koji ukazuju na napore Vrhovnog štaba i ostalih većih štabova u rešavanju niza navedenih pitanja, (Zbornik, tom II, knjiga 6, 7. i 8).

⁹³ Zbornik, tom II, knj. 6. dok. br. 179.

⁹⁴ Zbornik, tom II, knjiga 6, dok. br. 62 i 159.

Mada kratkoća vremena i ostale okolnosti (nedovoljan broj lekara, nedostatak sanitetskog materijala itd.) nisu dopustili da se postignu vidniji rezultati u izgradnji trupnog saniteta, teritorijalni sanitet je, ipak, ostvario vidne uspehe.⁹⁵

Uputstvom Vrhovnog komandanta od novembra 1942. o organizacijskoj strukturi i zadacima obaveštajne službe⁹⁶ izvršena je podela na teritorijalnu obaveštanju mrežu (na slobodnoj i okupiranoj teritoriji) i na obaveštajnu mrežu u mobilnim i operativnim jedinicama (trupna obaveštajna služba).

Skelet tako postavljene teritorijalne i trupne obaveštajne službe činili su planski postavljeni obaveštajni centri. U teritorijalnoj mreži, pri glavnim štabovima postojali su glavni i pomoćni (rejon-ski) obaveštajni centri, a po opštinama i selima obaveštajni poverenici, saobrazno geografsko-administrativnoj strukturi obaveštajnih područja. Osim toga, na oslobođenoj teritoriji, u teritorijalnu obaveštajnu mrežu bili su uključeni i obaveštajni centri vojno-pozadinskih organa.

U trupnoj obaveštajnoj službi bili su obrazovani: korpusni (glavni) i divizijski, brigadni i bataljonski obaveštajni centri, a po četama (baterijama) i odgovarajućim jedinicama obaveštajni poverenici.

U glavnim obaveštajnim centrima sticali su se, prikupljali, pro- učavali i sređivali izveštaji obaveštajnih centara i u predviđenom roku slati Obaveštajnom odseku Vrhovnog štaba. Tako je prikupljanje, sređivanje, obrada i slanje izveštaja bilo stepenovano po vertikalnoj liniji. Ali, kod teritorijalne obaveštajne mreže, osim toga, uključivanjem obaveštajne službe vojno-pozadinskih organa na pojedinim delovima teritorije bila je razvijena i horizontalna saradnja u prikupljanju i razmeni obaveštajnih podataka.

Svi obaveštajni centri su imali u svom sastavu dve sekcije, za obaveštavanje i za kontrašpijunažu.

Uputstvom je posebno bila naglašena potreba pune saradnje teritorijalne i operativne trupne obaveštajne mreže, uključujući u tu saradnju i pomoć partiskih organizacija na terenu. Naročito se težilo za uspostavljanjem novih veza gde one nisu postojale, i punoj kontroli neprijateljske špijunaže na slobodnoj i okupiranoj teritoriji.⁹⁷

⁹⁵ Velika slobodna teritorija, pogodni orografski uslovi, visoka politička svest naroda omogućili su da se za kratko vreme obrazuju četiri, glavna bolnička centra u širim rejonima petrovačkog bazena, Grmeča, Plješevice i Petrove gore, pretežno po sistemu šumskih bolnica, mada je i sam grad Bihać, zbog povoljnih smeštajnih i ostalih uslova, bio iskorišten u bolničke svrhe.

U te bolničke centre slivali su se ne samo ranjenici iz jedinica koje su dejstvovali sa osloncem na slobodnu teritoriju Bosanske krajine i Hrvatske, već i svi teži ranjenici grupe divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, koje su tada dejstvovali na širokom manevarskom prostoru srednje Bosne i Dalmacije.

^w Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 185.

⁹⁷ Kao jedna od mera za suzbijanje neprijateljske špijunaže na slobodnoj teritoriji i u jedinicama, bili su uvedeni i štampani partizanski lištovi za sve borce i rukovodioce po jedinicama. Ti listovi predstavljaju prve tipizirane lične legitimacije pripadnika NOV i POJ (Zbornik, tom I, snj. 6, dok. br. 188).

Mada se i nakon takve reorganizacije obaveštajne službe trupna obaveštajna služba i dalje prvenstveno oslanjala na teritorijalnu obaveštajnu mrežu, jer je taj način rada najbolje odgovarao našim uslovima, ipak je trupna obaveštajna služba time bila postavljena na sigurnije osnove. Ona je sposobljena za samostalno prikupljanje podataka i njihovu proveru pred neposredno izvršavanje borbenih zadataka jedinica. Prošireni obaveštajni aparat je, u većoj meri nego dotada, odgovarao i potrebama solidnijeg izbora i razvoja obaveštajnih kadrova.

*

Stvaranjem Narodnooslobodilačke vojske počela se ostvarivati zamisao CK KPJ da se, u procesu oslobođilačkog rata i revolucije, stvori nova, revolucionarna armija, sposobna da sopstvenim snagama rešava pitanja daljeg vođenja rata i revolucije. I zaista, stvana je, za tadanje uslove, vojska znatnih borbenih mogućnosti, a njeni moralno-politički kvaliteti i ogromna podrška naroda, izvora njene snage, otvarali su joj široke perspektive razvoja. Njeno postojanje i dejstva — uporedo sa dejstvima velikog broja partizanskih odreda, koji su pokrivali znatne delove Jugoslavije — u vreme kada su fašističke sile bile na vrhuncu svoje moći, a okupirana Evropa predstavljala njihovu moćnu bazu za vođenje rata, davalо joj je izuzetnu ulogу i značaj.

Obrazovanjem Narodnooslobodilačke vojske postavljene su osnove i date smernice njenog razvoja; dalji rad na organizacijskom i borbenom učvršćivanju združenih jedinica, kao i njihovom materijalnom obezbeđenju, tek je predstojao. U tom pogledu bilo je još nedograđenosti, koje su uglavnom proizlazile iz objektivnih teškoća i okolnosti. Veći broj novoformiranih jedinica, u proteklim borbama znatno je proređen, stariji i iskusniji komandi i borački sastav, veliki priliv novog ljudstva bez borbenog iskustva, nedovoljne količine raspoložive opreme, naoružanja i municije — sve je to i te kako otežavalo i usporavalo rešavanje gorućih pitanja, i to tim više što su se ona rešavala u uslovima neprekidne borbene aktivnosti jedinica.

U takvim uslovima postavljena, nova vojna organizacija trebalo je da se postepeno odrazi na borbenu praksu i taktiku novoformiranih brigada i divizija. Preduzimanje krupnijih i složenijih dejstava, različitih po ciljevima, zadacima i načinu izvođenja, zahtevali su određeno vreme da bi kroz borbenu praksu ispoljili uticaj na izgradnju štabova i homogenost novooobrazovanih jedinica.

Predstojali su još i duži naporи u otklanjanju navika jednog dela starešinskog i boračkog sastava, stečenih u ranijem, pretežno regionalnom načinu izvođenja partizanskih dejstava. Te su se navike ispoljile, uglavnom, u velikoj samostalnosti, precenjivanju ili potcenjivanju sopstvenih mogućnosti, težini za uspesima u svim prilikama i okolnostima, nedovoljnom smislu za potrebe održavanja veze i sadejstva, uopšte uzev, u još nedovoljno stečenim iskustvima

u usklađivanju i podređivanju dejstava jedinica opštem zadatku. Vrhovni štab i ostali štabovi preduzimali su u to vreme niz mera kako bi se ti nedostaci otklonili.

Velika slobodna teritorija bila je solidan oslonac borbenih dejstava jedinica i pružala je, u datoј situaciji, povoljne mogućnosti da se, uporedo sa pojačanim borbenim aktivnostima relativno brzo (do nastupanja proleća) ta pitanja reše, i da se organizovanjem i uređenjem slobodne teritorije u pozadinskom smislu obezbede potrebe materijalnog snabdevanja jedinica i postepeno stvore neophodne rezerve. To je umnogome zavisilo i od raspoloživog vremena, pa se razvio užurban rad na rešavanju tih pitanja, kako bi se što spretnije dočekale neprijateljske intervencije, koje su se očekivale, mada se vreme preduzimanja i njihove razmere nisu mogli predvideti.

Međutim, neprijateljska ofanziva, preduzeta neočekivano, usred zime, velikim snagama i sredstvima, prekinula je ostvarivanje svih započetih mera i zamisli. Neprijatelj je, u strahu od nastanka »Titove države« požurio da spreči njeno konsolidovanje na oslobođenoj teritoriji.

Od tada pa do kapitulacije Italije, na teritorijama Hrvatske i Bosne i Hercegovine nalazile su su glavne snage NOV i POJ i na njima su se pretežno odigrali presudni događaji narodnooslobodiлаčkog rata i revolucije. Ušavši u taj period sa velikim kapitalom moralno-političke prirode, koji je, u uslovima višestruke nadmoćiosti neprijatelja u snagama i sredstvima, imao izuzetan značaj, NOVJ je na pomenutim teritorijama vodila niz borbi i bojeva i dobila sudbonosne bitke na Neretvi i Sutjesci. To njeno gotovo danočno vojevanje neposredno se odrazilo na njenu taktiku i operativnu veština i od posebnog je interesa za proučavanje.

Jedna od prvih formiranih divizija, Treća udarna divizija, učestvovala je u svim tim operacijama, zaključno sa bitkom na Sutjesci. Njena dejstva i način na koji je ona rešavala dobijene zadatke izloženi su i analizirani u narednim poglavljima ovoga rada.

4. RASPORED I ZADACI GLAVNIH SNAGA NOVJ NAKON FORMIRANJA DIVIZIJA I KORPUSA

Koncentracija glavnih snaga NOVJ na oslobođenoj teritoriji Bosne i Hrvatske pružala je povoljne uslove ne samo za njeno proširenje i povezivanje sa slobodnom teritorijom u Sloveniji⁹⁸ nego i

⁹⁸ Četiri formirane slovenačke brigade, jačine od po 350—380 boraca, u jeku italijanske ofanzive na anektiranom delu Slovenije (tzv. Ljubljanskoj pokrajini) uspele su da se održe uprkos velikim snagama koje su Italijani, kao god i sadejstvu Nemaca, koji su svojim snagama zatvorili nemačko-italijansku granicu radi sprečavanja prebacivanja partizana sa jednog područja u drugo. Mada je okupator u ovoj ofanzivi postigao izvesne rezultate i time usporio razvoj NOB-a u Sloveniji, ipak se, do kraja novembra 1942. situacija u Sloveniji konsolidovala.

Međutim, zbog specifičnih prilika u podeljenoj Sloveniji, privremene stagancije ustanka i male jačine formiranih brigada, još nisu bili sazreli uslovi za njihovo grupisanje u diviziju, zato su ostale u sastavu formiranih operativnih zona.

razmah ofanzivnih dejstava prema istoku i jugu, gde je ustank bio u privremenoj stagnaciji.

Preduzimanje ofanzivnih dejstava na celoj teritoriji NDH nametalo se i potrebom za puno angažovanje i razvlačenje neprijateljskih snaga na širokom prostoru, kako bi se omele njegove jače koncentracije i osujetila dejstva prema slobodnoj teritoriji, koja su se uskoro mogla očekivati."

S obzirom na te mogućnosti, perspektive i predviđanja Vrhovni štab je, neposredno posle formiranja NOVJ, jedinicama postavio sledeće okvirne zadatke:

— Prvi bosanski i Prvi hrvatski korpus zadržavaju se na svojim operativnim područjima, s tim da, radi učvršćenja slobodne teritorije i stvaranja uslova za dalja dejstva, zauzmu neprijateljska uporišta u dolinama Une i Sane i onesposobe komunikaciju Banja Luka — Prijedor — Kostajnica. Po izvršenju tih zadataka Prvi bosanski korpus trebalo je da prenese težište svojih dejstava na sever, ka dolini Save, a Prvi hrvatski korpus da delom snaga (6. lička divizija) prodre ka Gračacu i severozapadnom delu Like. Ostale njegove snage (8. i 7. divizija) imale su zadatak da produže dejstva prema Karlovcu, Topuskom i Sunji i prenose postepeno težište svojih dejstava prema desnoj obali Save, oslanjajući se na slobodnu teritoriju.

Dejstva ta dva korpusa južno od Save i uporedna dejstva jedinica 3. i 2. operativne zone Hrvatske severno od Save trebalo je ne samo da povežu i prošire slobodne teritorije nego da ozbiljno ugroze glavnu komunikaciju Zagreb — Beograd, koja je u datoj opštjoj strategijskoj situaciji na evropskom ratištu imala za Nemce prvorazredan značaj.

Radi angažovanja i razvlačenja neprijateljskih snaga na širokom prostoru srednje i istočne Bosne i u Dalmaciji, kao i radi daljeg potpomaganja oslobođilačke borbe u tim krajevima, grupa divizija koja je bila pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba dobila je sledeće zadatke:

— Druga proleterska divizija, uz sadejstvo jedinica 4. operativne zone Hrvatske, trebalo je da oslobodi teritoriju između Knina, Drniša i Vrlike, a zatim da dejstvuje ka jugozapadnom delu Bosne.

— Prva proleterska i Treća udarna divizija, prodirući preko r. Vrbasa, imale su zadatak da razbiju četničke i ustaško-domobranske formacije i uniše njihova uporišta u srednjoj Bosni, gde je trebalo, u isto vreme ponovo pokrenuti narod u borbu. Po meri postignutih

⁹⁹ Mada Nemci u Hrvatskoj i Bosni nisu raspolagali jačim snagama za preduzimanje ozbiljnijih operacija, kojima bi paralisali naglo jačanje oslobođilačke borbe na celoj teritoriji NDH, ipak su, već u oktobru, preduzeli mere da olakšaju komandovanje u budućim operacijama na teritoriji NDH. U SI, Brodu 20. oktobra, formiran je štab komandanta nemačkih trupa u Hrvatskoj, sa generalom Litersom na čelu, a teritorija NDH je podeljena na dva dela. Za teritoriju severno od Save bio je nadležan nemački opunomoćeni general u Zagrebu Glajze fon Horstenau, a za teritoriju južno od Save, do nemačko-italijanske demarkacione linije, general Liters. Oba su bila neposredno potčinjena generalu Leru, vrhovnom komandantu Jugoistoka (Oslobodilački rat, str. 347).

rezultata, obe divizije imale su usmerliti svoja dalja dejstva na istok i, napadima na uporišta neprijatelja i komunikacije u dolini r. Bosne, povezati se sa našim jedinicama u istočnoj Bosni.

Izložena podela zadataka novoformiranih jedinica NOVJ ukazuje na namjeru Vrhovnog štaba da najveći deo tih snaga angažuje za konsolidaciju i dalje širenje i povezivanje slobodne teritorije u zapadnoj Bosni i Hrvatskoj, kao i operativne osnovice, ekonomski baze i oslonca za buduća dejstva. Mada su se, s obzirom na dodatac pretrpljene neuspehe i značaj izgubljenih teritorija, uskoro moglo očekivati jače neprijateljske reakcije, situacija još nije bila jasna. Iako se neprijatelj uglavnom ograničavao na odbranu, pretpostavljalo se da to neće dugo trajati, ali se nisu mogli predvideti vreme, stepen angažovanja i razmere njegovih budućih dejstava, posebno zbog zime. Zato je Vrhovni štab težio da prednosti date situacije što bolje iskoristi za razmah ofanzivnih dejstava na velikom prostoru od Save do Jadranskog mora, ne gubeći izvida i mogućnosti neprijatelja da preduzme operacije većih razmara prema slobodnoj teritoriji.¹⁰⁰

Zadaci dodeljeni grupi divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba i rezultati koji su se očekivali od njihovih dejstava trebalo je da omoguće širi razvoj oslobođilačke borbe i stvaranje novih slobodnih teritorija, a time da se posredno olakšaju dejstva jedinicama oba konpusa u odbrani, daljem širenju i povezivanju centralne slobodne teritorije u Bosanskoj krajini i Hrvatskoj, koja je, u dатој situaciji, imala za nas izuzetan značaj.

Međutim, Vrhovni štab, stavljajući pod svoju neposrednu komandu te tri divizije i dajući im neposredno zadatke, nije u dатој situaciji mogao preciznije predvideti njihovu kasniju ulogu i upotrebu, mada su o tome, svakako, pravljeni planovi.¹⁰¹

U sastav tih divizija ušle su sve proleterske i udarne brigade koje su, sa Vrhovnim štabom, izvršile prodor u zapadnu Bosnu i za sobom imale dugo borbeno i političko iskustvo, kao god i 3. krajiska i 1. i 2. dalmatinska brigada, koje su formirane među prvim brigadama od odreda, koji su sa svojih područja imali duže borbeno

¹⁰⁰ Interesantna je u tom pogledu direktiva Vrhovnog komandanta od 22. novembra 1942. Glavnom štabu Hrvatske, u kojoj se ukazuje na verovatne pravce neprijateljskog dejstva, uz sugestije za upotrebu raspoloživih snaga u tom slučaju (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 175).

¹⁰¹ Zbog toga se, po mom mišljenju, grupa divizija u to vreme ne može nazivati glavnim snagama NOVJ (Oslobodički rat str. 347). Glavne snage, kako u odnosu na jugoslovensko ratište, tako i u odnosu na zapadni deo Jugoslavije, bile su, u dатој situaciji, sve jedinice NOVJ koje su dejstvovalе na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Ova grupa divizija, mada, unapred predviđena za rešavanje krupnijih zadataka, ostala je, u daljem razvoju događaja, jezgro buduće operativne grupe Vrhovnog štaba, u koju su, u vreme 4. i 5. neprijateljske ofanzive, postepeno uključivane još neke divizije i brigade. Opšte pogoršanje situacije, privremeni gubitak slobodne teritorije u 4. neprijateljskoj ofanzivi i kontinuirana neprijateljska dejstva do sredine juna 1943. godine u pravcu jugoistoka, sa ciljem potpunog uništenja naših snaga i Vrhovnog štaba, dali su Glavnoj operativnoj grupi izuzetan značaj i ulogu osnovnih snaga NOVJ.

iskustvo. Prema tome, sve tri divizije, po svom sastavu, kvalitetu jedinica i zadacima koji su im dodeljeni imale su opšte jugoslovenski karakter.

Brigade Udarne grupe bile su u dotadašnjim neprekidnim borbama dosta proredene i oslabljene, pa su pred ulazak u sastav divizije pojačane sa oko 2.000 novih boraca iz Dalmacije. Brojno stanje brigada koje su ušle u sastav tih divizija bilo je približno po oko 11.000—13.000 boraca. Pri tome, sve tri divizije bile su, po svom formacijskom sastavu, naoružanju i opremi, sa manjim razlikama, približno iste jačine. One su se, početkom novembra, nalazile na sledećim prostorijama:

- Prva proleterska: na levoj obali Vrbasa, zapadno od komunikacije Banja Luka — Jajce;
- Druga proleterska: na tromeđi Bosne, Like i Dalmacije, na prostoriji — Glamoč, Šator-planina, Dinara, orijentisana prema srednjoj Dalmaciji;
- Treća udarna: na širokoj prostoriji između Travnika, Bugojna, Kupresa, Duvna i Prozora (5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada) i u Glamočkom Polju (1. dalmatinska brigada).

Prema tome, jedna od prvih formiranih divizija NOVJ, Treća udarna divizija, dejstvovala je u sastavu grupe divizija, i njena dejstva i način na koji je rešavala dobijene zadatke izloženi su u nadinim poglavljima ovog rada.

II FORMIRANJE I BORBENA DEJSTVA TREĆE UDARNE DIVIZIJE U SREDNJOJ BOSNI

FORMIRANJE DIVIZIJE

Prema naredbi Vrhovnog komandanta br. 90, od 9. decembra 1942. godine, formiranje Treće udarne divizije počelo je 11. i zavrseno 18. novembra, u Glamočkom polju. Radi toga su se 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada, koje su od sredine oktobra dejstvovale pod zajedničkim operativnim štabom, na ranije navedenom prostoru (uglavnom po bataljonima), prikupile do 18. novembra u Gamočkom polju, a 1. dalmatinska brigada, koja je bila podeljena na dva dela, dejstvovala je u rejonu Livna i na prostoriji Svilaja — Mosor — Biokovo, pa se u Glamočkom polju našla već krajem oktobra.

U sastav divizije 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada ušle su sa po pet, a 1. dalmatinska brigada sa četiri bataljona.

Štab divizije nalazio se u Glamoču, gde je bio i oformljen.¹⁰²

Nisu sačuvana dokumenta o brojnom stanju i naoružanju divizije u to vreme. Iz izveštaja njenog štaba o formiranju divizije i borbama vođenim od 17. do 28. novembra, između ostalog se kaže:

»Divizija je formirana iz sljedećih jedinica: 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada, koje su ojačane sa tri bataljona Trećeg dalmatinskog odreda (kao i iz 1. dalmatinske brigade). Formirani su u tri udarne brigade, divizijsku artiljeriju (dve haubice i jedan brdski top), divizijsku poljsku bolnicu, divizijsku muziku (pri 1. dalmatinskoj brigadi), divizijski štabovi vod i štab divizije. Ukupno brojno stanje oko 3.200 drugova i drugarica...«

»Naoružanje svih brigada bilo je izravnato, i to sa puškama, oko 33 automatska oruđa (ima) u svakoj brigadi i po jedan do dva bacača. Odjeća i obuća dosta slaba, naročito kod dalmatinske brigade i 900 boraca iz 3. dalmatinskog odreda u sastavu drugih dveju brigada... ,«¹⁰³

^{M2} Za komandanta divizije postavljen je Pero Cetković, dotadašnji komandanat 1. dalmatinske brigade, a za političkog komesara Radomir Babić, dotadašnji politički komesar 5. crnogorske brigade. Za načelnika štaba određen je sredinom decembra Rudolf Primorac, dotadašnji načelnik štaba 1. dalmatinske brigade.

¹⁰³ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. br. 98.

Hr ovog, naknadno pisanog, izveštaja o borbama divizije do kraja novembra vide se, uglavnom, osnovni podaci o formacijskom sastavu, jačini, naoružanju i opremi formirane divizije. Tome bi se moglo dodati da se u brigadama (bataljonima) nalazio veći broj lakih minobacača, poneki protivtenkovski top 37 mm ili pešadijski top 47 mm, veći broj pištolja i ofanzivnih i defanzivnih ručnih bombi raznih modela. Municije za raspoloživo naoružanje bilo je dovoljno. Za potrebe komora, štabnu i kurirske službu, kao i za potrebe bolnice, divizija je imala odgovarajući broj konja.

2. NAPAD I ZAUZIMANJE JAJCA

Kako se vidi iz ranije navedenih, opštih zadataka, 1. i 3. divizija su dobile zajednički okvirni zadatak za dejstva u srednjoj Bosni, koji je zahtevao njihova koordinirana dejstva po vremenu i prostoru.

Već 14. novembra, Vrhovni štab je izdao 3. diviziji direktivu za izvršenje prvog neposrednog zadatka — za napad na Jajce.¹⁰⁴ Prema toj direktivi, trebalo je da divizija sadejstvuje 1. proleterskoj diviziji u zauzimanju Jajca i stvaranju povoljnih uslova za prodor u srednju Bosnu. U tom smislu su dati zadaci i uputstva za rad divizije, koji su se uglavnom svodili na sledeće: sa jednom brigadom neposredno sadejstvovati 1. diviziji u napadu na Jajce. Ta brigada trebalo je da napadne Jajce sa juga, opštim pravcem: s. Brišće — Ćusina (tr. 840) — k. 728 — Jajce. Sa ostale dve brigade divizija je trebalo da zatvori pravac od Turbeta, Komara i Donjeg Vakufa i poruši komunikacije koje od Jajca vode prema Donjem Vakufu. Osim toga, divizija je trebalo da postavi jače zasede na liniji: s. Zabarje — Podhum — k. 568 (istočno od Jajca), sa zadatkom da unište neprijateljske delove koji bi pokušali da se, po zauzimanju Jajca probiju tim pravcem ka Kotor-Varoši ili Turbetu.

Pre odlaska sa Glamočkog polja, divizija je na sektoru Glamoča morala ostaviti tri bataljona, sa zadatkom da zatvore pravac Livno — Glamoč.¹⁰⁵

Dejstva divizije jugoistočno od Jajca trebalo je da potpomognu delovi 3. krajiškog odreda, koji je, inače, dejstvovao na tom prostoru.

Radi koordinacije dejstava sa 1. divizijom, direktivom je određena i približna marš-ruta 3. divizije: 16. i 17. novembra izvršiti marš do Ključa; 18. i 19. likvidirati neprijateljska uporišta Sitnica i Čadavica (na komunikaciji Banjaluka — Mrkonjić-Grad); 20., 21. i 22. preduzeti marš ka Jajcu. U vezi s tim, 3. divizija trebalo je da 22. novembra bude na položajima oko Jajca, radi izvođenja napada zajedno sa 1. divizijom, koji je bio predviđen za noć 22/23. novembra.

^{W4} Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 166.

^{W5} Umesto tri ostavljena su samo dva bataljona: 1. bataljon 5. crnogorske i 1. bataljon 10. hercegovačke NOU brigade.

Direktivom Vrhovnog štaba bila su data i uputstva za dalji rad, za slučaj uspeha i neuspeha. Posle oslobođenja Jajca, 3. divizija da se pripremi da bi dejstvovala prema Donjem Vakufu, Komaru, Turbetu i Travniku, i da, u povoljnoj situaciji zauzme ta mesta, čime bi omogućila nadiranje 1. divizije ka centralnom delu srednje Bosne. U slučaju neuspeha, divizija se trebala zadržati na prostoru između Jajca, Donjeg Vakufa i Travnika, napadajući okolna uporišta i rušeći komunikacije. Ukoliko se na tom prostoru ne bi mogla održati, trebala se nasloniti na 1. diviziju, koja je imala zadatak da posle borbi za Jajce produži nadiranje ka zapadnom delu srednje Bosne, pravcem Kotor-Varoš — Prnjavor.

Uopšte, 3. divizija je svojim dejstvima trebalo da obezbedi povoljne uslove za dalja dejstva 1. proleterske divizije kroz srednju Bosnu, zbog čega je direktivom naročito naglašena potreba međusobne veze i saobražavanja odluka sa štabom 1. divizije.

U istom smislu Vrhovni štab je 15. novembra izdao 1. proleterskoj diviziji direktivu za napad na Jajce i prodor u srednju Bosnu.¹⁰⁶

Kako se iz obe direktive vidi, 1. i 3. divizija su dobine precizne zadatke za izvršenje prvog, neposrednog zadatka — napad na Jajce, dok su im za dalja dejstva date opšte smernice, ostavljajući im punu inicijativu, ali sa jako naglašenom napomenom o potrebi održavanja međusobne veze i usaglašavanja odluka. To se naročito odnosilo na 3. diviziju, pošto je 1. divizija posle borbe za Jajce trebalo da produži nadiranje u srednju Bosnu, pri čemu joj je 3. divizija imala da služi kao siguran oslonac.

U vezi sa napadom na Jajce, štab 3. divizije preuzeo je niz mera radi što bolje pripreme jedinica za izvršenje tog prvog zajedničkog zadatka.

Vec 18. novembra izdato je uputstvo štabovima brigada i referentu divizijskog saniteta za izvršenje odgovarajućih priprema.¹⁰⁷ Njime su bile regulisane ne samo pripreme koje treba izvršiti već i dejstva brigada kako u napadu na Jajce, tako i posle njegovog uzimanja.

Za zatvaranje pravca Livno — Glamoč ostavljeni su 1. bataljon 5. crnogorske i 1. bataljon 10. hercegovačke brigade, pod komandom zamenika komandanta 10. hercegovačke brigade.

Shodno uputstvu, izvršen je i pokret brigada, u zoru 20. novembra, iz Glamočkog polja prema određenim prostorijama.

U pogledu jačine i načina dejstva brigada, uputstvo je konkretnizovano zapoveštu štaba divizije od 22. novembra, za izvršenje

¹⁰⁶ Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 168.

¹⁰⁷ To uputstvo je interesantno naročito zato što je njim regulisan rad saniteta i intendanture u pogledu snabdevanja na terenu, stanovanja jedinica, rada i rasterećenja komora, nabavke skija i saonica za prenošenje ranjenika (u to vreme je na celom prostoru pao veliki sneg), itd. Mada se nije moglo ostvariti sve što je bilo predviđeno, uputstvo je interesantno jer ukazuje na brigu štaba za borce i jedinice, koja je bila karakteristična za sve naše štabove, naročito pri izvršavanju težih zadataka. (Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. br. 45).

napada.¹⁰⁸ Međutim, i ta zapovest, kao i uputstvo, unekoliko su korigovani, tako da je napad sa juga izvršen noću 24/25. novembra, na način kako je navedeno u izveštaju štaba divizije Vufovnom štabu o borbama vođenim od 17. do 28. novembra 1942.¹⁰⁹ Do odlaganja napada i izvršenih korekcija došlo je zbog dužeg zadržavanja jedinica 1. proleterske divizije u savladavanju neprijateljskih uporišta (Sitnica, Čađavica, Mrkonjić-Grad) na pravcu njihovog nadiranja prema Jajcu, što je bio preduslov za zajednički napad divizija na Jajce.

Marševski i borbeni zadaci brigada, zapovešću štaba divizije, bili su određeni po sledećem:

— desna kolona: 10. hercegovačka brigada (bez 1. bataljona) maršuje pravcem: Glamoč — Novo Selo — Pribelja — Babino Selo (desna obala Vrbasa) — Kokići, sa zadatkom da uništi neprijateljske posade i uporišta duž druma Turbe — Jajce, a zatim, u toku napada na Jajce da preseče i zatvori komunikaciju Travnik — Jajce;

— srednja kolona: 5. crnogorska brigada (bez 1. bataljona) maršuje pravcem: Perduhovo Selo — Čardak — Vagan — Doganovci, sa zadatkom da uništi neprijateljske posade i uporišta na komunikaciji Donji Vakuf — Turbe, a zatim, u toku napada na Jajce, da zatvori i brani komunikaciju Donji Vakuf — Jajce.

Po prelasku Vrbasa, 10. hercegovačka upućuje dva, a 5. crnogorska brigada jedan bataljon na prostoriju: Bulići, Podhum, Lendići, Doribaba, gde će, pod komandom zamenika komandanta 5. crnogorske i zamenika politkomesara 10. brigade, oformiti udarnu grupu, sa zadatkom da u toku napada na Jajce presekne neprijatelju odstupnicu prema Vitovlju (Pougarje).

— leva kolona: 1. dalmatinska brigada (bez dva bataljona)¹¹⁰ maršuje pravcem: Glamoč — s. Pribelja — s. Šipovo — s. Volari, gde se odmara dva dana, a zatim prikuplja na liniji: s. Drenov Do — s. Brišće, radi napada pravcem: Čusina — Jajce; brigadi se pripaja 1. bataljon 3. krajiškog odreda.

Pokret brigada iz Glamočkog polja određen je za 20. novembar ujutro, s tim da u toku toga dana izbiju na liniju: Brdo — Novo Selo — Šemenovci — Pribelja, a 21. novembra na liniju: Pribeljci — Vagan — Janja — Sipovo.

¹⁰⁸ Isto, dok. br. 64.

¹⁰⁹ Isto, dok. br. 98.

¹¹⁰ 1. dalmatinska brigada neko vreme nazivana je 14. hrvatska brigada. Taj naziv zadržao se kratko vreme u dokumentaciji, a zatim je zamenjen pravim nazivom.

Nešto kasnije, posle ulaska u diviziju, brigade su označavane rednim brojevima: 1. brigada — 5. crnogorska, 2. brigada — 10. hercegovačka, i 3. brigada — 1. dalmatinska. Jednovremeno su brigade, divizije i bataljoni u brigadama označavani slovima i brojevima radi konspiracije. Pošto se to pokazalo neprekidno, posle kraćeg vremena je ukinuto i jedinice su označavane njihovim punim nazivom, zato ćemo ih tako i nazivati u ovom izlaganju.

Divizijsku rezervu sačinjavao je 2. bataljon 1. dalmatinske brigade.¹¹¹

Štab divizije trebalo je da krene, takođe, 20. novembra ujutro i da prenoći u s. Dragnići, s tim što će se 21. i 22. nalaziti tu ili Šipovu, gde je trebalo slati izveštaje.¹¹²

Divizijska artiljerija¹¹³ (dve haubice, pošto brdski top nije bio stigao), u pokretu iz Mrkonjić-Grada trebalo je da se zadrži kod s. Jezero, i da odatle potpomaže napad dejstvom na tvrđavu u gradu.

Tek pristigla hirurška ekipa smeštena je u s. Jezurine (severno od s. Jezero).

Divizijska bolnica trebalo je da se smesti u s. Ljoljići (4 km južno od s. Jezero).

Kako se vidi iz izložene organizacije marša i napada, ove tri brigade su posle dužih marševa, i to preko Vitorog-planine, pokrivene dubokim snegom, morale da se pripremaju za izvršenje postavljenih zadataka.

Napad 1. dalmatinske brigade pravcem Čusina — Jajce trebalo je da počne 22. novembra u 20 časova, jednovremenim jurišem na sve utvrđene tačke i vatrenim prepadom haubica na tvrđavu u gradu. Stab divizije za vreme napada, nalazio se u s. Orahovice (južno od Jezera).

Za slučaj neuspeha u napadu na Jajce, bilo je predviđeno, shodno ranije navedenoj direktivi Vrhovnog štaba, da 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada, kao i grupa za zatvaranje pravca Jajce — Vitovlje, ostanu na dotadašnjim prostorijama i da izvršavaju ranije postavljene zadatke, a štab divizije, sa 1. dalmatinskom brigadom, bolnicom i ostalim prištapskim delovima da se prebaci prema 5. i 10. brigadi i zauzme odgovarajući raspored zavisno od situacije.

Prema utvrđenom planu za napad na Jajce, napad sa severozapada imala je da izvede 1. divizija sa 1. proleterskom i 3. krajiškom brigadom, preko Careva polja, dok bi 3. sandžačka brigada zatavarala pravac Sitnica — Mrkonjić-Grad.

¹¹¹ U divizijsku rezervu prvo bitno je bio odreden 2. bataljon 5. crnogorske brigade, koji se sa štabom divizije kretao do Sipova. Odatle je 22. novembra vraćen u sastav svoje brigade, a jedan bataljon 3. krajiškog odreda trebalo je da primi ulogu divizijske rezerve. Pošto sa njim nije do početka napada uspostavljena veza, u divizijsku rezervu je ostavljen 2. bataljon 1. dalmatinske brigade.¹¹²

Bilo je predviđeno da se štabovi, odnosno komandanti 1. i 3. divizije sastanu u Sipovu u toku 22. novembra i dogovore o zajedničkom napadu na Jajce. Pošto se 1. divizija duže zadržala u svom nadiranju prema Jajcu, komandant 3. divizije krenuo je iz Sipova i 22. novembra održao sastanak sa štabom 1. divizije u Mrkonjić-Gradu. Na tom sastanku, pored ostalog, napad je odložen za noć 24/25. novembra.

¹¹³ Haubička baterija (dve poljske haubice) koja je uoči napada na Jajce upućena od strane Vrhovnog štaba preko Mrkonjić-Grada u sastav 3. divizije, zadržana je na drumu s. Jezero — Jajce sa napred navedenim zadatkom, pošto se nije mogla kretati van druma. U toku napada na Jajce, kao i u kasnijim borbama za njegovu odbranu, ova baterija je bila vezana za ovu komunikaciju, pa njeno dejstvo nije došlo do većeg izražaja. Po zauzimanju Jajca baterija je popunjena izabranim ljudstvom iz brigada, ali je po gubitku Jajca, zbog nepodesnosti kretanja i praćenja divizije na novoj prostoriji, preko Mrkonjić-Grada ponovo vraćena Vrhovnom štabu.

Pri određivanju 1. dalmatinske brigade za izvršenje neposrednog napada na Jajce sa juga, štab 3. divizije rukovodio se potrebom da ova najmlađa brigada u sastavu divizije, koja je do tada uglavnom dejstvovala po bataljonima, izvrši taj težak zadatak u punom formacijskom sastavu i time privikne bataljone na zajedničko dejstvo.¹¹⁴

Sve tri brigade krenule su iz Glamočkog polja 20. novembra ujutru prema određenim marševskim ciljevima i borbenim zadanima.

Štab 1. dalmatinske brigade izdao je 18. novembra zapovest za pripreme i izvršenje marša i odredio raspored bataljona po izbijanju u okolinu Jajca. Njen je opšti pravac kretanja bio Glamočko polje — s. Dubrava — s. Pribelja — s. Dragić — s. Šipovo — s. Volari.

Svi bataljoni, koji su bili razmešteni na široj prostoriji Glamočkog polja orijentisani su prema s. Dubrava, a odatile, zbog teško prolaznog zemljišta i dubokog snega, predviđen je pokret u jednoj koloni, po ešelonima (bataljonima), sa uvećanim međusobnim odstojanjima.

Ujutro 20. novembra brigada je krenula po velikom nevremenu. Snežna vejavica ograničavala je vidljivost na desetak metara, a bila je i niska temperatura, što je veoma usporavalo i otežavalo pokret jedinica brigade, koje do tada nisu imale prilike za duže kretanje na planinskem zemljištu i po dubokom snegu i u tako teškim atmosferskim uslovima. Zbog toga je poslednji ešelon stigao tek preveče u planinsko selo Pribelja, pod Vitorogom, gde je brigada zanociila. Težih posledica od nevremena i hladnoće nije bilo, sem što je izvestan broj boraca, sa slabom odećom i obućom, dobio lakše smrzonine.

Brigada je 21. novembra nastavila pokret stazom (prtinom) koja preko Kovačevića polja i planine Smiljevca (tr. 1647) izvodi prema Pljevskim podovima. Prteći duboki sneg i savlađujući zemljišne nagibe, brigada se pred mrak spustila u s. Dragić, gde je prenoćila.

U toku 22. novembra prebacila se na prostoriju s. Šipovo — Volari, na kojoj je, zbog odlaganja napada, ostala na odmoru do 24. ujutro. Tada se prebacila i po bataljonima razmestila na prostoriji s. Ljoljići — s. Drenov Do — s. Brišće. Tako se približila objektu napada (Čusini, k. 840), koji dominira Jajcem s južne strane. Štab brigade smestio se u s. Drenov Do (4 km jugozapadno od Jajca), odakle je ujutru 24. novembra izvršio izviđanja i razradio plan napada.

Jačina neprijateljskog garnizona u Jajcu tada nije bila poznata. Međutim, za odbranu grada bilo je angažovano oko 800 Nemaca, ustaša i domobrana (po jedan nepotpun bataljon 4. brigade Pet-

¹¹⁴ Pošto se 1. dalmatinska brigada u izvršenju prvog zadatka novoformirane divizije, za celo vreme nalazila na težištu njenog dejstva, iznećemo detaljnije svu njenu aktivnost. To je olakšano postojanjem većeg broja dokumentata, a i time što sam se, zaključno sa borbama za odbranu Jajca, nalazio na dužnosti načelnika štaba brigade.

rinjske brigade, jedan bataljon 10. domobranskog puka i jedna četa Nemaca, ojačani haubičkim divizionom).¹¹⁵ Kako su te jedinice bile raspoređene i upotrebljene u odbrani grada, nije poznato. Jajce je bilo utvrđeno i organizovano za odbranu, kako prema Carevom polju, tako i na brdu Cusini. S obzirom na topografski stvor zemljišta na pravcu Carevo polje — Jajce (padine Gole planine), na kome je talasasto i nepokriveno zemljište omogućavalo uzastopne otpore, verovatno je na tom pravcu neprijatelj bio rasporedio veći deo snaga i srđstava, dok su Cusine, kao topografski i taktički jaka tačka za neposrednu odbranu Jajca sa juga, bile posednute manjim snagama.¹¹⁶

Položaj Cusine, koja po svom položaju u odnosu na grad predstavlja ključ njegove odbrane bez kojeg se on ne može duže braniti, dominira celom njegovom užom okolinom. Na prednjem nagibu, ispod topografske ivice, bila su izgrađena 42 bunkera, a na samom platou još oko 20 bunkera je bilo raspoređeno u šahmatnom poretku. To je odbrani davalо odgovarajuću dubinu i omogućavalo plansku upotrebu bočne, unakrsne i uzdužne vatre, prema prednjem nagibu i u dubini položaja. Manji deo bunkera bio je izrađen od betona, a ostali su bili od kamena (suvi zid), ojačani bukovim oblicama (trupcima) i ograđeni bodljikavom žicom. Drveće ispred linije bunkera bilo je posećeno, tako da je prilaz platou Cusine bio potpuno čist.

Kao takve, Cusine su bile ozbiljna prepreka na pravcu napada sa juga. Stvor zemljišta i strme padine nisu dozvoljavale obilazak, a nebranjene i netučene prostora nije bilo. Zato se napad morao izvoditi frontalno.

U toku 24. novembra štab brigade je uspostavio vezu sa 1. bataljonom 3. krajiškog odreda, čiji zadatak je bio da sadejstvuje brigadi u napadu.

U međuvremenu desna i srednja kolona (5. i 10. brigada) izvršile su marševe po planu. Deseta hercegovačka je 23. novembra uveče prešla Vrbas kod Babina Sela (desna obala Vrbasa). Posle kraće borbe sa neprijateljskom posadom u selu, prepustila je pridatom bataljonu »Solaja« iz 3. krajiškog odreda da likvidira tu posadu, a sa svojim bataljonima produžila napad u pravcu s. Kokića (sredokraća na komunikaciji Jajce — Turbe). Sa te prostorije uputila je dva bataljona, sa političkim komesarom brigade, na prostoriju: s. Bulići, s. Kruščica, s. Doribaba, u sastav udarne grupe bataljona, radi zatvaranja pravca Jajce — Vitovlje. Stab brigade je sa dva preostala bataljona izbio na komunikaciju Turbe — Travnik, koja je porušena na više mesta i zaprečena raznim preprekama od priručnog materijala. Izvršavanjem tih zadataka i likvidacijom manjih neprijateljskih posada na toj prostoriji brigada je, zaključno sa zauzimanjem Jajca, prošla bez veće borbene aktivnosti.

¹¹⁵ Oslobođilački rat, str. 350. Prema dokumentima neprijatelja, polovinu tih snaga činile su ustaše Jajačke bojne i jedna četa Nemaca; ostalo su bili domobrani (Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. br. 236 i 237).

¹¹⁶ Ustaše su na osnovu iskustava stečenih iz našeg prvog napada i oslobođenja Jajca, odmah nakon ponovnog zauzimanja, planski utvrdile grad.

Peta crnogorska brigada spustila se 23. novembra uveče u dolinu Vrbasa, kod s. Doganovci, gde je prešla reku i odatle razvela bataljone za izvršenje zadatka. Bataljon »Šolaja«, koji je u međuvremenu likvidirao posadu u Babinu Selu, upućen je ka Donjem Vakufu da poruši komunikacije i zatvori pravac od željezničke stanice Oborci. Zamenik komandanta brigade, sa jednim bataljonom, upućen je u s. Skelu, u sastav udarne grupe bataljona, radi zatvaranja pravca Jajce — Vitovlje.¹¹⁷

Ostali bataljoni (2, 4. i 5) upućeni su pojedinačno, da unište neprijateljske posade u Torlakovcu, Vijencu i Starom Selu. One su se ogorčeno branile, tako da su bataljoni uspeli da likvidiraju posade u Torlakovcima i Starom Selu tek 25. novembra pre podne. Napad na selo i tvrđavu Vijenac počeo je 25. novembra u jedan čas, a trajao je, zbog uporne odbrane neprijatelja, tokom celog dana do 17 časova, kada je otpor savladan.

Štab 1. dalmatinske brigade izvršio je 24. novembra pre podne potrebna izviđanja i oko podne prikupio štabove bataljona na k. 890 (iznad s. Drenov Do), gde su na zemljištu upoznali pravce i način izvršenja napada. Tim je, u stvari, štabovima bataljona izdata usmena zapovest za napad, koji je bio predviđen za 20 časova.

Prema toj zapovesti, napad se imao izvršiti sa tri bataljona u prvom borbenom ešelonu. Dva bataljona (1. i 4) trebalo je da napadaju opštим pravcem: zaseok Savići — k. 890 — k. 805 — tr. 840 — k. 728; jedan bataljon (3) trebalo je da napada bočno, obuhvatajući od s. Prišće, zaseok Šarići prema tr. 840; 1. bataljon 3. krajiškog odreda određen je da sadejstvuje u napadu pravcem Skela — Jajce.

Divizijska rezerva bila je, u stvari, brigadna rezerva, prikupljena u zaseoku Savići, iza k. 890, gde se nalazio i štab brigade.

Tačno u 20 časova 24. novembra, stigao je komandant divizije kod bataljona u rezervi i obavestio se o načinu izvršenja napada na Cusine i eventualnoj upotrebi bataljona iz rezerve. Složio se sa predviđenom upotrebom jedinica u prvom borbenom ešelonu i sa načinom upotrebe rezerve, kao i sa namerom užeg dela štaba brigade da sam rukovodi borbom bataljona do izvršenja zadatka.⁸

U 20 časova sve je bilo spremno za početak napada. Približavanje bataljona ka objektima napada i zauzimanje polaznog položaja na liniji Kamenica — južno od k. 905 — staza u podnožju za-

¹¹⁷ Izgleda da je ta grupa bataljona (jedan bataljon 5. i dva bataljona 10. brigade) stigla tek u toku 25. novembra na prostoriju Skela, Podhum, Bulići, Kruščica, jer je prvi izveštaj o njihovom rasporedu komandant uputio štabu 3. divizije 26. novembra u 10:30 časova (Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. br. 84).

¹¹⁸ Želim navesti jedan interesantan detalj, koji ilustruje stil rukovodenja komandanta divizije Pera Četkovića. Desetak minuta po njegovom dolasku, dok je slušao objašnjenja komandanata brigade o načinu izvršenja napada, počeo je napad bataljona prvog borbenog ešelona i dejstvo neprijateljske artiljerije po šumi. Ne obzirući se na eksplozije granata u blizini, komandant divizije je naredio da se 2. bataljon postroji u karu, a zatim je izložio način upotrebe rezerve i, posebno, rad komandi četa i vodova prilikom ojačavanja jedinica angažovanih u borbi. Komandant se zadržao kod bataljona sve do njegovog uvođenja u borbu, što je na borce i starešine ostavilo veoma snažan utisak.

seoka Šarići bilo je završeno nešto posle 19 časova tajno i neprimenjeno od strane neprijatelja.

Tačno u 20 časova otpočela je dejstvo haubička baterija, koja je, sa položaja u okolini druma s. Jezero — Jajce, tukla tvrđavu u gradu. Desetak minuta dana je, bataljoni prvog borbenog ešelona krnuli su sa polaznih položaja u napad.

Topografska ivica Ćusine ide linijom: k. 728 — tr. 840 — k. 905, na kojoj je obrazovan uži plato, odakle se strmo spušta prema jugu i jugozapadu, dok se prema Plivi i Skeli spušta nešto blaže. Podnožje brda na pravcu napada blago je ulegnuto i čisto, a iza njega nastaje gusta šuma. Polazni položaji bataljona bili su povučeni iza ivice šume, nešto preko 100 m, jer se pretpostavljalo da će neprijatelj, čim oseti pokret, tući ivicu šume.

Čim je osetio pokret i približavanje, neprijatelj je obasuo šumu artiljerijskom vatrom, ali su granate prebacivale polazne položaje bataljona. U najvećem trku bataljoni su, po četama i vodovima, izašli iz šume i, pošto su pretrčali čistinu i prišli podnožju brda, našli su se u mrtvom prostoru od artiljerijske i mitraljeske vatre. Njihovo je prebacivanje izvršeno vrlo uspešno i bez gubitaka. Artiljerija je i dalje tukla šumu, bez ikakvih rezultata. Tako su jurišni položaji bili potpuno zaštićeni od vatre, što je omogućilo sređivanje i predah jedinica pred polazak na juriš.

Posle kratkog predaha, bataljoni su počeli da se penju uz brdo, ali su, posle pedesetak metara, bili zasuti brišućom vatrom automatskog oružja i prisiljeni da prilegnu.

Utvrdjena na Ćusinama obuhvatala su nešto više od jednog km po frontu i oko 600 m po dubini. S obzirom na šahmatski raspored bunkera po dubini, nije bilo netučenih međuprostora koji bi dozvoljavali ma i najmanji obilazak od strane bataljona ili čete. Mada je 4. bataljon trebalo da dejstvuje u bok neprijateljskog borbenog potreka, i on je morao da napada frontalno. Brigada je, prema tome, u celini i po bataljonima i četama, bila prinuđena da vrši tipičan frontalni napad, neuobičajen i veoma redak u borbenoj praksi naših jedinica.

Nastala je borba od bunkera do bunkera, koji su se morali zauzimati iz neposredne blizine uskakanjem i borbom prsa u prsa, jer od ofanzivnih italijanskih bombi kojima su bорci bili naoružani, sem zaglušne eksplozije, nije bilo naročite koristi. U bunkerima su, uglavnom, bili Nemci i ustaše i do poslednjeg su pružali otpor. Artiljerija je i dalje tukla šumu po dubini, ne skraćujući putanje.¹¹⁹

Neprijatelj je pružao ogorčen otpor. Polubosi i slabo odeveni borci prebacivali su se po zaleđenom snegu i velikoj hladnoći, skakali na bunkere i ginuli, bez većih rezultata. Posle dva časa nepre-

¹¹⁹ Izgleda da je neprijatelj bio postavio svoju haubičku bateriju na samom platou, sa pretpostavkom da će približavanje Jajcu sa tog pravca biti ranije uočeno i pokreti protivnika tučeni na većim odstojanjima. Međutim, kako je u približavanju Ćusinama bio potpuno iznenaden, on nije smanjio domet oruđima, već je dejstvovao sa ranije uzetim elementima, verujući da tuče po naš borbeni poredak po dubini. Međutim, izuzimajući rezervu, to, nije bio slučaj.

kidne borbe, samo je na pravcu 1. (desnokrilnog) bataljona bilo zauzeto nekoliko isturenih bunkera. Na levom krilu, na pravcu napada 4. bataljona prema zaseoku Šarići, koji je predstavljao osetljivu tačku u odbrani neprijatelja jer bi u slučaju njegovog zauzimanja postojala mogućnost obilaska desnog boka neprijateljevog borbenog poretka, nije bio zauzet ni jedan bunker. Neprijatelj je tu osetljivu tačku svoje odbrane dobro utvrdio i jače poseo.

Prema primljenim izveštajima najgušće raspoređeni bunkeri bili su na prostoru između tr. 840 i zaseoka Šarići. Na osnovu toga štab brigade je odlučio da rezervu (2. bataljon) upotrebi za pojačanje napada na tr. 840, računajući da će ga zauzeti, a potom razviti napad i obuhvatiti bočno i iz pozadine zaseok Šariće.

Uži deo štaba brigade prebacio se sa 2. bataljonom na spoj između 1. i 4. bataljona, nešto pre 23 časa, povezao i pojačao unutrašnja krila ta dva bataljona i oko 23.30 časova otpočet je jak napad prema tr. 840. Dolazak štaba brigade dao je podstrek borcima, ali se neprijatelj žilavo branio. Jedinice su imale znatne gubitke, naročito je bilo mnogo ranjenih, jer su na platou bile izložene brišućoj vatri automatskog oružja. Napad je produžen od bunkera do bunkera; tek oko 2 časa ujutru 25. novembra bili su savladani bunkeri na trigonometru i u njegovoј okolini.¹²⁰

Time su stvoreni uslovi i za dejstvo 1. bataljona 3. krajiškog odreda koji u napadu od Skele prema k. 728 do tada nije imao uspeha. Nadirući levo od druma, taj bataljon je postepeno potiskivao neprijatelja, čiji su delovi počeli napuštati južni, manji deo grada i prebacivati se preko r. Plive.

Pošto je ovladala platoom u okolini tr. 840, brigada je stvorila mogućnosti za prodor u dubinu neprijateljske odbrane, ka liniji zaseok Šarići — k. 905, obuhvatajući Šariće bočno. To je olakšalo dejstvo 3. bataljona, koji je na ovom pravcu od s. Brišće napadao frontalno. U toku borbi, koje su se nesmanjenom žestinom razvijale sve do zore, likvidirani su svi bunkeri i rovovi. Poslednji bunker na k. 005 zauzet je tek oko 5,30 časova, u svitanje.¹²¹

Bunkeri su bili puni poginulih Nemaca i ustaša, koji su se borili do kraja. U povlačenju, na samom platou, izginuli su mnogi domobrani koji su, zahvaćeni panikom, već ranije počeli u neredu da se povlače. Haubička baterija bila je izgleda ranije izvučena sa Ću-

¹²⁰ Sećam se da sam, negde oko 3 časa ujutru, pozadi jednog tek zauzetog bunkera, u potpunom mraku, napisao izveštaj štabu divizije da je do tada zauzeto preko polovine bunkera i da se napad nastavlja nesmanjenom žestinom.

¹²¹ Iz tog bunkera, vrlo zgodno postavljenog iza same k. 905, sipala je neprestano mitraljeska vatrica, iako je posada morala znati da je ceo položaj zauzet i da je dalja odbrana besciljna. Već je bilo svanulo i, da bi se izbegli gubici, odlučeno da se bunker blokira, s pretpostavkom da će se posada sama predati čim istroši municiju. Međutim, u povratku sa zauzetog položaja prema brigadnom previjalištu, koje je zbog velikog broja ranjenih bilo privučeno uz samo podnožje Cusine, komandant brigade Božo Bilić Marijan odjednom se vratio, kao da je nešto zaboravio. Uskoro se začuo prasak bombe; komandant je neopaženo dopuzao do bunkera, bacio bombu, a zatim uskočio u bunker, u kojem se, na gomili mitraljeskih čaura, gasio život poslednjeg člana posade, koji se borio do kraja, iako je cela posada već bila izginula.

čina čim je primećeno da je njeno dalje dejstvo nemoguće, s obzirom na to da se borba već vodila u dubini položaja. Ta je baterija verovatno upućena prema Carevom Polju, gde su se i dalje vodile borbe.

Zauzećem Čusina, neprijateljski delovi potpuno su napustili manji deo grada na levoj obali Vrbasa u koji je ušao 1. bataljon 3. krajiskog odreda.

Ujutru su bataljoni 1. dalmatinske brigade prikupljeni na zauzetim položajima. Zbog velike hladnoće deo boraca smešten je u zauzete bunkere i utvrđenja. Nešto kasnije, na Cusine je izašao komandant divizije, porazgovarao sa borcima i starešinama i čestitao im na odlično izvršenom zadatku.

U međuvremenu, brigade 1. proleterske divizije (1. proleterska i 3. krajiska), koje su nadirale pravcem Carevo Polje i Prudi, naišle su na žilav i jak otpor neprijatelja još daleko od prilaza gradu. Neprijatelj se koristio prednošću talasastog zemljišta, naročito za upotrebu vatre, i pružao jak otpor na uzastopnim linijama. Savlađujući u toku noći te dobro posednute i planski branjene linije, brigade su pred zoru, 25. novembra, izbile na neposredne prilaze gradu, gde se neprijatelj još držao. Napad je zbog toga produžen i u toku dana. U odbrani grada prema severu tada su učestvovali i delovi neprijatelja koji su uspeli da se izvuku sa Cusine.

U takvoj situaciji, komandant divizije je na položaju usmeno naredio štabu brigade da brigada drži posednute Cusine dok se ne rasčisti situacija na pravcu 1. proleterske divizije, s tim da u toku dana upućuje manje izviđačke delove prema r. Plivi radi izviđanja i uspostavljanja veze sa delovima 1. proleterske divizije. Za dalji rad trebalo je da brigada dobije novo naređenje od štaba divizije, zavisno od razvoja situacije na pravcu 1. divizije.

Međutim, u toku celog dana, na pravcu dejstva 1. divizije traje su borbe još daleko od periferije grada, sa redim prekidima, ali i s nesmanjenom žestinom. Stab brigade sa Cusina mogao je, uglavnom, osmatrati i pratiti razvoj borbe. Manji delovi koji su u zoru izbili na prilaze gradu bili su odmah odbačeni protivnapadom neprijatelja. Tek oko podne jače snage 1. divizije prispele su na periferiju grada i, posle snažnog napada, negde oko 14 časova, uspele da se prednjim delovima probiju u grad. Međutim, neprijatelj se i dalje ogorčeno branio.

Štabu 1. bataljona 3. krajiskog odreda, koji se u toku popodneva razmestio na periferiji južnog dela grada, stab brigade je naredio da uspostavi vezu sa aktivistima u gradu i da prati razvoj situacije na pravcu napada 1. divizije. U toku dana dobijena su dva usmena izveštaja. U prvom, dobijenom oko 15 časova, izvešteno je da se neprijatelj ogorčeno brani u tvorničkom delu grada ali da ne pokazuje nameru da se povlači. Borba je u samom gradu, predveče, dobila pun intenzitet, što je i stab brigade uočio sa svoje osmatračnice na k. 728. Istovremeno, stab je dobio i drugi iztešvaj od krajinskog bataljona kojim je javljeno da neprijateljski delovi počinju da se povlače u istočni deo grada (desna obala Vrbasa), s namerom da se tu zadrže i organizuju odbranu.

Pošto u toku dana nije bilo dobijeno nikakvo novo naređenje, štab brigade je odlučio da sa bataljonima uđe u grad i uspostavi vezu sa delovima 1. divizije. O tome je poslat pismeni izveštaj štabu divizije koji se u toku dana prebacio u s. Skelu.

Štab se na to odlučio zbog velike hladnoće koja je vladala i zbog toga što je ocenio da u datoj situaciji držanje Ćusine nije više potrebno. Organizovan je pokret u jednoj koloni, s tim što je 2. bataljonu naređeno da posle ulaska u grad uspostavi vezu sa delovima 1. divizije.

Bataljoni su se sa štabom brigade spustili u grad u vreme kada su jedinice 1. divizije, uglavnom, već bile potpuno ovladale gradom. Na desnoj obali Vrbasa bilo je još puškaranja sa neprijateljskim odstupajućim delovima, koji su se pod vatrom izvlačili prema obližnjim brežuljcima.

Izuzimajući 2. bataljon, ostali su se razmestili u južnom delu grada. Pri razmeštaju su pomogli aktivisti, po čijim su uputstvima obezbeđeni magacini i važniji objekti u tom delu grada. Smeštaj je bio završen nešto posle pola noći. Stab brigade se smestio u jednoj kući nedaleko od mosta na Vrbasu.

U međuvremenu od štaba divizije iz Skele dobijeno je obaveštenje u kojem se odobrava postupak brigade i daju uputstva za što bolji razmeštaj i odmor jedinica.

U prvo svitanje 26. novembra, utrčao je u štab brigade kurir iz štaba divizije i preneo usmeno obaveštenje komandanta divizije da se nemački tenkovi i motorizovana pešadija na kamionima nalaze pred mostom na Vrbasu, gde su se zaustavili radi provere njegove ispravnosti. Komandant divizije je naredio da se brigada smesta izvede iz grada i ponovo posedne položaje na Ćusinama.

Stab brigade je bio potpuno iznenaden. U jutarnjoj tišini jasno se čulo zujuće neugašenih motora pred mostom. Hitno je, preko kurira, usmeno naređeno štabovima bataljona da odmah, najkraćim pravcima, izvedu bataljone na jučerašnje položaje na Ćusinama.

U međuvremenu upućena patrola prema mostu vratila se sa izveštajem da neprijateljski tenkovi već prelaze preko mosta. Po novo su upućeni kuriri sa naređenjem da se bataljoni, ukoliko još nisu prikupljeni, po četama pa i vodovima što pre prebace na Ćusine. Pretpostavljalo se da će neprijateljska pešadija pokušati, pod zaštitom tenkovske vatre sa druma, da izbjije na Ćusine, čime bi situacija 1. dalmatinske brigade i delova 1. divizije bila veoma pogoršana u pogledu odbrane i daljeg opstanka u gradu.

Gusta magla, koja je tog jutra prekrila Jajce i okolinu, znatno je olakšala izvlačenje jedinica iz grada i ponovno posedanje položaja na Ćusinama. Posade neprijateljskih tenkova, uočivši naše izvlačenje, otvorile su jaku vatru, a zatim se i pešadija iskrcaла iz kamiona i zauzela položaje u blizini druma. Međutim, ta vatra nije bila precizna i jedinice su, zaštićene maglom brzo izašle na ranije položaje. Uz put su imale samo nekoliko lakše ranjenih. Drugi bataljon se nalazio u centru grada i priključio se 1. diviziji.

Ipak izvlačenje nije bilo bez peginulih. Neki su pojedinci iz raznih razloga zadocnili ili su bili iznenadeni u kućama i dvorištima. Iznenaden je bio i štab 1. bataljona koji je, sa minobacačkim odeljenjem, bio smešten odvojeno od svojih četa, u jednoj kući u blizini fabrike. U pometnji, kuriri iz brigade nisu ga našli već su naređenje predali komandama četa, koje su odmah postupile po naređenju i prebacile čete preko druma, verujući da se i štab bataljona tamo već prebacio. Mada izloženi vatri iz tenkova, štab bataljona i minobacačko odeljenje uspešno su se branili iz kuće sve dok motorizovana grupa nije dobila naređenje da se povuče, pošto je grad već bio čvrsto u rukama jedinica 1. divizije, koje su neprijatelju pružile žilav 'otpor'.¹²²

Po izlasku na Ćusine i sređivanju jedinica, štab brigade je uputio 3. bataljon da izbije u neposrednu blizinu druma i zatvori okuku druma i željezničke pruge kod s. Kamenice i da ih poruši. Istovremeno je poslat pismeni izveštaj štabu 1. proleterske divizije o situaciji u kojoj se brigada tada nalazila.

Posle izvesnog vremena, otprilike oko 10 časova, primećena je neprijateljska motorizacija duž druma u povlačenju. Treći bataljon koji je upravo stizao na novi položaj i bataljoni sa Ćusine otvorili su vatru iz svih raspoloživih oružja od koje je neprijatelj, uglavnom pešadija na kamionima, imao izvesne gubitke. Neprijateljska motorizovana kolona posle izvesnog zadržavanja, izašla je iz dometa dejstva vatrom.¹²³

Na taj način Jajce je 26. novembra bilo definitivno u našim rukama.

Kasnije su utvrđeni razlozi zbog kojih je motorizovana grupa »Anaker« uspela da se iz Donjeg Vakufa probije u Jajce.

Peta crnogorska brigada, koja je po zadatku morala da zatvori pravac od Donjeg Vakufa i organizuje se za odbranu, zadržala se,

¹²² Kuća u kojoj se nalazio štab bataljona nalazila se kraj samog druma. Tenkovi su se zaustavili pred kućom, a čelni tenk je upravio top prema kući i pozvao na predaju. Štab bataljona i minobacačko odeljenje odgovorili su vatrom, gadajući sa prozora u otvore tenka. Prišao je zatim i deo pešadije i na kuću otvorio jaku vatru, pod čijom su zaštitom Nemci pokušavali da se sasvim približe kući. Međutim, bili su odbijeni vatrom iz automata i minobacačkim minama, koje su borci bacali kroz prozore. Naposletku, uspeli su, ipak, da poliju vatru benzinom i zapale prizemlje zgrade, ali su borci uspeli da ugase vatru i produže otpor.

Štab bataljona i borci minobacačkog odeljenja su se održali sve do povlačenja tenkova, a zatim su izašli na Ćusine i javili se štabu brigade. Od 15 drugova koji su se iz kuće branili, poginula su 4, a ranjeno 5. Neprijatelj je u borbi oko kuće imao oko 30 poginulih.

¹²³ Ogorčeni otpor neprijatelja na pravcu Carevo Polje, uprkos gubljenju Ćusine, ključne odbrane grada sa juga, bio je zasnovan na očekivanju intervencije iz Donjeg Vakufa. Ona je usledila pod pretpostavkom da se Jajce još drži.

U radio-izveštaju 3. domobranskog zbora 25. novembra u 20.45 časova, kaže se: »Nemački zapovednik sata iz Jajca krugovalom javlja: Ustaše u potpunom rasulu. Neprijatelj zauzeo okolni deo grada. Stanje ozbiljno. Grupa bojnika Anaker nastoji se probiti iz D. Vakufa u Jajce (Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. br. 235). Međutim, kada su posle uspelog prodora utvrdili da su Ćusine u našim rukama, a u gradu naišli na žilav otpor jedinica 1. divizije, Nemci su, iz bojazni da ne budu odsečeni, blagovremeno počeli da se povlače.

zbog jačeg neprijateljskog otpora u borbama za likvidaciju neprijateljskih posada u selima Torlakovac i Staro Selo. Premorene jedinice, čiji je zadatak bio da 25. novembra poruše drum i željezničku prugu, nisu za to imale ni vremena ni sredstava. Napad na selo Vjenac, koji je otpočeo u 1 čas 25. novembra, produžio se zbog ogorenog neprijateljskog otpora sve do 17 časova. I baš kada je neprijatelj počeo da se povlači, usledio je napad neprijateljske motorizacije i oklopnog voza. Jedinice su na juriš odbile nekoliko vozila, koja su se povukla prema Torlakovcu.

Međutim, 26. novembra oko dva sata ujutru, nemački tenkovi, iza kojih su se kretali kamioni s pešadijom, iznenada su se pojavili pred odeljenjima u zasedama i pred mobilisanim seljacima koji su rušili put. Iznenadenjem odeljenja nisu bila u stanju da odbiju oko 30 vozila, a ostalo ljudstvo nije stiglo blagovremeno, tako da je neprijatelj bez otpora produžio prema Jajcu.¹²⁴

Interesantno je da grupa bataljona koja je imala zadatak da zatvori pravac Jajce — Vitovlje, uopšte nije primetila prodor neprijateljske motorizacije u grad, iako je imala 3. bataljon 5. crnogorske brigade na položaju iznad Skele. U izveštaju komandanta grupe štabu divizije o rasporedu bataljona na određenoj prostoriji, napisanom 26. novembra u 10.30 časova, pored ostalog kaže se: »Neprijatelj nije ušao u grad sa motorizacijom. Sa 1. dalmatinskom brigadom nemamo nikakve veze«.¹²⁵

U borbama za Jajce (prema našim podacima) neprijatelj je izgubio 224 vojnika i starešine, a 3. divizija i 3. brigada 1. divizije 21 poginulog i 59 ranjenih. Za ostale naše jedinice nema podataka.¹²⁶

Zaplenjene su veće količine oružja, municije i ostalog materijala, a u gradu su nađene i veće količine živežnih namirnica.

3. BORBE ZA ODBRANU JAJCA

Posle oslobođenja Jajca brigade su bile razmeštene na prostorijama: 5. crnogorska u selima oko Bavara, orijentisana prema Donjem Vakufu; 10. hercegovačka na široj prostoriji s. Kokići, orijentisana prema Turbetu; 1. dalmatinska u selima oko Bulića (širi rejon Jajca); štab divizije i ostali prištapski delovi u Jajcu i okolini.¹²⁷

Vec 28. novembra Vrhovni komandant je izdao naređenje štabu 3. divizije da organizuje odbranu Jajca, sa aktivnim dejstvima ka Travniku i Donjem Vakufu.¹²⁸

¹²⁴ Iz izveštaja o uzrocima iznenadnog prodora Nemača u Jajce koji je, na traženje štaba 3. divizije, dostavio štab 5. crnogorske brigade (Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. br. 85 i 87).

¹²⁵ Iz izveštaja štaba udarne grupe za zatvaranje pravca Jajce — Vitovlje o rasporedu bataljona za izvršenje postavljenog zadatka (Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. br. 84 i 88).

¹²⁶ Oslobođilački rat, str. 350.

¹²⁷ Iz izveštaja štaba 3. divizije Vrhovnom štabu posle zauzimanja Jajca (Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 92).

¹²⁸ Zbornik, tom II, knj. 6, dok. 189.

U naređenju se, pored ostalog, preciziraju sledeći zadaci:

— glavnim snagama zatvoriti pravce Travnik — Turbe — s. Dubrava — Jajce i Travnik — Turbe — Komar — D. Vakuf na najpodesnijim položajima u visini linije Komar — pl. Radalj — s. Krčevine — s. Čosići, ili istočno od te linije, ukoliko za to postoje uslovi. Ta grupa treba manjim delovima da aktivno dejstvuje i ugrožava Travnik.

— pomoćnim snagama, jednom ojačanom brigadom, aktivnim dejstvom zatvoriti pravac Donji Vakuf — Jajce, ugrožavajući Donji Vakuf. Porušiti drum i prugu D. Vakuf — Komar i D. Vakuf — Jajce. Ako postoje povoljni uslovi, nastojati da se zauzme D. Vakuf, uz sadejstvo 3. krajiškog odreda.

— 3. krajiški odred stavlja se pod komandu 3. divizije, s tim što njegova dva bataljona (»Iskra« i »Pelagić«) odlaze u sastav novoformirane 7. krajiške brigade.

— štabu 1. proleterske divizije naređeno je da stavi pod komandu 3. divizije jednu od svojih brigada, s tim da se ona, u ulozi divizijske rezerve, rasporedi na prostoriji s. Kruščica, s. Bulići, s. Podlipci (istočno od Jajca).

Vrhovni komandant je u naređenju naročito naglasio potrebu budnosti, navodeći da divizija ne sme dozvoliti da bude iznenađena, kao u Jajcu 26. novembra.

Istovremeno, obaveštavajući štab 1. proleterske divizije, o zadatacima 3. divizije, Vrhovni komandant je naredio da divizija produži dejstva pravcem koji joj je opštom direktivom određen (prodor u zapadni deo srednje Bosne), s tim što će jednu brigadu staviti pod komandu 3. divizije.¹²⁹

Štab 3. divizije je primio naređenje Vrhovnog komandanta tek 2. decembra¹³⁰ (Vrhovni štab se u to vreme nalazio u Bihaću). U međuvremenu, nastavljajući rad u duhu opšte direktive od 14. novembra, on je 28. novembra u 23,30 časova izdao naređenje štabovima brigada i haubičkoj bateriji za uništenje posada i rušenje pruge Turbe — Donji Vakuf.¹³¹

Za izvršenje tih zadataka, kao i za demonstrativne napade prema Turbetu, obrazovane su tri kolone, sa sledećim zadatacima:

— desna kolona: 5. crnogorska brigada prikupiće se 30. novembra na prostoriji Avdići, Barice, Sandžak, Babino Selo, a zatim napasti neprijateljsku posadu na željezničkoj stanci Oborci i temeljito porušiti željezničku prugu od tunela kod Komara do Donjeg Vakufa;

— srednja kolona: 10. hercegovačka brigada, prikupiće se 30. novembra do zore na prostoriji: Krčevine, Gradina, Savići, Vrljaj; u toku dana izvršiti izviđanje i noću napasti neprijateljske posade na željezničkim stanicama Goleš i Komar, a zatim porušiti komunikacije na što većoj dužini i tunel kod Komara;

¹²⁹ Zbornik, lom II, knj. 6, dok. 188.

¹³⁰ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 211.

¹³¹ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 99. Dopunjeno podacima iz iste knjige dok. 211.

— leva kolona: 1. dalmatinska brigada, 29. novembra uputiće jedan bataljon u s. Ćosiće (9 km severozapadno od Turbeta), koji će u toku 30. novembra izvršiti potrebna izviđanja i u 21 čas izvršiti prepad na Turbe; prepad će ponoviti i posle pola noći, a zatim se vratiti na svoju prostoriju. Ostale bataljone prebaciti u toku 30. novembra na prostoriju: s. Gostilj — s. Suho Polje — s. Selići.

Napadi desne i srednje kolone na navedena uporišta treba da uslede 30. novembra u 21 čas, s tim da se završe u toku noći.

Treća sandžačka brigada iz 1. proleterske brigade, prikupljena u selima istočno od Jajca, primila je ulogu divizijske rezerve.

Divizijska haubička baterija ostala je kod s. Jezera, sa naslovom na komunikaciju Jajce — Mrkonjić-Grad.

Štab divizije u toku 30. novembra prebacije se u s. Gradina, sa osmatračnicom na Obrenovcu (tr. 1157 — širi rejon planine Radalj).

Hirurška ekipa divizije nalazila se u s. Gradini, a bolnica 4 km zapadno od Jajca, na drumu Jezero — Jajce.

Međutim, pošto 10. hercegovačkoj i 5. crnogorskoj nisu stigli protivtenkovski topovi, koje je trebalo da upute 3. sandžačka i 1. dalmatinska brigada, štab divizije je svojim naređenjem od 30. novembra u 18.30 časova odložio napad predviđen izdatom zapovešću i naredio da se opšti napad izvede 1. decembra, u isto vreme i sa istim zadacima, a 30. novembra da se sa manjim snagama izvrše demonstrativni napadi na posade.

Istim naređenjem,¹³² 3. sandžačkoj brigadi naređeno je da sa dva bataljona do zore, 1. decembra, zatvori neposredan ulaz u Jajce sa juga, na liniji: Ćusina — Skela (k. 568). Druga dva bataljona trebalo je hitno da uputi u s. Božikovac, gde će stupiti u vezu sa 1. dalmatinskom brigadom, odnosno sa njenim bataljonima, u rejonu Suho Polje — Hamandžići. Time je, kako se u naređenju kaže, imala da obrazuje divizijsku rezervu u dve grupe: zapadnu, na liniji Ćusine — Skela i istočnu na prostoriji s. Božikovac. Pod komandu brigade stavljena je divizijska haubička baterija, raspoređena severno od Jajca, koja je, u slučaju potrebe trebalo da tuče Skelu.

U međuvremenu, s jačinom neprijateljskih snaga u okolnim garnizonima, situacija se na celom tom prostoru bitno izmenila. Neprijateljske snage su u tim garnizonima 30. novembra bile mnogo veće nego što su to pokazivali obaveštajni podaci sa kojima je štab divizije raspolagao i na kojima je zasnivao svoja naređenja od 28. i 30. novembra.

Štab 1. dalmatinske brigade uputio je, prema naređenju štaba divizije od 28. novembra, svoj 3. bataljon u s. Ćosiće za izvršenje predviđenog prepada na Turbe. Pred mrak 29. novembra, bataljon je na ulazu u selo dobio izveštaj od svojih isturenih izviđačkih delova da se na liniji Karaula — s. Radalje, u širem rejonu druma koji vodi prema Turbetu, nalazi neprijatelj jačine oko 250 vojnika, i dva brdska itopa. Bataljon se zbog toga pomerio nešto unazad i prenoćio u zaseoku Malića Brdo, isturivši jača obezbeđenja prema

¹³² Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 106

pomenutoj liniji. Osmatranjem izjutra potvrđeno je prisustvo jačeg neprijatelja i o tome je poslat izveštaj štabu brigade, koji se sa ostala tri bataljona približavao toj prostoriji.

Brigada je sa tri bataljona stigla na tu prostoriju 30. novembra oko podne i, posle podne, zauzela sledeći raspored: 1. bataljon u s. Gostilj, 2. u s. Selici, 3. u zaseoku Malića Brdo, a 4. bataljon sa Štabom brigade u s. Hamandžići. Za vreme tog razmeštaja, neprijatelj je tukao artiljerijom sela Gostilj, Čosići i Hamandžići. Brigada je na toj prostoriji prenoćila, isturivši prema neprijatelju jača izviđačko-zaštitna odelenja. S obzirom na to da se prepad na Turbe ne bi mogao izvršiti a da se prethodno ne napadnu neprijateljski delovi, štab brigade je od toga odustao i ujutru 1. decembra u 8,15 časova izvestio štab divizije o situaciji na tom pravcu.¹³³

Štab 10. hercegovačke brigade izvestio je 30. novembra o prisustvu jakih neprijateljskih snaga u Turbetu, Travniku i Donjem Vakufu.¹³⁴ U tim garnizonima navodno, primećene su nove nemačke jedinice, koje se smeštaju po privatnim zgradama i mobilišu seljačka kola i konje. Upadljivo jake snage Nemaca nalaze se u Turbetu u čijoj je okolini bila razmeštena i artiljerija (6 haubica). U izveštaju se takođe navodi da Nemci i dalje stižu vozovima iz Sarajeva i Zenice, i raspoređuju se u Donjem Vakufu i na železničkim stanicama Komar, Goleš i Oborci.

Na osnovu tog izveštaja štab divizije je izveo zaključak da predstoji neprijateljski napad većih razmara, naročito na pravcu Turbe — Jajce, pa je, u vezi s tim, u istom naređenju kojim je odložio napad za 1. decembar, naredio brigadama šta će da rade u takvom slučaju.

Prema tom naređenju, 5. crnogorska brigada trebala je da zatori pravac Donji Vakuf — Jajce, a 10. hercegovačka i 1. dalmatinska pravac Turbe — Jajce. Veza 5. i 10. brigade bila bi na liniji: Komar — Đavor — Konak — Kokići. Pod pritiskom jačeg neprijatelja, predviđeno je da se brigade povlače, uz uzastopne otpore, na pogodne linije: 5. crnogorska prema Jajcu, 10. hercegovačka pravcem Selici — Suho Polje — Vitovlje. Štab divizije u tom slučaju nalazio bi se u s. Kokići i odstupao sa 10. hercegovačkom brigadom prema Kruščici.

Na osnovu pomenutih izveštaja, štab divizije je imao dovoljno elemenata za donošenje konačne odluke o prelasku na odbrambena dejstva, radi usporavanja, zadržavanja i zaustavljanja neprijateljskog nadiranja prema Jajcu. Neprijatelj je, u stvari, zaključno sa 30. novembrom, na prostoru Travnik — Turbe — Donji Vakuf prikupio četiri nemačka bataljona iz sastava 718. posadne divizije i četiri domobranska bataljona. Te neprijateljske jedinice, potpomognute sa dva divizionala artiljerije, trebalo je da odbace naše snage iz doline Vrbasa ka zapadu.¹³⁵ Pojačanje okolnih garnizona otpočelo je još u toku borbi za Jajce; Nemci su nameravali da na prodom preko Vrbasa brzo i snažno reaguju.

¹³³ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 118.

¹³⁴ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 107.

¹³⁵ Oslobođilački rat, str. 350.

Međutim, izgleda da štab divizije još nije bio potpuno uveren u predstojeći neposredan napad Nemaca, pretpostavljajući da još nisu završili grupisanje snaga. Na takvu procenu je verovatno uticao i izveštaj 5. crnogorske brigade od 27. novembra¹³⁶ u kojem se, pored ostalog, navodi da nemaju obaveštenja o većem prikupljanju neprijateljskih snaga, koje je štab 10. hercegovačke brigade već u to vreme nagovestio štabu divizije. U takvoj situaciji štab divizije odlučuje da izvede opšti napad po ranijoj zapovesti, kako bi se neprijatelj preduhitrio u koncentraciji snaga i zadržala inicijativa.¹³⁷ Međutim, situacija se u toku 1. decembra znatno izmenila. Neprijatelj je zorom prešao u opšti napad pravcem: Turbe — Jajce i Turbe Radalje — Sadlovica (južno od komunikacije Turbe — Jajce), i južno, sa prostorije ž. st. Oborci — D. Vakuf — prema Jajcu. Uporedo s tim, manje snage su iz D. Vakufa prešle na levu obalu Vrbasa i krenule pravcem D. Vakuf — Vukovo — Ljuša — Natpolje, prema Janju i Plivi.

U toku tog dana borbe su se razvijale po sledećem:

Bataljoni 1. dalmatinske brigade su u toku 1. i noću 1/2. decembra vodili borbe sa prednjim delovima neprijatelja i uspeli da se održe na položajima koje su zauzeli 30. novembra. Međutim, ispred njihovih manjih delova u toku noći, radi uznemiravanja i izviđanja, neprijatelj je spremno dočekao i odbio.

U toku 1. decembra štab brigade primio je izveštaj 1. bataljona sa položaja kod Gostilja, u kome je rečeno da je u Vitovlju prikupljeno oko 500 četnika i isto toliko Nemaca. Na osnovu tog izveštaja, štab brigade je, radi obezbeđenja levog boka odbrambenog rasporeda, i izviđanja prema planini Vlašić i Vitovlju prebacio 4. bataljon ife s. Hamandžića na liniju s. Dukati — s. Dedići.

S izvesnim pomeranjima bataljona, brigada je zanoćila, u stvari, na liniji: S. Hamandžići (2. i 3. bataljon) — Gostilj (1. bataljon) — Dukati — Dedići (4. bataljon). Stab brigade se nalazio u s. Suho Polje.

Izvlačenje 2. i 3. bataljona sa linije s. Selići — Malića brdo i njihovo grupisanje u zahvatu komunikacije kod s. Hamandžića bila je posledica ostvarenih uspeha neprijatelja na pravcu 10. hercegovačke brigade (južno od komunikacije) i potreba da se obezbedi zatvaranje pravca Karaula — s. Hamandžići — s. Dubrava.

O stanju i razvoju situacije štab brigade izvestio je štab divizije 2. decembra u 8,40 časova.¹³⁸

Napad neprijatelja zatekao je 10. hercegovačku brigadu na prostoriji: s. Krčevine, Gradina, Savići, Vrljaj. Prema uputstvu štaba divizije od 28. novembra, njen je zadatak bio da napadne noću 1. decembra neprijateljske posade u Golešu i Komaru. Brigada je u toku borbi koje je vodila toga dana, odbačena sa linije s. Radalje — Krčevine, u koje su ušli Nemci. Pred mрак se zadržala na liniji: s. Zabara (3. bataljon) — Crni vrh (5. bataljon, koji se povukao iz Krčevina) — s. Selići (2. bataljon), okrenuta frontom pre-

¹³⁶ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 93.

¹³⁷ Isto, dok. 211.

¹³⁸ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 133.

ma Obrenovcu, planini Radalj i Krčevinama. Njen 4. bataljon se nalazio između 5. i 3. bataljona, verovatno u rezervi. Bataljoni su tučeni jakom artiljerijskom vatrom sa pravca Turbeta i Komara. O razvoju situacije u toku toga dana štab brigade je izvestio štab divizije 2. decembra u 1,45 časova.¹³⁹

Peta crnogorska brigada napadnuta je već 30. novembra sa linije D. Vakuf — s. Oborci. Bataljoni su se i toga i sledećeg dana održali na svojim položajima. Samo je 4. bataljon (izgleda levokrilni), koji je u toku 1. decembra vodio borbe sa neprijateljem na kosama iznad s. Oborci, pred mirak bio prisiljen da se povuče u sela Silađevina i Prisika. Zbog toga se štab brigade, sa prištapskim de洛ivima i bolnicom, prebacio iz s. Sandžak u rejon zaseoka Corići.

Obe brigade su svojim unutrašnjim krilima bile u toku toga dana u taktičkoj vezi na liniji: Corići — Đavor — Konak.¹⁴⁰

Štab divizije je 1. decembra u 18,40 časova obavestio štab 3. sandžačke brigade o odbacivanju 10. hercegovačke brigade, i o svojoj pretpostavci da je verovatno, odbacio i 5. crnogorsku brigadu ka Babinom Selu i Sokolini. U vezi sa takvim razvojem situacije, 3. brigadi je naredio da delom snaga sa Cusina sadejstvuje 5. crnogorskoj brigadi u zatvaranju i odbrani pravca prema Jajcu, s tim da 3. krajiški odred (iz Mrkonjić-Grada) stigne, posedne i brani položaj Cusine. Ujedno, štab divizije je obavestio brigadu da će se divizija, ako nastupi teža situacija, grupisati severno od druma Turbe — Jajce i odатle preći u protivnapad. Ali, za slučaj nužde, štab je dao brigadi i pravac odstupanja: Lupnica — Pešpelj — Skender-Vakuf, a haubičkoj bateriji, koja treba da učestvuje u neposrednoj odbrani Jajca, naredio je da se, u tom slučaju, povlači pravcem Mrkonjić-Grad — Mlinište.¹⁴¹

Štab divizije, verovatno na osnovi primljenih izveštaja iz 5. i 10. brigade o situaciji u toku 1. decembra, izdao je 2. decembra štabovima brigada dve zapovesti: prvu, u 8,35 časova — za napad na komunikaciju Jajce — Donji Vakuf i Jajce — Travnik, a u 18 časova, s obzirom na nepovoljan ishod napada — drugu, za povlačenje i neposrednu odbranu Jajca.¹⁴²

¹³⁹ Isto, dok. 131.

¹⁴⁰ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 115 — izveštaj štaba 5. brigade štabu divizije, i dok. br. 130 — izveštaj štaba 4. (Levkirlnog) bataljona 5. crnogorske brigade štabu 10. hercegovačke brigade, sa kojom je preko njenog bataljona bio u taktičkoj vezi.

¹⁴¹ Isto, dok. 110.

¹⁴² Isto, dok. br. 126 — za izvođenje napada i dok. br. 125 — za povlačenje i neposrednu odbranu Jajca. (U Zborniku je napravljena omaška: prvo je stampana zapovest za povlačenje, a zatim zapovest za napad).

U šestodnevnim borbama za odbranu Jajca, štab 3. divizije izdao je nekoliko zapovesti i naredenja koja su se vremenski preticala, a zbog spore veze¹⁴³ u vreme prijema nisu odgovarala datoj situaciji i mogućnostima jedinica, pa nisu mogla biti ni izvršena. Kao takva, ona nisu ni interesantna, jer su se dejstva jedinica često razvijala suprotno tim naredenjima. Navodimo ih, ipak, u glavnim crtama, jer reljefno ukazuju na početne teškoće novog štaba divizije u rukovodjenju brigadama i usklađivanju njihovih dejstava u složenim uslovima izvođenja napada i odbrane na širokom frontu, koja su se umnogome razlikovala od dotadanje borbene prakse naših jedinica.

U zapovesti za napad na komunikaciju Jajce — D. Vakuf i Jajce — Travnik predviđeno je da se 3. decembra u zoru izvrši protivnapad, uglavnom u tri kolone: desna kolona — 5. crnogorska brigada, pravcem Čorići — Babino Selo — Sandžak — Donji Vakuf; srednja kolona — 10. hercegovačka i dva bataljona 3. sandžačke brigade, pravcem Crni vrh — Radalje — Oborci; leva kolona — 1. dalmatinska brigada, pravcem Hamandžići — Karaula — Turbe.

Pomoćna kolona: dva bataljona iz 5. i 10. brigade¹⁴³ koji su sa sektora Glamoča morali biti u pokretu i 2. decembra izbiti u s. Pribeljci (desna obala rečice Janj), radi ulaska u sastav svojih brigada. Kao pomoćna kolona, grupa je trebalo da dejstvuje u bok i pozadinu neprijateljskih snaga koje su nadirale levom obalom Vrbasa. Naređenje u tom smislu upućeno je preko štaba 3. sandžačke brigade komandantu grupe bataljona u s. Pribeljci.

Da bi izvele predviđeni protivnapad 3. decembra, brigade su u toku 2. decembra morale žilavo braniti svoje položaje i ne dozvoliti da se neprijatelj spusti na drum Hamandžići — Jajce,

Štab divizije je posebnim naređenjem¹⁴⁴ ukazao štabu 1. dalmatinske brigade da je odluka o prebacivanju njenog 4. bataljona u rejon Vitovlja pravilna samo u slučaju ako su tačni podaci o prisustvu jačih neprijateljskih snaga, inače je nezgodna, s obzirom na predstojeći protivnapad 3. decembra. Zato je štab divizije naredio brigadi da najhitnije prikupi podatke i utvrdi pravo stanje kako na pravcu Vitovlja, tako i na pravcu Turbeta.

Uz to naređenje bio je priložen i izveštaj za štab 1. proleterske divizije, u kojem je izneta situacija na sektoru Jajca i traženo saobraćajstvo za slučaj pogoršanja situacije na pravcu Vitovlje — planina Vlašić.

O predviđenim merama za izvršenje opšteg protivnapada štab divizije je toga dana izvestio Vrhovni štab, navodeći da je neprijatelj u toku 1. decembra do mraka ovladao linijom Karaula — Radalje — Sadlovica — Avdići — Rujanac i s. Vukovo, na levoj obali Vrbasa.¹⁴⁵

U međuvremenu situacija se znatno pogoršala.

Prva dalmatinska brigada, koja se, odbacivanjem 10. hercegovačke brigade u toku 1. decembra, osetila ugroženom na svom desnom krilu, o čemu je istog dana izvestila štab divizije,¹⁴⁶ ujutru je toga dana napadnuta i na svom levom krilu, na položajima tek priselog 4. bataljona, kod s. Dukati. Bataljon se uporno branio ali je, pod pritiskom nadmoćnog neprijatelja, u toku popodneva bio prisiljen da napusti liniju Dukati — Dedići, i pred mrak posedne liniju: Trišva (k. 1068) — Ponir, gde se u toku noći i zadrgao.

¹⁴³ Bataljoni grupe (1. bataljon 5. i 1. bataljon 10. brigade), po odlasku 3. divizije stavljeni su privremeno pod komandu 2. proleterske divizije, koja ih je, po naredenju Vrhovnog štaba, uputila u sastav njihove divizije 2. ili 3. decembra, tako da nisu ni stigli u sastav svojih brigada u vreme predvideno od strane štaba 3. divizije.

¹⁴⁴ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 124.

¹⁴⁵ Isto, dok. 122.

¹⁴⁵ Isto, dok. 119.

Prvi bataljon, koji je sa zasedama držao širok rejon Gostilja, osmotrio je pre podne kolonu Nemaca u pokretu iz Šišave prema Mudrikama. Prema proceni štaba bataljona, ta kolona je bila jačine oko 450 Nemaca. Njeni prednji delovi izbili su nešto pre mraka pred položaje bataljona i tu se zadržali.

Prema S položajima 2. i 3. bataljona, koji su zatvarali drum u rejonu s. Hamandžići, neprijatelj nije nadirao, ali je južno od komunikacije ušao u s. Seliče, koje su napustili 2. i 5. bataljon 10. hercegovačke brigade. Neprijatelj je iz Selića produžio nadiranje prema Crnom vrhu (k. 1260).¹⁴⁷

Po upornim nastojanjima neprijatelja da se probije na levo krilo brigadnog odbrambenog položaja i po jakoj koloni koja je nadirala pravcem Šišava — Mudrike i izbila toga dana pre mraka prednjim delovima tj. na liniju Gostilj — Trišva, tj. pred položaje 1. bataljona štab brigade je zaključio da će se težište neprijateljskog napada od Travnika prema Jajcu ispoljiti sledećeg dana pravcem Šišava — Mudrike — Trišva — Neznanica — s. Kruščica — Bulići Jajce. O tome je istog dana posle podne izvestio štab divizije.¹⁴⁸

Toga dana u 15 časova štab 10. hercegovačke brigade izvestio je štab divizije da je brigada u taktičkoj vezi sa 5. crnogorskom brigadom i da se na pravcu te brigade čuje jaka vatra, iz čega se zaključuje da se tamo vodi neprekidna borba. U izveštaju se takođe navodi da je u toku noći 1/2. decembra brigada preuzela napad prema Ravnoj gori (k. 1366 i zapadnom delu planine Radalj), ali je pretrpela gubitke i bila odbijena.¹⁴⁹

Od štaba 5. crnogorske brigade, 2. decembra, štab divizije nije primio nikakav izveštaj, ali se iz izveštaja 10. brigade, kao i docnijeg izveštaja 5. brigade, vidi da su njeni bataljoni toga dana vodili teške borbe na liniji u selima Sandžak, Avdići, Babino Selo i na drumu južno od Torlakovca. Neprijatelj u toku tih borbi nije imao većih uspeha, izuzev na levom krilu, koje se pre mraka povuklo nešto dublje prema Babinom Selu i Sokolini. Zbog toga se štab brigade prebacio iz s. Corića u s. Bavare (2,5 km jugoistočno od s. Vrijenca).

U takvoj situaciji štab divizije je odustao od predviđenog opštег protivnapada 3. decembra i, kao što je rečeno, u 18 časova izdao je naređenje o povlačenju brigada na liniju Staro Selo — Babino Selo — Babino brdo (5. crnogorska brigada); Uglasta Kosa — Palež (tr. 1259) — Neznanica k. 1262, (1. dalmatinska brigada).

Trećoj sandžačkoj brigadi, koja je bila podeljena u dve grupe, naređeno je da se prikupi i prebaci na levo krilo 1. dalmatinske brigade, a zatim da posedne liniju Neznanica — Javorak (k. 1174) — Grlić (k. 1135) — s. Meline (sve uključno).

¹⁴⁷ Isto, dok. 134, 135 i 136 — izveštaji 1. i 2. bataljona štabu 1. dalmatinske brigade upućeni u toku toga dana.

¹⁴⁸ Izveštaj nije sačuvan, ali se pominje u relaciji štaba divizije o borbama od 28. novembra do 11. decembra (Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 211).

¹⁴⁹ Isto, dok. 132.

Deseta hercegovačka brigada trebalo je da se prebaci sa dota-danijih položaja (južno od druma Turbe — Jajce) na prostoriju s. Lendići — Doribaba — Bistrica — Kuprešani, pozadi 3. sandžačke brigade, i primi ulogu divizijske rezerve. Takode po tom naredenju, trebalo je da se na toj prostoriji odmori i pripremi za protivnapad:

Stab 3. krajiškog odreda dobio je zadatak da brani neposredno Jajce na levoj i desnoj obali Vrbasa, s tim da na Vranovinu uputi jedan bataljon koji će uspostaviti vezu sa grupom bataljona koja dolazi iz Glamoča. Zajedno s njima, taj bataljon treba da sprečava nadiranje neprijatelja levom obalom Vrbasa prema Jajcu.

Divizijska haubička baterija trebalo je da bude razmeštena u Carevom Polju, s tim da po potrebi tuče prilaze Jajcu, naročito Skelu.

Stab divizije nalazio se u s. Bulići. Svi ostali prištabski delovi, (bolnica, intendantura i komore), prebačeni su na prostoriju Gornji i Donji Bešpelj, a divizijska hirurška ekipa u s. Sibeniku (nedaleko od s. Bulići).

Kako se iz naredenja vidi,¹⁵⁰ težište odbrane Jajca preneseno je na prostor Vitovlje — Jajce, sa kojeg je štab divizije predviđao prelazak u opšti protivnapad. U tom je smislu brigadama naređena uporna odbrana na novim položajima, ali su im, za slučaj jačeg neprijateljskog nadiranja, istim naredenjem dati i pravci odstupanja. Krajiški odred povlači se i zatvara pravac ka Mrkonjić-Gradu; 5. crnogorska brigada pravcem: Jajce — Barevo — Baljvine; 1. dalmatinska: Sibenica — Divičani — Bešpelj — Brijegovi; 3. sandžačka: Brnići — Orašac — Borak; 10. hercegovačka: Doribaba — Seoci — Carići. Za Raubičku bateriju, zbog slabe pokretljivosti, predviđeno je da se vrati Vrhovnom štabu, a bila je orijentisana na pravac Mrkonjić-Grad — Mlinište.

Iz datih pravaca odstupanja vidi se jasna namera štaba divizije da u najtežem slučaju sve jedinice prebaci na desnu obalu Ugra i jače se nasloni na 1. proletersku diviziju.

Sve jedinice su u toku noći 2/3. decembra posele predviđene položaje, sem 10. hercegovačke brigade koja je, zbog veće udaljenosti, pomrčine i guste magle, na određenu prostoriju stigla 3. decembra oko 12 časova, a vezu sa 3. sandžačkom brigadom uspela je da uspostavi tek 4. decembra oko 3 časa ujutru.¹⁵¹

Situacija se u toku 3. decembra znatno pogoršala na odsecima 1. dalmatinske i 3. sandžačke brigade.¹⁵² Na njihovom spoju i ključnom položaju Neznanici, koji su branili 4. bataljon 1. dalmatinske i 1. bataljon 3. sandžačke, neprijatelj je pre podne vršio demonstrativne napade radi izviđanja, a položaje je tukao artiljerijskom vatrom. Oba bataljona su ostala na svojim položajima sve do 16,30

¹⁵⁰ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 125.

¹⁵¹ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 150.

¹⁵² Prva dalmatinska brigada posela je nove položaje sa tri bataljona: 1. bataljon, je određen za brigadnu rezervu i upućen 3. decembra po naredenju štaba divizije, u s. Kruščicu, tada već kao divizijska rezerva; 3. sandžačka brigada posela je nove položaje sa tri bataljona (ostali još nisu bili stigli).

časova. U to vreme sa Neznanice je uočena neprijateljska kolona, jačine 400—500 vojnika, u pokretu pravcem Vitovlje — Lendići. Zaključivši da je 2. bataljon 3. sandžačke brigade odbačen sa položaja Javor — Grlić i da predstoji izbijanje neprijatelja u pozadinu jedinica na Neznanici, štabovi bataljona su naredili povlačenje sa položaja pravcem Potajnica — Kruščica. Uočivši odstupanje, neprijatelj je brzo izbio na Neznanicu. Komandant i politički komesar 1. dalmatinske brigade, koji su u to vreme obilazili položaje, naišli su na 4. bataljon i vratili ga prema Neznanici, ali je bilo kasno. Bataljon je u prvi mrak izvršio napad na neprijatelja, ali je bio odbijen uz gubitke. U toku noći poseo je položaje na Potajnici (k. 1202). Prvi bataljon sandžačke brigade, koji je nešto ranije odstupio sa Neznanice, izgleda da je produžio povlačenje prema štabu svoje brigade.

Na pravcu 2. bataljona 1. dalmatinske brigade, koji je držao položaj Uglasta kosa, zaključno sa drumom, neprijateljske jače snage ušle su u s. Dubravu, nastavile nadiranje i odbacile sa druma slabije delove bataljona.

Pošto je ostavila predstrazu jačine 150—200 vojnika prema Uglastoj kosi, glavnina neprijateljskih snaga je produžila do s. Stare kuće, odakle je skrenula sa druma na jug prema Babinom brdu.¹⁵³

U toku noći 3/4. decembra 1. dalmatinska brigada je ostala na položajima Uglasta kosa (2. bataljon) i Palež (3. bataljon), u neposrednom dodiru sa neprijateljem, a 1. bataljon je bio u divizijskoj rezervi.

Kod 3. sandžačke brigade samo je levokrilni bataljon u toku noći ostao na svom položaju (Melići — Meline); 1. i 2. bataljon, koji su se 3. decembra povukli sa linije Neznanica — Javor, zanoćili su na Doribabi. Tako je levo krilo 1. dalmatinske brigade ostalo otkriveno u toku te noći. Tek u zoru 4. decembra, štab 3. sandžačke brigade uputio je hitno dva svoja bataljona na položaje Tornice (k. 1040) — Bukovik (k. 1042), sa zadatkom da ih drže i uspostave vezu sa 1. dalmatinskom brigadom.¹⁵⁴

Peta crnogorska brigada vodila je 3. decembra žilave odbrambene borbe na svojim položajima, uključujući i drum prema Torlakovcu, gde je neprijatelj u toku dana bio tri puta odbijen. Pred mrak su jače neprijateljske snage napale levo krilo brigade u rejonu s. Grdovo i odbacile levokrilni bataljon prema Babinom brdu. Neprijatelj je uspeo da izbije u s. Sokolinu. Žestoka artiljerijska vatrica na položaje iznad Starog Sela prinudila je 2. bataljon da te položaje napusti i da se povuče prema s. Bavar. Štab brigade je zbog toga, a naročito zbog pojave novih neprijateljskih snaga koje su u

¹⁵³ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 142.

¹⁵⁴ Nije sačuvan ni jedan dokumenat o dejstvima 3. sandžačke brigade u borbama za odbranu Jajca, pa za njena dejstva služe samo šturi podaci štaba 3. divizije i pojedinih brigada, koje su sa njom u tim borbama sadejstvovale. Ovaj podatak je uzet iz izveštaja štaba 10. hercegovačke brigade, štabu 3. divizije, 4. decembra u 7 časova (Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 150).

svom nadiranju drumom Turbe — s. Dubrava skrenule prema Babinom brdu i ugrozile levo krilo i bok brigade, izvršio skraćenje fronta i brigada je zanočila na položaju Vjenac — s. Bavar — Babino brdo (k. 882).¹⁵⁵

Na levoj obali Vrbasa neprijatelj je nesmetano nadirao pravcem Vukovo — Ljuša — Natpolje, gde se 3. decembra sukobio sa tek prispeлим bataljonom »Iskra« iz 3. krajiškog odreda, kojeg je posle tročasovne borbe odbacio prema s. Jundžići, a zatim produžio nadiranje prema s. Volari — s. Gorica, na desnoj obali Plive. Štab odreda je izvestio da u toku tog dana nije uspeo da uspostavi vezu sa bataljom 3. divizije, čiji se dolazak očekivao iz Glamoča.

Fuzionisani bataljoni krajiškog odreda (»Pelagić« i »Šolaja«) nalazili su se u toku dana na položajima Čusine.¹⁵⁶

Na taj način neprijatelj je do pada mraka 3. decembra obrazoval polukružnu liniju polaznih položaja prema 3. diviziji i obezbeđio povoljne taktičke uslove za dalje nadiranje prema Jajcu.¹⁵⁷ Međutim, štab 3. divizije, koji je tek prethodnog dana primio direktivu Vrhovnog štaba od 28. novembra, u kojoj se podvlači potreba uporne odbrane Jajca, a verovatno i iz nedovoljnog poznavanja situacije pred frontom divizije u celini — izdao je 3. decembra u 18 časova zapovest br. 15, po kojoj se za 4. decembar predviđa opšti protivnapad jedinica divizije, uglavnom pravcem Vitovlja — s. Hamadžići — Komar. Ideja manevra je bila: sa dve brigade razbiti neprijateljsko desno krilo i time omogućiti protivnapad ostalim brigadama, odseći neprijatelju odstupnicu u pravcu Travnika i nabaciti ga na Vrbas.¹⁵⁸

Međutim, već tri časa posle izdavanja te zapovesti, štab divizije, zbog izmenjene situacije kod 1. dalmatinske brigade i povlačenja 3. sandžačke brigade na levom krilu divizijskog rasporeda, dopunjue i unekoliko menja svoju zapovest i u 21 čas naređuje 3. sandžačkoj i 10. hercegovačkoj¹⁵⁹ da 4. decembra, zorom, zajednički napadnu i razbiju neprijateljske kolone koje su potisle 3. sandžačku.

¹⁵³ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 145.

¹⁵⁶ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 143. — izveštaj štaba 3. krajiškog odreda štabu 3. divizije od 3. decembra o situaciji na levoj obali Vrbasa.

Kako se iz izveštaja vidi, odred je baš u to vreme reorganizovan, pošto je dva svoja bataljona bio uputio prema Bosanskom Petrovcu, u sastav novoformirane 7. krajiške brigade.

U dатој situaciji odred je raspolagao malim snagama koje je mogao angažovati za izvršenje dobivenih zadataka (bataljon »Iskra« imao je oko 170 boraca, a fuzionisani bataljoni »Pelagić« i »Šolaja« ukupno 220 boraca).

¹⁵⁷ Prema praćenju obostranih dejstava na širokom frontu od oko 50 km potrebno je imati u vidu ne samo da su napadi i odbrana bili organizovani i izvedeni po pravcima, nego i da je ceo taj planinski, vrletan i šumovit prostor bio zastru dubokim snegom, koji je i dalje povremeno padao. Niške temperature i gusta magla imale su za posledicu česta obostrana lutanja, iznenadne susrete i borbe manjih delova. Teške vremenske prilike, posebno gusta magla, potpuno su isključile noćna dejstva naših jedinica i time uveliko umanjile borbeni efekat, koji se pretežno na njima zashivao. Jedina povoljna okolnost bila je što neprijatelj nije mogao upotrebiti motorizaciju zbog izvršenih rušenja nego i dubokog snega, koji je onemogućavao opravku komunikacija.

¹⁵⁸ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 139 i 211.

¹⁵⁰ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 140.

Odmah zatim, sve tri brigade treba da produže napad po zapovesti br. 15. Zapovest je imala i obaveštenje da se 1. dalmatinskoj vraća njen 1. bataljon iz divizijske rezerve.

U toku noći 3/4. decembra, štab divizije je primio izveštaje iz 1. dalmatinske i 5. crnogorske o situaciji i mogućnostima za izvršenje predviđenog protivnapada. U izveštaju 1. dalmatinske brigade, napisanom 3. decembra u 22 časa iz s. Kruščice (5 km istočno od s. Bulići, gde se nalazio štab divizije), štab brigade, pored toga ističe, da je sa zauzećem Neznanice i ulaskom neprijatelja u s. Dubrave situacija znatno izmenjena, i da je ljudstvo 3. i 4. bataljona premoreno i neispavano. Za protivnapad bi se mogli upotrebiti jedino 1. bataljon iz divizijske rezerve i 2. bataljon sa Uglaste kose. Štab napominje da mu je jasno da se postavljeni zadaci ne mogu odgoditi, ali smatra potrebnim da izvesti štab divizije o stanju u kojem se nalaze bataljoni brigade.¹⁶⁰

Štab 5. crnogorske brigade u ranije pomenutom izveštaju od 4. decembra u 7,45 časova, u kojem je iznesena situacija u toku 3. decembra, kaže da je naređenje štaba divizije za opšti protivnapad primljeno 3. decembra u 22,45 časova. Štab izražava sumnju u mogućnost uspešnog učešća brigade u protivnapadu, zato što je ljudstvo strahovito zamoren i promrzlo i da je neprijatelj uspeo da brigadu sabije na uski prostor koji neprekidno tuče artiljerijskom vatrom. Osim toga, štab sumnja u to da će se protivnapad 10. i 3. brigade na krajnjem levom krilu, i pod uslovom da se uspešno razvija, osetiti na frontu 5. brigade. S obzirom na veliku udaljenost neprijatelj će imati mogućnost da jedinice brigade neprestano potiskuje. No, bez obzira na to, štab brigade izveštava da je preuzeo mere za izvršenje postavljenog zadatka.

Štab divizije, kome je, verovatno, i pre prijema izveštaja bila poznata teška situacija 5. brigade, već sledećeg jutra, 4. decembra u 8,30 časova, dostavio je novo naređenje svim jedinicama koje je upoznao najpre sa opštom situacijom u zoru 4. decembra. U naredjenju je, dalje, potvrđeno da zapovest za protivnapad i dalje ostaje na snazi, a štabu 5. brigade postavljen je alternativni zadatak: brigada je, zavisno od situacije, trebalo sama da odluči — ili da se povuče i prebaci preko mosta kod Bravnice na levu obalu Vrbasa i zauzme položaje za neposrednu odbranu Jajca ili da, u sadejstvu sa 1. dalmatinskom napadne i uništi neprijateljsku kolonu u zahвату druma s. Dubrava — Jajce. Treći krajiški odred trebalo je da sadejstvuje brigadi u izvršavanju jednog ili drugog zadatka. Takođe, štabu odreda je postavljen zadatak da sa svojim bataljonima u Gorici i u dolini Plive zadržava neprijatelja najmanje dva dana, ukoliko opšti protivnapad ne bi uspeo.

Istim naređenjem su određeni komanda mesta Jajce i štab 3. odreda da evakuišu zaplenjene životne namirnice i opremu u pravcu Mrkonjić-Grada i da unište sve objekte koji mogu služiti neprijatelju, ako neprijatelj izbije u Skelu.

¹⁶⁰ Isto, dok. 141.

Ukoliko bi neprijatelj i dalje nadirao, predviđeno je da se štab divizije preseli iz Bulića u s. Vukićevce ili G. Bešpelj, a u slučaju teže situacije — preko Jajca u s. Gornje Mile. Tim bi pravcima odstupala 1. dalmatinska brigada.¹⁶¹

Međutim, zbog pojačanog dejstva neprijatelja u šireni zahvatu komunikacije Turbe — Jajce i sticaja ostalih okolnosti, borbena dejstva brigada u toku 4. decembra odvijala su se van svakog uticaja naređenja koja je štab 3. divizije izdao 3. i ujutru 4. decembra.

Protivnapad 10. hercegovačke i 3. sandžačke brigade, predviđen za 4. decembar ujutru, na kome se i zasnivala ideja manevra štaba divizije, nije uopšte usledio.

Deseta brigada, koja je na širu prostoriju s. Doribaba stigla 3. decembra oko podne, uspostavila je vezu sa 3. sandžačkom tek pred zoru 4. decembra, kako je već ranije navedeno. Na osnovu dogovora štabova, 3. sandžačka je hitno uputila dva svoja bataljona iz s. Doribaba sa zadatkom da posednu položaje Tornice — Bukovik (k. 1042) i uhvate vezu sa 1. dalmatinskom brigadom. Ta dva bataljona stigla su negde oko 10 časova pre podne, posela određene položaje i uspostavila vezu sa 1. dalmatinskom brigadom. Jedan bataljon 3. brigade ostao je, kako je ranije navedeno, na krajnjem levom krilu brigade (kod s. Meline), bez veze sa ostalim bataljonima, koji su 3. decembra odstupili ka s. Doribaba. Taj bataljon je toga dana (3. XII) primetio jednu neprijateljsku kolonu, koja se kretala preko Vitovlja i o tome izvestio štab svoje brigade i tražio uputstvo šta će dalje da radi. Štab 3. brigade, ostao je samo sa jednim bataljonom u s. Doribaba.

Deseta hercegovačka brigada, koja je u noći 3/4. decembra primila oba naređenja od štaba divizije, uputila je u zoru 4. decembra /2. bataljon prema selima Bojtočići — Dobretići, a sa ostalim bataljonima je tog istog dana, u 7 časova, krenula ka selima Brnjići — Pavlovići — Bunar, ostavljujući sve prištapske delove u s. Kuprešani. Izgleda da je brigada stigla na tu prostoriju tek krajem dana i na njoj zanoćila.¹⁶²

Štab 1. dalmatinske brigade, na osnovu zaključka da protivnapad određenim pravcem neće moći da izvrši bez prethodnog odbacivanja neprijatelja sa položaja Neznanice, za leđima, organizovao je, uz saglasnost štaba 3. sandžačke brigade, ujutru napad na taj ključni položaj. Napad su izveli 5. bataljon 3. sandžačke i 1. bataljon 1. dalmatinske brigade. Radi praćenja toka i rezultata napada, na položaj je krenuo komandant 1. dalmatinske brigade i tom prilikom poginuo.¹⁶³ I pored punog zalaganja oba bataljona i većih gubitaka, napad nije uspeo. Bataljoni su bili prinuđeni da se povuku: 5. bataljon

¹⁶¹ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 146.

¹⁶² Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 149 i 150 — izveštaji 10. hercegovačke brigade od 4. decembra u 2,45 i u 7 časova.

¹⁶³ Božo Bilić Marijan, španski borac. U pokretu prema položaju naišao je na nemačko odeljenje sa maskirnim odelima na sebi koje se probilo kroz meduprostore. Poginuo je u borbi, zajedno sa dva kurira. Kasnije, na predlog štaba 3. divizije, proglašen je za narodnog heroja.

na pravac Tornice — Bukovik, odakle je i krenuo u napad, a 1. bataljon 1. dalmatinske na položaj Potajnica.

Neprijatelj je u međuvremenu otpočeo opšti napad nadmoćnim snagama na čelom frontu: Uglasta kosa — Palež — Potajnica — Tornice — Bukovik. Napadao je drsko i energično. Njegova odeljenja, opremljena maskirnim odelima i naoružana automatskim oružjem, brzo su se probijala kroz međuprostore i neočekivanom vatrom stvarala iznenađenja i zabune. Pod gustom maglom i po dubokom snegu borbe su se vodile prsa u prsa, jer je vidljivost bila smanjena na 20—30 metara. Obostrani gubici bili su znatni. Do 14 časova, i pored velikih npora, neprijatelj nije imao znatnijeg uspeha, ali se njegov pritisak na čelom frontu pojačavao. Oko 15 časova stigao je na osmatračnicu štaba 1. dalmatinske brigade na Potajnici komandant 3. sandžačke brigade i obavestio da su njegovi bataljoni na liniji Javor — Tornice — Bukovik izloženi jakom pritisku i da su do tada imali znatne gubitke. Zbog toga im je naredio da se povuku prema s. Kuprešanima, ukoliko ne mogu izdržati ponovljene napade neprijatelja.

Na pravcu 5. crnogorske brigade neprijatelj u toku dana nije vršio jači pritisak, ali su njeni bataljoni, sabijeni na uskom prostoru između dve komunikacije, bili izloženi neprekidnom dejstvu neprijateljske artiljerije. Štab brigade je, sa Veričkog kama (k. 955), u 12,45 časova izvestio štab divizije da se vatrica na levoj obali Vrbasa širi dublje, i da je neprijatelj na pravcu s. Jezera, izgleda znatno napredovao. Most kod s. Bravnica bio je zapaljen 3. decembra jer je neprijatelj nadirao levom obalom Vrbasa. S obzirom na takvu situaciju, štab brigade je zaključio da se bataljoni neće moći duže zadržati na položajima i izveštava da će se upravlјati prema situaciji.¹⁶⁴

Štab brigade je tako i postupio. Nešto kasnije, verovatno na osnovu uvida u tok borbe na levom krilu divizijskog rasporeda, doneo je odluku o izvlačenju jedinica prema Jajcu i u tom smislu izdao naređenje jedinicama u 15,15 časova.

Prema tom naređenju 3. i 4. bataljon trebalo je da se izvuku iz borbe, kod s. Šerići, preseku komunikaciju Turbe — Jajce i posednu položaje na Orlovači (tr. 1162) prema neprijatelju koji je nadirao severno od druma Jajce — Turbe. Izvlačenje 5. bataljona sa položaja prema Starom Selu trebalo je da usledi tek kada 3. i 4. bataljon pređu komunikaciju. Njegovo je povlačenje određeno preko Bukovice do Jovišića Hana, gde je trebalo da na pogodnom položaju zatvori drum D. Vakuf — Jajce.

Štab brigade, sa 2. bataljonom, imao se smestiti u s. Podhum (1,5 km zapadno od s. Bulići), a za bolnicu i ostale prištapske delove predviđeno je da krenu drumom preko Jajca, do s. Prudi, gde će preko mosta preći na desnu obalu Vrbasa i smestiti se u s. D. Bešpelj (oko 10 km severno od Jajca).¹⁶⁵

¹⁶⁴ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 147.
¹⁸⁵ Isto, dok. 148.

U međuvremenu, na pravcu 1. dalmatinske brigade neprijatelj je oko 15 časova preduzeo ponovo snažan napad na položaje Palež i Potajnica protiv 3. i 1. bataljona, obuhvatajući ih sa oba boka, uz istovremeni pritisak sa fronta. Oko 16 časova on je ovladao Paležom, nabacivši 3. bataljon prema Potajnici, a zatim je produžio prema s. Brvanci. Drugi bataljon na Uglastoj Kosi, potpuno iznenađen tim prodorom, u neredu je otpočeo povlačenje prema s. Biokovina. Neprijatelj je bez zadržavanja produžio nadiranje pravcem s. Biokovina — s. Bulići. Štab 1. bataljona, u svom izveštaju o tim borbama, navodi da su bataljoni 3. sandžačke brigade potisnuti sa svojih položaja i da se borba prenosi u dubinu. U vezi s tim, on preporučuje opreznost sa pravca Lendići — Bučići.¹⁶⁶

U takvoj situaciji štab 1. dalmatinske brigade doneo je odluku o izvlačenju bataljona iz dodira sa neprijateljem i povlačenju ranije određenim pravcem. U tom smislu, u 19,35 časova izdao je naređenje, po kojem je 4. bataljon sa položaja jugoistočno od s. Kruščice, trebalo da obezbedi povlačenje ostalih bataljona, koji su orijentisani ka s. Šibenici, kuda je krenuo i štab brigade. U naredenju je predviđeno da bataljoni u Šibenici dobiju obaveštenje šta će dalje da rade, s napomenom da, ako tu ne zateknu štab brigade, produže pokret pravcem Karići — Divičani — Bešpelj — Brijegovi.

Peti bataljon 3. sandžačke brigade, koji je u svom povlačenju stigao u s. Kruščicu, orijentisan je na pravac Doribaba — Kupresani.

Drugom bataljonu je naređeno da, prilikom odstupanja preko Biokovine upozna štab ili neku jedinicu 5. crnogorske brigade sa povlačenjem 1. dalmatinske.

Kad je stigao u s. Šibeniku, štab 1. dalmatinske brigade uputio je u 22,30 časova po kuririma štabu 3. divizije koncept naređenja o povlačenju, sa obrazloženjem da je brigada, s povlačenjem 5. crnogorske na desnom i delova 3. sandžačke na levom krilu, ostala isturena i otkrivena prema neprijatelju, koji se prodorom u pravcu s. Brvanci i daljim nadiranjem uklinio u borbeni poredak brigade. Zbog toga je postojala mogućnost odsecanja jedinica. Razume se, u izveštaju je obavestio štab divizije da je komandant brigade poginuo.¹⁶⁷

Štab brigade je ostao u s. Šibeniku da sačeka uputstva štaba divizije šta će dalje preuzeti.

Kuriri upućeni u s. G. Bulići, gde se nalazio štab divizije (2 kiii udaljeno od s. Šibenice), vratili su se oko 24 časa sa izveštajem da se u s. Bulići nalaze Nemci.¹⁶⁸

U vezi s tim, štab brigade je naredio produženje pokreta i prikupljanje bataljona na široj prostoriji sela Gornji i Donji Bešpelj

¹⁶⁶ Isto, dok. 153.

¹⁶⁷ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 151.

Le prednji delovi neprijateljske kolone, koja je izvršila prodor preko s. Brvanci izbili su u prvi mrak 4. decembra u s. Buliće i iznenadili štab divizije, koji se, pod borbom i zaštitom mraka, u zadnjem momentu izvukao i odstupio u s. Vukićevci.

(planinsko selo nedaleko od ušća r. Ugar u Vrbas, 10 km severno od Jajca). Prikupljanje bataljona na toj prostoriji završeno je do 8 časova 5. decembra. Izostao je samo 2. bataljon koji je bio iznenaden prorodom neprijatelja u s. Brvanci, tako da je u neredu odstupio do Jajca. Iz Jajca je drumom nastavio prema severu, prebačio se na desnu obalu Vrbasa i tek 6. decembra stigao u Donji Bešpelj.

Peta crnogorska brigada izvršila je uredno izvlačenje i posela određene položaje za neposrednu odbranu Jajca. Pošto je stigao u Podhum, prosledio je u 22,30 časova svoje naređenje o povlačenju i posedanju novih položaja. Primetivši u pravcu s. Bulići signalne raketne, tražio je od štaba divizije da ga obavesti o tome dokle je neprijatelj stigao na tom pravcu. Međutim, ubrzo je saznao da je neprijatelj već u s. Bulima, pa je produžio povlačenje prema Bešpelju gde je stigao 5. decembra ujutru. Njegov 5. bataljon koji je bio poseo položaje južno od Ćusina, odstupio je preko Jajca i stigao u Bešpelj 6. decembra.

Tako su dve brigade (bez dva bataljona) bile ujutru 6. decembra prikupljene na široj prostoriji Bešpelja. Treća sandžačka se istog dana prikupila u rejonu s. Kuprešani. Stab divizije se nalazio u toku tog dana u s. Vukićevci.

Po svemu sudeći stab 10. hercegovačke brigade decembra nije imao nikakve veze sa štabom 3. sandžačke brigade, niti je bio u toku Situacije. Iz izveštaja koji je 5. decembra u 8 časova uputio štabu divizije iz s. Pavlovići¹⁶⁹ vidi se da je vezu uspostavio 5. decembra u 5 časova ujutru i tek tada saznao za razvoj situacije u toku 4. decembra, na pravcima 3. sandžačke i 1. dalmatinske brigade.

Prema tom izveštaju, bataljoni 10. hercegovačke brigade nalazili su se do 5. decembra u pet časova na prostoriji s. Pavlovići, s. Brnjići, s. Bojtočići, s. Kozice. Tek nešto pre pet časova, dva njenih bataljona su krenula niz Vitovlje pravcem Dol — Odžak — Šišava. Štab brigade navodi da se ta dva bataljona kreću niz Vitovlje, ali s obzirom na situaciju, neće ići dalje niti se angažovati odsudnije. Druga dva bataljona ostavljena su na istoj prostoriji.

Štab divizije izdao je 7. decembra u 10 časova naređenje po kojem se brigade, uz manje korekcije, zadržavaju na prostorijama na kojima su se zatekle (leva obala r. Ugra), uz napomenu da se njihove jedinice u toku dana odmore. Haubičkoj bateriji naređeno je da se hitno prebaci u Mlinište, gde će se haubice ukrcati u voz i uputiti dublje u pozadinu. Štab divizije prešao je toga dana posle podne iz s. Vukićevci u Gornji Bešpelj.¹⁷⁰

Štab divizije izvestio je 5. decembra stab 1. bosanskog korpusa o gubitku Jajca i uputstvu koje je dao stabu 3. krajiškog odreda da zatvori pravac Jajce — Mrkonjić-Grad. U izveštaju je rečeno da su jedinice divizije povučene na prostoriju Pougarja i da su dosta iscrpljene, pa zato stab smatra, da bi jedinice Korpusa trebalo da preduzmu odbranu pravca Jajce — Mrkonjić-Grad.

¹⁶⁹ Zbornik, tom IV, knj. 8. dok. 158.

¹⁷⁰ Zbornik, tom IV, knj. 8. dok. 154.

Petog decembra poslat je izveštaj i Vrhovnom štabu o posleđnjim borbama i prodoru neprijatelja u Jajce, kao i o naređenjima za evakuaciju Jajca i o sadržaju obaveštenja koje je upućeno štabu 1. bosanskog korpusa. Vrhovni štab izvešten je takođe, da se jedinice divizije prikupljaju na levoj obali Ugra i o nameri štaba da 6. decembra gro snaga prebaci na desnu obalu, s tim što će ostaviti jače izviđačko-zaštitničke delove na levoj obali Ugra. O stanju jedinica u izveštaju je rečeno: »Naše jedinice su umorne, neispavane, promzle, nenahranjene i nečiste pa ih moramo na ovoj prostoriji odmoriti, srediti i pripremiti za sledeće zadatke«.¹⁷¹

Na levoj obali Vrbasa slabija ustaško-domobranska kolona, je 3. decembra odbacila bataljon »Iskra« 3. krajiškog odreda i prodrla u Natpolje. Međutim, sporo je nadirala desnom obalom Plive prema liniji Gorica — Volari, jer je očekivala rešenje na pravcu glavnih snaga. U međuvremenu, verovatno 4. decembra, stigla je na tu prostoriju grupa bataljona 3. divizije (1. bataljon 5. i 1. bataljon 10. brigade) koja se sa sektora Glamoča vraćala u sastav divizije. Sa dva bataljona 3. krajiškog odreda, ona je zadržavala nadiranje ustaško-domobranske kolone prema Jezeru sve dok nisu nemačke jedinice prodrtle u Jajce.¹⁷²

Vrhovni štab je, svojim naređenjem od 6. decembra stavio tu grupu bataljona pod komandu zamenika komandanta 10. hercegovačke brigade, sa zadatkom da na pogodnim položajima, zapadno od Jajca, zatvori pravce Jajce — Mrkonjić-Grad i Jajce — Mliništa, koji su, nakon povlačenja 3. divizije severoistočno od Jajca, ostali otkriveni.¹⁷³

¹⁷¹ Isto, dok. br. 155 i 156 — izveštaji divizije štabu 1. bosanskog korpusa i Vrhovnom štabu o gubitku Jajca.

Prema »Oslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije« i »Hronologiji NOR-a« ulazak nemačko-domobranskih snaga u Jajce usledio je 6. decembra.

Međutim, u svim izveštajima i naređenjima koje je štab 3 divizije izdao 5. decembra navodi se da je neprijatelj tog dana ušao u Jajce. Svakako, to je logičan zaključak štaba divizije, s obzirom na to da su njegove jedinice koje su branile pravce Turbe — Jajce i D. Vakuf — Jajce u toku noći 4/5. decembra, odstupile prema severoistoku i da, posle toga, na tim pravcima nije bilo nikavih naših snaga koje su se neprijatelju mogle suprotstaviti. Neprijatelj je na težištu svoga napada pravcem Turbe — Jajce u toku 4. decembra postigao rešavajuće uspehe i svojim prednjim delovima u sumrak izbio u s. Bulići (2,5 km istočno od Jajca). Prema tome, teško se može pretpostaviti da je čekao na potpuno otkrivenim i nezaštićenim neposrednim prilazima Jajcu sve do 6. decembra. Zadržavanje pomoćne ustaško-domobranske kolone u njenom nadiranju desnom obalom Plive prema s. Jezeru, nije za neprijatelja, u datoj situaciji, imalo skoro nikakav značaj.

Zbog toga bi se, po mom mišljenju, podatak iz relacije 3. divizije o borbama od 28. novembra do 11. decembra (Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 211), u kojoj se navodi da je neprijatelj ušao u Jajce 6. decembra, trebao smatrati omaškom, utoliko pre što je ona napisana 2. januara 1943, tj. naknadno, i što se u njoj navodi da je Jajce palo od onih neprijateljskih snaga koje su prodrale pravcem Turbe — Jajce.

¹⁷³ Pod nazivom »Operativni sektor Jajce — Mrkonjić-Grad« ta grupa je ostala na tom sektoru do 5. januara 1943. Tada su bataljoni 3. divizije, pod komandom Vlada Tomanovića, zamenika komandanta 10. hercegovačke brigade, krenuli pravcem s. Barevo — Bešpelj i dalje, u sastav svojih brigada. Zadatke grupe preuzele su jedinice 1. bosanskog korpusa (Zbornik, tom II, knj. 7, dok. 8 i 17, i tom IV, knj. 9, dok. 23).

Stab divizije je 6. decembra naredio prebacivanje većeg dela svojih snaga na desnu obalu Ugra i postavio im sledeće zadatke:¹⁷⁴

Peta crnogorska brigada da rasporedi dva bataljona između r. Vrbasa i planine Ranca, sa zadatkom da izviđa i zatvara pravac od Jajca; ostala dva bataljona da prebaci na desnu obalu Ugra.

Prva dalmatinska brigada da kontroliše prostoriju, desno, Ranča planina — Gola planina, i levo, gornji tok Ugra do Gostilja. Radi toga će se na toj prostoriji smestiti štab brigade, sa tri bataljona, a jedan će na desnoj obali Ugra držati vezu sa 3. sandžačkom brigadom i obezbeđivati divizijsku bolnicu u s. Bojići.

Deseta hercegovačka brigada imala je da obezbeđuje i zatvara pravac između gornjih tokova Ugra i Vrbanje, tako što je na tom prostoru raspoređivala bataljone, isturajući ih do Sažića.

Treća sandžačka brigada posle pada Jajca razmestila se na prostoriji između Skender-Vakufa i Kotor-Varoši i ušla u sastav svoje 1. proleterske divizije.¹⁷⁵

Stab divizije trebalo je da 7. decembra pređe u s. Bojići. Sve brigade su dobile zadatak da vrše intenzivno izviđanje sve do linije Morkonjić-Grad — Jajce — r. Vrbanja, i da rekognosciraju r. Ugar, utvrde prelaze i izrade drvene mostove radi urednog saobraćaja.

Tim naređenjem predviđene su mere za oporavak, ishranu i snabdevanje jedinica očećom i obućom i njihovu pripremu za predstojeće zadatke. Štabovima brigada naređeno je da kritički analiziraju poslednje borbe i izvuku pouke, da organizuju politički rad s narodom, da rade na formiranju narodnih odbora i mobilizaciji ljudstva.

Prebacivanjem brigada na određenu prostoriju završen je period prvih, većinom frontalnih dejstava 3. divizije u širem rejonu Jajca.

Neprijatelj je u petodnevnim borbama za ponovno zauzimanje Jajca imao gubitke od oko 350 poginulih i veliki broj ranjenih; zapanjena je izvesna količina oružja i municije, jedna radio-stanica i arhiva nemačke 718. divizije. Naši gubici su iznosili 28 poginulih, 51 ranjen, 2 nestala i veći broj promrzlih.¹⁷⁶

Jednomesečne borbe divizije na širokoj manevarskoj prostoriji gornjih tokova Vrbasa, Vrbanje, Usore, Lašve i Bosne karakterišu se velikom raščlanjenošću i samostalnošću njenih jedinica u borbama. Mada su dejstva brigada u okviru divizije i bataljona u okviru brigada usmeravana prema ciljevima i zadacima i objedinjavana po vremenu i prostoru zapovestima i naređenjima štaba divizije, odnosno štabova brigada, ipak su ona, s obzirom na široke manevarske prostorije i konfiguraciju zemljišta, bila rascepkana na dejstva pojedinih grupa bataljona, a ponegde i četa, zavisno od veličine i broja postavljenih zadataka. Takva dejstva su bila zasnovana, pretežno, na dotadanjoj (partizanskoj) borbenoj praksi.

¹⁷⁴ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 159.

¹⁷⁵ Isto, dok. 170.

¹⁷⁶ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. br. 211 — bojna relacija štaba 3. divizije o borbama od 28. novembra do 11. decembra, dostavljena Vrhovnom štabu 2. januara 1943. iz s. Meline (gornji tok Ugra). Stab divizije je uz relaciju dostavio (kao prilog) 68 raznih direktiva, zapovesti, naredenja i izveštaja pisanih u toku borbenih dejstava u to vreme.

4. MANEVARSKA DEJSTVA U MEĐUREĆJU VRBASA, LASVE I BOSNE

Posle zauzimanja Jajca neprijatelj nije ispoljio namere da produži ofanzivna dejstva u bilo kom pravcu, pa je situacija bila nejasna.¹⁷⁷

S obzirom na dejstva jedinica 1. bosanskog korpusa u pravcu Sanskog Mosta i pritisak 1. proleterske divizije u pravcu Banjaluke, štab divizije je cenio da će neprijateljske snage, grupisane u rejonu Jajca, uskoro preduzeti ofanzivna dejstva pravcima Mrkonjić-Grad — Ključ i Mrkonjić-Grad — Banjaluka. Na osnovu toga je procenio da bi dejstva divizije u dolini donje Lašve i Bosne dovela dobre rezultate. Uništenjem neprijateljskih uporišta i temeljitim rušenjem komunikacija, posebno na pruzi Brod — Sarajevo, važnoj vezi okupatora sa jadranskom obalom, trebalo je privući znatan deo neprijateljskih snaga na taj prostor jer bi time posredno, bila olakšana dejstva naših jedinica u dolini Sane, Vrbasa i Vrbanje.

Posle kraćeg odmora i sređivanja jedinica, pošto nije dobio direktivu Vrhovnog štaba,¹⁷⁸ na osnovu samostalno procenjene situacije, štab 3. divizije je doneo odluku za dalje dejstvo.

Na osnovu te odluke brigade su doobile sledeće zadatke:

— 10. hercegovačka brigada da izvrši pokret opštim pravcем Koričani — Gluha Bukovica (planina Vlašić) — dolinom rečice Bile ka Gučoj Gori. U toku pokreta da razoruža miliciju u selima na pravcu kretanja, uništi posadu u Gučoj Gori, a zatim da izvrši jak pritisak u dolini Lašve, na prostoru Travnik — Vitez. Pre polaska treba da uputi jednu četu za izviđanje i povremene demonstrativne napade prema Turbetu i komunikacijama Turbe — Jajce i Turbe — Donji Vakuf.

— 1. dalmatinska brigada da izvrši pokret opštim pravcем Imljani — Trifunovići — Panići — Sarići — Orahovica — želj. stanica Vranduk, sa zadatkom da uništi posadu na toj stanici i sva okolna uporišta; potom da produži dejstvo nizvodno r. Bosnom i uništi neprijateljsku posadu na željezničkoj stanici Nemila. Dejstva na željezničku prugu da se dobro obezbede od pravca Zenice. U rejonu G. Bešpelja brigada da ostavi jednu četu sa zadatkom da izviđa i vrši demonstrativne napade prema Jajcu. Ta četa, pored svog osnovnog zadatka, da prihvata delove koji će dolaziti od Mrkonjić-Grada;

— 5. crnogorska brigada da izvrši pokret opštim pravcем Siprage — Ugodnovići — Mladikovine — Blatnica — Željezno polje — želj. stanica Begov Han, sa zadatkom da uništi posadu u Bego-

¹⁷⁷ Posle ulaska u Jajce, Nemci su oformili grupu »Smit«, sastava: dva bataljona 738. nemačkog puka, 3. bataljon 9. domobranskog puka, 17. ustaški bataljon, jedna baterija, dva pionirska voda i oklopni voz. Ona je preuzeila držanje grada. Ostale snage su povučene u prvobitne garnizone (Oslobodilački rat, str. 350).

¹⁷⁸ Međutim, Vrhovni štab je već 11. decembra uputio naređenje štabu divizije, u kojemu se, sem kritike postupaka divizije u odbrani Jajca, naređuje da divizija preduzme dejstva na komunikacije Travnik — Komar — D. Vakuf, i Travnik — Turbe — Jajce. (Zbornik, tom II, knj. 7, dok. 17). To naređenje je stiglo u štab divizije sa velikim zakašnjenjem.

vom Hanu i sva okolna uporišta, poruši komunikacije i važnije objekte, a zatim da krene uzvodno prema ž. st. Nemila i sadejstvuje 1. dalmatinskoj brigadi u izvršenju njenog zadatka. Dalje, da ostavi jednu četu u rejonu s. Brijegovi (na ušću r. Ugar u Vrbas) radi izviđanja dolinom Vrbasa prema Jajcu i održavanja veze sa našim delovima u Mrkonjić-Gradu.

Napad svih brigada na određena uporišta trebalo je da počne jednovremeno; 15. decembra u 21 čas.

Štab divizije i ostali delovi, kreću se na pravcu 1. dalmatinske brigade do s. Panići, i tu se nalaze za vreme izvođenja dejstava.¹⁷⁹

Deseta hercegovačka brigada u pokretu prema određenim ciljevima izbila je 14. decembra pred mrak u rejon sela Gluha Bukovica. Posle izvršenog izviđanja, osmatranja i prikupljanja podataka 15. decembra, kad je pao mrak, krenula je u dve kolone od po dva bataljona prema ciljevima napada. U noći 15/16. decembra i u toku dana savladala je ustašku posadu u Gučoj Gori i manje posade u selima Mehurići, Brajkovići, Han Bila. Na nekoliko mesta porušen je drum Gučja Gora — Travnik. Zaplenjena je izvesna količina pешadijskog naoružanja i opreme, a u Gučoj Gori i veće količine živežnih namirnica, koje su, većim delom, podeljene stanovništvu. Četa koja je po zadatku ostala u Korićanima izvršila je 16. decembra iznenadan upad u Turbe, zapalila nekoliko manjih objekata, a zatim se povukla u Koričane.

Napad na posade stanica Dolac, Bila i Vitez, te rušenje pruge i mostova na deonici Travnik — Vitez bili su predviđeni za 18 časova.¹⁸⁰

Prva dalmatinska brigada izbila je 15. decembra na prostoriju s. Orahovica, Bistrica, Loznik (leva obala r. Bosne, prema ž. st. Vranduk i Nemila) i, u 21 čas, bataljoni su otpočeli dejstva na određena uporišta. Četvrti bataljon je likvidirao stražu kod Sinopića, srušio dva mosta na drumu, a zatim je po predviđenom planu, zatvorio pravac prema Zenici. Prvi bataljon je napao i zapalio kasarnu i školu u s. Nemila. Neprijatelj se branio sa desne obale r. Bosne, gde su bili raspoređeni njegovi bunkeri. U obrani je učestvovao i oklopni voz koji je stigao iz Zenice. U napad se uključio i 5. bataljon 5. crnogorske brigade, pa su u toku dalje borbe zapaljeni železnička stanica, dva vagona, barake i zgrada šumske uprave. Zatim su prema Vranduku i Begovom Hanu porušili oko 400 m željezničke pruge.

Brigada je 17. i 18. decembra nastavila da ruši prugu.¹⁸¹

Peta crnogorska brigada je naišla na slabije četničke delove u selima Madikovina i Blatnica i, posle kraće borbe, razbila ih je i odbacila prema Tesliću. Zatim je kod Begova Hana i s. Papratnice ponovo naišla na otpor četnika, tako da je na prostoriju za izvršenje glavnog zadatka stigla tek 16. decembra ujutro. Raspršeni čet-

¹⁷⁹ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 228 — bojna relacija 3. divizije za vreme od 12. do 22. decembra 1942.

¹⁸⁰ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 191, 198, 199 i 244.

¹⁸¹ Isto, dok. 192 i 244.

nici su obavestili posade u Zepči i duž r. Bosne o prisustvu naših jedinica, zbog čega je izostalo iznenađenje. U takvoj situaciji, štab brigade je odlučio da napad na Begov Han izvede 17. decembra. U toku 16. i 17. zauzet je raspored i postavljen obezbeđenje napada s pravca Papratnice, u kojoj su se prikupljale veće grupe četnika.

Peti bataljon brigade sadejstvovao je 1. dalmatinskoj u rejonu želj. stanice Nemila. Stab brigade i jedan bataljon (u rezervi) nalazili su se u s. Biljevina.

Predviđeni napad na Begov Han nije izведен zato što su dobijeni podaci da neprijatelj priprema napad na želj. stanicu Žepče preko Papratnice i od Zenice preko Nemile.¹⁸²

Sem izveštaja 5. brigade o nameravanom napadu neprijatelja, štab divizije je 18. decembra primio i izveštaje 10. hercegovačke brigade o grupisanju neprijatelja na prostoru Vitez — Gučja Gora — Travnik, te o izbijanju jedne jače neprijateljske kolone preko Paklareva na Vlašić i o njenom pokretu prema Vukovoj poljani (k. 1556). Zbog toga je štab brigade, sa dva bataljona, zatvorio pravac prema Pougarju i r. Vrbanji, na liniji Crni Vrh — Ljuta Greda (Vlašić). O grupisanju neprijatelja u dolini Bosne štab divizije je izvestio i štab 1. dalmatinske brigade.¹⁸³

Na osnovu tih izveštaja, štab divizije je ocenio da bi neprijatelj, mogao pokušati ne samo da odbaci naše jedinice sa željezničke pruge Zepče — Zenica, nego i da ih i okruži na tom prostoru. Na to je iikazivalo njegovo izbijanje na Vlašić i grupisanje jačih snaga na prostoriji Travnik — Vitez — Gučja Gora. U svakom slučaju, njegov dublji prođor prema Pougarju i dolini reke Vrbanje otežavalio bi dejstva divizije na određenom joj sektoru, pa je štab doneo odluku o povlačenju brigada iz doline Bosne i Lašve i zatvaranju eventualnog neprijateljskog nadiranja prema Ugri i Vrbanji. U tom smislu izdao je 19. decembra u dva časa naređenje za izvlačenje, brigada i njihovo zauzimanje novih položaja, koje se imalo izvesti pod zaštitom obezbeđujućih delova 10. hercegovačke brigade na celom kompleksu planine Vlašić. Ostali njeni delovi morali su se hitno prebaciti južno od linije Kruševa brdo — Petrovo polje (izvorni tok Vrbanje), da bi obezbedili odstupanje i posedanje položaja 1. dalmatinskoj na liniji Kilovačko brdo — Svinjska glava — s. Neokrnje — Brić i 5. crnogorskoj na Suho brdo i Ohridski vis.¹⁸⁴

Povlačenje brigada i posedanje novih položaja uredno je izvršeno u toku 19. decembra. Pošto se u toku povlačenja pokazalo da neprijatelj ne namerava da produži nadiranje preko Vlašića, štab divizije je naredio da se 20. decembra sve tri brigade povuku prema zapadu i rasporede: 5. crnogorska na prostoriju s. Imljani, s. Vlatkovići (desna obala Ugra), sa zadatkom odbrane, prelaza preko Ugra i izviđanja prema jugu i zapadu; 1. dalmatinska na prostoriju s. Hajderovići s. Palivuk — s. Crepovi — s. Prisočka — s. Strane (gornji tok Vrbanje), sa zadatkom izviđanja u pravcu jugoistoka i

¹⁸² Isto, dok. 186.

¹⁸³ Isto, dok. 196 i 199.

¹⁸⁴ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 203.

istoka. Desna hercegovačka brigada je ostavljena prema Vlašiću na prostoriji: Korićani — Petrovo polje — Corkovići — Kruševo brdo, sa zadatkom dubokog izviđanja prema Vlašiću i Travniku.

Štab divizije prebacio se 21. decembra iz s. Prisočka u s. Zlovariće (rejon 5. brigade).¹⁸⁵

Po završenom povlačenju, štab divizije je primio direktivu Vrhovnog štaba od 11. decembra, prema kojoj je divizija, nakon gubitka Jajca, trebalo da preduzme dejstva na komunikacije Travnik — Komar — D. Vakuf — Jajce, i Travnik — Turbe — Jajce. U svom izveštaju o proteklim borbama u dolinama Lašve i Bosne, štab divizije je obavestio Vrhovni štab¹⁸⁶ da su dejstva na te komunikacije bila planirana za 19. decembar, ali je reagovanje neprijatelja poremetilo taj plan. O prostoriji Turbe — D. Vakuf — Jajce — Turbe štab divizije je napomenuo da je tesna za dejstvo i manevrisanje divizije, ekonomski siromašna i iscrpljena obostranim dejstvima u toku jeseni, pa je mišljenja da se divizija ni тамо ne može duže zadržati.

Narednih dana divizija je nameravala, u skladu s direktivom Vrhovnog štaba, da očisti delom snaga četnike sa prostorije u gornjim tokovima Vrbasa, Ugra i Vrbanje,¹⁸⁷ i pri tom da uspostavi tešnju vezu s delovima 1. proleterske divizije. Preostali deo snaga trebalo je orijentisati, uglavnom, na razaranje komunikacija i uništenje posada na njima.

Brigade su na izvršenje tih zadataka krenule oko 23. decembra. U to vreme štab divizije ostao je u s. Zlovarići, u zoni dejstva 5. crnogorske brigade.

U međuvremenu, upravo 20. decembra, Vrhovni štab je izdao novu direktivu, kojom su diviziji naređena ofanzivna dejstva, sa težištem na komunikaciji: Donji Vakuf — Travnik — Visoko i na željezničkoj pruzi Zenica — Žepče.¹⁸⁸ S obzirom na to da su brigade već bile krenule na izvršavanje dodeljenih im zadataka i da su dejstva na deo željezničke pruge Zenica — Žepče bila izvršena na osnovu samostalno donete odluke štaba divizije, štab nije izmenio svoje ranije naređenje brigadama, jer se nova direktiva Vrhovnog štaba nije bitno razlikovala od naređenja štaba divizije, sem u tome što je Vrhovni štab insistirao da se dejstvuje i na pruzi u dolini Bosne.

¹⁸⁵ Isto, dok. 207.

¹⁸⁶ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 209.

¹⁸⁷ Posle zauzimanja Jajca 1. proleterska divizija produžila je dejstva prema severozapadu; 2. decembra ušla je u Skender-Vakuf i izbila u dolinu Vrbanje; 4. decembra, zauzela je Kotor-Varoš, ali se posle tri dana, zbog jače intervencije neprijatelja morala povući. Pri napadu jedinica 1. bosanskog korpusa na Sanski Most divizija je vršila jak pritisak prema Banjaluci. Desetog decembra ponovo je zauzela Kotor-Varoš, a 14. decembra odbacila delove nemackog 741. puka i četnike i zauzela četničko uporište Jošavku. Time je bila ugrožena Banjaluka pa je neprijatelj ojačao svoje snage delovima 741. puka iz Kutine i, do kraja decembra, uspeo da spreči prodor divizije ka dolini Bosne (Oslobodilački rat, str. 351).

¹⁸⁸ Zbornik, tom II, knj. 7, dok. 4. i 44. Direktiva je napisana pre prijema izveštaja 3. divizije o dejstvima u dolini Bosne.

Zajedno sa direktivom, "Vrhovni štab je uputio diviziji radio-stanicu, šifru i plan veze po kojemu je trebalo da održava vezu sa Vrhovnim štabom i 1. proleterskom divizijom. Sa radio-stanicom je upućen i šef radio-veze Vrhovnog štaba radi davanja instrukcija za rad.¹⁸⁹

Dejstvujući u duhu dobijenih zadataka, 1. dalmatinska i 10. hercegovačka brigada izbile su na komunikaciju Travnik — Turbe — Jajce.

Prva dalmatinska je noću 25/2G. decembra sa dva bataljona napala Turbe. Sa ostala dva bataljona zatvorila je pravce od Jajca i Goleša (D. Vakufa). Jedan bataljon 10. brigade obezbeđivao je napad sa pravca Travnika. Napad je potpuno uspeo. Razbijene su tri satnije ustaša i domobrana i zaplenjene veće količine pešadijskog oružanja, municije, opreme i živežnih namirnica, zaplenjen je veliki drveni most na željezničkoj pruzi firme »Ugar«, uništeni su električna centrala, železnička stanica, svi magaoni i javni objekti koje je koristio okupator; telefonske veze su prekinute, a železnička pruga temeljito porušena. Po izvršenju zadatka, brigada je krenula prema Zijametu i, u prolazu, zajedno sa delovima 10. brigade, uništila posade u Golešu i porušila železničku prugu na većoj dužini.

Deseta hercegovačka brigada sadejstvovala je nekim svojim delovima 1. dalmatinskoj brigadi.¹⁹⁰ Ostalim snagama je noću 26/27. decembra izvršila veoma jak prepad na Travnik.¹⁹¹ Potom je deo njenih snaga ostao u širem rejonu Travnika, odakle je čestim prepadima uz nemiravao travnički garnizon. Glavnina brigade prebacila se da ruši prugu Travnik — Turbe — Donji Vakuf.

O dejstvima brigada 3. divizije od kraja decembra 1942. do 9. januara 1943. godine nema sačuvanih dokumenata. Iz divizijske radio-depeše Vrhovnom štabu, od 9. januara 1943, vidi se da je 1. dalmatinska u tom periodu uništila posadu na železničkoj stanici Busovača i porušila prugu u dolini Lašve; 10. hercegovačka je dejstvovala na komunikaciji Travnik — Donji Vakuf, a 5. crnogorska čistila prostoriju od četnika na desnoj obali Vrbasa i oko Maslovara, a delom snaga zatvarala pravac prema Jajcu.¹⁹² Iz te depeše se takođe vidi da je divizija već primila novu direktivu Vrhovnog štaba, za naredna dejstva u sadejstvu sa 1. proleterskom divizijom.

¹⁸⁹ 1. i 2. proleterska divizija dobile su radio-stanice i uspostavile vezu sa Vrhovnim štabom nešto ranije. Na taj način sve tri divizije pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba imale su sa njim radio-vezu već krajem decembra 1942. Organizacija veze, po pravilu, bila je sa strogo određenim frekvencijama za obe strane i u određeno vreme, obično dva puta dnevno

Šifre su bile jednostavne i luke za šifrovanje i dešifrovanje. Šifru i plan održavanja veze sastavljaо je, menjao i dostavljaо periodično divizijama Vrhovni štab. Primerak naše šifre u to vreme vidi se iz Zbornika, tom IV, knj. 8, dok. 220. Šifrovanje i dešifrovanje je obično vršio načelnik štaba ili šef obaveštajnog centra divizije.

¹⁹⁰ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 220. Radio-depeša (verovatno prva po dobijanju stanice štaba divizije od 27. decembra).

¹⁹¹ Isto, dok. 251. Iz bojne relacije 3. domobranskog zbora (korpus) za decembar 1942.

¹⁹² Zbornik, tom IV, knj. 9, dok. 44.

Pošto je 1. proleterska divizija uspela da preseče komunikaciju Banja Luka — Dobojski i 2. januara, posle jake borbe, zauzela Teslić, koji je držala nekoliko dana, bili su stvoreni uslovi za jače angažovanje i pritisak obe divizije na komunikacije u dolini r. Bosne.

U vezi sa tim Vrhovni štab je 8. januara naredio da obe divizije glavnim snagama i u međusobnom sadejstvu napadnu železničku prugu Sarajevo — Brod, s tim da 1. divizija napada na delu Maglaj — Derventa, a 3. divizija na delu Zenica — Žepče i Travnik — Lašva. Time je trebalo uspostaviti i vezu sa 6. istočnobosanskom brigadom u istočnoj Bosni.¹⁹³

Prema tom naređenju, štab 3. divizije preuzeo je već 9. januara prikupljanje 5. i 10. brigade i izdao im sledeće naređenje:

— 5. crnogorska brigada da sa dotadanje prostorije (Vrbas — Ugar — Vrbanja) izvrši pokret dolinom Crne Reke, očisti je od ustaških i četničkih uporišta i napadne na železničku prugu na delu Zavidovići — Tešanj, tesno se naslanjajući na desno krilo 1. proleterske divizije;

— 10. hercegovačka brigada da sa dotadanje prostorije (Travnik — D. Vakuf) napadne uporišta na delu Zenica — Zavidovići.

Obe brigade dobole su zadatak da uspostave vezu sa istočnobosanskim jedinicama.

Prva dalmatinska brigada trebalo je da dejstvuje prema dotađanjem zadatku, s tim da se delom snaga jače angažuje na komunikaciji Gornji Vakuf — Bugojno.

Izvršavajući dobijene zadatke:

Peta crnogorska brigada, na čijem se pravcu kretao i štab divizije, očistila je u toku pokreta ustaško-domobranske i četničke posade u zahvatu Crne Rijeke, a zatim je zauzela Novi Seher 17. januara. Producivši čišćenje šireg rejona oko Novog Šehera, brigada je, prema naređenju štaba divizije uputila deo snaga u pravcu Tešnja i uspostavila vezu sa delovima 1. proleterske divizije.¹⁹⁴

Deseta hercegovačka brigada je 17. januara napala i zauzela Žepče, posle žestoke borbe. Sutradan je odbila četiri napada i nanela neprijatelju osetne gubitke. Na stanici Žepče uništen je oklopni voz i oko 60 železničkih vagona i zaplenjene su veće količine opreme i živežnih namirnica.¹⁹⁵

Pod pritiskom jačih neprijateljskih snaga 5. crnogorska se pod borbom morala povlačiti i nasloniti se na Manjaču, a 10. hercegovačka na planinu Vlašić.

¹⁹³ Isto, tom II, knj. 7, dok. 90 i 108.

¹⁹⁴ Prva proleterska divizija, koja je u izvršavanju postavljenih zadataka bila izložena velikom pritisku neprijatelja iz Banjaluke, Doboja i Tešnja, uspela je, posle žestokih borbi da do 16. januara zauzme Prnjavor i time se znatno primakne dolini Save. Nadmoćne neprijateljske snage iz Dervente i Doboja zadržavale su je na liniji Tešanj — Prnjavor. Po zauzeću Novog Šehera štab 3. divizije uputio je delove 5. crnogorske brigade prema Tešnju radi sadejstva 1. proleterskoj brigadi (Zbornik, tom IV, knj. 9, dok. 94).

¹⁹⁵ Isto, dok. 80, 86 i 87.

Prva dalmatinska brigada ostala je u Zijametu.¹⁹⁶ Dejstvujući po bataljonima, ona je likvidirala veći broj ustaško-domobranskih i miličijskih posada na tom prostoru. Značajnije su joj akcije zauzimanje Bosovače, noću 31. decembra, i upad u Fojnicu 5. januara (1. bataljon); uništenje posade na železničkoj stаници Vitez 16/17. januara, rušenje mosta na r. Bila i pruge na delu Vitez — Busovača (2. bataljon); demonstrativna dejstva prema Travniku sa juga (3. bataljon). U pojačanim akcijama prema Gornjem Vakufu, po odlasku 10. hercegovačke brigade, 4. bataljon je pretrpeo osetne gubitke; u napadu na ustaško uporište u s. Zdrimci (kod G. Vakufa) bio je dočekan iz zasede, razbijen i nabačen na masiv Vraniće. U povlačenju preko grebena Goletice i Smiljevače, po mečavi i velikoj hladnoći, veliki broj je promrznuo.

Oko 20. januara završena su dejstva 3. divizije u srednjoj Bosni. U njima je neprijatelj imao znatan broj izbačenih iz stroja i zaprobljenih, a i gubici u materijalu bili su veliki. Zaplenjene su veće količine pešadijskog naoružanja i municije, razne opreme i namirnica. Fako velikim planom unekoliko su poboljšani naoružanje i oprema jedinica, a naročito odeća i obuća.

Prodor 1. proleterske i 3. udarne divizije u srednju Bosnu i postignuti rezultati imali su velikog odjeka u narodu tih krajeva, koji je dugo bio pod dominacijom okupatora i domaćih kvislinga. Stvoreni su bili uslovi za proširavanje i povezivanje slobodnih teritorija prema istoku i uspostavljanje veze i sadejstva sa jedinicama u istočnoj Bosni i Slavoniji.

Dejstva jedinica 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa za proširenje centralne slobodne teritorije, kao i dejstva 1., 2. i 3. divizije¹⁹⁷ na širokom manevarskom prostoru od Save do Jadranskog mora proširila su slobodnu teritoriju do Gospića, Karlovca, Dvora, Banjaluke, Teslica, Zenice i Imotskog. Ta teritorija je obuhvatala preko 30 srezova. Time su ozbiljno ugrožene pozicije okupatora u NDH u svakom pogledu. Okupatori su došli do zaključka da opšta situacija zahteva efikasno »smirivanje hrvatskog prostora«, što je i dovelo do neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju.

5. KRITIČKI OSVRT NA DEJSTVA 3. DIVIZIJE U SREDNJOJ BOSNI

Dvomesečna dejstva 3. divizije u srednjoj Bosni mogu se, s obzirom na ciljeve i zadatke, način dejstva i postignute rezultate, podeliti na dva perioda: prvi — od formiranja divizije do 6. decembra,

¹⁹⁶ Podaci uzeti iz članka Glige Mandića »Prva dalmatinska brigada u bici na Neretvi«, Zbornik »Neretva«, izdanje VIZ-a, Beograd 1965.

¹⁹⁷ Druga proleterska divizija, u saradnji sa jedinicama IV operativne zone Hrvatske, očistila je do kraja novembra dolinu Cetine, a zatim je prenela dejstva prema Livnu i Sujici. Posle oštih borbi sa jakim ustaško-domobranskim snagama, oslobođila je Livno, a 19. decembra i Duvno. Goneći razbijenog neprijatelja neposredno je podišla Imotskom. Posle neuspelog napada na Kupres (28. decembra), ponovo se orijentisala prema Grahovu. Za to vreme (3. dalmatinska brigada i dalje je ugrožavala komunikacije neprijatelja u priobalnom pojasu srednje Dalmacije).

kad su se obavljale pripreme i borbe za zauzimanje Jajca, a zatim samostalna dejstva divizije za sprečavanje neprijateljskog nadiranja prema Jajcu; i drugi — od 6. decembra 1942. do 21. januara 1943. godine, kad je divizija, uporedo sa 1. proleterskom divizijom, razvila široka manevarska dejstva prema komunikacijama i uporištima neprijatelja u srednjoj Bosni.

Dejstva u prvom periodu, naročito frontalne borbe za odbranu Jajca, nisu pogodovala savlađivanju početnih teškoća novoformiranog štaba divizije u rukovođenju i objedinjavanju dejstava brigada na zajedničkom zadatku divizije, niti navikavanju brigada na koordiniran rad i zajedničke napore za postizanje opštег cilja. Zbog toga je, pri izvođenju tih dejstava, učinjeno nekoliko krupnijih grešaka i propusta, koji su mogli imati težih posledica za novoformiranu diviziju u celini.

Pripreme i organizacija sadejstva sa 1. proleterskom divizijom u napadu na Jajce izvršeni su uglavnom dobro. Podela zadataka i angažovanje jedinica radi sprečavanja neprijateljske intervencije izvršeni su takođe u skladu sa raspoloživim snagama, s tim što je za sprečavanje povlačenja neprijatelja iz Jajca prema Vitovlju angažovan nesrazmerno veliki deo snaga. To je imalo za posledicu da su 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada, koje su pre odlaska iz Glamočkog polja ostavile тамо по jedan bataljon, angažovanjem još tri bataljona za zatvaranje pravca Jajce — Vitovlje, ostale znatno oslabljene (5. crnogorska sa tri, a 10. hercegovačka sa svega dva bataljona) za izvršenje glavnog zadatka.

Postavljeni zadatak toj grupi od tri bataljona, pod privremenom oformljenim štabom, nije bio u saglasnosti sa naređenjem Vrhovnog štaba. Postavljanjem jačih zaseda na liniji s. Zabarje — Pothum — k. 568, grupa je morala neposredno da zatvori izlaz iz Jajca sa istoka i spreči povlačenje neprijatelju prema Vitovlju. Razvlačenje grupe na široj prostoriji (s. Bulići, Pothum, Lendići, Doribaba) ne samo da nije obezbedilo izvršenje osnovnog zadatka, već je imalo za posledicu da je cela ona, u toku i posle napada, ostala potpuno neangažovana i neaktivna.

Brigade su, uprkos veoma loših atmosferskih prilika i slabo prohodnog zemljишta, izvršile duge marševe i na određene prostorije stigli tačno prema naređenju štaba divizije.

Napad na Jajce sa juga i zauzimanje Cusina izvršila je 1. dalmatinska brigada potpuno uspešno. Stab divizije, koji se kretao na pravcu njenog dejstva, ispoljio je svoj puni uticaj, kako u pripremama i organizaciji, tako i u izvođenju napada.

Međutim, posle zauzimanja Cusina, kada je neprijatelj bio prisiljen da napusti južni, manji deo grada, stab divizije i stab 1. dalmatinske brigade napravili su nekoliko grešaka, koje su se negativno odrazile ne samo na dejstva divizije i postignute rezultate, već i na dejstva jedinica 1. proleterske divizije. Zadržane žestokim otporom neprijatelja na pravcu Carevo polje i Prudi, te su jedinice zbog toga morale da vode teške borbe u toku celog sledećeg dana (25. novembra) na prilazima severnom, glavnom delu grada.

Situacija u zoru 25. novembra, nastala zauzimanjem Ćusina i teškoćama 1. proleterske divizije u njenom napadu sa severa, name-tala je štabu 3. divizije ne samo da preduzme mere za učvršćivanje postignutog uspeha II^{GgO} 1. Za sadejstvo i olakšanje napada jedini-cama 1. proleterske divizije, za što su bili stvoren objektivni uslovi. Međutim, nije bilo preduzeto ni jedno ni drugo.

S obzirom na to da je zauzimanje Ćusina predstavljalo samo delimičan uspeh u odnosu na opšti zadatak obeju divizija, učvršćenje postignutog uspeha i neposredno obezbedenje od neprijateljske intervencije spolja nametalo se samo po sebi, bez obzira što je trebalo da pravci od Travnika i Donjeg Vakufa budu zatvoreni od strane 10. hercegovačke, odnosno 5. crnogorske brigade. Pri tome je valjalo imati u vidu već do tada stečena iskustva i male mogućnosti naših jedinica za efikasno zatvaranje i rušenje komunikacija, kao i kratko vreme za tu svrhu. Utoliko pre što su za to pružali povoljne mogućnosti za uspešno izvršen zadatak divizije i orografski stvor zemljišta. Dovoljno je bilo izvući mali deo snaga, odnosno čvršće povezati po-ložaje na obe obale Vrbasa kod Skele i izvršiti manja, ali temeljita rušenja na drumu i železničkoj pruzi.¹⁹⁸ Da je to bilo preduzeto ne-prijateljski motorizovani delovi bili bi zadržavani bar izvesno vre-me, a to bi omogućilo blagovremeno preduzimanje odgovarajućih mera i izbegla bi se pometnja koja, samo sticajem okolnosti, nije imala težih posledica.

Zauzimanjem Ćusina bili su stvorenovi povoljni uslovi za uspo-stavljanje veze i sadejstvo sa delovima 1. proleterske divizije već u zoru 25. novembra, na obe obale Vrbasa. U izmenjenoj situaciji nije se trebalo kruto držati zadatka postavljenog grupi batljona za za-tvaranje pravca prema Vitovlju, već delimično iskoristiti grupu bar za pritisak i prepade prema istočnom delu grada, čime bi uveliko bilo olakšano dejstvo jedinica i 1. divizije, koje su preko Pruda na-dirale levom obalom Vrbasa.

Zadržavanje 1. dalmatinske brigade na zauzetim Cusmama ce-log dana 25. novembra, bez veće aktivnosti, nije u datoj situaciji imalo nikavog opravdanja, iako je štab divizije predviđao da u prvi mrak delovi brigade pređu preko Plive i dejstvuju u bok neprija-teljevog odbrambenog poretka na prilazima gradu¹⁹⁹ Sa tim nije trebalo čekati. Mada su uslovi za prebacivanje snaga na levu obalu Plive u toku dana bili teški, trebalo je to bar pokušati manjim delovima, a jedan ojačani bataljon prebaciti na komunikaciju s. Jezero — Jajce, sa zadatkom da vrši demonstrativni napad i vezuje ne-prijateljske snage koje su branile prilaze gradu. I sama pojавa ba-tljona na tom pravcu, koja je mogla uslediti najdalje do podne, znatno bi olakšala dejstva jedinica 1. divizije. Isto tako, postojale su mogućnosti da se ubace manji delovi, bilo sa desne, bilo sa leve obale Vrbasa u sam grad, čime bi se takođe postigao određeni efekat.

¹⁰⁸ Rušenje mostova i komunikacija u neposrednoj blizi grada retko je praktikovano, zbog potreba stanovništva i jedinica, kao i zbog toga što se naseljena mesta u našim uslovima nisu neposredno branila.

¹⁹⁹ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 98.

Pošto štab divizije u tom smislu nije ništa preduzeo, 25. novembra, osam bataljona 3. divizije, uključujući i 1. bataljon 3. krajiškog odreda, ostalo je potpuno neaktivno, u vreme kada je 1. divizija vođila ogorčene borbe na severnim prilazima gradu.

Odluka štaba 1. dalmatinske brigade da, padom mraka, toga dana uđe u južni deo grada, mada zakašnjela, bila je pravilna, samo je u njenom izvršenju napravljena krupna greška. Čusine, zauzete uz velike napore i gubitke, potpuno su napuštene. Time je prilaz gradu sa juga bio potpuno otvoren. Zbog toga je pojava neprijateljskih motorizovanih delova pred samim ulazom u grad, u zoru 26. novembra predstavljala puno iznenadenje za delove obeju divizija, i to samo nekoliko časova posle zauzimanja grada. Srećna okolnost bila je u tome što je intervencija neprijatelja usledila pod pretpostavkom da se severni glavni deo grada još drži, i što je 1. dalmatinska brigada uspela da se izvuče iz grada i ponovo posedne Cusine. Da je neprijatelj znao da Cusine uopšte nisu bile posednute, verovatno bi iskoristio tu povoljnu okolnost i deo pešadije uputio na tu važnu tačku, a tek potom krenuo sa motorizacijom u grad. Delovi neprijatelja na Cusinama, ma koliko bili mali, uz istovremeno nadiranje tenkova kroz grad, znatno bi komplikovali odbranu, izazvali nered i zabunu i, u najpovoljnijem slučaju, imali za posledicu produženje borbe i nove gubitke.

Odluka neprijatelja o izvlačenju iz Jajca i probijanju prema Donjem Vakufu bila je pravilna i realna. Shvativši da je intervencija zakasnila i da su grad i okolni objekti potpuno u našim rukama, bez ikakvih izgleda na uspeh, neprijatelj je u datoј situaciji primio rizik probijanja prema D. Vakufu, premda je pri tome mogao biti potpuno uništen da je budnost jedinica 3. divizije na celom tom prostoru bila potpuno zastupljena.

Prodror motorizacije na pravcu 5. crnogorske brigade ukazuje da je ta brigada bez obzira na ranije iznete objektivne teškoće i okolnosti koje su je ometale u izvršenju zadatka, bila potpuno iznenadena. Stepen stvorenog iznenadenja najbolje ilustruje činjenica da je motorizacija uspela da se organizovano probije i vrati u D. Vakuf, mada uz osetne gubitke.

Kruto postavljeni zadatak onemogućio je grupi bataljona istočno od Jajca da i u toj prilici dođe do izražaja. Ovako kako je bila postavljena, grupa nije bila u stanju da izvrši ni svoj osnovni zadatak. Razbijeni neprijateljski uelovi uspeli su da se probiju prema severoistoku i da, preko Pougarja i Dnolučke planine, stignu u Turbe i Travnik.²⁰⁰

Po zauzimanju Jajca, prvenstveni zadatak divizije bio je da, u smislu direktive Vrhovnog štaba od 14. novembra, učvrsti postignuti uspeh i obezbedi solidnu bazu i uslove za dalja dejstva prema Donjem Vakufu, Turbetu i Travniku. Ta baza trebalo je da omogući i predviđena dejstva 1. proleterske divizije u srednjoj Bosni. Reakcije neprijatelja mogle su se očekivati, mada njihov obim i raz-

²⁰⁰ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 237 — bojna relacija 9. domobranskog puka u Travniku za novembar 1942. godine.

mere nije bilo mogućno predvideti. Zbog toga je i rušenje komunikacija prema Travniku i Donjem Vakufu trebalo preduzeti bez ikakvog odlaganja. Sa tim se unekoliko zakasnilo, pri čemu je težište stavljen na uništenje objekata i posada na železničkim stanicama duž železničke pruge, umesto da se odmah počela rušiti pruga na deonicama gde je to bilo mogućno, ne čekajući protivtenkovske topove²⁰¹ i ne ostavljajući likvidaciju neprijateljskih posada u utvrđenim objektima za docnije. Tako se izgubilo u vremenu, čime su neprijatelju ostavljene mogućnosti za nesmetano dovlačenje pojačanja železnicom.

Pri dodeljivanju zadataka brigadama, štab divizije je potcenio značaj Turbeta, raskrsnice druma i železničke pruge prema Jajcu i Donjem Vakufu. S obzirom na to da se neprijateljska intervencija mogla očekivati, blagovremeno je izvršen napad na Turbe jačim snagama i uništenje železničkih instalacija i ostalih objekata dali bi, u dатој situaciji, velike rezultate i, bar za kraće vreme, odložili neprijateljska ofanzivna dejstva prema Jajcu.

Pošto navedene mere nisu bile preduzete, a kada su izveštaji 10. hercegovačke, a zatim i ostalih brigada o prebacivanju i pojačanju neprijateljskih garnizona i uporišta potvrđivala realnost pretpostavke da predstoje neprijateljska dejstva širih razmara, štab divizije je imao dovoljno elemenata za realnu procenu situacije. Pojava jakih neprijateljskih snaga u Turbetu, do tada malom garnizonu sa slabom posadom, jasno je ukazivala na težište predstojećih neprijateljskih dejstava, koja su već 1. decembra usledila.

U takvoj situaciji, s obzirom na nadmoćnost neprijatelja, veliku širinu fronta, slabu prohodnost zemljišta, a naročito na kratkoću pravaca i suženi manevarski prostor u rejonu Jajca, štabu divizije su se nametale i odluka i potreba aktivne odbrane po pravcima (brigadama), s ciljem usporavanja i zadržavanja nadiranja neprijatelja da bi mu pri tom naneli što veće gubitke. Time bi se dobilo u vremenu za eventualnu blagovremenu evakuaciju Jajca i preuzimanje odgovarajućih mera za organizaciju odbrane zapadno od grada, kao i za zatvaranje pravaca koji izvode prema Mrkonjić-Gradu i Mlinštima.

Mada su brigade u vreme otpočinjanja neprijateljskih dejstava bile u ofanzivnom rasporedu, prelazak na aktivnu odbranu nije zahtevao nikakva veća pomeranja jedinica. Prva dalmatinska i 10. hercegovačka brigada nalazile su se na glavnom pravcu neprijateljskog napada. Trebalo ih je samo tešnje povezati i obezbediti njihovo sa-dejstvo u odbrambenim dejstvima u širem zahвату komunikacije Turbe — Jajce. Peta crnogorska brigada takođe se nalazila na veoma važnom pravcu neprijateljskog nadiranja. Za izvršenje njenih odbrambenih zadataka trebalo je obezbediti njen levo krilo i bok,

²⁰¹ Likvidacija solidno izradenih, naročito betonskih i kamenih objekata, ukoliko se neprijatelj branio do kraja, što je bio skoro redovan slučaj kod Nemaca i ustaša, predstavljala je velike teškoće i izlaganje gubićima, posebno kad nije bilo pratećih ili protivoklopnih topova, koji su se mogli prenositi na svakom zemljištu i u najtežim uslovima, tako da su korišćeni za neposredno dejstvo sa najmanjih odstojanja.

što se moglo bar delimično postići naslonom jednog bataljona 10. hercegovačke brigade na levo krilo 5. brigade.

Stab divizije, premda je i dalje ostao pri odluci o izvođenju napada, ipak je, dajući uporedo brigadama i zadatke za odbranu delimično postupio u tom smislu. Zbog toga se njegova naređenja i zapovesti koje je izdao do 1. decembra mogu smatrati saobraznim datoj situaciji. Međutim, sva naređenja, počev sa 1. decembrom, nose obeležja kolebanja u pogledu najpogodnijeg načina dejstva za odbranu Jajca.

Verujući da neprijatelj još nije završio grupisanje, stab se 1. decembra ponovo odlučuje za izvođenje opštег napada prema izdatoj zapovesti od 28. novembra — »kako bi se neprijatelj preduhitrio u koncentraciji snaga i zadržala inicijativa u rukama«. Pošto razvoj situacije u toku 1. decembra nije bio povoljan za preduzimanje napada, jer su sve brigade u toku toga dana bile primorane da se brane, stab divizije pomera izvođenje napada za 3. decembar i u tom smislu izdaje naređenje ujutru, 2. decembra.

Međutim, primljeni izveštaji brigada o razvoju situacije u toku toga dana nametnuli su štabu divizije odluku o prelasku na odbrambena dejstva, ali stab tom prilikom donosi polovično rešenje. On istog dana, u 18 časova, naređuje povlačenje na novu liniju Staro Selo — Babino brdo — Uglasta kosa — Palež — Neznanica i prebacuje divizijsku rezervu (3. sandžačku brigadu) na levo krilo divizijskog rasporeda, produžujući ga na taj način do r. Ugra. Desetu hercegovačku brigadu izvlači sa njenih položaja južno od komunikacije Turbe — Jajce i maršem dugim preko 20 km namenivši joj ulogu divizijske rezerve, prebacuje je na novu prostoriju, u širem rejону s. Doribaba (severoistočno od Jajca), pozadi 3. sandžačke brigade. Takvim rasporedom, koji je izazvan ispoljenim težištem napada neprijatelja na pravcu Šišava — Mudrike — Vitovlje, stab divizije je preneo težište odbrane na pravac Vitovlje — Jajce, ali je pri tome znatno razvukao snage na liniji na kojoj se pripremao za prelazak u opšti protivnapad. Brigadama je, u vezi s tim, naređena uporna odbrana na dodeljenim položajima u toku 3. decembra.

Izvlačenje 10. hercegovačke brigade sa položaja južno od komunikacije Turbe — Jajce predstavljalo je, u datoj situaciji, krupnu grešku. Prva dalmatinska brigada, koja se i dalje nalazila u glavnom pravcu neprijateljskog napada (Šišava — Mudrike — Gostilj), mogla je samo kontrolisati, ali ne i zatvoriti drum Turbe — Jajce. Odlazak 10. hercegovačke brigade potpuno je otkrio unutrašnja krila 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade i ostavio drum skoro otvoren. To je neprijatelj 3. decembra vešto iskoristio i probio se u s. Dubravu, na samoj komunikaciji, odakle je delom snaga skrenuo prema levom krilu 5. crnogorske brigade, (Babinom brdu), i time ne samo isključio mogućnost uspostavljanja taktičke veze tih dveju brigada, već i neposredno ugrozio 5. crnogorsku na njenom levom krilu.

U toku istog dana neprijatelj je postigao krupne uspehe i na pravcu glavnog napada. Zauzimanjem Neznanice i odbacivanjem dva bataljona 3. sandžačke brigade sa linije Neznanica — Javor, on je na celoj liniji severno od druma obezbedio sve taktičke uslove za

nadiranje prema Jajcu. Vladajući drumom Turbe — Jajce, on je neposredno ugrožavao 5. crnogorsku brigadu, sabijenu na uskom prostoru između dve komunikacije. Zahvaljujući tome, nije ni imao potrebe da se sledećeg dana jače angažuje na tom pravcu, jer je njegovim približavanjem Jajcu na težištu napada nestajala svaka mogućnost efikasne odbrane grada. Time se povlačenje naših jedinica sa toga prostora nametalo šarao po sebi.

U takvoj veoma nepovoljnoj situaciji, kada je neprijatelj bio potpuno obezbedio sve uslove za uspešan prođor ka Jajcu, štabu divizije preostalo je da koncentriše sve napore na organizovano povlačenje jedinica. Pri tom je bio prinuđen da deo snaga, bar jednu brigadu, prebaci zapadno od Jajca i zatvoriti pravce prema Mrkonjić-Gradu i Mliništima, koji su bili potpuno otvoreni, jer su slabe snage 3. krajiškog odreda (dva mala bataljona) bile angažovane na levoj obali Vrbasa.

Međutim, štab divizije je i u takvoj situaciji smatrao da je moguće odbraniti Jajce, preduziranjem ranije predviđenog protivnapada na desni bok neprijatelja, na težištu njegovog napada. Stoga je 3. decembra, u 18 časova, izdao zapovest za preduzimanje opštег protivnapada u zoru 4. decembra. Pri tome, osnovu za protivnapad predviđao je udar dve brigade (3. sandžačka i 10. hercegovačka) u desno krilo neprijateljskog napadnog poretka, pravcem Vitovlje — Hamandžići — Komar. Uspesi na tom pravcu imali su da omoguće opšti protivnapad ostalim brigadama, što je, kao krajnji rezultat, trebalo da dovede do presecanja odstupnice i nabacivanja neprijatelja na Vrbas.

Tako nerealno naređenje, s obzirom na očiglednu nadmoćnost neprijatelja i uspehe koje je do tada postigao, moglo se izdati samo zato što se nije poznavala situacija na frontu divizije. Spora kurirska veza, otežana teško prohodnim zemljишtem i lošim atmosferskim prilikama nije obezbeđivala ni minimalnu mogućnost štabu divizije da prati razvoj situacije, što se najbolje vidi iz naredjenja koja je izdao 3. i 4. decembra.

Međutim, situacija se 4. decembra razvijala nezavisno od naredbe i naređenja štaba divizije. Posledica toga bila je prinudno povlačenje 5. crnogorske i 1. dalmatinske brigade, koje su, u nastojanju da što bolje odgovore postavljenim zadacima, bile izložene masovnim gubicima. Samo zahvaljujući realnoj proceni situacije, skoro u poslednji čas njihovi su štabovi doneli odluke, koje su im omogućile da izvedu svoje jedinice iz kritične situacije, bez većih gubitaka.

Biće stoga od interesa da ukažemo kako su ti štabovi dveju najviše angažovanih brigada gledali na razvoj situacije u toku 3. i 4. decembra, kao i na naredjenja štaba divizije koja je u tom vremenu izdao.

Štab 1. dalmatinske brigade, pošto je 3. decembra primio naredenje štaba divizije za izvršenje opštег protivnapada 4. decembra, u svom izveštaju, napisanom istog dana u 22 časa, kaže se između ostalog: »S obzirom da je neprijatelj zauzeo Neznanicu i ušao u s.

Dubravu, situacija znatno izmenjena, 3. i 4. bataljon preumorni i neispavani, te kao takvi ne bi mogli odgovoriti svojim zadacima. Za protivnapad bi mogli upotrebiti 1. bataljon, koji se nalazi kao brigadna rezerva (*treba divizijska, prim. autora*) u s. Bulići, i 2. bataljon na Uglastoj kosi. Znamo da se postavljeni zadaci ne mogu odgoditi, ali izveštavamo da biste imali jasnu sliku stanja bataljona ove brigade«.²⁰²

Stab 5. crnogorske brigade u svom izveštaju od 4. decembra u 7,45, u vezi sa postavljenim zadatkom za opšti protivnapad, kaže: »Postavljeni zadatak pred brigadu sumnjamo da ćemo moći riješiti, iako smo preduzeli mjere za izvršenje postavljenog zadatka, s obzirom da nam je ljudstvo strahovito zamorenio i promrzlo, da nas je neprijatelj uspio da sabije na uskom prostoru, pa nas tako koncentričnom vatrom tuče i potiskuje. Brigade koje po vašem naređenju treba jutros da izvrše kontranapad na neprijatelja (misli se na 3. sandžačku i 10. hercegovačku — prim. autora) mnogo su udaljene od neprijateljskih položaja, pa se njihovo djejstvo pod uslovom da se razvija uspješno, na našem sektoru neće osjetiti u toku cijelog dana, a do tada će neprijatelj imati mogućnosti da nas potiskuje. Municije za italijanske teške mitraljeze ima vrlo malo«.²⁰³

U izveštaju od 12,45 istoga dana, u vezi sa uslovno postavljenim zadatkom da štab brigade sam odluči ili da se povuče i prebaci na levu obalu Vrbasa, preko mosta kod Bravnice, i zauzme položaje za neposrednu odbranu Jajca, ili da, u sadejstvu sa 1. dalmatinskom brigadom, napadne i uništi neprijateljsku kolonu u zahвату druma s. Dubrava — Jajce, štab brigade kaže, između ostalog: »Zbog guste magle neprijatelj nije u toku ovog dana jače nadirao prema nama iako je u povoljnoj situaciji s obzirom da su mu snage koncentrisane između dvije komunikacije na uskom prostoru. Inače kako djejstvo njegove artiljerije, naročito na naše položaje ispred Bavara«. I dalje: »Borci naše brigade umorni, neispavani, iznurenici, bosi i promzli shvatili su prvu naredbu za ofanzivu komunistički, a ovu naredbu bi shvatili pa makar polovicu izginulo da bi zadatak izvršili. U dva maha korigiranje vaših naređenja negativno deluje na naše borce pa bi to trebalo ozbiljno prodiskutovati. Mijenjanje vaše odluke, a pogotovo kad nemamo vezu sa 1. dalmatinskom brigadom, naš uslovno postavljeni zadatak ne vjerujemo da će se moći izvršiti, nego da ćemo morati prihvati drugi izlaz«. I dalje: »No u svakom slučaju upravljaćemo se prema situaciji. Ako se zadržimo i dalje ostanemo na ovom terenu onda nastojte da neprijateljsko desno krilo ako ne razbijete, a ono suzbijete i tako nama omogućite izvlačenje. Rijeka Vrbas nadošla i slabo gazna, mostovi popaljeni«.²⁰⁴

Iz izveštaja štabova dveju najviše izloženih brigada, očevidno je da nisu bili ubedeni u realnost i pravilnost neprekidno izdavanih i često menjanih naredenja štaba divizije. Sem toga, iznošenjem stanja u kojemu su se jedinice nalazile, oni su pokušavali da omo-

²⁰² Zbornik, tom IV, knj. 3, dok. 141.

²⁰³ Isto, dok. 145.

²⁰⁴ Zbornik, tom IV, knj. 8, dok. 147.

guće štabu divizije da realno sagleda situaciju. Pri tome su disciplinovano nastojali da u najvećoj mogućoj meri odgovore postavljenim zadacima, sve do momenta kada su, po sopstvenoj proceni, zaključili da bi svako dalje insistiranje moglo dovesti do veoma teških posledica.

Interesantno je, takođe, uočiti da sva naređenja štaba divizije insistiraju na odbrani Jajca, a za najtežu situaciju predviđaju povlačenje svih jedinica prema severu — Pougarju i naslon na 1. proletersku diviziju. Stab izgleda uopšte nije razmatrao mogućnost i potrebu da, u potpuno izmenjenoj situaciji, deo snaga povuče zapadno od Jajca, utoliko pre što su se na toj prostoriji nalazili svega dva mala bataljona 3. krajiškog odreda, već angažovana na levoj obali Vrbasa. Da je 5. crnogorskoj brigadi, umesto posedanja položaja za neposrednu odbranu Jajca, naređeno da se 4. decembra izvuče iz dodira, što je bilo olakšano slabijom aktivnošću neprijatelja i gustom maglom, i preko Jajca povuče na zapad, otkriveni pravci prema Mrkonjić-Gradu i Mliništima bili bi blagovremeno zatvoreni.

Brz prođor neprijatelja u Jajce i povlačenje jedinica 3. divizije na sever prinudili su Vrhovni štab da neposredno interveniše i od dva bataljona, koji su u međuvremenu stigli sa sektora Glamoča, i 3. krajiškog odreda obrazuje grupu za zatvaranje tih pravaca.

Da je štab divizije realno cenio situaciju i mogućnosti, došao bi do zaključka da kratki pravci i suženi manevarski prostor u odnosu ra Jajce, a naročito teško prohodno zemljiste i loše atmosferske prilike, nisu pogodni za izvršenje šireg manevra, pa bi se već od 1. decembra orijentisao na izvođenje elastične i aktivne manevarske odbrane po pravcima, što je najbolje i odgovaralo dotadanjoj borbenoj praksi i taktici naših jedinica, koja se nije mogla odjednom prevazići, niti je za to tada bilo ikakve potrebe. Kada se štab divizije na to nije ranije odlučio, onda su ga postignuti uspesi nadmoćnog neprijatelja u toku 3. decembra morali u to ubediti. Iz toga bi rezultirala odluka o postepenom povlačenju i prebacivanju dela snaga prema zapadu, a dela na desnu obalu Vrbasa, što bi omogućilo zadržavanje jedinica na dodeljenoj prostoriji i preuzimanje dejstava prema daljem razvoju situacije.

Kruto postavljanje zadataka: napad — odbrana, njihovo često menjanje, suvišno vezivanje jedinica za zemljiste, pomeranje jedinica u teškim orografskim i atmosferskim uslovima po frontu na veća odstojanja sputavali su inicijativu štabova brigada i bataljona i nametali im frontalne odbrambene borbe na koje jedinice još nisu bile navikle. To je, sem slabe ishrane, opreme, odeće i obuće, kao i velike hladnoće, iznurivalo jedinice i negativno se odražavalo na njihove borbene mogućnosti uopšte.

Neprijatelj je, naprotiv, u svom nadiranju po pravcima, svoje glavne napore usmerio na težištu napada, pri čemu je vrlo vešto koristio vezanost naših jedinica za zemljiste i odsustvo naših noćnih dejstava, koja su u datim atmosferskim uslovima potpuno izostala. Prodirući drsko manjim, dobro opremljenim delovima, on je skoro redovno uspevao da zaobiđe naše kruto postavljene odbrambene po-

ložaje, koristeći pri tom razvučenost naših jedinica i velike međuprostore. Na taj način stvarao je iznenadenja našim, jedinicama ukljinjavao se u njihov raspored i uspevao da izmanevriše njihove položaje, izbegavajući frontalno angažovanje kad god je za to imao priliku. To mu je omogućilo da i u celini izmanevriše našu odbranu severno od komunikacije Turbe — Jajce i da se iznenadno pojavi na samim prilazima gradu, duboko u pozadini naših jedinica.

Uspesi na tom glavnom pravcu omogućavali su neprijatelju da se na pravcu D. Vakuf — Jajce ograniči na postepeno potiskivanje i jaku artiljerijsku vatru, radi nanošenja što većih gubitaka 5. brigadi, sabijenoj na malom prostoru između dve komunikacije, ugrožavajući je pri tome na njenom levom otkrivenom krilu i boku. Očekujući rešenje na težištu svoga napada, neprijatelj je pravilno ocenio da će odstupanje naših delova na tom pravcu uslediti po meri njegovog nadiranja severno od komunikacije, bez njegovog jačeg angažovanja u toku 4. decembra.

Vrhovni komandant je upozorio štab divizije na propuste u toku tih dejstava, podvlačeći naročito nepravilno grupisanje i razvučenost snaga, što je smanjilo mogućnosti udara i otežalo komandovanje, održavanje veze i sadejstvo. Ukažujući na značaj izviđanja i obezbeđenja, kao osnova za izbegavanje iznenadenja, on je ukazao da su upravo česta iznenadenja od strane neprijatelja imala za posledicu prihvatanje čisto odbrambenih dejstava.

U vezi sa prebacivanjem divizije prema severu, Vrhovni komandant kaže: »Povlačenje jedinica divizije ka severu, na desnu obalu Ugra, taktički je nepravilno, jer je ostao nezaštićen, upravo otvoren pravac: Jajce — Mrkonjić-Grad — Čadavica — Ključ, odnosno pravac od Jezera ili Mrkonjić-Grada ka Mliništima, što bi neprijatelj iskoristio da nismo ovaj pravac zatvorili najpotrebnijim snagama. I drugo: povlačenjem na desnu obalu Ugra divizija se udaljila od Jajca i ostalih neprijateljskih garnizona u dolini Vrbasa; jedinice postavljene pozadi kanjona Ugra, ukočene u smislu aktivnosti kako na garnizone u dolini Vrbasa, tako i dolini Lašve, odnosno na njihove međusobne komunikacije«.²⁰⁵

Kasnije su, mada dosta rascepmana, dejstva u srednjoj Bosni, posebno u dolini r. Bosne i Lašve, izvedena mnogo uspešnije. Na širokim manevarskim prostorijama došli su do punog izražaja pokretljivost, udarna snaga i aktivnost jedinica, naročito u noćnim dejstvima. Brigade divizije, pravilno usmerene po ciljevima, zadale su neprijatelju u tri navrata jake udarce na važnim centrima, komunikacijama i uporištima. Poučeni iskustvima iz odbrambenih borbi za Jajce, na neprijateljske reakcije uzvraćalo se elastičnom manevarskom odbranom, bez većeg angažovanja, da bi se nešto docnije preduzela aktivna dejstva, koja je neprijatelj po vremenu i prostoru najmanje očekivao. Pri tom su gubici naših jedinica bili neznatni.

U tim dejstvima postignuti su značajni rezultati i neprijatelju zadani osetni gubici u ljudstvu i materijalu. Izvršena rušenja komunikacija i objekata na njima bila bi znatno veća i efikasnija da

²⁰⁵ Zbornik, tom II, knj. 7, dok. 178.

se rsapolagalo ma i minimalnim tehničkim i drugim sredstvima za tu svrhu. Iako ta rušenja nisu mogla doneti trajnije rezultate, jer ih je neprijatelj raspoloživim tehničkim sredstvima relativno brzo raščišćavao, ipak su prouzrokovala duže prekide saobraćaja na važnim komunikacijama.

U toku dvomesečnih dejstava jedinice 3. divizije su prošle kroz mnoštvo raznovrsnih borbi, različitih po ciljevima, zadacima, stepenu angažovanja i načinu izvođenja, u izrazito teškim zimskim uslovima na planinskom, teško prohodnom i šumovitom zemljištu, i pri tome stekle znatna iskustva.

Okolnost da su jedinice odmah posle formiranja divizije bile uvedene u složena dejstva — koja su zahtevala veći stepen izgrađenosti štabova, posebno štaba divizije, kao i veću homogenost jedinica u izvođenju dejstava u okviru divizije — i iz tih dejstava izasle bez većih gubitaka, bilo je od velikog značaja za organizacijsko i taktičko-borbeno učvršćenje divizije u eclini.

Bez obzira na iznete greške i propuste u toku borbi za Jajce, posebno za njegovu odbranu, koji su delom nastali iz nastojanja štaba divizije da se on sam i njegove jedinice što pre osposobe i priлагodei uslovima date situacije, a delom i iz objektivnih teškoća o kojima je ranije bilo reči, divizija je taj kratak, ali naporan period savladala uspešno. Stečena iskustva u rukovođenju jedinicama uopšte, posebno u pripremi, organizaciji i izvođenju boja u napadu i odbrani, kao organizaciji sadejstva u našim uslovima i mogućnostima, predstavljali su tešku ali neophodnu pripremu za dejstva koja će divizija kasnije, u mnogo složenijim uslovima i situacijama, uspešno rešavati.

III TREĆA UDARNA DIVIZIJA U BICI NA NERETVI

Dvadesetog januara 1943. počele su neprijateljske operacije prema slobodnoj teritoriji u Bosanskoj krajini, Lici, Baniji i Kordunu. Preduzeta dejstva bila su deo opšteg nemačko-italijanskog operativnog plana za izvođenje zimske ofanzive protiv narodnooslobodilačke vojske. Prema osnovnim postavkama operacijskog plana, utvrđenog početkom januara na sastanku obeju strana u Rimu, te su se operacije imale izvesti u periodu januar-mart u tri etape:

— operacija »Vajs I«, sa ciljem uništenja jedinica NOV u severozapadnom delu slobodne teritorije, na prostoru Karlovac — Ogulin — Gospic — Knin — Ključ — Sanski Most — Kostajnica; razrada i detalji operacije utvrđeni su na sastanku Ler-Roata, 9. januara 1943. u Zagrebu;

— operacija »Vajs II« nadovezuje se na prethodnu, s ciljem uništenja naših snaga u jugoistočnom delu slobodne teritorije, između Bosanskog Petrovca, Bosanskog Grahova, Livna, Jajca i Ključa; pojedinosti operacije precizirane su 8. februara 1943, na sastanku Ler-Roboti, u Beogradu; početak operacije je bio predviđen za 25. februar;

— operacijom »Vajs III« predviđeno je završavanje čišćenja preostale teritorije do zapadne granice Crne Gore, s tim da se razoružaju i četnici južno od Neretve, u Hercegovini i Dalmaciji. Međutim, ta je ideja napuštena na pomenutom sastanku Ler-Roboti u Beogradu.

Osnovna koncepcija predviđene ofanzive bila je: okruženje, razbijanje i uništenje glavnine Narodnooslobodilačke vojske i ponovna okupacija slobodnih teritorija u Hrvatskoj i Bosni.

Međutim, tok i razvoj operacija i naša protivdejstva sukcesivno su nametali neprijatelju korekcije separatnih planova, kako u smislu upotrebe snaga, tako i predviđenih bitačnih prostorija, što se odražavalo na obostrana dejstva i njihove krajnje rezultate.

U tim operacijama učestvovalo je: pet nemačkih i tri italijanske divizije, i najveći deo ustaško-domobranksih snaga na tome prostoru.²⁰⁶

Snage narodnooslobodilačke vojske ofanziva je zatekla u sledećem rasporedu:

- 1. hrvatski korpus na teritoriji između donjih tokova Kupe, Banje i Une i železničke pruge Knin — Karlovac;
- 1. bosanski korpus na teritoriji Bosanske Krajine, sa glavnim snagama u njenom centralnom delu, dok su manje snage bile orijentisane prema Banjaluci, Jajcu i na pravcu Bosansko Grahovo — Tiškovac — Knin.

Grupa divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba nalazila se van zahvata projektovane neprijateljske operacije, na širokoj manevarskoj prostoriji srednje Bosne i Dalmacije, u sledećem rasporedu:

- 1. proleterska divizija sa 3. sandžačkom i 3. krajiskom brigadom na prostoriji Prnjavor, Teslić, Banjaluka;
- 2. proleterska divizija sa 2. i 4. brigadom u širem rejonu Bosanskog Grahova, a sa 2. dalmatinskom brigadom na pravcu Duvno — Imotski;
- 3. udarna divizija sa dve brigade zapadno od komunikacije Maglaj — Zenica, a sa jednom na široj prostoriji Zijameta.

Pošto se zamah i razmere neprijateljske ofanzive nisu u početku određenije ispoljile, Vrhovni štab je pokušao, primenom manevarske odbrane na pravcima neprijateljskog nadiranja, da prinudi neprijatelja na jasnije ispoljavanje svojih namera, nastojeći pri tome da se slobodna teritorija Korduna, Like, Banije i Bosanske Krajine zaštiti u najvećoj mogućoj meri. U tom smislu je izdao i odgovarajuća naredenja štabovima 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa, na čije se jedinice svalila sva težina neprijateljske ofanzive. U isto vreme, naredeno je svim jedinicama van teritorije zahvaćene ofanzivom da napadaju neprijatelja, kako bi što jačim pritiskom na njegove garnizone i komunikacije privukle na sebe deo snaga angažovanih prema 1. bosanskom i 1. hrvatskom korpusu.

²⁰⁶ Nemačke divizije: 714, 717. i 718. posadna (od po dva puka sa po tri bataljona i jedan artiljerijski divizion), 369. legionarska i SS-divizija »Princ Eugen«, a delimično i 187. divizija. Italijanske divizije: »Lombardija«, »Re« i »Sasari«.

Ustaško-domobranske jedinice: 2. i 3. brdska domobraska brigada (u sastavu nemačkih divizija) i četiri ustaško-domobraska bataljona (u sastavu italijanskih snaga), 5. domobraska brdska brigada imala je zadatak da posedne zauzetu teritoriju Korduna i Banije.

Za podršku iz vazduha određene su tri nemačke, pet italijanskih i četiri domobranske eskadrile.

Prvog dana ofanzive otpočela je i evakuacija ranjenika i bolesnika sa Banije i Korduna, preko Bihaća, za Bosanski Petrovac i Drvar.

Pošto se grupa divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba u početku ofanzive našla u povoljnem rasporedu i položaju za izvršenje manevra, u odnosu na deo neprijateljskih snaga angažovanih prema slobodnoj teritoriji, Vrhovni komandant je već u početku neprijateljskih dejstava izdao štabovima tih divizija sledeće instrukcije i naređenja:

— 1. proleterskoj diviziji da veći deo snaga usmeri prema Banjaluci i jakim pritiskom i demonstrativnim dejstvima u tom rejonu i na komunikaciju Banjaluka — Bosanska Gradiška olakša dejstva 1. bosanskom korpusu, obezbeđujući se jednom brigadom od pravca Doboja;

— f — 2. proleterskoj diviziji da ubrza i pojača svoja dejstva na četničke snage na prostoriji Knin — Bos. Grahovo.²⁰⁷

— 3. udarna divizija je, verovatno već 20. januara, dobila naređenje Vrhovnog štaba da se, sa brigadama koje su dejstvovali na delu pruge Maglaj — Zenica, prebaci na prostoriju Turbe; štab divizije izvestio je depešom 21. januara Vrhovni štab da je 5. crnogorskoj i 10. hercegovačkoj izdao naređenje u tom smislu, pa moli da se izvesni delovi 1. divizije drže prema Tesliću, jer je jedinicama, potreбно 2—3 dana odmora u dolini Usore i na prostoriji Blatnice.²⁰⁸

Divizija je, međutim, 23. januara dobila novo naređenje — da se što pre prebaci na prostoriju Travnik — Donji Vakuf i izvrši jak pritisak na komunikaciju, s tim da deo snaga bude spreman za dejstva prema Livnu i Prozoru, ako bi sa te strane došlo do neprijateljske intervencije.²⁰⁹

Iz tih naređenja jasno se ispoljava namera Vrhovnog komandanta da efikasnije upotrebi te tri kvalitetne i, za naše tadanje uslove, brojno jake i relativno dobro opremljene divizije radi olakšanja dejstava 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa u obrani slobodne teritorije. Pri tome je očigledna i namera da se sačuva i obezbedi njihova sloboda manevra i dejstva, kako bi se moglo efikasno upotrebiti, zavisno od daljeg razvoja situacije.

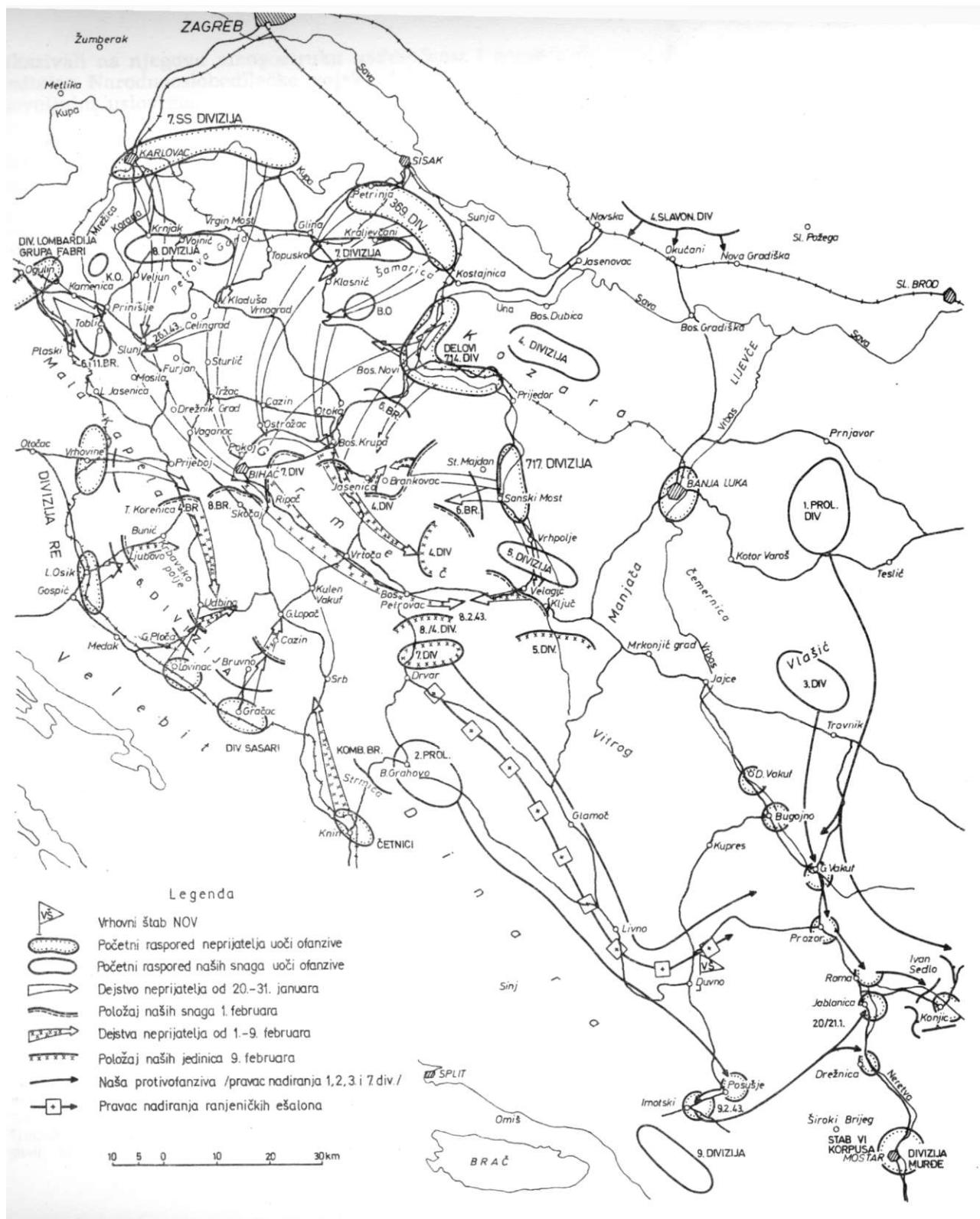
U međuvremenu, posle sedmodnevnih teških odbrambenih borbi 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa, neprijatelj je uspeo 27. januara da probije odbranu 1. hrvatskog korpusa južno od Slunja, i

²⁰⁷ Prema obaveštenjima kojima je tada raspolagao Vrhovni štab, Italijani su, zajedno sa četnicima, pripremali jača dejstva iz rejona Grahova prema Livnu i Glamoču, ali su docnije od toga odustali.

²⁰⁸ Zbornik, tom IV, knj. 9, dok. 104.

²⁰⁸ Isto, dok. 155 i 162.

da produži nadiranje prema Bihaću, koji je posle dva dana zauzeo. Dotadašnja dejstva neprijatelja i postignuti rezultati ubedljivo su

ukazivali na njegovu mnogostruku nadmoćnost i nameru da prinudi jedinice Narodnooslobodilačke vojske da prime bitku pod vrlo ne-povoljnim uslovima.

Razmatrajući razvoj situacije u toku prvih dana ofanzive, Vrhovni štab je došao do zaključka da je neprijatelj pripremio, organizovao i angažovao jake snage za izvođenje operacije širokih razmera, i da odsudno angažovanje u odbrani slobodne teritorije ne bi donelo značajnije rezultate, a moglo bi imati i teškikh posledica za Narodnooslobodilačku vojsku u celini. U takvoj situaciji, Vrhovni komandant je 27. januara, doneo definitivnu odluku za preuzimanje protivofanzive i prenošenje težišta operacija ka jugoistoku, u pravcu Hercegovine i dalje.²¹⁰

Kao osnovnu snagu i jezgro Glavne operativne grupe,²¹¹ koja je bila predviđena za izvršenje tog zadatka, Vrhovni komandant je odredio divizije pod svojom neposrednom komandom.

Za realizaciju odluke trebalo je tim divizijama obezbediti sve uslove za povoljnije i neometano grupisanje na predviđenom prostoru, kao i potrebno vreme za evakuaciju teških ranjenika i stanovništva sa slobodne teritorije. Taj složeni zadatak i ulogu primili su, prema naređenju Vrhovnog komandanta, 1. hrvatski i 1. bosanski korpus. S obzirom na to da je težište neprijateljske ofanzive bilo usmereno prema liniji Bihać — Bosanski Petrovac, to su i zadaci tih korpusa bili usmereni na aktivnu manevarsku odbranu na pravcima koji izvode prema toj liniji:

- 1. hrvatski korpus dobio je zadatak da što duže zatvara pravce koji iz Like i severne Dalmacije izvode prema komunikaciji Bihać — Bosanski Petrovac;
- 1. bosanski korpus zatvaraо je pravce koji od Bosanske Krupe, Bosanskog Novog, Prijedora, Sanskog Mosta i Bravskog izvode na pravac Bihać — Bosanski Petrovac.

²¹⁰ U vezi sa idejom Vrhovnog komandanta o potrebi prodora dela NOVJ ka jugoistoku radi pomoći razvoju oružane borbe u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, koja je tokom 1942. bila u krizi, Vladimir Dedijer u svom dnevniku kaže:

»Šest nedelja prije neprijateljske IV ofanzive, drug Tito je imao plan da iz Bosne krene sa proleterskim divizijama i nekim krajiškim snagama u Crnu Goru i Srbiju. Pravili su se planovi da pokret otpočne u martu 1943. godine. Međutim, pokret je ubrzala IV neprijateljska ofanziva«. V. Dedijer, »Dnevnik«, drugo izdanje Jugoslovenske knjige, Beograd 1951, str. 316.

²¹¹ Za jedinice, koje su dejstvolale pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba odomaćio se naziv Glavna operativna grupa. Međutim, koliko je meni poznato, taj naziv nije bio u to vreme u upotrebi, niti se, kao takav, navodi u dokumentima, već je nastao docnije, radi lakše obrade dejstava jedinica koje su skupno, pod komandom Vrhovnog komandanta, učestvovali u bitkama na Neretvi i Sutjesci. Pored 1., 2., 3. i 7. divizije, nešto docnije u grupu su uključene 9. dalmatinska divizija i 7. krajiška brigada 10. krajiške divizije, a pred bitku na Sutjesci i 6. istočnobosanska i Majevička brigada.

Uspešno izvršenje tih zadataka trebalo je da obezbedi sprečavanje prodora neprijatelja preko Bosanskog Petrovca ka jugoistoku.

Sedma banijska divizija 1. hrvatskog korpusa, već angažovana u borbama na pravcu Bihać — Bosanski Petrovac, predviđena je da uđe u sastav Glavne operativne grupe. Njoj je naređeno da se postepeno, pod borbom, povlači i prebaci na desnu obalu Une, obezbeđujući pri tom evakuaciju ranjenika sa slobodne teritorije. Po izbijanju na liniju Oštrelj — Kulen Vakuf, njene dotadašnje zadatke, uključujući i obezbeđenje ranjenika, trebalo je da preuzmu delovi 1. bosanskog korpusa, jer se ona treba prebaciti u rejon Gornjeg Vakufa da primi ulogu zaštitnice Glavne operativne grupe.

Deveta dalmatinska divizija, predvidena za sadejstvo Glavnoj operativnoj grupi prilikom njenog prodora ka Hercegovini, nalazila se u širem rejonu Imotskog. U to vreme tek je bila počela sa formiranjem i grupisanjem jedinica, koje su ulazile u njen sastav.

Prvoj, 2. i 3. diviziji izdata su naređenja za prikupljanje na prostoriju Gornji Vakuf, Prozor, Duvno, po sledećem:

— 1. proleterska divizija da se što brže prebaci na prostoriju Jajce, Donji Vakuf, Travnik, s tim da, po mogućству, zauzme Jajce ili Donji Vakuf.

— 2. proleterska divizija da se prikupi na prostoriju Livno, Duvno.

Trećoj diviziji, koja je, naređenjem od 23. januara, već bila orijentisana prema Travniku i Donjem Vakufu, 26. januara je naređeno da što pre, sa dve brigade, izvrši jak pritisak na komunikaciju Bugojno — Gornji Vakuf, i da po mogućnosti, zauzme Gornji Vakuf. Treću svoju brigadu trebalo je da angažuje na rušenju komunikacije Jajce — Turbe.²¹²

Vrhovni štab se postepeno premeštao preko Oštrelja i Drvara prema Livnu.

Zadaci dodeljeni 1. i 3. diviziji ukazuju da je namera Vrhovnog komandanta bila da, presecanjem komunikacije Jajce — Donji Vakuf i eventualnim zauzimanjem tih uporišta, olakša dejstva 1. bosanskog korpusa i obezbedi što povoljnije uslove za naredna dejstva (protivofanzivu). Međutim, zbog opšteg pogoršanja situacije kod 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa (29. januara neprijatelj je zauzeo Bihać), Vrhovni komandant je radio-depešama ubrzao pokret tih dve divizije prema koncentracijskoj prostoriji, izostavljajući alternativno postavljene zadatke u pogledu zauzimanja Donjeg Vakufa i Bugojna. Umesto toga, radi obezbeđenja razvoja i dejstva Glavne operativne grupe sa severozapada, naređeno je zauzimanje i držanje šireg rejona Gornjeg Vakufa.²¹³

²¹² Zbornik, tom II, knj. 7, dok. 165.

²¹³ Vrhovni komandant je, u vezi sa sve gorim razvojem situacije na slobodnoj teritoriji u to vreme, radio-gramom izdao nekoliko naređenja štabovima 1., 2. i 3. divizije da ubrzaju pokrete prema koncentracijskoj prostoriji. (Isto, dok. 167, 172, 174).

1. IZLAZAK 3. DIVIZIJE NA KONCENTRACIJSKU PROSTORIJU I ZAUZIMANJE GORNJEG VAKUFA

Vrhovni komandant je 27. januara naredio štabu 3. divizije da čelom divizijom dejstvuje na komunikaciju Bugojno — G. Vakuf čim prve jedinice 1. proleterske divizije izbiju na komunikaciju Turbe — Jajce, a zatim²¹⁴ 29. januara da se koncentriše na prostoriji Prozor — Séit — Ravno.

Divizija je 27. januara, u vreme prijema naređenja Vrhovnog štaba, bila u sledećem rasporedu:

— 1. dalmatinska brigada već je bila prikupila bataljone sa šire prostorije Zijameta i krenula prema Gornjem Vakufu, koji je, po naređenju štaba divizije, trebalo da zauzme;

— 5. crnogorska brigada, sa kojom se kretnao štab divizije, već je bila prešla komunikaciju Travnik — Donji Vakuf na delu Komara — Bjelobuče i nastavila marš preko pl. Komar prema Gornjem Vakufu, radi eventualnog sadejstva 1. dalmatinskoj brigadi u zauzimanju G. Vakufa;

— 10. hercegovačka brigada, koja se po napuštanju Zepča prebacila na prostoriju Korićani, već se, prema naređenju štaba divizije, zajedno sa divizijskom bolnicom, nalazila u širem rejonu Turbeta.

Pošto je Vrhovni štab 29. januara naredio da se 10. brigada povuče sa te prostorije i orijentiše prema Prozoru, štab divizije je naredio štabu brigade da se, zajedno sa divizijskom bolnicom, prebaci na prostoriju s. Voljevac — s. Boljkovac, severoistočno od Prozora.

U pokretu prema Gornjem Vakufu 1. dalmatinska brigada pođila je 29. januara gradu sa istoka, odbacivši slabije neprijateljske delove i u zoru 30. januara izvršila napad na grad. Neprijateljska posada, jačine oko 200 vojnika iz 17. ustaške bojne i mesne ustaške milicije, pružala je slab otpor. Osetivši prisustvo prednjih delova 5. crnogorske brigade severozapadno od grada, a da bi izbegle presecanje odstupnice, ustaše su se panično povukle preko s. Paloča prema Bugojnu.²¹⁵ Pošto je 30. januara ujutru prispeo, sa 5. crnogorskom brigadom, severozapadno do G. Vakufa, štab divizije je bio očeviđac tog paničnog odstupanja, i odmah se sa brigadom spustio u grad.

U G. Vakufu je zaplenjena izvesna količina pušaka i municije, hrane i ostale opreme.

U toku 31. januara i 3. februara jače ustaško-domobranske snage iz Bugojna pokušale su u dva maha da povrate G. Vakuf, ali su ih delovi 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade oba puta, uz osetne gubitke, odbacili prema Bugojnu.²¹⁶

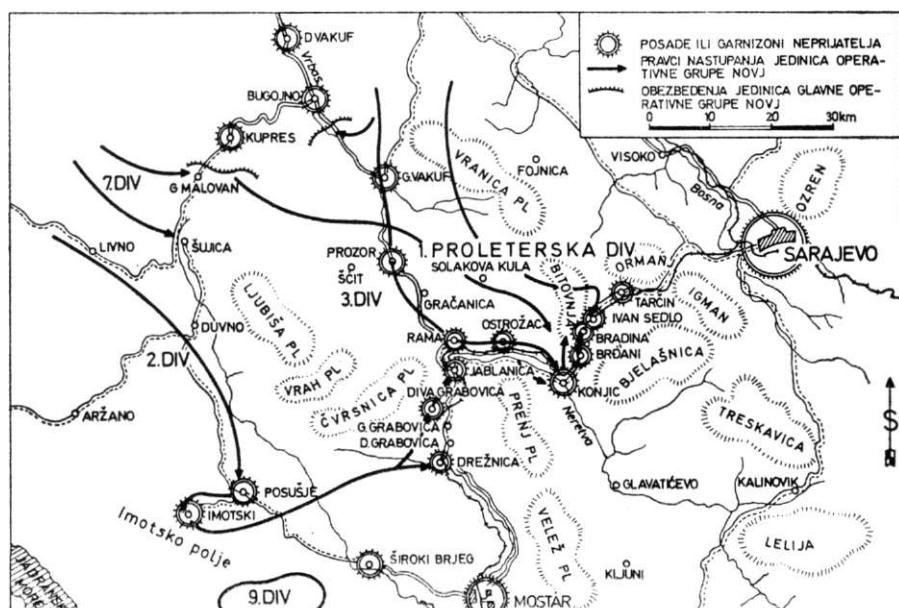
²¹⁴ Isto, dok. 173. i 175.

²¹⁵ Zbornik, tom IV, knj. 9, dok. 163.

²¹⁶ Isto, i knj. 10, dok. 32.

Već 2. februara, primljeno je naređenje Vrhovnog komandanta u koje je naročito bilo podvučeno da postoji opasnost da prisustvo jedinica divizije na toj teritoriji privuče pažnju neprijatelja, i da on otkrije naše namere. S tim u vezi, divizija je dobila zadatak da čvrsto drži Gornji Vakuf, Makljen i Crni vrh, ali da ne zatvara dolinu Rame.²¹⁷ Zato je štab divizije razmestio brigade po sledećem: 1. dalmatinsku na prostoriji pl. Raduša, Pidriš, orijentijući je prema Sćitu; 5. crnogorska sa prostorije Pidriš, Gornji Vakuf i, sa prednjim delovima, na Makljenu i Crnom vrhu, zatvorila je drum G. Vakuf — Prozor; 10. hercegovačka (stigla je oko 4. februara) razmeštena je severoistočno od Prozora, na prostoriji s. Voljevac, s. Boljkovač.

Međutim, po naređenju Vrhovnog štaba od 4. februara taj raspored je izmenjen utoliko što je 1. dalmatinska prebačena preko druma Prozor — Ravno na prostoriju s. Kopčići, s. Rumboci (zapadno od Prozora).²¹⁸ Štab divizije je bio u s. Pidriš.

Skica 2 — Protivudar Glavne operativne grupe prema Neretvi (februar 1943.)

Vrhovni komandant je 8. februara održao u Duvnu sastanak sa komandantima 1., 2. i 3. divizije, na kojem je izložio osnovnu operativnu ideju protivofanzive i zadatku u njenoj prvoj etapi. Trebalo je razbiti neprijateljska uporišta u trouglu Mostar, Prozor, Ivan-Sedlo i izbiti na Neretvu, uz istovremeno obezbeđenje prema Mostaru i Sarajevu.

²¹⁷ Isto, tom II, knj. 8, dok. 2.

²¹⁸ Isto, dok. 9.

Za izvršenje tog zadatka divizijama su postavljeni sledeći zadataci:

- 2. proleterska divizija nastupa pravcem: Livno — Duvno — Imotski — Posušje — Drežnica, sa zadatkom da zauzme uporišta neprijatelja između Mostara i Jablanice i obezbedi desni bok glavnih snaga od pravca Mostara;
- 3. udarna divizija nastupa na glavnom pravcu protivofanzive: Prozor — Rama — Ostrožac — Konjic, zauzima ta uporišta, osigurava prelaze na Neretvi, i time otvara put za prebacivanje ranjenika za Glavatičeve i prenošenje operacija u Hercegovinu, odnosno izbijanje na visoravan Nevesinje — Kalinovik;
- 1. proleterska divizija nastupa pravcem Gornji Vakuf — Sokakova Kula — Ivan-Sedlo, sa zadatkom da zauzme uporišta na železničkoj pruzi između Ivan-Sedla i Konjica, i na Ivan-Sedlu obezbedi levi bok glavnih snaga sa pravca Sarajeva.

Za obezbeđenje operacije sa severozapada i jugoistoka određene su:

- 7. banijska divizija, koja je trebalo da zatvori pravac Bugojno — G. Vakuf, pošto izbije u rejon G. Vakufa, i da primi ulogu zaštitnice Glavne operativne grupe;²¹⁹
- 9. dalmatinska divizija, koja je bila još u formiranju na prostoru Imotski, pl. Bioč, Ljubuški, dobila je zadatak da obezbedi desni bok glavnih snaga sa pravca Mostara.

Početak protivofanzive zavisio je od dolaska 1. proleterske divizije na prostoriju Gornjeg Vakufa i privlačenja ešelona ranjenika i bolesnika što bliže glavnoj grupaciji (prostorija Livno — Duvno), te od izbijanja 2. proleterske divizije na Neretvu.

Prvi delovi 1. proleterske divizije, koju je direktiva Vrhovnog štaba zatekla najdalje od koncentracijske prostorije, stigli su 7. februara u rejon Gornjeg Vakufa.²²⁰ Druga proleterska divizija, posle

²¹⁹ Sedma banijska divizija (7, 8. i 16. banijska brigada) nalazila se u to vreme na prostoriju Oštrelja i Kulen-Vakufa, gde je već desetak dana očekivala da je smene jedinice 1. bosanskog korpusa (4. krajiške divizije). Njena 8. brigada krenula je tek 10. februara preko Drvara, Glamoča i s. Malovana prema G. Vakufu, a od 12. do 16. februara i ostale dve brigade.

Divizija se do 8. februara nalazila na težištu napada nemačke 7. SS-divizije, na pravcu Bihać — Bosanski Petrovac. U rejonu Oštrelja je izvučena iz borbe i orijentisane prema G. Vakufu, gde je uključena u sastav Glavne operativne grupe, kao njena zaštitnica.

Naviknuta na uslave borbe na manevarskom zemljишtu i na relativno dobru ishranu, opremljena vučnom komorom, divizija je naglo prešla na uslove planinskog ratovanja. Dvadesetodnevne teške odbrambene borbe protiv najbolje nemačke divizije i neredovna ishrana imali su za posledicu naglo gubljenje fizičke kondicije i zdravlja ljudstva. Zbog toga je divizija na prostoriju Gornjeg Vakufa stigla sa vidnim tragovima zamora i iznurenosti. (Đuro Kladarinić, »Slom 4. i 5. okupatorsko-kvislinške ofanzive«, II izdanje, »Kultura«, Zagreb 1956, str. 186 i 209—210).

²²⁰ Pristizanje svih delova 1. divizije na prostoriju G. Vakufa završeno je 15. februara, kad je stigla i 3. sandžačka brigada.

Prva proleterska brigada je krenula 15. februara ka Ivan-Sedlu i Bradini, a 3. sandžačka tek 19. februara ujutru, kada su je smenili pristigli de-

niza borbi, izbila je 15. februara na Neretvu i blokirala Jablanicu, četiri dana kasnije. Time su bili stvoreni uslovi za uvođenje 3. divizije, koja je, u sadejstvu sa 1. i 2. divizijom, trebala da preduzme la svom pravcu dejstva izvršenje svog prvog zadatka — zauzimanje Prozora.

2. ZAUZIMANJE PROZORA I PRODOR KA NERETVI

Divizija se za napad na Prozor pripremala solidno. Blagovremen izlazak pred prozorsku kotlinu omogućio je jedinicama odmor i sređivanje, komandovanje, osmatranje i izviđanje, a obaveštajnoj alužbi prikupljanje potrebnih podataka.

U toku priprema prikupljeni su približno tačni podaci o jačini posade u gradu, njenom naoružanju i fortifikacijskoj organizaciji.²²¹ Na osnovu tih podataka, štab divizije je izradio skicu sa ubeleženim utvrđenjima, bunkerima i preprekama, rasporedom artiljerije i ostalim podacima, umnožio je i dao brigadama na upotrebu.

Mada je raspolažao relativno manjom posadom, Prozor je bio potpuno uređen za kružnu odbranu i opasan nizom betonskih i kamennih bunkera, vešto raspoređenih na pogodnim zemljишnim tačkama i linijama u dva reda. Rovovi i bunkeri su bili u međuprostorima povezani bodljikavom žicom i pregrađeni žičanim prenosnim preprekama i nagaznim minama. Celo raspoloživo naoružanje i sredstva, kako je prilikom napada utvrđeno, bilo je prilagođeno zemljisu i rasporedu fortifikacijskih objekata na njemu. Kao takav, Prozor je predstavljao jako utvrđen i planski branjen grad, kakav do tada jedinice divizije nisu imali prilike da napadaju.²²²

Imajući u vidu teškoće na koje će jedinice u napadu naići, preduzete su mere da se borci i starešine što bolje pripreme za dejstvo protiv tenkova i za savladavanje bunkera i žičanih prepreka. U tom smislu, štab divizije izdao je i jedno kratko uputstvo. U nedostatku bilo kakvih priručnih sredstava, ono je ukazivalo na ličnu snalažljivost, hrabrost, izdržljivost i požrtvovanje boraca i starešina. Pre-

lovi 7. divizije. Na položajima kod G. Vakufa ostala je do dolaska delova 7. divizije samo 3. krajiška brigada da zatvara pravac od Bugojna.

(Podaci iz članka Ljubivoja Pajovića »Prva proleterska divizija«, edicija »Neretva«, knj. 1, str. 74 i 80).

Jedinice 7. divizije postepeno su stizale u rejone Vukovskog i Gornjeg Vakufa: 8. brigada stigla je 20., 7. pred G. Vakuf, 21. februara a 16. brigada je tek 23. februara izbila na Malovan i Vukovsko, južno od Kupresa. (Đ. Kladarin, nav. delo, str. 195).

²²¹ Navedene podatke, kao i podatke za Ramu, Gračanicu i Jablanicu, dao je delimično i štab Prozorskog bataljona 3. krajiškog odreda koji je odranije dejstvovalo na tom prostoru (Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 47).

²²² Operacijski pravac Glavne operativne grupe vodio je preko italijanske okupacione zone. Pri prodoru ka jugoistoku, trebalo je savladati italijansku diviziju »Murde« iz 6. armijskog korpusa, dislociranu u dolini Rame i Neretve i u rejonu Širokog Brijega, sa jače grupisanim snagama u utvrđenom trouglu Mostar — Konjic — Prozor. (Jača uporišta su bila: Prozor, Rama, Jablanica, Konjic, Mostar. Stab divizije bio je u Mostaru).

U Prozoru su se nalazili jedan bataljon 259. puka, baterija haubica 100 mm, dva voda topova 47 mm i četa lakih tenkova.

poručivalo se, na primer, da se kao zamena za ručne makaze za sečenje žice, iskoriste sekire, prebacivanje čebadi, dasaka pa i lične opreme (šinjela) preko žičanih prepreka radi njihovog savlađivanja. Za borbu protiv tenkova pripremljen je izvestan broj flaša napunjениh benzinom.

Napad je trebalo da podržava haubički divizion Vrhovnog štaba,²²³ koji je stigao 14. februara iz okoline Duvna na prostoriju Rumboci — Sćit (8. km zapadno od Prozora).

Napad na Prozor bio je predviđen za noć 15/16. februar. Dan ranije, u noći 14/15. februara brigade su privučene nešto bliže objektima na pravcima napada: 1. dalmatinska — u rejon Jaklići — Podbor; 5. crnogorska — Poljana — Makljen — Čifluk; 10. hercegovačka — s. Nauković — Blace. Sve brigade su u zoru 15. februara uputile izviđačko-osmatračke delove prema predviđenim objektima napada. Prema tome, brigade su imale na raspolaganju ceo dan za dopunska izviđanja, osmatranja i upoznavanje štabova bataljona sa odsecima napada.

Napad je organizovan u tri kolone:

— desna kolona — 1. dalmatinska brigada, izlazi po padu mračka na polazne položaje na liniji: k. 1059 — k. 799 (Gradina) i napada opštim pravcem: Gradina — Mlake — Paljike — Džamija, sa zadatkom da zauzme deo grada do Prozorčice, a zatim da produži napad preko Borovnice u pravcu s. Lug;

— srednja kolona — 5. crnogorska brigada, sa polaznog položaja na liniji s. Gmići — k. 946, prelazi u napad opštim pravcem Makljen — s. Gmići — Prozor (u zahvatu druma Makljen — Prozor), povezujući se kod Mejdana sa 1. dalmatinskom brigadom. Zadatak brigade bio je da ovlada centrom grada.

— leva kolona — 10. hercegovačka brigada sa tri bataljona (3, 5, i 2. bataljon), sa polaznih položaja za napad na liniji k. 869 — Krmska glava, napada opštim pravcem s. Naukovići — Prozor (Kula), sa zadatkom da po zauzimanju Prozora produži energično gonjenje neprijatelja dolinom r. Rame. Sa ostala dva bataljona (1. i 4) brigada je trebalo da organizuje zasedu u rejonu s. Klek (leva

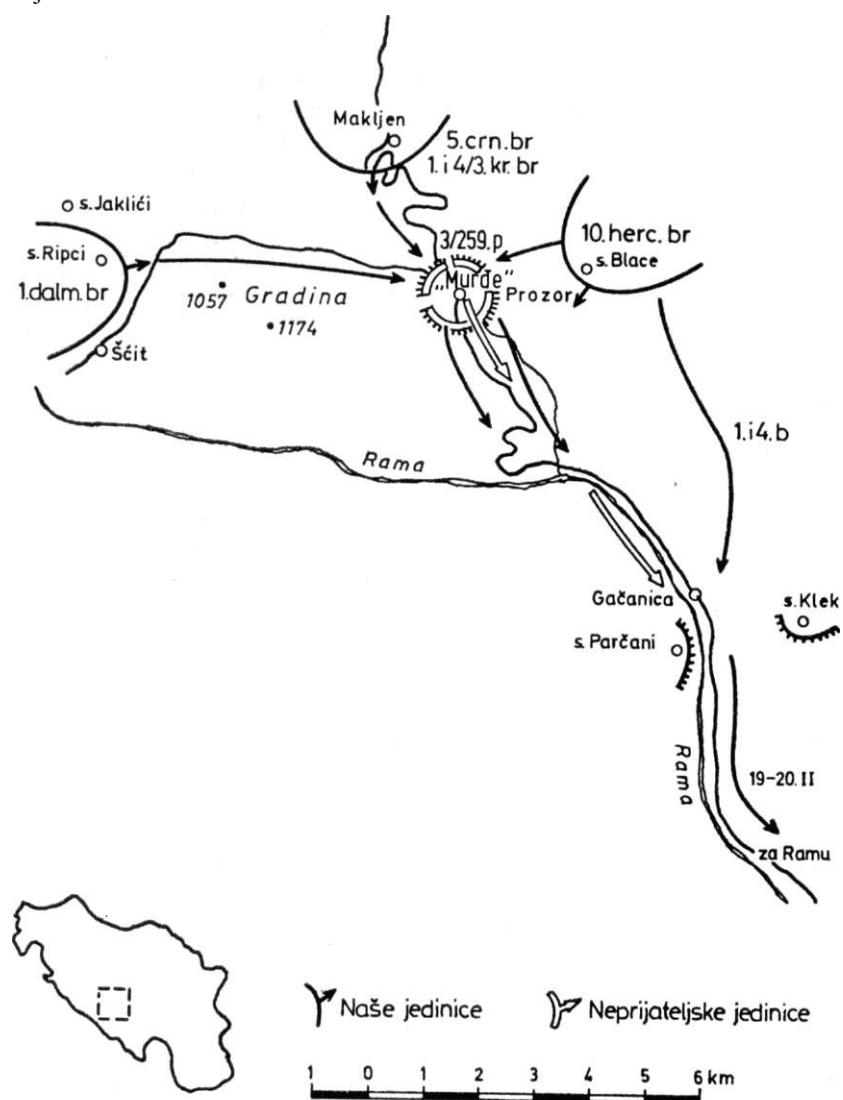
²²³ Haubički divizion Vrhovnog štaba formiran je na području Glamoča, naredbom Vrhovnog štaba od 26. ili 27. novembra 1942.

U sastav diviziona ušle su haubice, sa stočnom zapregom i celokupnim priborom, koje je zaplenila 1. proleterska divizija u borbama oko Ključa i Sitnice, i one što su ih krajiške jedinice uputile 2. proleterskoj diviziji u Glamoč (svega 4 haubice). Od tih haubica formiran je divizion, koji je imao dve baterije od po dve haubice 100 mm (model 14/19), sa 238 granata jugoslovenske i nemačke proizvodnje.

Divizion je u januaru 1943. dobio iz rasformirane artiljerijske škole u Bos. Petrovcu sve slušaoce i tri kompletne haubice sa municijom. U Livnu je reorganizovan i popunjen konjima i ljudstvom iz 2. proleterske divizije, nakon čega je imao sledeću formaciju: štab, štabni vod, tri odeljenja (Kurirska, izviđačko i odeljenje za vezu), tri baterije, od kojih 1. baterija sa tri, a 2. i 3. sa po dve haubice (ukupno sedam haubica). Divizion je do napada na Prozor dejstvovao u sastavu 2. proleterske divizije.

Podaci iz članka B. Obradovića »Haubički divizion Vrhovnog štaba«, edicija »Neretva«, knj. I, str. 406—408.

obala Rame, južno od s. Gračanice) sa zadatkom da uništi delove neprijatelja koji bi pokušali tuda da se probiju prema Jablanici i Konjicu.

Skica 3 — Napad 3. udarne divizije na Prozor (15. — 17. II 1943).

Haubički divizion, koji je bio razmešten na vatrenim položajima sa 1. baterijom u rejonu s. Kiselice (k. 799), a sa 2. i 3. bataljonom pored druma Rumboci — Prozor, u toku 15. februara pripremio je potrebne elemente za gađanje.²²⁴ Divizion je, prema zapovesti, trebalo pre početka napada da izvrši artiljerijsku pripremu, tu-

²²⁴ Zbornik, tom II, knj. 8, dok. 38.

kući prvih 15 minuta prostoriju Musala, na kojoj je bila razmeštena artiljerija neprijatelja, a narednih 15 minuta centar grada, radi rušenja bunkera i otvaranja prolaza u žicanim preprekama.

Težište napada bilo je na pravcu 5. crnogorske brigade. Na tom pravcu, kod jedne usamljene kuće, kilometar jugoistočno od k. 946, nalazila se osmatračica štaba divizije.

Početak napada predviđen je za 21 čas.

Radi postizanja iznenadenja u zapovesti je naročito bila naglašena potreba tajnosti i skrivenosti pokreta prilikom izlaska jedinica na polazne položaje. Zbog toga je naređeno da starešine izvedu bataljone na polazne položaje u prvi mrak. Iz istog razloga nije bilo predviđeno dejstvo haubičkog diviziona u toku dana.

Brigade su dovele svoje jedinice na polazne položaje tačno prema zapovesti. Interesantno je da Italijani u toku tog dana nisu otvarali artiljerijsku vatru, premda su morali primetiti izvesne naše pokrete. Verovatno su imali detaljno izrađen plan vatre nog dejstva celokupnog raspoloživog naoružanja, pa nisu hteli ranije da otkriju raspored svoje artiljerije.

U 20 časova štab divizije se već nalazio na osmatračnici. U 22,30 haubički divizion je izvršio snažnu artiljerijsku pripremu, koja je, bez sumnje, imala ne samo psihološko, nego i razorno dejstvo u samom gradu. Međutim, zbog nepreciznosti vatre, neutralisanje neprijateljske artiljerije i rušenje bunkera i žičanih prepreka potpuno su izostali. Na to je verovatno uticala raznovrsnost granata, a delimično i njihova oštećenost. Bunkeri i žičane prepreke ostale su skoro netaknuti, što je umnogome otežalo izvođenje napada i izložilo jedinice većim gubicima.

Napad je počeo u 21 čas. Jednovremeno sa polaskom jedinica sa polaznih položaja, neprijatelj je otvorio vatru iz svih oruđa po unapred precizno izrađenom planu. Artiljerija je tukla prilaze gradu; minobacačka vatrica bila je usmerena na zaštitu isturenih bunkera i prepreka između njih; automatska oruđa tukla su predteren bočnom i unakrsnom vatrom. Svetleće rakete obilno su korištene, tako da je bio i osvetljen ceo predteren; videlo se skoro kao po danu; netučenih prostora nije bilo. Time je i preim秉stvo naših jedinica u stvaranju iznenadenja i korišćenju netučenih ili slabije tučenih međuprostora za prodor i udar bilo svedeno na minimum.

Jedinice, iznenadene i zbumjene tako jakom i preciznom vatrom, bile su prisiljene da se zaustave, uz velike gubitke.

Prva dalmatinska brigada, sa 2. i 3. bataljonom u prvom borbenom ešelonu, koji su bili snabdeveni sekirama i dugačkim daskama za preskakanje žičanih prepreka, uspela je, posle duže borbe i uz osetne gubitke, da ovlada utvrđenjima u s. Paljike, ali ne i utvrđenjem na drumu kod Mlake. Posle tih uspeha, oko 24 časa uveden je prema s. Borovici 4. bataljon, tako da je brigada 16. februara do 3 časa izbila prednjim delovima na rečicu Prozorčicu.

Na pravcu 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade, uprkos ponovljenim pokušajima, napad je snažnom vatrom bio zaustavljen. Tome je mnogo doprineo i potpuno brisani prostor, naročito na

pravcu napada 5. brigade, tako da su jedinice bile primorane da se duže zadržavaju na pojedinim linijama, pod jakom neprijateljskom vatrom. U takvoj situaciji, štabovi obeju brigada povukli su pred zoru 16. februara svoje istaknute delove na polazne položaje.

Kad je primetio povlačenje 5. brigade, štab 1. dalmatinske je povukao svoje delove sa rečice Prozorčice i poseo zauzeta utvrđenja i bunkere, a glavninu brigade vratio na polazne položaje. Međutim, čim je neprijatelj osetio prekid napada i izvlačenje naših snaga, otvorio je jaku vatru na zauzete bunkere, tako da su u zoru i njih morali napustiti ostavljeni delovi 1. dalmatinske, koji su pri tom pretrpeli osetne gubitke.

U takvoj situaciji, produžavanje napada izložilo bi jedinice novim gubicima, bez većih rezultata, pa je komandant divizije, oko 3 časa ujutru, naredio da se napad obustavi, jedinice vrate na polazne položaje, a odatile, pod zaštitom mraka, da se izvuku od ugleda i dejstva neprijateljske vatre.

Ujutru je štab divizije primio detaljne izveštaje štabova brigade o toku napada i pretrpljenim gubicima. Naročito osetne gubitke imala je 1. dalmatinska brigada (oko 70 izbačenih iz stroja). Bilo je jasno da je Prozor ozbiljna prepreka našem nadiranju ka Neretvi, koja će morati da se savlada i po cenu većih gubitaka.²²⁵

U izveštaju Vrhovnom štabu o toku i neuspehu napada, štab divizije je, na osnovu izveštaja štabova brigada, izrazio Vrhovnom komandantu opštu želju i spremnost boraca i jedinica da napad ponove sledeće noći (16/17. februara), uz napomenu da će Prozor ovoga puta biti zauzet.

S obzirom na to da bi se eventualno otezanje u zauzimanju Prozora moglo negativno odraziti na dalja dejstva Glavne operativne grupe, naročito u odnosu na ranjenike, Vrhovni komandant se složio sa predlogom štaba divizije i naredio štabu 1. proleterske divizije da iz 3. kраjiške brigade uputi dva bataljona, ojačana protivtenkovskim topovima i bacačima, radi pojačanja divizije u predstojećem napadu.²²⁶

Štab italijanske divizije »Murđe« takođe je preuzeo mere za pojačanje svoga garnizona u Prozoru, pa je, sem čete iz Konjica, uputio iz Mostara 1. motorizovani bataljon 260. pešadijskog puka, koji je 16. februara izbio u visinu s. Drežnice, gde se sukobio sa delovima 2. proleterske brigade i, nakon duže borbe u tesnacu Neretve, bio potpuno uništen.²²⁷

²²⁵ Prema naređenju komandanta divizije »Murđe«, 15. februara prebačena je kamionima iz Konjica u Prozor 1. četa 259. pešadijskog puka. (Zbornik, tom IV, knj. 13, dok. 256).

²²⁶ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 88. — Međutim, ta dva bataljona (1. i 4) krenula su tog dana uveče iz rejona G. Vakufa: 4. bataljon je otišao u s. Gmiči za obezbeđenje i evakuaciju ranjenika, a 1. bataljon je stigao kasno, kada su već delovi 5. crnogorske brigade prodrli u grad. (Edicija »Neretva«, knj. II, str. 65, i 291).

²²⁷ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 90 i 99, i izveštaj komande italijanske divizije »Murđe« od 16. februara, dok. 222.

Istog dana, štab 3. divizije izdao je zapovest o ponovnom napadu na Prozor. Zapovest je bila kratka i u njoj se nije ništa menjalo u pogledu pravaca i ranije postavljenih zadataka. Štabovima brigada ostavljena je mogućnost da, na osnovi iskustava iz prethodnog napada, izvrše korekcije u svom borbenom poretku, ukoliko to nađu za potrebno. Jedino je haubičkom divizionu naređeno da u toku dana uz nemirava neprijatelja u Prozoru.

Početak napada predviđen je u 23. časa, radi sačekivanja bataljona 3. krajiške brigade, koji su trebali stići sa prostorije G. Vakufa.

Izražavajući želju Vrhovnog komandanta, boraca i rukovodilaca brigada, komandant divizije je naredio da se na početku zapovesti stavi: »Prozor mora noćas pasti«.

U toku dana haubički divizion je u dva navrata tukao grad, pri čemu se štedela municija jer je nije bilo dovoljno. Italijani su odgovorili snažnom vatrom, tukući okolinu, ali od te vatre nije bilo gubitaka.

Stab divizije je krenuo u prvi mrak prema osmatračnici.²²⁸ U toku pokreta, komandant je, nezadovoljan rezultatima haubičkog diviziona u toku prethodnog napada, naredio načelniku štaba da pode na položaj artiljerije, izdvoji jednu haubicu (odeljenje) da njom, krećući se drumom prema Prozoru, neposredno prati i potpomaže napad 5. crnogorske i 1. dalmatinske brigade.²²⁹

Napad uz prethodnu artiljerijsku pripremu počeo je tačno u 23 časa. Čim je osetio pokret naših jedinica, neprijatelj je reagovao snažnom vatrom. Ponovila se situacija iz prošle noći, ali brigade nisu zastajale bez obzira na gubitke.

Padala je hladna kiša i susnežica; vladala je puna pomrčina, pa je dejstvo raketa za osvetljavanje bilo donekle umanjeno. To je znatno olakšalo pokret boraca i jedinica, koje su se ovoga puta, mnogo veštije, u kratkim prekidima neprijateljske vatre i raketa za osvetljavanje, korak po korak, približavale utvrđenjima i preprekama. Ipak, do 1. čas ujutru borbe su se još vodile oko spoljašnjih utvrđenja, sa relativno manjim, delimičnim uspesima.

Preokret je nastupio nešto posle 1. čas, kada su delovi desnokrilnog bataljona 5. crnogorske brigade (verovatno četvrti), koji je

²²⁸ U toku napada na osmatračnicu je stigao komandant 1. proleterske divizije, čija je 1. proleterska brigada u isto vreme bila u pokretu preko Sokolove Kule ka Ivan-sedlu.

²²⁹ Navodim ovaj primer kako zbog poznate upornosti komandanta 3. divizije u izvršavanju dobijenih zadataka, tako i zbog načina upotrebe ovog teškog oružja za neposredno praćenje streljačkog stroja. Haubica je dovučena na drum u blizini k. 799, gde je sačekan početak napada. Tu su konji ispregnuti i kad je napad počeo haubica je gurana rukama drumom na spoju unutrašnjih krila 1. dalmatinske i 5. crnogorske brigade, između Medana i Mlake. Pod neprijateljskom artiljerijskom i minobacačkom vatrom, koja je neprekidno tukla drum nije moglo biti ni govora o tačnosti gadanja. Nišanilo se kroz cev po blesku neprijateljskog oruđa. Po meri napredovanja streljačkog stroja na tom pravcu, haubica je privučena pred sam ulaz u grad, ali je drum bio prekopan, a prepreka tučena vatrom iz bunkera sa obe strane druma. Međutim u to vreme borba je bila preneta u sam grad, zbog čega je prekinuto dalje gađanje haubicom.

napadao na pravcu Medan (k. 732), na tri mesta savladali prepreke, obišli bunkere i počeli nadiranje prema gradu. Za njima, na mestima postignutog uspeha, ubačen je ceo taj bataljon, koji je uskoro prodro u grad. Za njim je sledio prođor još jednog bataljona (verovatno treći), koji je napadao u neposrednom zahvatu druma za Prozor. Tim uspesima odbrana neprijatelja i plan vatre bili su ozbiljno poremećeni. Nastale su borbe prsa u prsa u samom gradu.

Prođoru 5. brigade ubrzo su sledili prođori ostalih dveju brigada. Treći bataljon 10. hercegovačke brigade, je uskoro upao u grad. Delovi 1. dalmatinske brigade zauzeli su utvrđenja u s. Paljike, a malo zatim i bunkere kod Mlake. Ipak, borba se nesmanjenom žestinom vodila na ulicama, sve do 4 časa ujutru, kada su pojedini neprijateljski vojnici i odeljenja počeli napuštati utvrđenja i panično juriti kroz grad. Utoliko lakše su ih zarobljavali ili ubijali, naši borci. Iako je posle toga nastala demoralizacija neprijateljske posade, ipak su se pojedina utvrđenja i bunker držali i branili sve do jutra, kada je svaki otpor neprijatelja bio definitivno slomljen a Prozor zauzet.

Znajući za veliko interesovanje Vrhovnog komandanta za tok i ishod borbe, komandant divizije je uputio u toku samog izvođenja napada Vrhovnom štabu nekoliko izveštaja, od kojih su dva sačuvana. Naročito je interesantan izveštaj o situaciji u 4 časa ujutru, u kojem komandant divizije, na osnovu dobijenih izveštaja od brigada i ličnog osmatranja, daje kratak pregled postignutih uspeha. Sem ostalog u izveštaju se kaže: »Artiljerija protivkolska i brdska uvučena je u streljački stroj i krči put pešadiji, a u neposrednu blizinu streljačkog stroja privučena su dva (jedan, prim. autora) haubička topa«.²³⁰

Delove italijanskog garnizona, uglavnom motorizovane, koji su se pred zauzeće Prozora povukli iz grada i krenuli drumom prema Rami, u nameri da se izvuku ka Jablanici, dočekao je pod Klečkom stenom, ispod Gračanice, bataljon 10. hercegovačke brigade i potpuno uništio.²³¹

Treća divizija izvršila je svoj prvi zadatku u velikoj i dobro poznatoj bici. Vrhovni komandant je posle zauzeća Prozora istakao da su »borci 3. divizije izvršili zadatku sa zadivljujućim junaštvom«.

Posle jednodnevne odmora, 18. februara, štab divizije postavio je brigadama sledeće zadatke:²³²

²⁸⁰ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 91. i 92.

²³¹ Prema zapovesti za napad na Prozor, dva bataljona 10. brigade (1. i 4), pod komandom zamenika komandanta brigade, zatvorili su 16. februara, pod Klečkom stenom, obe obale r. Rame, na prostoru Gračanica, s. Parcani, s. Klek. Ujutru 17. februara italijanska motorizovana kolona, sa tenkovima na čelu, izvukla se iz Prozora u nameri da odstupi drumom prema Rami, gonjena od strane 2. bataljona. Tek što se odlepila od gonioca, kolona je upala u zasede. Iznenadenje je bilo potpuno. Italijanski vojnici su skakali iz kamiona i tenkova u reku, gde su se mnogi podavili. Ceo taj deo puta bio je zakrčen materijalom i leševima, tako da su se morali ostačiti delovi za raščišćavanje druma i prikupljanje ispravnog materijala.

²³² Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 105.

— 10. hercegovačka nadiraće drumom Prozor — Gračanica — Raraa — Ostrožac, sa zadatkom da očisti neprijateljske posade na tom pravcu i izbije na prostoriju Ostrožac, na levoj obali Neretve;
— 5. crnogorska nadiraće istočno od druma Prozor — Rama, pravcem Prozor — Uzdol — Podhum — Ostrožac, sa zadatkom da zauzme Ostrožac.

Te dve brigade su bile predviđene za napad na Konjic, levom i desnom obalom Neretve.

Prva dalmatinska brigada je prebačena na prostoriju Solakova Kula, Kruščica, a jedan njen bataljon je ostao u Prozoru kao posada. Brigada je predviđena za divizijsku rezervu, s tim da se u dajjem nadiranju divizije upotrebi prema situaciji. Međutim, već 19. februara, brigada je, po naređenju Vrhovnog štaba, primila ulogu rezerve Vrhovnog štaba i bila prikupljena u rejonu Prozora.

Prilikom nadiranja 10. hercegovačke dolinom Rame, njena je prethodnica 19. februara pokušala na prepad da zauzme varošicu Ramu, ali nije uspela. Italijanska posada se ogorčeno branila, naročito iz stare kasarne na okuci r. Rame, a odbranu su potpomagale i dve haubice iz Jablanice. Napad je obnovljen 20. februara, danju, i posle tročasovnog žilavog otpora posade, Rama je zauzeta.

U pokretu prema Ostrošcu 5. crnogorska brigada je izbila 18. februara u prvi mrak u Podhum na Neretvici, a odатle je krenula nizvodno prema Ostrošcu, u koji je ušla bez borbe. Italijani su odmah posle pada Prozora evakuisali Ostrožac i sve manje posade duž pruge do Konjica. Brigada je, prema naređenju štaba divizije, trebala da se zadrži u rejonu Ostrošca do zauzeća Rame i, u međuvremenu, da razvije izviđanje prema Konjicu. Međutim, njeni su delovi još u toku 20. februara vodili manje borbe s delovima italijanske posade koji su odstupili iz Rame. Znajući da je Jablanica blokirana, oni su pokušali da se desnom obalom Neretve povuku prema Konjicu. Ali, svi su bili uništeni ili zarobljeni.

Posle podne 20. februara, 10. hercegovačka brigada je stigla u rejon Ostrošca.

Tako su jedinice 3. divizije završile borbe u dolini Rame i prodle na Neretvu. U tim su borbama skoro potpuno uništeni delovi italijanske divizije »Murđe«. Prema italijanskim izveštajima, oni su na delu Prozor — Ostrožac imali oko 300 poginulih i preko 300 ranjenih. Međutim, gubici su bili znatno veći, s obzirom na to da je bio zarobljen znatan broj italijanskih vojnika i oficira.

Naši gubici nisu tačno poznati. Prema izveštaju štaba 3. divizije Vrhovnom štabu od 18. februara, u napadu na Prozor divizija je imala 23 poginula, 39 teže i 78 lakše ranjenih.²³³

Zaplenjeni su 4 haubice 100 mm, 2 protivtenkovska topa 47 mm, 4 minobacača 81 mm, 12 mitraljeza, oko 25 puškomitraljeza,

²³³ Mada su posle svake borbe bili evidentirani gubici jedinica (naročito u poginulim) i o tome slati izveštaji višim štabovima, ipak, zbog izuzetno teških uslova borbi, nije se uvek mogla imati tačna evidencija. Veći broj teških ranjenika podlegao je ranama u bolnicama, o čemu jedinice nisu redovno i blagovremeno obaveštavane, a nekad, u težim situacijama, i nikako.

oko 500 pušaka, 11 lakih tenkova,²³⁴ 1 traktor, dve autorakete, 10 kamiona, 2 motocikla, 2 radio-stanice, 3 vagona haubičke municije, 1000 granata za topove 47 mm, oko 300 sanduka puščane municije, 250 sanduka minobacačkih mina i 50 sanduka ručnih bombi. Osim toga, zarobljeno je oko 8 vagona živežnih namirnica.

Veći deo zaplenjenog naoružanja i opreme upotrebljen je za naoružavanje 9. dalmatinske divizije, koja je tek završila formiranje i bila samo delimično naoružana; haubice sa municijom predate su haubičkom divisionu, a velike količine hrane i ostalog materijala centralnoj bolnici. Deo naoružanja i opreme podeljen je ostalim jedinicama divizije, tako da se stanje u tom pogledu znatno popravilo.²³⁵

U međuvremenu, jedinice 1. proleterske divizije savladale su sva neprijateljska uporišta na delu željezničke pruge Ivan-Sedlo — Konjic i ovladale Ivan-Sedlom, najvažnijom tačkom za zatvaranje pravca od Sarajeva i obezbeđenje levog boka Glavne operativne grupe u njenim daljim dejstvima.

Jedinice 2. proleterske divizije su čvrsto držale obe obale Neretve duboko na jug prema Mostaru, a njena 4. proleterska brigada bila je pred napadom na Jablanicu.

Deo snaga 7. banijske divizije već je bio stigao na prostoriju Gornjeg Vakufa.

Na taj način na Neretvu su bile izbile sve jedinice Glavne operativne grupe. Predstojalo je još zauzimanje Jablanice i Konjica, čime bi bili stvoreni uslovi za dalji prođor prema istoku.

3. NAPADI NA KONJIC

Prođor divizija Glavne operativne grupe u dolinu Neretve²³⁶ i postignuti uspesi stvorili su pravu uzbunu kod Italijana, ustaša i četnika. Italijani su odmah po padu Prozora predložili Nemcima

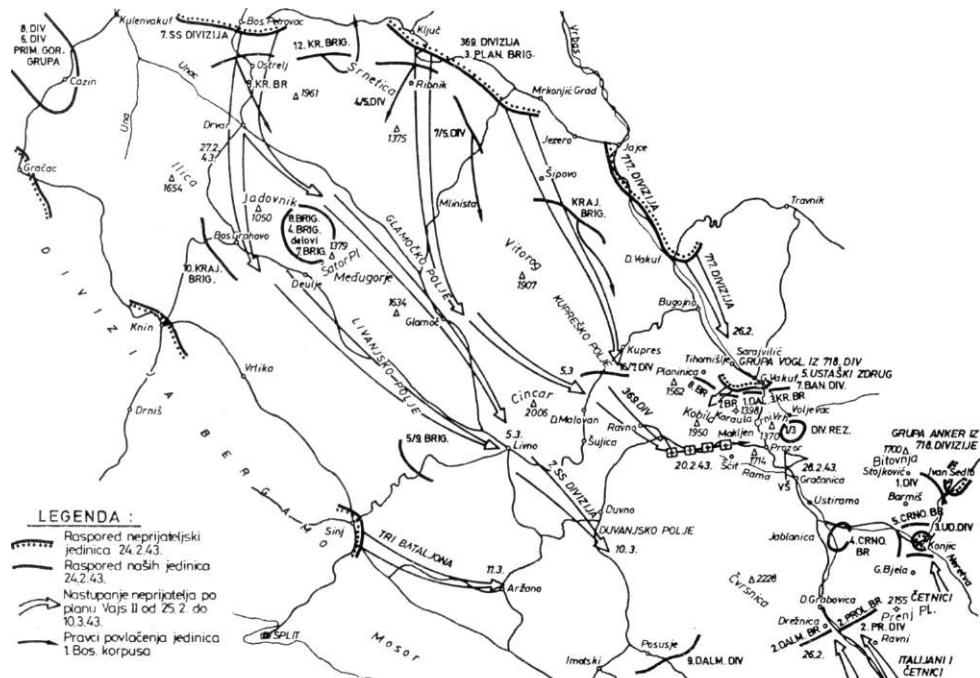
²³⁴ Divizija je u tim borbama zaplenila ukupno 11 lakih tenkova »Fijat«, naoružanih sa po dva mitraljeza i kompletnim ostalim materijalom za njihovo održavanje. Od njih je 7 bilo potpuno ispravno, a za 4 su bile potrebne manje opravke. Stab divizije je nameravao da oformi divizijsku tenkovsku četu, ali, pošto nije imao odgovarajućeg ljudstva, predložio je Vrhovnom štabu da preuzeme formiranje čete, prikupljajući sposobno ljudstvo iz svih divizija. To je Vrhovni štab usvojio. (Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 115).

Formirana tenkovska četa Vrhovnog štaba, u čijem se boračkom sastavu nalazilo i nekoliko vozača Italijana, koji su prišli kao dobrovoljci, učestvovala je u borbama za Konjic i u protivudaru kod Jablanice. Posle prebacivanja Glavne operativne grupe na levu obalu Neretve, tenkovi su uništeni, a ljudstvo vraćeno u jedinice.

²³⁵ Pošto zapovesti štaba 3. divizije za izvršenje napada na Prozor nisu sačuvane, osnovni podaci o toku i rezultatima borbi, pored već navedenih dokumenata, uzeti su iz izveštaja 3. divizije Vrhovnom štabu od 18. februara, u kojem su uglavnom izneseni organizacija, tok i rezultati oba izvedena napada. (Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 100).

²³⁶ Izgradnjom veštačkog jezera hidrocentrale Jablanica unekoliko je izmenjen topografski reljef zemljišta pored obala Neretve od Rame pa skoro sve do Konjica. Neka mesta koja se pominju u borbama na tom prostoru pokrilo je današnje jezero. Zbog toga je za praćenje borbenih dejstava pogodnije služiti se kartama ranijeg izdanja.

zajedničko koncentrično dejstvo nemačke 717. i 718. posadne divizije, 6. italijanskog korpusa i četnika na naše snage u dolini Rame i Neretve. S obzirom na mogućnost daljeg širenja naših jedinica prema Konjicu i Mostaru i ugrožavanja železničke pruge i rudnika boksita, general Liters, komandujući nemačkim i ustaško-domobranskim snagama u ofanzivi, doneo je polovično rešenje i za dejstva na tom prostoru angažovao samo 718. diviziju, koja je, po planu »Vajs II«, bila predviđena za dejstva između Jajca i Donjeg Vakufa prema Glamoču.²³⁷ Ta divizija, podeljena u dve grupe, trebalo je da 21. februara krene jednom kolonom (grupa »Fogl«) iz Bugojna prema Prozoru, a drugom (grupa »Anaker«) sa demarkacione linije prema Italijanima (južno od Sarajeva), preko Konjica i Jablanice, za Mostar, u susret italijansko-četničkim kolonama, koje su obrazovane u Mostaru da bi prodirale obema obalama Neretve prema Rami i Konjicu. Istovremeno je trebalo sa istoka da pristignu levom obalom Neretve četničke snage iz Crne Gore.

Skica 4 — Nastupanje neprijatelja po planu »Vajs II«.

Neprijateljeve napadne kolone bile su sledećeg sastava:

Grupa »Fogl«: 738. puk, bez jednog bataljona, 5. ustaško-domobraska brdska brigada, 668. artiljerijski divizion, dve domobranske baterije, dve pionirske čete i delovi 202. tenkovskog bataljona.

²³⁷ 717. i 718. nemačke divizije bile su predviđene za dejstva u operaciji »Vajs II«. Izvlačenjem 718. divizije izvršena je prva korekcija plana te operacije.

Grupa »Anaker«: 750. puk, bez jednog bataljona, dva bataljona 7. domobranskog puka, jedan ustaški bataljon, i dve brdske baterije. Ova grupa je obrazovana u Donjem Vakufu, 19. februara, oda-kle je vozom prebačena u Sarajevo.

Draža Mihailović je, pod zaštitom Italijana, izvršio masovnu mobilizaciju ljudstva u Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku. Već 20. februara počele su da pristižu na Neretvu jače četničke snage, naoružane italijanskim naoružanjem. Svim četničkim snagama rukovodio je Draža Mihailović, preko svog načelnika štaba, majora *Zavije* Ostojića.

Osim četničkih snaga iz Hercegovine, koje su se postepeno grupisale na široj prostoriji Mostara, u isto vreme je iz gornjeg toka Neretve kretala prema Konjicu grupacija crnogorskih četnika (oko 2.000), pod komandom pukovnika Baja Stanišića.

Na taj način prema Glavnoj operativnoj grupi u dolini Rame i Neretve 21. februara bile su orijentisane sledeće neprijateljske snage:

- na pravcu Bugojno — Gornji Vakuf, nemačka grupa »Fogl«;
- na pravcu Sarajevo — Ivan-Sedlo, nemačka grupa »Anaker«;
- na pravcu Glavatićevo — Konjic, grupa crnogorskih četnika pukovnika Baja Stanišića;
- na široj prostoriji Mostara užurbano su se prikupljale četničke snage predviđene za nadiranje obema obalama Neretve prema Jablanici. Njihovo prikupljanje obavljalo se pod zaštitom četnika sa teritorije Hercegovine, koji su, zajedno sa italijanskim jedinicama, držali spoljašnju odbranu Mostara, prema 2. proleterskoj i 2. dalmatinskoj brigadi 2. proleterske divizije. Zajedno sa tim četničkim snagama trebalo je da nastupaju i četiri italijanska bataljona.

Treća divizija, kojoj je, prema naređenju Vrhovnog štaba predstojao napad na Konjic, imala je 21. februara sledeći raspored:

Peta crnogorska brigada, koja je 18. februara uveče ušla u Ostrožac, dobila je od štaba divizije zadatak da se glavninom razmesti u rejonu Ostrošca, a deo snaga da uputi prema Konjicu radi izviđanja i uspostavljanja veze sa 1. proleterskom brigadom 1. divizije. Na toj prostoriji brigada je imala da se zadrži do zauzimanja Rame, posle čega je, zajedno sa 10. hercegovačkom brigadom, trebalo da napadne Konjic.²³⁸

Stab 5. brigade razmestio je u toku noći 18/19. februara četiri bataljona na prostoriji Lisičići, Grabovci, Pokojište, sa zadatkom izviđanja u pravcu Konjica i stupanja u vezu sa delovima 1. proleterske brigade. Peti bataljon zatvarao je pravac prema Rami, zapadno od Ostrošca.²³⁹

²³⁸ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 105.

²³⁹ U toku 20. februara taj bataljon je kod Ostrošca vodio borbu sa manjim neprijateljskim delovima, koji su se, posle povlačenja iz Rame, sa tri tenka pokušali probiti desnom obalom Neretve, preko pruge ka Konjicu. Ti su delovi uništeni.

Stab brigade je obavestio 19. februara štab 1. proleterske brigade o svom dolasku na tu prostoriju, o povlačenju italijanske posade iz Ostrošca u Konjic, i o predstojećem napadu na Konjic. S tim u vezi, tražio je obaveštenje o situaciji na pravcu Sarajeva i oko Konjica i Nevesinja, a interesovao se i za to da li u predstojećem napadu na Konjic može računati na sadejstvo delova 1. proleterske brigade.²⁴⁰

Deseta hercegovačka brigada, pošto je zauzela Ramu 20. februara, produžila je prema Ostrošcu, gde je stigla u sumrak istog dana.

Za napad na Konjic štabu 3. divizije stajale su na raspolažanju samo 5. i 10. brigada. Jačina neprijatelja u gradu nije bila poznata. Računalo se sa slabijim garnizonom, donekle pojačanim manjim delovima koji su se uspeli povući iz Prozora i Rame levom obalom Neretve, te slabijim posadama za zaštitu željezničke pruge, koje su Italijani povukli odmah po padu Prozora. S obzirom na do tada postignute uspehe i demoralizaciju italijanskih jedinica, štab divizije je računao sa slabijim otporom italijanskog garnizona.²⁴¹

Međutim, štab divizije je raspolažao obaveštenjima o izvesnim četničkim snagama na levoj obali Neretve — oko Zabrdja i na prostoriji sela Gornja i Donja Bijela, od ranije poznata kao jaka četnička uporišta. Uvezši u obzir vreme potrebno za razbijanje tih četničkih delova od strane 10. brigade, koja je trebalo da napada na Konjic sa leve obale Neretve, štab divizije je predvideo napad na Konjic za obe brigade 22/23. februara, u 21 čas.

Štab je 20. februara uveče izdao kratku zapovest za napad na Konjic, u kojoj je odredio zadatke jedinicama.

Deseta hercegovačka brigada trebala je da nastupa levom obalom Neretve i, u toku pokreta, da razbija četničke grupe, posebno na prostoriji G. i D. Bijela. Po izvršenju tog zadatka, naređeno joj je da ostavi odgovarajuće snage za zaštitu svog boka od pravca Borci — Bijela, a glavnu da usmeri prema Pomolu (tr. 423) s ciljem da zauzme deo grada na levoj obali Neretve.

Peta crnogorska brigada trebalo je da u toku 22. februara nastavi izviđanje i osmatranje iz rejona Dolnje Selo u 21 čas, jednovremeno sa 10. hercegovačkom brigadom da napadne Konjic sa polaznih položaja Gradina — Repovica, i da zauzme deo grada na desnoj obali Neretve.

O predstojećem napadu na Konjic štab 3. divizije izvestio je 21. februara štab 1. proleterske divizije.²⁴² Po zauzeću Rame štab se

²⁴⁰ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 109.

²⁴¹ Italijanska posada u Konjicu, pre prodora nemačko-domobranskih snaga, sastojala se iz: komande 103. mitraljeskog bataljona, sa jednom četom iz tog bataljona, jednog voda minobacača 81 mm i voda topova 100/22.

Te, malobrojne snage su nešto pojačane posadama povućenim sa objekata i razbijenim delovima kod Prozora i Rame, koji su uspeli da se povuku. U gradu se nalazio i jedan bataljon milicije, a očekivao se i dolazak četnika (Zbornik, tom IV, knj. 13, dok. 256).

²⁴² Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 129.

odmah prebacio u Ostrožac. Tu ga je 21. februara, obišao Vrhovni komandant, interesujući se za situaciju i stanje jedinica pred napad na Konjic.

Deseta hercegovačka brigada prebacila se u toku noći 20/21. februara preko mosta kod Ostrožca na levu obalu Neretve i produžila pokret prema dobijenom zadatku.

U međuvremenu, na pravcu Konjic — Sarajevo 1. proleterska brigada učinila je kapitalnu grešku u pogledu zauzeća Konjica. Upredo sa sticajem ostalih okolnosti, njom je isključena mogućnost uzimanja Konjica raspoloživim snagama.

Posle uništenja neprijateljskih posada na delu pruge Bradina — Ivan-sedlo — Raštelica, brigada je dobila zadatak da glavne snage postavi na Ivan-sedlo i zatvori pravac od Sarajeva, poruši željezničku prugu na tom delu i uništi tunel na Ivan-planini. Međutim, 18. i 19. februara štab brigade je bio obaveštavan da je Italijane u Konjicu zahvatila panika i da nameravaju da se preko Glavatićeva i Uloga, povuku ka Nevesinju. Štab je »uhvatio vezu« i sa bataljonom mesne milicije u Konjicu, koji ga je obavestio da neće pružiti nikakav otpor prilikom napada.

Smatrajući to povolnjim momentom za likvidaciju tog, za naša predstojeća dejstva, važnog neprijateljskog uporišta štab brigade je odlučio da 19. februara u 24 časa izvrši napad na Konjic.

Raspolažući toga dana sa pet bataljona (3. kragujevački bataljon je 20. februara stigao na tu prostoriju), štab brigade je u napadu na Konjic angažovao tri bataljona (ostavljajući jedan u rezervi) dok su 1. i 2. bataljon u vreme tog napada ostali na osnovnom zadatku brigade, tj. da zatvaraju pravce od Sarajeva.

Taj samoinicijativno preduzeti napad, i pored znatnih delimičnih uspeha Kragujevačkog i Beogradskog bataljona, koji su delom snaga uspeli da prodru u grad s obe strane Neretve, nije uspeo i bataljoni su u zoru 20. februara bili prisiljeni da se povuku.

Prvi i drugi bataljon krenuli su 20. februara prema Tarčinu, sa zadatkom da što dublje obezbede pravac od Sarajeva. U tom pokretu našli su na prednje delove grupe »Anaker«, koja je takođe bila u pokretu ka jugu. Odbacivši te slabije neprijateljske delove, bataljoni su u toku noći 20/21. februara napali Tarčin, u kome se već nalazila glavnina grupe »Anaker«. Napad nije uspeo. Grupa »Anaker« je produžila sledećeg dana nadiranje, odbaciла te bataljone sa Ivan-sedla i nastavila pokret prema Bradini. Intervencijom štaba 1. proleterske divizije da se situacija popravi vraćanjem bataljona 1. proleterske brigade iz neposredne okoline Konjica na pravac Ivan-sedlo, i upućivanjem tek pristigle 3. sandžačke brigade na taj pravac nisu doneli željene rezultate.²⁴³ Nemci su bili odbačeni ka Ivan-sedlu, ali su 22. februara, uz podršku tenkova i avijacije delom

²⁴³ Treća sandžačka brigada zadržana je na položajima oko Gornjeg Vakufa duže nego što se previdalo, zbog kasnijeg stizanja delova 7. divizije. Brigada je zorom 20. februara krenula usiljenim maršem prema pruzi Konjic — Bradina i, posle 30 časova marša, 21. februara oko podne stigla na prostoriju s. Višnjevica, s. Trešnjevica, desetak km zapadno od konunikacije.

snaga uspeli da se probiju prema Konjicu. Glavnina grupe »Anaker« bila je zadržana, ali su jedan nemački bataljon, jedan bataljon 7. domobranskog puka i dve čete ustaša uspeli da se probiju istočno od železničke pruge i da produže ka Konjicu, bez obzira na zastoj glavnine. Oko ponoći oni su se spojili sa italijansko-četničkim snagama u gradu.

Ivan-sedlo ostalo je od tada, za sve vreme bitke na Neretvi, čvrsto u neprijateljskim rukama.

Situacija se pogoršala i na levoj obali Neretve, na pravcu napada 10. hercegovačke brigade. Brigada je, krećući se levom obalom Neretve, izbila 21. februara pred mrak na prostoriju Zabrdja, dva kilometra zapadno od Konjica, gde je naišla na slabije četničke debove koje je odbacila prema Gornjoj Bijeli. U zoru 22. februara brigada je krenula prema Gornjoj Bijeli, ali je ubrzo naišla na jake četničke snage, (oko 2.000) na liniji: padine pl. Ljubine — s. Jošanica — s. Previja, sa kojima je u toku celog dana vodila tešku borbu. Štab brigade je dobio podatke da na tu prostoriju još pristižu četničke snage sa pravca Nevesinja. Posle podne četnici su nadmoćnim snagama prešli u opšti napad. Brigada je uspela da odbije napade na odseku Vis — Turija, ali je na levom krilu, bila prinuđena da se povuče prema s. Zabrdju. Tako su četnici pred mrak otvorili sebi prolaz i ušli u deo grada, na levoj obali Neretve, i ojačali svoje položaje na brdu Pomolu (tr. 423).

Situacija se na taj način znatno pogoršala na celom prostoru, posebno u rejonu Konjica, čija je do tada relativno slaba italijanska posada, prodorom nemačko-ustaških jedinica sa severa i jake četničke grupacije sa jugoistoka, bila znatno ojačana.

Štab 3. divizije nije bio u toku situacije u vreme izdavanja zapovesti za napad na Konjic, kao ni u toku 22. februara. Mada je znao za rezultate neuspešnog napada 1. proleterske brigade i nastojanja štaba 1. divizije da situaciju na pravcu Ivan-sedlo popravi, on nije bio upoznat sa tokom tih dejstava. Takođe, nije bio upoznat ni sa situacijom 10. hercegovačke brigade. Ujutru 22. februara štab je primio izvještaj od njenog štaba, pisan verovatno uveče 21. februara, iz kojeg je saznao da je brigada izbila u rejon s. Zabrdje i odbacila manje četničke debove prema G. Bijelou.

Pripremajući se za napad na Konjic, štab 5. crnogorske brigade je u toku noći 21/22. februara približio svoje bataljone Konjicu. Tri bataljona su pomerena na prostoriju Pokojište, Dolnje Selo, Vinište, a dva su, od ranije orijentisana prema toj prostoriji radi izviđanja, osmatranja i održavanja veze sa delovima 1. proleterske brigade, pomerena nešto bliže Konjicu, na liniju Dolnje Selo — Homolje. Sa te prostorije štab brigade je preduzeo izviđanje i osmatranje, pred izvršenje napada koji je trebalo da otpočne uveče 22. februara u 21. čas.

Međutim, u toku 22. februara na pravcu Ivan-sedlo razvile su se žestoke borbe jedinica 1. divizije sa grupom »Anaker« koja je, pošto je ovladala Ivan-sedlom, pokušavala da se probije prema Konjicu. U toku popodneva ceo prostor Podorašac, Brđani, Bradina

bio je zahvaćen borbom. U takvoj situaciji, kada su se na pravcu Bradina — Podorašac borbe prenele na nekoliko kilometara severno od Konjica, komandant 3. divizije odlučio je da se predviđeni napad na Konjic odloži za noć 23/24. februara. U tom smislu je izdao kratka naredenja 5. crnogorskoj i 10. hercegovačkoj brigadi. Istovremeno je naredio 5. brigadi da sa dva bataljona učestvuje u protivnapadu jedinica 1. divizije na pravcu Ivan-sedla, koji je bio predviđen za noć 22/23. februara. O tome je obavestio štab 1. divizije.

Izvršeni protivnapad nije uspeo, mada su postignuti delimični rezultati (dva bataljona 1. proleterske brigade su se probila na Ivan-sedlo, iznenadila neprijatelja i nanela mu velike gubitke, ali su se pred nadmoćnim snagama morali povući). Delovi grupe »Anaker« prispeli su, ipak, u Konjic na pravcu 3. sandžačke brigade. Otada pa do obustavljanja daljih napada 3. divizije na Konjic, dejstva jedinica 1. divizije bila su usmerena na sprečavanje glavnine grupe »Anaker« da se sa Ivan-sedla probije u Konjic.

Obavešten o situaciji, u rejonu Konjica i Ivan-sedla, Vrhovni komandant je 23. februara naredio 4. proleterskoj crnogorskoj brigadi, koja je prethodnog dana zauzela Jablanicu, da sa dva bataljona pojača 3. diviziju u predstojećem napadu na Konjic. Takođe je diviziji stavio na raspolaganje jednu bateriju haubičkog diviziona.

U toku dana 23. februara štab 3. divizije primio je obaveštenje od 3. sandžačke brigade o prodoru jedne neprijateljske kolone u Konjic i izveštaj 10. brigade o njenim borbama sa jakim četničkim snagama pristiglim iz Nevesinja. Smatrujući da se radi o četničkim snagama iz okoline Boračkog jezera, štabu brigade je naređeno da sa dva bataljona učestvuje u napadu na Konjic, a sa ostalim bataljonima da se obezbedi prema s. Borcima do dolaska 4. proleterske brigade, koja je, po odluci komandanta divizije, trebalo da primi tu ulogu.

Izveštavajući Vrhovni štab o situaciji i o svom mišljenju da se ne radi o četničkim snagama koje nadiru iz Nevesinja, već o jačoj grupaciji četnika iz okoline Boračkog jezera, štab divizije je, istovremeno, obavestio Vrhovni štab da će noću 23/24. februara preduzeti napad na Konjic po predviđenom planu.²⁴⁴

U toku dana pristigla je haubička baterija i tukla otporne tačke na Repovici i Pomolu (leva obala Neretve).

Glavnina 5. crnogorske brigade privukla se, u prvi mrak, na polazne položaje Gradina — Čovići i u 21 čas krenula u napad. Pri tome je dočekana žestokom vatrom pa su jedinice bile prisiljene da se zaustave. Ponovljeni napadi na utvrđenu i gusto posednutu Repovicu odbijani su jakom minobacačkom vatrom, koja je kočila svaki pokret prema Konjicu. Pokušaj da se prodom od Cevića prema železničkoj pruzi izmanevriše Repovica, završio se borbom prsa u prsa i bez uspeha. Bilo je jasno da se u gradu nalaze nadmoćne neprijateljske snage, koje su solidno organizovale odbranu na njegovim prilazima.

²⁴⁴ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 139.

Na desnoj obali Neretve, od pravca Pomola, napad delova 10. hercegovačke brigade nije se ni osetio. Brigada je već dva dana bila potpuno angažovana u borbama sa nadmoćnim četničkim snagama. Toga dana štab brigade je pred mrak izvukao samo dva bataljona iz borbe i uputio ih pravcem Tuščica — Pomol da napadnu deo grada na desnoj obali Neretve. Iznurene i iscrpljene bataljone lako su odibile sveže četničke jedinice sa Pomola pa se napad posle dva pokušaja ugasio.

Pošto se do posle pola noći dejstvo 10. brigade prema Konjicu nije osetilo, a 5. brigada, uprkos nekoliko napada, nije postigla nikakve rezultate, štab divizije je naredio izvlačenje iz borbe i povlačenje na polazne položaje, a o neuspehu je izvestio Vrhovni štab (izveštajem od 24. februara u 7 časova),²⁴⁵ napominjući da će napad biti ponovljen naredne noći, ako stigne 4. proleterska brigada.

Pre podne toga dana stigao je komandant 4. proleterske brigade, sa dva bataljona (dva bataljona su ostala u zauzetoj Jablanici radi evakuacije zaplenjenog materijala). Takođe je stigla i novoformirana tenkovska četa, koju je Vrhovni štab uputio da učestvuje u ponovnom napadu.

Posle podne oko 16 časova, nemački avioni su bombardovali Čelebić i Orahovicu na levoj obali Neretve, ali, sem porušenih kuća, nije bilo gubitaka.²⁴⁶

Štab 3. divizije je izdao 24. februara kratku zapovest za ponovni napad na Konjic.²⁴⁷ Zapovešću je predviđeno da dva bataljona 4. proleterske i jedan bataljon 10. hercegovačke brigade napadaju opštim pravcem Zabrdje — Pomol, sa zadatkom da zauzmu deo grada na levoj obali Neretve; 5. crnogorska brigada trebalo je da zauzme deo grada na desnoj obali reke.

Za obezbeđenje desnog boka i razbijanje četnika na prostoriji G. i D. Bijela i Borci angažovana je glavnina 10. brigade, s tim da, u isto vreme, napada neprijatelja opštim pravcem Medaskovi — Borci, a sa odgovarajućim snagama pravcem Zabrdje — planina Ljubina.

Haubičkoj bateriji je naređeno da sa leve obale Neretve, istočno od Orahovice, u toku dana u dva navrata, izvrši uznemiravajuće gađanje, a pred početak napada artiljerijsku pripremu u trajanju od 15 minuta.

Tenkovska četa imala je zadatak da se kreće drumom na levoj obali Neretve da bi svojim dejstvom olakšala pokret pešadiji. Za prodor u grad predviđeno je da naknadno dobije naređenje.

Početak napada određen je za 24. februar, u 22 časa.

²⁴⁵ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 144.

²⁴⁶ Do izbijanja jedinica Glavne operativne grupe na prugu Sarajevo — Konjic, dejstvovala je samo italijanska i domobraska avijacija, i to manjim grupama od 2 do 3 aviona. Izbijanjem na prugu i angažovanjem 718. nemačke divizije na pravcu G. Vakuf i prema Konjicu stupila je u dejstvo i nemačka avijacija, koja je sa aerodroma u Rajlovcu, svakodnevno, u grupama sa po 6 do 8 štuka, u nekoliko navrata, bombardovala celu prostoriju.

²⁴⁷ Zapovest nije sačuvana. Podaci uzeti iz izveštaja Vrhovnom štabu 25. februara u 9 č. (Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 150).

U toku popodneva, 24. februara, Konjic je u dva navrata tučen vatrom haubičke baterije. Neprijatelj je odgovorio takođe vatrom artiljerije, tukući uglavnom prostoriju u zahvatu druma prema Konjicu.

Pred mrak se štab divizije prebacio na osmatračnicu kod k. 273 (leva obala Neretve, 1,5 km severozapadno od Konjica), gde je već bila privučena tenkovska četa.

Napad kojemu je prethodila artiljerijska priprema, počeo je tačno u 22 časa i odvijao se uglavnom, po sledećem:

Dva bataljona 4. proleterske brigade, pod komandom štaba brigade, krenuli su sa prostorije Zabrde prema Pomolu i, u prvom nalučtu, odbacili neprijatelja sa Pomola, ali su, u nastojanju da sa zauzetih položaja pridu južnoj periferiji grada, bili zadržani jakom artiljerijskom vatrom, koja je neprekidno tukla sve prilaze na obe obale reke. Neposredan prilaz južnom delu grada branjen je iz dobro raspoređenih bunkera, iz kojih je mitraljeska vatra tukla celu padinu Pomola i kočila svaki pokret i podilazak gradu.

Posle dva uzastopna juriša, 5. crnogorska brigada je uspela borbom prsa u prsa, da odbaci neprijatelja sa dela Repovice i da ovlada jednom otpornom tačkom, na kojoj se zadržala. U pokušajima da sa Repovice podiže periferiji grada bila je baražnom vatrom dva puta odbijena.

U toku daljih juriša bataljoni 4. brigade su pred zoru uspeli da podiđu rovovima neprijatelja, odakle su borbom prsa u prsa slobodili otpor u nekoliko rovova i bunkera i zauzeli nekoliko kamenih kuća na periferiji, ali dalje nisu mogli da se probiju.

Pred zoru je uvedena u napad i tenkovska četa, drumom, pravu prema ulazu u grad. Tenkovi su dočekani neposrednom topovskom i minobacačkom vatrom. Jedan je tenk uništen a ostali su prisiljeni da se povuku.

Posle višečasovne borbe, i pored punog angažovanja i ispoljene masovne hrabrosti boraca i starešina, napad je prekinut, ali su jedinice zadržane na dostignutim položajima.

S obzirom na nadmoenost neprijatelja u samom gradu i posle ovog neuspelog napada, trebalo je biti jasno da sa našim malim snagama koje smo mogli angažovati, Konjic nismo mogli osvojiti. Iako nije bio utvrđen kao Prozor, on je bio posednut jakim snagama koje su uspele da u zadnja dva dana fortifikacijski znatno ojačaju odbranu. Grad nije bio opkoljen i izolovan i morao se napadati frontalno, izlažući jedinice velikim gubicima, uz stalnu neizvesnost u pogledu sigurnosti bokova prema Ivan-sedlu i južno, prema Mostaru.

Uporedo sa pogoršanjem situacije u širem rejonu Konjica, stanje se pogoršalo i na pravcu Gornjeg Vakufa. Grupa »Fogl« je probila 22. februara odbranu 7. banjikske divizije i uveče, sa jednim bataljonom i nekoliko tenkova, ušla u Gornji Vakuf. Sledećih dana

redali su se pokušaji grupe da se probije u pravcu Prozora i protivnapadi naših jedinica da se ona zadrži.²⁴⁸

Opšta situacija kod Glavne operativne grupe, posebno kod raničnika, bila je tih dana ozbiljno pogoršana.

Ponovni neuspeh u drugom napadu na Konjic nije pokolebao štab divizije u uverenju da će ga u sledećem napadu ipak zauzeti. Sumirajući tok napada u izveštaju od 25. februara u 9 časova i postignute delimične uspehe, on izražava Vrhovnom štabu svoje mišljenje da će sledeći napad konačno doneti rezultate, u koliko to neprijatelj ne bi sprečio sa pravca Bradina — Konjic. Na osnovi tog izveštaja, Vrhovni štab je odobrio izvođenje napada u noći 25/26. februara.

U stvari, drugi napad divizije na Konjic ne bi se mogao ni smatrati obustavljenim. Jedinice su zadržane na dostignutim položajima, s namerom da sledeće noći napad produže.

Celog dana 25. februara, jedinice su bile izložene intenzivnom bombardovanju i mitraljiranju iz vazduha, a bataljoni 4. proleterske (1. i 2) i aktivnom dejstvu neprijatelja.

Deseta hercegovačka brigada, koja je od 23. februara bila angažovana u borbama sa nadmoćnim četničkim snagama, u napadu noću 24/25. prema Medakoviću i padinama planine Ljubine nije uspela, i bila je prisiljena da se povuče na liniju Vis (k. 1152) — Turija (k. 775) — k. 339, zakrilujući na taj način desni bok delova

²⁴⁸ Posle odlaska 1. proleterske, a zatim i 3. sandžačke brigade prema Ivan-sedlu i Bradini, zatvaranje pravca Bugojno — G. Vakuf primila je 3. krajiška brigada 1. divizije. Ona je na tom zadatku ostala samo do 20. februara. Tada je položaje na levoj obali Vrbasa preuzela tek pristigla 8. banijska brigada.

Štab 7. banijske divizije 20. i 21. februara organizovao je zatvaranje tog pravca na liniji s. Sarajvilić — s. Tihomišlje — s. Planinica, sa isturenim izviđačko-obezbedujućim delovima u Paviča Polju. Sedma banijska brigada, koja je u međuvremenu stigla, zadržana je na prostoriji Pidriš u ulozi rezerve i radi odmora.

Nemačka grupa »Fogl« krenula je iz Bugojna 21. februara ka G. Vakufu, odbacila obezbedujuće delove iz Paviča Polja, i pred mrak izbiла pred položaje divizije, gde se zadržala. Sutradan je probila odbranu divizije na odseku Sarajvilić — Tihomišlje u zahvatu druma. Pošto drum nije bio porušen, preveće je jedan bataljon, sa 4—5 tenkova, prodro u Gornji Vakuf. Protivnapad 7. banijske brigade, koja je hitno privučena, izvršen je iste noći, ali nije uspeo.

Neprijatelj je 23. februara proširio uspeh istočno i zapadno od G. Vakufa, zauzimanjem s. Vrsi i s. Paloč. Time je obezbedio bokove da bi, sutradan već, preduzeo snažan napad na celom frontu, i pred mrak izbio na liniju: s. Zdrimce — s. Mračaj — s. Kuti — Voljički potok — s. Planinica.

U toj situaciji Vrhovni komandant je hitno prebacio iz rejona Prozora, 1. dalmatinsku brigadu i jednu haubičku bateriju. Jedan njen bataljon, ubaćen na spoj 3. krajiške i 8. banijske brigade, i haubička baterija znatno su pomogli da se nadiranje neprijatelja zadrži na pomenutoj liniji. Prva dalmatinska brigada primila je položaje 3. krajiške brigade na desnoj obali Vrbasa, a 3. krajiška je povučena u rezervu, jugoistočno od Prozora.

Ujutru 25. februara naše su jedinice držale položaje: Seoci — Orlišće — Mačkovac — M. Kobila — Osredak — Oglavak. Neprijatelj toga dana nije napadao.

Šesnaesta brigada 7. banijske divizije, koja je 23. februara stigla na prostoriju Malovan — Vukovsko, dobila je zadatak da na tim položajima zatvori pravac od Kupresa.

4. proleterske brigade koji su se nalazili na periferiji Konjica. Zbog toga brigada nije bila u mogućnosti da sa jednim bataljonom sadejstvuje 4. proleterskoj brigadi u napadu na Konjic, kako je naredio štab divizije.

Treći napad divizije na Konjic izведен je noću 25/26. februara, sa polaznih položaja koje su jedinice dostigle u prethodnom napadu, s tim što je iz 10. hercegovačke brigade izdvojen jedan bataljon i pridan 4. brigadi radi učešća u napadu.

Napad je počeo u 23 časa. Uprkos ubitačnoj vatri, borci 4. i 5. brigade podilazili su i jurišali na neprijateljske položaje, ne obzirući se na gubitke. Nešto posle pola noći, delovi 5. brigade definitivno su ovladali utvrđenjima na Repovici tako da su, posle jednočasovne borbe zauzeli nekoliko rovova i kuća na samoj periferiji grada, prešli preko pruge i izbili na Neretvu.

Do toga vremena bataljoni 4. brigade proširili su uspeh iz prethodne noći i ovladali većim delom grada na levoj obali reke, ali se neprijatelj još žilavo branio iz pojedinih kuća, podešenih za odbranu.

Izgledalo je da će ovoga puta uspeh biti postignut. Komandant divizije je uputio celu tenkovsku četu drumom prema gradu, kao i prethodne noći, ali su tenkovi bili zaustavljeni jakom vatrom. Dva tenka su oštećena, a jedan uništen; ulaz u grad drumom, zbog jake topovske vatre bio je nepristupačan, a prostora za manevrovanje tenkovima nije bilo. Upotreba tenkova pokazala se izlišna, pa je naređeno da se povuku.

Oko tri časa ujutru, neprijatelj je jakim snagama, potpomognutim snažnom vatrom, izvršio žestok protivnapad na levi bok 5. brigade, pravcem Bare — Repovice — Gredina, nastojeći da ovlada Gredinom i nabaci brigadu na Neretvu. Razvila se borba prsa u prsa, uz obostrane velike gubitke. Neprijatelj je pred Gredinom zadržan. Međutim, njegovo izbijanje pred Gredinu direktno je ugrozilo delove na Repovici i one koji su izbili na periferiju grada i železničku prugu, pa je štab brigade naredio da se oni povuku.

Prema bataljonima 4. proleterske brigade u južnom delu grada neprijatelj je preneo svu artiljerijsku vatrnu, stvarajući vatrene zastor, sa ciljem da spreči dalji prodor bataljona. U tome je uspeo.

Napad se produžio i u zoru, ali se postepeno gasio na obe obale Neretve.

Štab divizije je u međuvremenu primio izveštaj od štaba 10. hercegovačke brigade o snažnom pritisku četničkih snaga, zbog kojeg je brigada bila prisiljena da se pod borbom povlači.

U takvoj situaciji bilo je očigledno da produžavanje napada ne-ma nikakvih izgleda na uspeh i da bi zadržavanje jedinica u neposrednom dodiru sa neprijateljem izazvalo velike gubitke, pa je štab divizije naredio prekid borbe i izvlačenje jedinica. O tome je izvestio Vrhovni štab.

Opšta situacija Glavne operativne grupe bila je 26. februara znatno pogoršana:

Na pravcu Ivan-sedlo — Konjic pretrpljen je neuspeh u napadu na Konjic. U isto vreme nastale su velike teškoće u zadržavanju glavnine grupe »Anaker« i njenim pokušajima da se probije prema Konjicu. U toku dana neprijatelj je pokušao da se preko s. Velika probije prema s. Repovici (5 km zapadno od Ivan-sedla), a na pravcu prema Konjicu izbio je pred liniju s. Vrbljani — s. Podoršac — s. Brđani, potisnuvši delove 1. divizije na nekoliko kilometara od Konjica.²⁴⁹

Na pravcu Gornji Vakuf — Prozor, mada je neprijateljsko nadiranje prema jugu zaustavljeno i položaji konsolidovani na liniji Seoci — Orlišće — Mačkovac — M. Kobilja — Osredak — Oglavak, bilo je jasno da se, bez pojačanja naših jedinica na tom pravcu, neprijatelj ne može odbaciti prema G. Vakufu. Te neprijateljske snage predstavljalje su stalnu pretnju ranjenicima razmeštenim u rejonu Prozora i Glavnoj operativnoj grupi u celini.

Na levoj obali Neretve crnogorski četnici su, potiskujući 10. hercegovačku brigadu, nadirali prema Čelebiću i Idbaru, u nameri da što pre stignu u Jablanicu.

Na pravcu Mostar — Jablanica prikupljene mešovite četničko-italijanske snage, podeljene u dve kolone, jačine od po 3.000 ljudi, vršile su snažan pritisak prema severu i, sledećeg dana u zoru, otpočele opšti napad pravcem Mostar — Jablanica.

Tako tešku situaciju još više su pogoršavala dejstva neprijatelja, koji je, 25. februara (po planu operacije »Vajs II«) sa dve divizije krenuo prema slobodnoj teritoriji oko Drvara, Glamoča i Livna. Sa prostorije Vrtoče, Bosanski Petrovac, nadirala je SS-divizija pravcem Drvar — Bosansko Grahovo — Livno, a 369. divizija i 3. domobranska brigada sa prostorije Ključ, Mrkonjić-Grad, pravcem Mliništa — Glamoč — Livno — Duvno.²⁵⁰

U približno složenoj situaciji, Vrhovni komandant je naredio da se napadi na Konjic obustave, a delovi 4. crnogorske proleterske brigade, haubička baterija i tenkovska četa prebacu u rejon Jablanice.²⁵¹ Istog dana, 26. februara posle podne, on je doneo odluku da se veći deo snaga 1. i 2. divizije privuče bliže centru inače skučenog manevarskog prostora, kako bi se grupisane mogle upotrebiti prema razvoju događaja.

U vezi s tom odlukom naređeno je:

— 1. proleterskoj diviziji da dve brigade izvuče sa pravca prema Ivan-sedlu i prebaci ih zapadno od komunikacije Ivan-sedlo — Konjic;

²⁴⁹ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 161.

²⁵⁰ u vezi s tim, Vrhovni komandant je istoga dana naredio štabu 1. bosanskog korpusa da izvrši pritisak na neprijateljske snage u rejonu Jajca i obezbedi pravac prema Mliništimu, naglasivši da se, u slučaju neuspeha kod Konjica, mora tražiti drugi pravac za prebacivanje ranjenika. Na taj način dejstva tog korpusa su usmerena, već od prvog dana operacije »Vajs II«, na zatvaranje pravaca prema Neretvi, podređujući odbranu slobodne teritorije tom osnovnom zadatku (Oslobodilački rat, str. 388).

²⁵¹ Te jedinice su se povukle prema Jablanici u toku 26. i noću 26/27. februara, zakriljene 10. hercegovačkom brigadom, koja se, pod borbom, postepeno povlačila levom obalom Neretve pred nadmoćnim četničkim snagama.

- 2. proleterskoj diviziji da izvuče 2. proletersku brigadu sa pravca pretam Mostaru i prebaci je u rejon Jablanice, gde se već nalazila njena 4. proleterska brigada; svoju treću brigadu (2. dalmatinsku) da ostavi prema Mostaru, sa zadatkom da zadržava i usporava nadiranje neprijatelja prema severu;
- 3. udarnoj diviziji, da se prebaci na desnu obalu Neretve i zatvori pravac Konjic — Rama.
- 7. bosanska divizija, 3. krajiška brigada 1. divizije i 1. dalmatinska brigada 3. divizije, koje su bile angažovane prema G. Vakufu, da ostanu na dotadanjim zadacima;
- 9. dalmatinska divizija, da i dalje aktivno dejstvuje prema Širokom Brijegu, Ljubuškom i Vrgorcu.

Mada još nije bila donesena definitivna odluka o izvršenju protivudara na pravcu G. Vakufa, na kojem je 26. februara vladalo relativno zatišje, ovakvo grupisanje snaga ukazuje na nameru Vrhovnog štaba da, prikupljanjem većeg dela Glavne operativne grupe u centru njenog rasporeda, obezbedi što bržu i efikasniju upotrebu glavnih snaga, zavisno od daljeg razvoja situacije.

Prednji delovi nemačke 717. posadne divizije su 27. februara pojačali grupu »Fogl« na pravcu G. Vakuf — Prozor i otpočeli napad na položaje 7. banjske divizije i 3. krajiške brigade, na liniji: Seoci — Orlišće — Mačkovac — M. Kobila — Osredak — Oglavak. Težište napada i glavne snage neprijatelj je usmerio levom obalom Vrbasa pravcem s. Kuti — V. Kobila — Karaulica, prema platou Draševu, sa težnjom da izmanevriše našu odbranu i najkraćim pravcem izbjije pred prozorsku kotlinu. Manje snage, sa tenkovima, upućene su drumom prema Prozoru, koji je bio porušen, što je usporavalo njihovo kretanje.²⁵²

Deo četnika koji je, zajedno sa italijanskim garnizonom, učestvovao u odbrani Konjica na levoj obali Neretve pridružio se četničkoj grupaciji koja je, potiskujući 1Q hercegovačku brigadu, nastupala levom obalom Neretve u težnji da se probije prema Rami i Jablanici.

Na pravcu Mostar — Jablanica prikupljene četničko-italijanske snage otpočele su 27. februara opšti napad obema obalama Neretve prema severu. Taj napad je preduzet upravo u vreme kada je 2. proleterska brigada, prema naređenju Vrhovnog štaba iz prethodnog dana, počela prebacivanje u rejon Jablanice. Usporavanje i zadržavanje neprijatelja na tom pravcu preuzeila je sama 2. dalmatinska brigada.

²⁵² Nemačka 717. divizija, posle borbi sa delovima 5. krajiške divizije, 24. februara, izbila je u rejon Jajca, odakle je, prema planu »Vajs II«, trebalo da dejstvuje pravcem Kupres — Livno. Međutim, general Liters je izvršio i drugu korekciju plana »Vajs II«, i 25. februara orientisao tu diviziju prema G. Vakufu. Na taj način, umesto četiri, po planu »Vajs II«, angažovane su samo dve nemačke divizije (»SS« i 369. divizija).

1^Г rejonu Prozora situacija se 1. dalje pogoršavala. Posle dvo-dnevni teških borbi uz velike gubitke, neprijatelj je 28. februara u podne uspeo da ovlada M. i V. Kobilom (k. 1083 i k. 1301), čime je ostvario značajan taktički uspeh za dalje nadiranje prema s. Draševu i Prozoru. Toga dana glavnina grupe »Anaker«, sa štabom 718. divizije, ušla je bez otpora u Konjic.

Mada Vrhovni štab nije imao podataka o dolasku nemačke 717. divizije na pravac G. Vakuf — Prozor, već je i dalje računao sa neprijateljskom pukovskom grupom jačine 3—4.000 vojnika, do tada postignuti uspesi neprijatelja na tom području ukazivali su na njegovu namjeru da brzim prodom prema Prozoru doveđe Glavnu operativnu grupu i ranjenike u bezizlaznu situaciju. Vrhovni komandant je uočio da se težište bitke u dатoj situaciji za obe strane nalazi na tom pravcu. Na to je ukazivala i mogućnost neprijatelja da divizije angažovane prema delovima 1. bosanskog korpusa orijenjiše, delimično ili u celini, na pravac Livno — Prozor. Uporedo sa četničko-italijanskim nadiranjem prema Jablanici od Mostara i Konjica i nemačkim dejstvima desnom obalom Neretve pravcem Konjic — Rama — Prozor, koja su se mogla ubrzo očekivati, to je pretilo da doveđe do okruženja i taktičkog stezanja naših jedinica i ranjenika u dolini Neretve i do njihovog potpunog uništenja.

U tako teškoj situaciji održan je 28. februara, u s. Gračanici, sastanak Politbiroa Centralnog komiteta Partije i Vrhovnog štaba, na kojem je odlučeno da se protivudarom ka Gornjem Vakufu razbijje najopasnija neprijateljska grupacija, a zatim da se odmah izvrši probor preko Neretve, kod Jablanice, i prodor kroz Hercegovinu.

Vrhovni komandant je istog dana naredio da se najpre sruši most na Neretvi kod Ostrošca, a zatim i svi ostali mostovi na Neretvi do Karaule (6 km jugozapadno od Jablanice), uključujući i most kod Jablanice.

Za izvršenje protivudara bile su predviđene: 1. proleterska, 2. proleterska (bez 2. dalmatinske brigade) 7. banijska divizija i 1. dalmatinska brigada 3. divizije — ukupno devet brigada. Deo tih jedinica već je bio angažovan u borbama na pravcu predviđenog protivudara (dve brigade 7. divizije, 3. krajiška brigada 1. divizije i 1. dalmatinska brigada 3. divizije). Ostale jedinice su bile u pokretu ili su tog dana dobile naređenja za pokret prema koncentracijskoj prostoriji.

Za odbranu pravca Konjic — Rama — Prozor ostavljena je 3. udarna divizija, bez jedne brigade, a za pravce Mostar — Jablanica — Rama 2. dalmatinska brigada 2. divizije (svega tri brigade). Devetoj dalmatinskoj diviziji naređeno je da glavne snage iz rejona Široki Brijeg — Ljubuški Vrgorac orijentiše prema Duvnu.

Radi uspešnije realizacije plana, štabu 1. bosanskog korpusa naređeno je da, po svaku cenu, drži položaje oko Drvara, da jednu brigadu iz srednje Bosne orijentiše prema Turbetu i Travniku, radi sadejstva Glavnoj operativnoj grupi u protivudaru, i da istočnobo-

sanske jedinice izbiju na Igman i dejstvuju u pozadini nemačke 718. divizije na pravcu Konjica.²⁵³

Istovremeno, naređeno je Glavnom štabu Hrvatske da dve najbolje brigade uputi preko Martin-Broda (na Uni) ka Drvaru ili Bosanskom Grahovu, kao pojačanje delova 1. bosanskog korpusa u zadržavanju neprijateljskog nadiranja prema Livnu.²⁵⁴

Devetoj dalmatinskoj diviziji 2. marta je naređeno da ispita mogućnosti prebacivanja dela ranjenika (oko 700 ranjenika i bolesnika iz rejona Duvna na Biokovo).²⁵⁵

4. ODBRANA PRAVCA KONJIC — RAMA — PROZOR

Stab 3. divizije, posle naređenja Vrhovnog komandanta od 26. februara o obustavljanju daljih napada na Konjic, povukao je 5. crnogorsku brigadu na prostoriju Grabovci, Lušći, Seonica, Obre, Neretva, radi kraćeg odmora i rušenja željezničke pruge na delu

~~33~~ p. v. bosanski korpus, kojemu je Vrhovni komandant još 25. februara naredio da zatvori pravce prema Drvaru i Glamoču, te da na taj način zadrži i uspori nadiranje SS i 369. divizije prema Livnu, koja je tada na raspolaganju svega pet brigada (tri brigade 4. krajške divizije ostale su na Grmeču).

Sa pet raspoloživih brigada stab Korpusa zatvorio je pravce: Srnetica — Oštrelj — Drvar (8. i 12. krajška brigada); Ključ — Ribnik (4. krajška brigada); Mrkonjić-Grad — Mišići — Glamoč (7. krajška brigada). Dva bataljona 9. krajške brigade nalazili su se južno od Jajca, a jedan oko Kupresa.

Proredene i iscrpljene u dotadanjim bombama i razvučene na širokom frontu, te brigade nisu bile u stanju da spreče prodror nemačkih divizija ka jugoistoku, naročito prema Drvaru (na pravcu SS-divizije). Upravo je ta divizija već 26. februara zauzela Drnić i Oštrelj i preko Drvara, 28. februara ušla u Bosansko Grahovo. Tako je otpala mogućnost eventualnog prebacivanja ranjenika preko Bosanskog Grahova u Liku.

Pod jakim pritiskom neprijatelja 12. krajška brigada se prebacila na Grmeč; na pravcu Drvar — Glamoč, prema SS-diviziji, ostala je samo 8. krajška brigada.

Na pravcima Mrkonjić-Grad — Mišići — Glamoč, i Jajce — Glamoč, 7. i 9. krajška brigada 5. divizije pružile su snažan otpor 369. diviziji kod Sipova i Mlinića i usporile njeno nadiranje.

Na taj način, u vreme izdavanja naređenja 1. bosanskom korpusu Drvar je već bio u neprijateljskim rukama, a opasnost brzog nadiranja dveju nemačkih divizija u rejon Livnu, a time u bok i pozadinu Glavne operativne grupe u okuci Neretve, naglo se povećala.

Naređenja o sadejstvu jedinica iz srednje i istočne Bosne takođe nisu mogla biti realizovana.

²⁵⁴ Brzi prodror nemačke SS-divizije prema Drvaru i Bosanskom Grahovu isključuje mogućnost da pojačaju delovi 1. bosanskog korpusa na tom pravcu. ²⁵⁵ Odlukom od 28. februara bilo je predviđeno da se 9. dalmatinska divizija (3. 4. i 5. dalmatinska brigada), po dolasku na prostoriju Duvna prebaci sa delom ranjenika na planine Biokovo, Kamešnicu i Dinaru. Uporedo s tim, Vrhovni štab je razmatrao i mogućnost da se ranjenici iz prozorske kotline preko Bosanskog Grahova prebace u Liku.

Prodror nemačkih divizija prema Livanjskom polju isključio je i te male mogućnosti.

Stab 9. divizije pošto je primio naređenje u vreme nadiranja nemačkih divizija prema Livnu, zaključio je da ne postoje mogućnosti da se divizija sa ranjenicima prebaci u Dalmaciju i predložio Vrhovnom štabu da se sa brigadama priključi Glavnoj operativnoj grupi. Vrhovni štab je to prihvatio i naredio diviziji da ubrza pokret pravcem Duvno — planina Ljubuša — Sćit, s tim da preostale ranjenike skloni na planini Ljubuši.

Lisičići — Obre. Desetoj hercegovačkoj brigadi naređeno je da se izvuče iz borbe i preko mosta kod Ostrošca prebacu na desnu obalu Neretve, gde će dobiti novi zadatak.

Ispred 5. crnogorske brigade, prema Konjicu i Ivan-sedlu, nalazile su se 3. sandžačka i 1. proleterska brigada. Stab 1. divizije, u duhu naređenja Vrhovnog štaba od 26. februara, naredio je štabu 3. sandžačke, koja se do tada nalazila s obe strane komunikacije za Konjic, da glavninu brigade prebacu zapadno od komunikacije na prostoriji s. Hasanović — Barmiš — Ugošće — Kralupi, s tim da postavi predstraže na liniji: s. Vrbljani — Dolje Selo (Konjic). Na toj prostoriji brigada je trebala da bude u tesnoj vezi sa 5. crnogorskog. Prva proleterska brigada, koja se i do tada nalazila zapadno od komunikacije, zadržana je na istom sektoru, uglavnom na prostoriji s. Stojkovići — Gobelovina — Zagrepčane — Trešnjevici — Bulatović, da bi i dalje zatvarale pravac od Ivan-sedla i obezbedila se bočno prema pl. Bitovnji, na kojoj su se nalazili četnici. Tako su, u stvari, 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada u prebacivanju na desnu obalu Neretve 27. i 28. februara bile zaštićene delovima 1. proleterske divizije.²⁵⁶

Deseta hercegovačka brigada, koja je 26. februara pod borbom odstupala pred nadmoćnim četničkim snagama, prebacila se pred mrak na levu obalu rečice Idbar (Idbarske doline), a četnici su ušli s. Orahovicu i Celebić. Brigadu je naređenje štaba divizije o prebacivanju na desnu obalu Neretve zateklo na toj prostoriji.

Premorena teškim borbama i u tesnom dodiru sa neprijateljem, a po danu i ometana dejstvom neprijateljske avijacije, brigada se postepeno, po delovima, prebacivala preko mosta kod Ostrošca 27. i 28. februara. Poslednji ešelon se prebacio preko mosta u zoru 1. marta, posle čega je most pripremljen za rušenje, porušila ga je inžinjerijska četa Vrhovnog štaba, koja se nalazila u Ostrošcu.²⁵⁷

Po naređenju Vrhovnog štaba od 1. marta, jedinice 1. proleterske divizije krenule su uveče toga dana prema G. Vakufu. Štab 3. divizije, u vezi s tim pokretom, istoga dana je izdao zapovest za odbranu pravca Konjic — Rama — Prozor i raspored svojih jedinica. Prema toj zapovesti, 5. brigada, ojačana jednim bataljonom 10. hercegovačke, određena je da zatvori i brani pravac Konjic — Ostrožac — Rama. Radi toga je pomerena bliže Konjicu, s tim da isturi izviđačko-obezbeđujuće delove na liniji s. Pokojište — Lovno (k. 855) — s. Ugošće — Koznik (tr. 1244) — Križ (k. 1208). Za obezbeđenje svog levog boka od pravca Ivan-sedla, jedna je četa u ulozi pobočnice postavljena u s. Repovci, Brigada je takav raspored uzela u toku noći 1/2. marta.

Desetoj hercegovačkoj brigadi (bez jednog bataljona), koja je po prebacivanju na desnu obalu Neretve raspoređena na prostoriji Rama — Ustirama radi odmora, dat je zadatak da zatvori i brani pra-

²⁵⁶ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 164. i 165.

²⁵⁷ Inžinjerijska četa Vrhovnog štaba porušila je 1. i 2. marta drumski most kod Ostrošca, železnički i drumske most kod Karaule (Aleksin Kan), drumske most kod ušća Rame u Neretvu i železnički most kod Jablanice. (Edicija »Neretva«, knj. I, str. 356).

vac Ivan-sedlo — Bitovnja — Solakova Kula — Prozor. Radi toga je brigada, posle kratkog odmora, trebalo da se prebaci u toku noći 2/3. marta na prostoriju Čažanj — Jasenik — Solakova Kula, s tim da jače obezbeđujuće delove postavi na linju Čemerno — Oštare stijene — Bukovlje i zatvori staze koje padinama pl. Bitovnje izvode ka Solakovoj Kuli.

Štab divizije je tako rasporedio svoje brigade imajući u vidu situaciju na pravcu Prozor — G. Vakuf,²⁵⁸ kao god i eventualni prodor neprijatelja pravcem Ivan-sedlo — s. Repovci — južne padine Bitovnje — Solakova Kula, kojim bi mogao izmanevrisati odbranu 3. divizije na Neretvi i ozbiljno ugroziti ne samo ranjenike u prozorskoj kotlini nego i pozadinu naših glavnih snaga na pravcu Prozor — Gornji Vakuf.

S obzirom na male raspoložive snage, i u očekivanju da će povratkom 1. dalmatinske brigade divizija biti pojačana,²⁵⁹ štab je smatrao da će zadržavanje i usporavanje neprijateljskog nadiranja, bilo prema Prozoru, bilo prema Rami, moći da se ostvari samo aktivnom manevarskom odbranom. Pri tome, na kratkom pravcu Konjic — Rama (oko 20 km vazdušne linije) osetnije zadržavanje jačih neprijateljskih snaga moglo se postići samo jačim udarcima u njegov bok i pozadinu.

Dodeljena prostorija i postavljeni zadatak 10. hercegovačkoj brigadi ukazuje na to da je štab divizije, očekujući ispoljavanje težišta neprijateljskih dejstava, postavio tu brigadu na prostoriju jer je omogućavala aktivno zatvaranje pravca Solakova Kula — Prozor ali i udar u bok i pozadinu neprijatelja, ukoliko se težište njegovog napada ispolji prema 5. crnogorskoj brigadi.

Štab divizije je naredio brigadama da čestim protivnapadima, ispadima manjih delova i udarima na krila i bokove neprijatelja, naročito noću zadržavaju i usporavaju njegovo nadiranje. Ne samo starešine nego i borci bili su upoznati s težinom situacije u kojoj su se nalazili Glavna operativna grupa i ranjenici. Zato se od svih izrično tražila maksimalna aktivnost i zalaganje na svim mestima i u svako doba.

²⁵⁸ Dok su pokreti jedinica predviđeni za izvršenje protivudara na pravcu Prozor — G. Vakuf bili delom u toku, a delom tek u pripremi (dve brigade 1. divizije), neprijatelj je, pošto je 28. februara ovlađao M. i V. Kobilom, uz jaku podršku artiljerije i avijacije, 1. marta produžio napad pravcem V. Kobil — Karaulica (k. 1398) — Orlovača (k. 1291). Time je bila neposredno ugrožena prozorska kotlina. Dalji prodor prema Draševu, od koga su neprijateljski predlovi delovi posle podne toga dana bili udaljeni oko 5 km, stvorio bi za ranjenike bezizlaznu situaciju. Kritičnu situaciju spasila je 3. krajiška brigada. U pokretu radi pojačanja odbrane na tom pravcu, dva njena bataljona srela su se sa Nemcima predveče 1. marta, na Orlovači, i u ogorčenoj susretnoj borbi, prsa u prsa, odbacili ih prema Kobili. Neprijatelj je toga dana zanoćio na liniju s. Seferovići — Crni Vrh (tr. 1206) — s. Pidriš — Kobil (k. 1301).

asa Vraćanje 1. dalmatinske brigade u sastav 3. divizije bilo je od strane Vrhovnog štaba predviđeno, ali je, zbog pogoršanja situacije kod G. Vakufa stalno odlagano.

Na sektoru 3. divizije 1. marta je povećana neprijateljska aktivnost sa zemlje i iz vazduha. Inače, celoga dana grupe aviona ne prekidno su se smenjivale nad bojištem, obasipajući položaje jedinica i okolna sela velikim količinama bombi.

Opšta situacija za Glavnu operativnu grupu i ranjenike postala je sve kritičnija.²⁶⁰ Sa linije Konjic — Ivan-sedlo, nemačka 718. divizija otpočela je napad na frontu širokom oko 15 km, u tri kolone: desnom sa Ivan Sedla, pravcem s. Repovci — Lisin (tr. 1744); srednjom, prema s. Trešnjevici i levom, pravcem Gradina — s. Pokoj ište.

Jačina i sastav neprijateljevih napadnih kolona, i uopšte snaga koje je štab nemačke 718. divizije imao na raspolaganju na pravcu Konjic — Rama, ne mogu se tačno utvrditi. Međutim, može se sa verovatnoćom prepostaviti da je grupa »Anaker«, sem pet ranije navedenih bataljona i dve brdske baterije, po dolasku u Konjic bila ojačana sa još jednom do dva bataljona i odgovarajućom artillerijom. Prema tome, štab 718. divizije je, za nadiranje prema Rami, raspolagao sa oko sedam do osam nemačkih, ustaških i domo-

²⁶⁰ Opšta situacija u toku 2. marta bila je sledeća:

Na pravcu G. Vakuf — Prozor, neprijatelj je sa linije: Seferovići — Crni Vrh — Pidriš — Kobilja 2. marta ujutru otpočeo napad s obe strane komunikacije, sa namerom da, koncentričnim dejstvom preko Viliča-Gumna i Crnog vrha, izbije na liniju Draševac — Makljen. U toku popodneva zauzeo je Crni vrh (str. 1370, 5 km severoistočno od Prozora) i izbio pred Viliča-gumno, (4 km severno od Draševa). Time je neposredno ugrozio prozorsku kotlinu.

Delovi 2. proleterske i 1. dalmatinske brigade odbili su napad neprijatelja istočno od komunikacije i u noći 2/3. marta zauzeli Crni Vrh.

Postignuti uspesi naših jedinica pri kraju tog dana i u toku noći otklonili su neposrednu opasnost za ranjenike u prozorskoj kotlini i obezbedili neophodne uslove za pripremu i preuzimanje protivudara na tom pravcu.

Na levoj obali Neretve, četnička grupacija, angažovana prema 10. hercegovačkoj brigadi, prošla je kroz deo Ostrošca na levoj obali Neretve, 2. ili 3. marta, izbila u Jablanicu. Glavne njene snage posele su položaje na levoj obali, u okuci Neretve do Donje Jablanice. Drugoj dalmatinskoj brigadi, koja je odstupala desnom obalom Neretve, naređeno je da na odseku Jablanica — Slatina — Gračac zatvorí pravac koji desnom obalom Rame izvodi ka Prozoru. Brigada je 3. marta posela te položaje.

Četnička grupacija, koja se iz Mostara, bez otpora, kretala levom obalom Neretve prema Jablanici.

Na pravcima 1. bosanskog korpusa, situacija se neprekidno pogoršavala. 1. marta SS-divizija je izbila pred severoistočne padine pl. Šator 369. je zauzela Mliništa i produžila prema Glamoču, a 3. domobremska brigada je zauzela Sipovo i krenula ka Janju. Pred tim neprijateljskim snagama povukli su se na prostoriju M. Tičevu, s. Peulje (severozapadno od Šatora) 4. i 8. krajiska brigada, 2. bataljon 7. krajiska brigade, prateći bataljon i korpusna bolnica.

Na pravcima Miinište — Glamoč i Jezero — Kupres ostali su samo 7. krajiska brigada (bez 2. bataljona) i 3. bataljon 9. krajiske brigade, kojima se nešto kasnije priključio i Lovanjski bataljon.

U takvoj situaciji, štab 1. bosanskog korpusa je ocenio da se sa snagama koje su se povukle na prostoriju Tičevu, Peulje ne može suprotstaviti neprijatelju, pa je odlučio da ih 2. marta povuče na Šator, da bi s njima, preko Glamočkog polja, probio u srednju Bosnu. Time je bilo omogućeno nemačkim divizijama da neometano produže pokret ka Glamoču i Livnu. Tako se 3. marta i sam štab Korpusa našao okružen na pl. Šatoru.

branskih bataljona i sa odgovarajućom artiljerijom i ostalim divizijskim delovima.²⁶¹

Prednji delovi desne neprijateljeve kolone odbacili su 2. marta slabo bočno obezbeđenje 5. crnogorske brigade u s. Repovci i izbili na liniju Lisin (tr. 1744) — s. Repovici — Vranjača (k. 1310).

Prednji delovi srednje i leve kolone u toku toga dana podišli su obezbeđujućim delovima 5. crnogorske brigade: (s. Pokojošte — Lovno — k. 855) i s. Ugošće — Koznik (tr. 1244) — Križ (k. 1208), ali su se tu zaustavili. Veću aktivnost na tim pravcima nije ispoljio, sem čestih naleta avijacije i povremenog dejstva artiljerije.

Izbijanje desne kolone neprijatelja na liniju Lisin — Repovci — Vranjača i slaba aktivnost na ostalim pravcima pojačali su uverenje štaba divizije da će težište neprijateljskog napada biti usmereno padinama Bitovnje prema Solakovoј Kuli, koji će sledećeg dana preduzeti. Na tom pravcu se momentalno nije nalazila ni jedna naša jedinica. Zbog toga je istog dana posle podne naređeno 10. hercegovačkoj brigadi, kojoj je inače u toku noći 2/3. marta predstoјao pokret na prostoriju Solakove Kule, da odmah izvrši pokret prema ranije dobijenom naređenju, i zauzme određene položaje sa kojih će uputiti jače delove za izviđanje i obezbeđenje pravcem Oštare stijene — Opasenik — Zagrepčane. Petoj crnogorskoj brigadi naređeno je da sa dva levokrilna bataljona u toku noći 2/3. marta izvrši protivnapad na pravcu Repovci — Vranjača i odbaci neprijatelja prema Bradini.

Pod neposrednom komandom komandanta brigade prikupljena dva levokrilna bataljona 5. brigade izvršili su iste noći protivnapad i, posle nekoliko obostranih juriša u žestokoj tročasovnoj borbi, odbacili neprijatelja prema Bradini.

Stab divizije prebacio se 2. marta iz Ostrošca u s. Gorani (oko 7 km severno od Ostrošca).

²⁰¹ Dolazak štaba nemačke 718. posadne divizije u Konjic (verovatno uži, operativni deo) u vreme kada je nemačka 717. divizija već bila uvedena na pravcu G. Vakufa, u vezi je sa drugom korekturom plana »Vajs II«, po kojoj Nemci postepeno uviđaju kakve im se mogućnosti pružaju u okuci Neretve i idu na uništenje naših snaga na tom prostoru. Angažovanje skoro dve nemačke divizije (ubključujući i ustaško-domobranske snage) na pravcu G. Vakuf — Prozor jasno ukazuje da je tamo težište bitke, i da će se dejstva na pravcu Konjic — Rama — Prozor, kao pomoćna, svoditi na potiskivanje naših snaga prema okuci Neretve. Prelazak štaba 718. divizije iz Srajeva u Konjic značio je preuzimanje rukovođenja operacijom od grupe »Anaker«, koja je do tada samostalno dejstvovala na pravcu Ivan-sedlo — Konjic. Međutim, raspoloživa nemačka dokumenta nisu u tom pogledu precizna. Osim 718. divizije, u nekim se i dalje spominje grupa »Anaker«. Može se prepostaviti da je, s obzirom na novi zadatak, stab divizije grupu »Anaker« bar delimično pojačao. U tu svrhu stab divizije imao je na raspolaganju po jedan bataljon 750. i 738. pešadijskog puka, koji do tada nisu nigde angažovani. Prema nekim našim podacima, na prostoriju Ivan-sedlo — Bradina bio je prebačen 1. bataljon 724. nemačkog pešadijskog puka (iz 714. divizije), što je vrlo verovatno s obzirom da su jedinice na tom prostoru primile ulogu pobočnice u odnosu na napadni poredak 718. divizije na Neretvi. U svakom slučaju, neprijateljska nadmoćnost prema naše dve oslabljene brigade bila je u ljudstvu dvostruka, a u naoružanju i tehnički višestruka. Tome treba dodati neometano i skoro neprekidno dnevno dejstvo nemačke avijacije.

Neprijatelj je 3. marta pojačao pritisak na položaje 5. brigade. Zbog toga su povućena dva bataljona, koja su bila orijentisana prema Bradini posle uspešno izvršenog protivnapada.

Međutim, toga dana pritisak neprijatelja, mada jači nego prethodnog dana, još nije bio upravljen na slamanje naše odbrane na tom pravcu. Napadi ojačanih prednjih delova uglavnom su bili usmereni na ispitivanje težišta odbrane na Neretvi i otkrivanje snaga koje u njoj učestvuju.

Posle naizmeničnih napada u toku celoga dana, neprijateljski prednji delovi uspeli su pred mrak da izbjiju na liniju Kralupi — Barmiš — Bikova kosa. Istureni delovi 5. brigade povukli su se prema potoku Kraljuščica, a glavnina je zanoćila na položajima Lisičići — Šuplja stijena — Strogojnica — Vršnjevica.

Na krajnjem desnom krilu, desna kolona neprijatelja, ponovo je, po odlasku bataljona 5. brigade, izbila na liniju Lisin — Repovci — Vranjača.

Dejstva neprijatelja, zaključno sa 3. martom, još nisu davala dovoljno elemenata za utvrđivanje težišta njegovog napada. On je bio razvučen na frontu širokom od 15 km, na tri pravca, od kojih je desni, od Ivan-sedla, po konfiguraciji zemljišta, bio potpuno odvojen i taktički nepovezan. Uprkos avijaciji, koja je poslednja tri dana, sa po nekoliko navrata, obasipala celu prostoriju velikim količinama bombi, posebno Barmiš i Lisičice, ostala dejstva neprijatelja su se svodila na postepeno, metodično i oprezno potiskivanje naših jedinica, pri čemu je vrlo malo napredovao. Tek 4. marta jasno je ispoljio težište svog dejstva. Toga dana ujutru, uz jaku artillerijsku podršku, verovatno, nakon uvođenja svih raspoloživih snaga, preuzeo je opšti napad na položaje 5. brigade, na odseku s. Lisičići — Trešnjevice. Avijacija je u nekoliko navrata bombardovala celu prostoriju do Neretvice, posebno Ostrožac, na koji je izručena velika količina bombi.

Na pravcu Ivan-sedla, neprijatelj je ostao pasivan, zadovoljavajući se držanjem linije Lisin — Repovci — Vranjača.

U toku prepodneva 5. brigade je odolevala sve jačim napadima i, uglavnom, uspela da se održi na svojim položajima. Međutim, posle podne neprijatelj je odbacio brigadu sa položaja i produžio nadiranje prema Ostrošcu, uprkos žilave odbrane i aktivnih protivdejstava delova brigade.

Uočivši da je težište neprijateljskog napada u zahvatu desne obale Neretve, s naslonom na četničke grupacije, koje su sa istoka i juga nadirale prema Jablanici i Rami,²⁶² stab 3. divizije je naredio 5. brigadi da se u toku noći 4/5. marta izvuče iz dodira sa neprija-

²⁶² Do 4. marta grupacija crnogorsko-sandžačkih četnika zatvorila je okuku Neretve na levoj obali i posela s. Dobrnigoče — Krstac — Glogošnica. Prethodnog dana, manji njeni delovi upali su u Jablanicu.

Cetničko-italijanske snage, koje su sa prostorije Mostara 27. februara otpočele nadiranje prema severu sporo su se kretale, i pored toga što je 2. proleterska brigada već 27. februara bila izvučena sa leve obale, a 1. marta i 21. dalmatinska brigada sa desne obale Neretve.

Te su snage izbile 4. marta na liniju Risovac (k. 1035), na levoj obali, i Silovača (k. 829) — Plaše greben (tr. 1483) — Plaša glava (tr. 1577), na desnoj

teljem, ostavljajući prema njemu izviđačko-obezbeđujuće delove na levoj obali Neretvice, a glavninu snaga da prebaci na desnu obalu i na njoj organizuje upornu odbranu.

S obzirom na takav razvoj situacije, štab divizije je nameravao da, u toku noći 4/5. marta sa tri bataljona 10. hercegovačke brigade izvrši protivnapad u desni bok neprijatelja, pravcem Solakova Kula—Seonica, da bi, zavisno od situacije, nastavio prema Lisičićima i odbacio neprijateljske delove na Neretvici. Jedan bataljon brigade trebalo je da ostane na pravcu Bitovnja — Ivan-sedlo, radi izviđanja i obezbeđenja levog boka odbrambenog poretka na Neretvici. U tom smislu već je bilo pripremljeno naređenje štabu 10. brigade.

Međutim, i pored povoljnog razvoja protivudara naših glavnih snaga na pravcu G. Vakufa opšta situacija je bila još uvek kritična. Osetno pogoršanje na sektoru 3. divizije i 1. bosanskog korpusa²⁶³ u vreme kada protivudarom prema G. Vakufu još nije bilo postignuto rešenje, bilo je veoma zabrinjavajuće, posebno za ranjenike u prozorskoj kotlini. Zbog toga je Vrhovni komandant 4. marta, u 17,30 časova, naredio štabu 3. divizije da, po svaku cenu, održi položaje na Neretvici i zaštiti bok i pozadinu Glavne operativne grupe i ranjenike u prozorskoj kotlini. Za izvršenje tog zadatka naređeno je da se bataljoni 10. hercegovačke rokiraju i pojačaju 5. crnogorsku brigadu prema Ostrošcu. Sem štabu divizije, isto naređenje (da se ne bi gubilo vreme) Vrhovni komandant je uputio i štabu 10. hercegovačke brigade neposredno, s tim da bude izvršeno u toku iste noći, 4/5. marta.²⁶⁴

Druga dalmatinska brigada iz 2. divizije, koja se već od 3. marta nalazila na liniji Gračac — Slatina — Rama — Jablanica (desna obala Rame i Neretve), dobila je zadatak da sa dva bataljona preuzme položaje Rama — Ostrožac, a sa ostala dva bataljona da drži prostor Rama — Jablanica i kontroliše dolinu r. Doljanke.²⁶⁵

obali Neretve. Na Grebenima su uspostavile taktičku vezu sa crnogorsko-sandžačkim četnicima u okuci Neretve.

Međutim, Italijani su s obzirom na porušene mostove na Neretvi i aktivna dejstva 9. dalmatinske divizije prema Širokom Brijegu i Ljuboškom, zaključili da će naše snage preduzeti probor na istok između Mostara i Ljuboškog, pa su 4. marta, zajedno sa svojom grupom »Škoti«, povukli sa težišta svoga fronta na Neretvi oko 2.000 četnika Zetskog odreda i Nikšićke brigade, i svoju grupu »Škoti« i uveli ih u borbu, zajedno sa hercegovačkim četnicima, na pravcu Široki Brijeg — Posušje, prema 9. diviziji. Međutim, ta grupacija je udarila u prazno, pošto je 9. dalmatinska divizija, po naređenju Vrhovnog komandanta od 2. marta, već bila u pokretu ka doilni r. Doljanke, koja kod Jablanice utiče u Neretvu, kao njena desna pritoka. Time je bio znatno oslabljen četnički front i prnitisak na Neretvi.

²⁶³ Nemačke SS i 369. divizija prekinule su 3. marta operacije prema pl. Šatoru i produžile nadiranje ka Glamoču, Livnu i Kupresu, što je omogućilo štabu 1. bosanskog korpusa da jedinice prebací sa Šatora u Bosansku krajinu. Štab Korpusa je sa jedinicama stigao 5. marta u rejon Gornjeg i Donjeg Ribnikha, gde već nije bilo neprijatelja. Tako su prema dvema nemačkim divizijama koje su nadirale ka zapadu ostali samo mali delovi Korpusa 7. krajiške brigade.

²⁶⁴ Zbornik, tom II, knj. 8, dok. 128 i 129.

²⁶⁵ U vreme protivudara, 2. dalmatinska se nalazila pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba.

U vezi sa tim naređenjem otpao je protivnapad grupe bataljona 10. brigade u desni bok neprijatelja, predviđen za noć 4/5. marta. Štab divizije suzio je odsek odbrane 5. brigade na desnoj obali Neretvice od njenog ušća do s. Gostovići. Težište odbrane brigade ostalo je, kao i ranije, prema Ostrošcu. Predviđena i već prikupljena tri bataljona 10. brigade za protivnapad, pomerena su prema 5. brigadi i u toku noći su posela položaje Bedhum Gerani — Oteležani, s naslonom na levo krilo 5. brigade, kod s. Gostovići. Time je, u duhu naređenja Vrhovnog štaba, pojačana odbrana prema Ostrošcu, a obezbeđeni su i uslovi za izvršenje protivnapada pravcem Seonica — Lisičići, zavisno od daljeg razvoja situacije.

Pošto su poseli položaje bataljoni 10. brigade, štab 3. divizije se prebacio, 5. marta ujutru, iz s. Gorani u s. Žuglići (na železničkoj pruzi Ostrožac — Rama), na težištu odbrane divizije prema Ostrošcu.

Međutim, neprijatelj je, po ulasku u Ostrožac, prenoćio na liniji Seonica — Ostrožac i tek ujutru, posle duže artiljerijske pripreme, odbacio izviđačko-obezbeđujuće delove 5. brigade i izbio na levu obalu Neretvice, od Podhuma (k. 525) do njenog ušća u Neretvu. Tu se 5. marta zadržao i, sem dejstva iz vazduha, nije ispoljio nikakvu aktivnost.

U međuvremenu, štab divizije je primio kratak radiogram Vrhovnog štaba, kojim ga, posle postignutih rezultata kod G. Vakufa, obaveštava o nadiranju naših glavnih snaga pravcem Prozor — Jajblanica — Prenj i naglašava strogu tajnost tog obaveštenja. Pri tome je naređeno da divizija ostane na svom dotadašnjem zadatku, a 1. dalmatinska brigada da se preko Solakove Kule vrati u sastav divizije.²⁶⁶

5. BORBE ZA PROBOJ IZ OKRUŽENJA

a) *Protivudar glavnih snaga na pravcu:* *Prozor — Gornji Vakuf — Bugojno*²⁶⁷

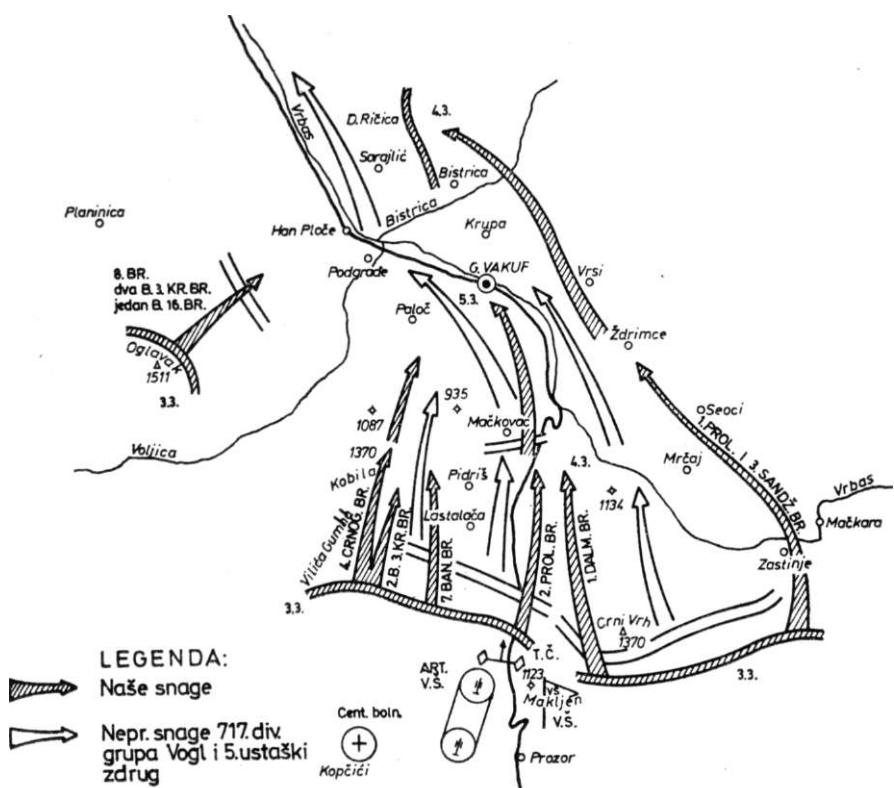
Intervencija 4. i 2. proleterske brigade, koje su u toku popodneva 2. marta, uz sadejstvo delova 3. krajiške i 1. dalmatinske brigade, zaustavile, a zatim i odbacile, neprijatelja koji se već počeo spušтati prema prozorskoj kotlini, obezbedila je osnovne uslove za pripremu i izvođenje protivudara na navedenom pravcu.

²⁶⁶ Zbornik, tom IAI, knj. 8, dok. 132.

se? Protivudar i postignuti rezultati snaga Glavne operativne grupe na tom pravcu predstavljaju osnovu na kojoj je Vrhovni komandant projektovao i pripremio dalja dejstva Grupe za izlaz iz okruženja. Pošto su i dejstva 3. divizije u novoj situaciji bila tesno povezana, vremenski i prostorno, sa naprima svih jedinica da se, uporedo sa forsiranjem Neretve, obezbedi i održi skučeni manevarski prostor u okuci Neretve, biće korisno da, u najkrćim crtama, iznesemo tok i rezultate tog protivudara, kako bi se, u uzajamnoj povezanosti, sagledali uslovi pod kojima su se izvodila dalja dejstva jedinica, posebno 3. divizije. Pri tome su podaci o dejstvima desne kolone uzeti su iz napred pomenutog članka Ljubivoja Pajovića »Prva proleterska divizija u bici na Neretvi«. Za podatke o dejstvima ostalih jedinica korišćeni su »Oslobodilački rat« i edicija »Neretva«, knjiga i, str. 98—110.

Odbacivanjem neprijatelja sa Vilića-gumna, Karaulice, Kobile i Crnog vrha i njihovim čvrstim držanjem u noći 2/3. marta, uspostavljeni su povoljni taktički položaji, iza kojih su se te noći prikupljale i grupisale jedinice prema pravcima predviđenim u protivudaru.

U zoru 3. marta (u 04 ča^ha) Vrhovni komandant je izdao zapovest za protivudar, sa zadatkom da se glavnina nemačko-ustaških snaga, koncentrisana u dolini r. Vrbasa i oko G. Vakufa, razbije i produži energično dejstvo niz r. Vrbas²⁸⁸

Skica 5 — Protivudar Glavne operativne grupe kod Gornjeg Vakufa (3—5 III 1943).

Prema toj zapovesti, grupisanje i upotreba snaga izgledali su ovako:

Desna kolona: 1. proleterska divizija (1. proleterska i 3. sandžačka brigada) i 1. dalmatinska brigada 3. divizije sa polaznog položaja s. Seferovići — Crni vrh (tr. 1370) napada istočno od komunikacije Prozor — G. Vakuf opštim pravcem: s. Dobrošin — s. Zdrm-

²⁸⁸ Vrhovni štab tada nije znao o uvođenju 717. divizije; u zapovesti on je računao sa neprijateljskim snagama jačine oko 3.200 vojnika. Zbornik, tom II, knj. 8, dok. 114.

ce — s. Vrsi — s. Krupa. Njen je zadatak bio da delom snaga obuhvati neprijateljsko levo krilo i bok na prostoru s. Vrsi — s. Sarajvilić i preseče neprijatelju odstupnicu prema Bugojnu. Manjim snagama, sa naslonom na srednju kolonu, da napada prema G. Vakufu. Zona širenja u levo uključno drum do Karamustafića mosta, a dalje desnom obalom r. Vrbasa.

Srednja kolona: 2. proleterska divizija (bez 2. dalmatinske brigade), 7. banijska brigada i dva bataljona 3. krajške brigade, sa polaznog položaja Pidriš — Viliča-gumno napada opštim pravcem: Kobila — Podovi — s. Paloč, sa zadatkom da razbije neprijateljsku odbranu u centru i zauzme G. Vakuf u sadejstvu sa levim krilom desne kolone (1. dalmatinskom brigadom). Po zauzimanju G. Vakufa, u sadejstvu sa krilnim kolonama, da uništi neprijatelja na svom pravcu i energično nastupa prema Bugojnu.

Leva kolona: 8. banijska, 3. krajška (bez dva bataljona) i 1. bataljon 16. banijske brigade,²⁸⁹ sa polaznih položaja prema Oglavku (tr. 1517) napada opštim pravcem: Oglavak — Tihomišlje, s tim da ovlada Oglavkom a potom, delom snaga da produži da napada prema s. Tihomišlje (Han — Ploče), a ostalim prema s. Gračanici. Dejstvujući prema desnom boku neprijateljskog rasporeda, leva kolona po izbijanju u Gračanicu, leva kolona je u sadejstvu sa desnom kolonom, imala da zatvori komunikaciju G. Vakuf — Bugojno i time spreči izvlačenje neprijateljskih snaga prema Bugojnu, kao i eventualni dolazak pojačanja neprijatelju sa toga pravca.

Glavnina artiljerije: dve haubičke baterije 100 mm²⁷⁰ sa vatrenih položaja na prostoriji Makljena imala je zadatak da podržava napad desne i srednje kolone. Po rneri napredovanja tih kolona, artiljerija je trebala da se prebaci u rejon Trlica i dalje, prema G. Vakufu.

Sadejstvo izmedu desne i srednje kolone obavljalo se radio-vezom. Veza srednje kolone sa artiljerijom održavala se poljskim telefonskim kabljom, naslanjanjem na stalnu telefonsku liniju Prozor — G. Vakuf.²⁷¹

Vrhovni komandant se nalazio kod srednje kolone sa štabom 2. proleterske divizije.

Početak napada za sve kolone bio je predviđen 3. marta u 15 časova.

Međutim, napad nije počeo jednovremeno, zbog zakašnjenja desne i leve kolone.²⁷²

²⁶⁹ U to vreme 61. banijska brigada zatvarala je pravac od Kupresa.

²⁷⁰ Deo haubičkog diviziona bio je o rijentisan na pravac Rama — Jablanica.²⁷¹

²⁷¹ Na celoj relaciji G. Vakuf — Prozor — Rama telefonska veza se održavala preko stalne telefonske linije, koja je bila popravljena i osposobljena za upotrebu.

²⁷² Neprijateljska avijacija je bila 3. marta naročito aktivna na celom frontu. Ona je zasipala ogromnom količinom bombi celu prostoriju, severoistočno od Prozora kada je p rimećen na njoj pokret i prikupljanje jedinica 1. divizije, i to je znatno omelio prikupljanje desnekolo ne u toku dana. Slično je bilo * kod leve kolone.

Srednja kolona i 1. dalmatinska brigada desne kolone koje su u određeno vreme prešle u napad, naiše su na ogorčen otpor neprijatelja. Druga proleterska brigada, vodeći borbe prsa u prsa, uspela je, u sadejstvu sa 1. dalmatinskom brigadom desne kolone, da odbaci neprijatelja ka s. Pidriš. Pred mrak toga dana, 1. dalmatinska brigada, napadajući prema Crnom vrhu (tr. 1206) zauzela je okolne tačke, a u zoru 4. marta njime potpuno ovladala, što je imalo za posledicu da se neprijatelj nešto povuče pred frontom 2. proleterske brigade.

Tek u noći 3/4. marta, 1. proleterska i 3. sandžačka brigada (desna kolona) otpočele su napad. Nadirući vrletnim padinama Dobruške planine 1. proleterska brigada je izbila sa četiri bataljona severno od G. Vakufa na prostoriju s. Vrsi, s. Krupa, s. Bistrica, s. Ružica, a jedan je bataljon, sa štabom brigade, zalutao u planini i tek ujutru stigao u s. Ždrimci.

Treća sandžačka je krenula na izvršenje zadatka 3. marta, kad je pao mrak. Čelni bataljon brigade odbacio je slabije neprijateljske delove iz s. Mračaj i Dobrošin i u zoru izbio u neposrednu blizinu G. Vakufa. Međutim, glavnina brigade ujutru 4. marta, tek je bila izbila na prostoriju Mračaj — Dobrošin.

Leva kolona, koja je na izvršenje zadatka krenula takođe sa zakašnjenjem, stigla je na Oglavak (tr. 1517), ali je na njemu bila zadržana.

Na taj način, do zore 4. marta, sem delimičnih uspeha srednje kolone na odseku Pidriš — Kobila (k. 1301) i na levom krilu desne kolone na pravcu Crni vrh — Vrteljka (k. 1052), većih uspeha nije bilo. Izuzetak čine četiri bataljona 1. proleterske brigade koji su u zoru 4. marta, preko Dobruške planine, zašli duboko prema levom boku i pozadini neprijateljskog borbenog poretka.

Tek 4. marta ujutru, razvile su se žestoke borbe na pravcima desne i srednje kolone.

Na pravcu desne kolone neprijatelj je žestoko reagovao, kada je u zoru tog dana primetio duboko u pozadini (na svega 3—4 km od druma za Bugojno) bataljone 1. proleterske brigade na desnoj obali Vrbasa. Koristeći raspoložive rezerve, neprijatelj je, uz podršku artiljerije i avijacije, preduzeo jak napad na te bataljone razvučene na preko pet kilometara fronta. Bez štaba koji bi objedinjavao njihova dejstva, ti su se bataljon! borili skoro izolovano, svaki za sebe. Posle višečasovne borbe, neprijatelj je uspeo da ih odbaci i ponovo ovlađa selima u dolini Vrbasa.

Zaostali bataljon, sa štabom brigade, produžio je iz s. Ždrimci određenim pravcem, ali je pred neprijateljem na Oštrom vratu (k. 1195) zadržan celog dana, uprkos tome što je nastojao da se probije i uspostavi vezu sa glavninom brigade.

Treća sandžačka brigada (bez jednog bataljona, koji je u toku noći sam dospeo u blizinu G. Vakufa), zaustavljena je pred položajem neprijatelja na Orlišću (k. 915) i Babi (k. 810).

Prva dalmatinska brigada, koja je do zore 4. marta potpuno ovladala Crnim vrhom (tr. 1206), produžila je napad i u toku dana

odbacila neprijatelja sa Vrteljke (k. 1052), nanevši mu osetne gubitke. Po izbijanju na tu prostoriju, brigada se, po naredenju štaba 1. divizije, prebacila na desnu obalu Vrbasa, na prostoriju s. Zdrimci, s. Dobrošin, s. Boljkovac, u ulozi divizijske rezerve.²⁷³

Neprijatelj je 4. marta uspeo da se stabilizuje u zoni dejstva desne kolone (1. divizije). Nastojanja štaba 1. divizije da poveže i objedini dejstva 1. proleterske i 3. sandžačke brigade, zbog slabe veze i nepoznavanja situacije, naročito kod 1. proleterske brigade, trajala su u toku celog dana.

Na pravcu srednje kolone jedinice su, 4. marta, uz podršku artiljerije, postepeno lomile ogorčeni otpor neprijatelja u središtu njegove odbrane.

Pred kraj dana, neprijatelj je odbačen sa linije Mačkovac — Kobila (1283) — s. Voljice. Prednji delovi ove srednje kolone izbili su na liniju s. Mračaj — s. Kuti — Voljice na kojoj su zaustavljeni.

Na pravcu leve kolone toga dana takođe nije bilo uspeha. Neprijatelj, već ugrožen na svom levom boku, pojačao je svoje desno krilo i protivnapadom zaustavio napad ove kolone pred linijom Luče Polje — Planica.

Situacija desne kolone u toku 5. marta osetno se popravila. Jedinice 1. proleterske brigade su u toku noći 4/5. marta protivnapadom povratile izgubljene položaje na liniji s. Ručica — s. Bistrica — s. Krupa, i time ponovo ozbiljno ugrozile levi bok i pozadinu neprijatelja.

Treća sandžačka brigada ujutru je odbacila neprijatelja sa položaja Baba; njena dva bataljona odmah su produžila nastupanje desnom obalom Vrbasa prema G. Vakufu.

Na pravcu srednje kolone pre podne su jedinice produžile napad prema G. Vakufu, podržane jakom artiljerijskom vatrom i tenkovskom četom Vrhovnog štaba.²⁷⁴ Posle žestokih borbi zauzele su Strmicu (tr. 785), ključ položaja za napad na G. Vakuf sa juga. Manji prednji delovi kolone prodri su u sam grad, ali su protivnapadom neprijatelja bili prisiljeni da se povuku.

Odbačen na težištu svoje odbrane i sabijen u G. Vakuf, i ozbiljno ugrožen, u isto vreme na svom levom boku, iz straha da ne bude odsečen, neprijatelj je odlučio da napusti Gornji Vakuf i odstupi prema Bugojnu. Da bi obezbedio sigurnu odstupnicu, ostavio je deo snaga u G. Vakufu, a sa izvučenim jedinicama i raspoloživim rezervama preuzeo bočni protivnapad opštim pravcem s. D. Ričica — Hrasnica — s. Sarajvilić. Uz snažnu podršku artiljerije i avijacije,

²⁷³ Prva dalmatinska brigada izvučena je iz borbe 4. marta pređveče i zadržana privremeno u rezervi, jer je, prema zapovesti Vrhovnog štaba, posle zauzimanja G. Vakufa trebalo da bude upućena drumom prema Travniku radi obezbeđenja desnog boka naših snaga u njihovom nadiranju prema Bugojnu. S razvojem situacije u toku 5. marta, nastupanje prema Bugojnu je isključeno, pa je brigada dobila naredenje da se vrati u sastav 3. divizije.

²⁷⁴ Tenkovska četa, koja je 4. marta sa delovima 2. dalmatinske brigade učestvovala u zauzimanju Jablanice, prebacila se odmah preko Makljenja na pravac dejstva 2. proleterske brigade, i 5. marta, podržala njen napad prema G. Vakufu.

uspeo je, posle duže borbe, da potisne i odbaci do kraja dana 1. proletersku i 3. sandžačku brigadu na prostoriju s. Krupe, s. Vrsi, s. Zdrimci.

U isto vreme, uspeo je da zaustavi napredovanje naše srednje kolone, a levu kolonu je zadržao još prethodnog dana.

Do 19 časova 5. marta, kada su naše jedinice, po naređenju Vrhovnog štaba, prekinule dejstva, neprijatelj je uspeo da izvrši evakuaciju, obezbedi, manje-više, uredno povlačenje i isključi mogućnost gonjenja pokretom. Jedino su baterije našeg haubičkog divizionala tukle njegove kolone u odstupanju.

Obostrani gubici bili su veliki, ali neprijatelj nije bio razbijen; njegove borbene mogućnosti bile su samo privremeno umanjene.

Delimični rezultati postignuti protivudarom kod G. Vakufa pokazali su da su neprijateljske snage na tom pravcu mnogo veće nego se pretpostavljaljalo. Postojala je, prema tome, mogućnost da se ta neprijateljska grupacija u najkraće vreme sredi i ponovo preduzme napadna dejstva. Mada je linija operativog okruženja protivudarom bila pomerena prema Bugojnu, postignuti uspeh nemačke 718. divizije na pravcu Konjic — Rama, izbijanjem na Neretvicu, neposredno je ugrozio bok Glavne operativne grupe u predstojećem manevru i još više smanjio inače ograničeni manevarski prostor u okuci Neretve.

Operativno okruženje glavne operativne grupe protezalo se 5. marta linijom: s. Pothum — Neretvica do ušća u Neretvu (718. divizija) — Dobrigošće — Krstac — s. Glogosnica — Risovac — Silovača — Plasa greben — Plasa glava (na kojoj su bile četničke snage). Jake snage u rejonu Bugojna pružale su neprijatelju i dalje mogućnosti koncentričnog dejstva prema okuci Neretve, a izbijanje prednjih delova SS i 369. divizije u Livanjsko polje i njihovo usmeravanje prema Neretvi pretilo je da se operativno okruženje pretvori u taktičko stezanje.²⁷⁵

Trebalo je raditi brzo i što pre iskoristiti prednosti postignute protivudarom, kako bi se predviđeni manevar u okuci Neretve izveo pod povoljnijim okolnostima, računajući naročito sa potrebnim vremenom za prebacivanje ranjenika preko Neretve. Zbog toga je Vrhovni komandant istoga dana (5. marta) u 17 časova odlučio da iste noći otpočne forsiranje Neretve na odseku Jablanica — Ostrožac, sa ciljem da se razbiju četnici ra levoj obali i energično prodre gornjim tokom Neretve prema kalinovačko-nevesinjskoj visoravni.

Za izvršenje tog zadatka Vrhovni komandant je usmerio dejstva jedinica Glavne operativne grupe kratkim, većinom radiogramskim naređenjima.²⁷⁶

²⁷⁵ Upravo rezultati našeg protivudara kod G. Vakufa ukazali su, najzad, Nemcima da je težište operacije na Neretvi, a ne u zapadnoj Bosni. Zbog toga je general Liters 5. marta, kada su njegove divizije izbile u Livanjsko polje, uputio 369. diviziju ka Jablanici i Prôporu, a SS-diviziju prema Mostaru.

²⁷⁶ Dejstva i grupisanje snaga prema tim naređenjima nisu izvedena jednovremeno, kako bi se moglo pretpostaviti. Preorientacija najvećeg dela snaga u suprotnom pravcu i još neraščišena situacija na području Konjica, Os-

Prva proleterska divizija (bez 1. proleterske brigade) obrazuje zaštitnicu na pravcu G. Vakuf — Prozor — Rama — Jablanica i dalje, pozadi začelja ranjenika i nadiranja naših jedinica.

Druga proleterska divizija, ojačana 1. proleterskom brigadom, haubičkim divizionom i tenkovskom četom, forsira Neretvu kod Jablanice, razbija četnike na levoj obali i energično nastavlja nastupanje pravcem Borci — Boračko jezero — Glavatićevo — Kalinovik.

Treća udarna divizija, u čiji sastav se vraća njena 1. dalmatinska brigada, ostaje na dotadašnjem zadatku, s tim da po svaku cenu zaštiti levi bok Glavne operativne grupe prema Ostrošcu.

Sedma banijska divizija (bez 9. brigade, predviđena za nošenje ranjenika), u čiji sastav je naknadno trebalo da se uključi 10. hercegovačka brigada, nastupa, pošto pređe Neretvu, pravcem Jasenjani — G. i D. Zimnje — Nevesinjsko polje i obezbeđuje desni bok naših snaga u toku njihovog prodiranja tesnacem Neretve.

Deveta dalmatinska divizija, koja je u to vreme bila u pokretu prema dolini Neretve, kreće se dolinom r. Doljanke ka Neretvi i obrazuje stalnu pobočnicu na pl. Ćvrsnici, zatvarajući na desnoj obali Neretve pravce koji sa juga i jugozapada izvode prema Jablanici.

Sedmu krajišku brigadu (bez 2. bataljona), 3. bataljon 9. krajiške brigade i Livanjski bataljon, koji su zatvarali pravce Kupres — Ravno, Livno — Šujica — Ravno, i Livno — Šujica — Duvno, Vrhovni štab je 6. marta stavio pod svoju neposrednu komandu i zadržao ih na istini zadacima.

Vrhovni štab je bio predviđeo da prvi ešelon 2. divizije forsira Neretvu kod Jablanice noću, 5/6. marta. Druga dalmatinska brigada, koja je dobila taj zadatak, prethodnog dana je, uz sadejstvo tenkovske čete, zauzela Jablanicu i nabacila četnike na levu obalu Neretve. Međutim, pokazalo se da se za tako kratko vreme ne mogu završiti neophodne pripreme, pa je forsiranje odloženo za noć 6/7. marta.

b) *Protivudar 3. divizije na Neretvi*

Naređenje Vrhovnog komandanta od 5. marta zateklo je 3. diviziju na položajima, koje je, prema naređenju od 4. marta, iste noći posela.

trošca i južno od Jablanice, nalagali su da se pojedini delovi duže zadrže ili privremeno upute za izvršenje drugih zadataka. Tako je, na primer, 1. proleterska brigada, predviđena za pojačanje 2. divizije, zbog nejasne situacije na Neretvici 7. marta upućena prema Ostrošcu, preko Solakove Kule, a zatim, zbog izmenjene situacije, istog dana, u toku pokreta, ponovo orijentisana prema Jablanici (2. diviziji). Sesnaesta banijska brigada ostala je do ponoći 9. marta u sastavu zaštitnice 1. proleterske divizije, a zatim je krenula ka Neretvi i tek 11. marta ušla u sastav svoje 7. banijske divizije; 9. dalmatinska divizija je 8. marta stigla i zauzela položaje na desnoj obali rečice Doljanke radi obezbeđenja mostobrana sa juga i zapada.

Slična manja pomeranja i privremena prepotčinjavanja jedinica vršena su shodno potrebama i situaciji, sve do prebacivanja Glavne operativne grupe i ranjenika na levu obalu Neretve.

U toku 5. marta neprijatelj je, kako je to ranije navedeno, izbio glavnim snagama na levu obalu Neretvice. Pred kraj toga dana, 718. nemačka divizija držala je položaje na liniji s. Višnjevica — s. Seonica — s. Podhum — s. Gostovići, i dalje, levom obalom Neretvice do njenog ušća u Neretvu.

Sledećeg dana, sem povremenog dejstva artiljerijom i bombardovanja avijacijom, neprijatelj nije ispoljio veću aktivnost. Izviđanjem i osmatranjem utvrđeno je pomeranje pojedinih njegovih delova po frontu i njihovo privlačenje na Neretvicu i utvrđivanje jedinica na posedutim položajima. Na osnovu toga, štab divizije je zaključio da neprijatelj, pre nego što pokuša dalje da prodre u pravcu Rame, želi da se konsoliduje na levoj obali Neretvice, na kojoj je, po oceni štaba, bio privukao najveći deo jedinica. Snage na Višnjevici i Seonici prestavljaše su, po oceni štaba, rezervu i zaštitu desnog boka na Neretvici.

Štab divizije je pretpostavljao da će neprijatelj prikupljenim snagama, u najskorije vreme, pokušati da prede Neretvicu i prodre ka Rami, od koje je bio udaljen svega desetak kilometara. Zaštita levog boka naših snaga i ranjenika u njihovom pokretu prema Neretvi, po oceni štaba nije se mogla obezbediti odsudnom odbranom desne obale Neretvice. Izlaganje jedinica neprekidnoj artiljerijskoj vatri i bombardovanju iz vazduha nije garantovalo uspešno izvršenje zadatka u uslovima kada bi i najmanji prođor neprijatelja u pravcu Rame mogao imati teške posledice za Glavnu operativnu grupu u celini.

Na osnovu takve procene, štab divizije je odlučio da, uporedo sa protivnapadima manjih snaga na desno krilo i bok neprijatelja pred frontom, delom raspoloživih snaga izvrši dubok obilazni manevar južnim padinama Bitovnje, prema Konjicu, sa ciljem da napadne i ugrozi bok i duboku pozadinu neprijateljevog borbenog poretku na Neretvici; zatim, da svim raspoloživim snagama pređe u opšti napad, sa ciljem da odbaci neprijatelja sa Neretvice što dalje prema Konjicu.

U tom smislu, štab divizije je 6. marta izdao brigadama posebna, sledeća naređenja:

Petoj crnogorskoj, ojačanoj jednim bataljonom 10. hercegovačke brigade, da sa četiri bataliona drži i odsudno brani desnu obalu Neretvice na odseku od njenog ušća do sela Kostajnice. Težište odbrane da bude prema Ostrošcu, s naslonom na Falanovo brdo. Istovremeno da sa dva bataljona posedne liniju s. Gostovići — Podhum — Gorani, s tim da ti bataljoni budu spremni da se za najkraće vreme prikupe i izvrše protivnapad pravcem Gorani — Seonica kada od komandanta divizije prime naknadno naređenje.

U toku noći narednog dana, brigada će na celom svom odseku preduzimati manje demonstrativne napade, kako bi se kod neprijatelja stvorio utisak o našim pripremama za odlučan frontalni napad.

Štabu brigade je nagovušteno da će, po meri pristizanja bataljona 1. dalmatinske brigade, biti pojačan i da će, u opštem protivnapadu, na njenom pravcu biti angažovan veći deo 1. brigade.

Desetoj hercegovačkoj brigadi je naređeno da sa četiri bataljona što pre krene padinama Bitovnje, i izbije na liniju Kvok (k. 1345) — s. Barmiš — s. Ugošće, sa koje će preći u napad prema Pokojištu i Dolnjem Selu, u neposrednoj blizini Konjica. Pri izvođenju napada, sa jednim bataljonom treba da obezbedi bok i pozadinu brigade u širem rejonu Ivan-sedla.

Prvoj dalmatinskoj brigadi naređeno je da ubrza pokret od G. Vakufa da bi, po dolasku na prostoriju Solakove Kule produžila niz Neretvicu do sela Oteležani i Gorani, gde će dobiti novi zadatak.

Deseta hercegovačka brigada prikupila je u toku dana svoje bataljone i, noću 6/7. marta, krenula na izvršenje postavljenog zadataka.

Stab divizije ostao je i dalje u s. Zuglići, u neposrednoj vezi sa štabom 5. crnogorske brigade, koji se nalazio u zaseoku Glodnica. Komandant divizije preuzeo je neposredno usmeravanje dejstava 5. crnogorske i 1. dalmatinske brigade po njenom pristizanju, zavisno od postignutih rezultata 10. brigade na njenom pravcu napada.

Međutim, štab divizije nije detaljnije obavestio Vrhovni štab o rasporedu i načinu angažovanja i dejstava svojih jedinica na Neretvici. Zbog toga je, u vreme kada je izbijanje neprijatelja na Neretvici pretilo da ugrozi pregrupisavanje i pokret jedinica Glavne operativne grupe prema Neretvi, Vrhovni štab bio u neizvesnosti o situaciji na pravcu Ostrožac — Rama. Zabrinut za taj pravac, on je 6. marta kod Ustirame zadržao dva bataljona 2. proleterske brigade, i uputio ih prema Ostrošcu, a štabu 1. proleterske divizije naredio da 1. proletersku brigadu, predviđenu za ojačanje 2. proleterske divizije, takođe hitno uputi prema Ostrošcu, radi pojačanja 3. divizije i sigurnog zatvaranja toga pravca.²⁷⁷ Međutim, do angažovanja tih jedinica na pravcu Ostrošca nije došlo, jer je situacija na Neretvici bila stabilizovana.

U međuvremenu štab 3. divizije je primio u toku 6, 7. i 8. marta nekoliko naređenja Vrhovnog štaba, u kojima mu je zamereno da je suviše razvukao snage i otkrio levi bok Glavne operativne grupe u njenom pokretu prema Neretvi. On je ponovo naređivao da se glavne snage divizije grupišu prema Ostrošcu i bok zaštiti po svaku cenu. Poslednjim naređenjem, 8. marta u 10,30 časova, Vrhovni štab još jednom je naglasio da 3. divizija ostaje kao stalna pobočnica prema Ostrošcu, za zatvaranje pravaca ka Rami i uz Neretvicu, sve dok

²⁷⁷ Da situacija u zoni 3. divizije nije bila jasnna, može se delimično uočiti iz inaređenja štaba 1. divizije štabu 1. proleterske brigade, u kome se kaže: »Prema naređenju Vrhovnog štaba hitno odmaršujte preko Solakove Kule za Ostrožac. Od toga pravca je ugrožen bok opštег rasporeda. Levo od tog sektora nalazi se 3. udarna divizija, sa njom uhvatite vezu. Prema izveštaju od 3. ov. m. jedinice te divizije nalaze se na prostoru Čažanj — Jasenik i Opasenik — Samar« Zbornik, otm. IV, knj. 11, dok. 35.

Međutim, u to vreme 3. divizija je, od raspoloživih deset bataljona, imala šest grupisanih prema Ostrošcu i 1. dalmatinsku brigadu takođe tamo orijentisanu.

začelje ranjenika ne pređe Neretvu kod Jablanice. Posle toga divizija je trebalo da dobije novi zadatak.²⁷⁸

U isto vreme obostrana dejstva u zoni 3. divizije tekla su uglavnom ovako:

Noću 6/7. marta, 5. brigada je izvršila nekoliko demonstrativnih napada, od kojih je naročito bio jak napad prema Ostrošcu, koji je imao i karakter nasilnog izviđanja. Neprijatelj je reagovao snažnom artiljerijskom vatrom po našim delovima koji su prelazili Neretvicu, ali drugu veću aktivnost nije ispoljavao. Izviđanjima je zapaženo da je neprijatelj jače utvrdio neke delove položaja, naročito na ušću Neretvice, kod Ostrošca.

U zoru 7. marta, prema usmenom naređenju komandanta divizije izvršen je planirani protivnapad sa dva bataljona 5. brigade pravcem Gorani — Seonica uz istovremena manja dejstva na čelom odseku brigade. Taj protivni pad, usmeren prema desnom krilu slabije posednutog borbenog poretka, uspešno se razvijao. Uprkos žestokom otporu, bataljoni su prešli Neretvicu i, posle naizmeničnih obostranih protivnapada u toku celoga dana, uspeli su da zauzmu sela Gostoviće, Seonicu i s. Višnjevicu, i tako se uklinili prema boku neprijateljskih glavnih snaga, na području Ostrošca. Na dostignutoj liniji bataljoni su zanočili u neposrednom dodiru sa neprijateljem.²⁷⁹

Noću između 7. i 8. marta stigla su u rejon s. Otelozani dva bataljona 1. dalmatinske brigade. Oni su ojačali levo krilo 5. crnogorske brigade, na liniji Podhum — Gorani.

²⁷⁸ Zbornik, tom II, knj. 8. dok. br. 138, 142, 148, 153 i 154. — Sva ta naređenja Vrhovni štab je upućivao u vezi sa situacijom na Neretvici. Ovde, radi objašnjenja, smatram korisnim da u celini navedem napomenu redakcije Zbornika uz dokument 184 u istoj knjizi, koja, iako se ne odnosi na naređenje upućeno 3. diviziji, u celini važi za izvestan broj dokumenata izdatih od strane Vrhovnog štaba jedinicama Glavne operativne grupe, zaključno sa bitkom na Sutjesci. Napomena pod 3) glasi:

»U toku Četvrte i Pete neprijateljske ofanzive Velimir Terzić, koji je tada vršio dužnost načelnika Vrhovnog štaba, često nije bio u istom mestu ili na istom operacijskom pravcu gde i Vrhovni komandant. U takvim slučajevima, ako su operativni razlozi nafagali hitnost delovanja, Terzić je, na osnovu operativnih zamisli Vrhovnog komandanta, izdavao naredenja ili uputstva jedinicama ne samo u ime Vrhovnog štaba, tj. lično, nego i u ime Vrhovnog komandanta, potpisujući ga na takvim naređenjima. Iako je ovo činio po odobrenju Vrhovnog komandanta, Terzić ga je ipak o naređenjima ovakve vrste obaveštavao najbržim raspoloživim sredstvom veze. Vrhovni komandant bi ponekad, ukoliko bi našao za potrebljeno, dopunjavao ili korigovao ovakvo naređenje. Redakcija daje ovu napomenu da bi se imalo u vidu da oni dokumenti iz gore navedenog perioda s potpisom »Tito s. r.« ne označavaju nikakav prepis (kako bi neupečeni čitalac mogao zaključiti) već su to originali i kao takve ih treba testirati.«

Ovoj napomeni redakcije dodao bih to da se, usled dinamičnosti borbi i čestih promena i obrta situacije, karakterističnih u tom periodu, ponekad dešavalo, upravo iz navedenog razloga, da su jedinice po istom zadatku dobijale više istovetnih naređenja, kao što se to desilo i ovom prilikom.

Sličnih slučajeva bilo je i kod divizija i brigada, kada su u težim situacijama na pojedine pravce upućivani pojedini članovi višeg štaba, radi obezbeđenja jedinstva akcije u okviru opštег zadatka. Ovakav način rukovođenja, uslovljjen teškoćama saobraćaja i veze, davao je, ipak, dobre rezultate.

²⁷⁸ Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 44 .

Na Neretvici 8. marta nije bilo veće aktivnosti, sem što je artiljerija celog dana tukla bataljone 5. brigade na osvojenim položajima.

Neaktivnost neprijatelja pojačala je uverenje štaba divizije da će on, čim oseti prođor 10. hercegovačke brigade duboko u njegovu pozadinu, reagovati tako što će sa Neretvice izvući deo snaga i hitno ih uputiti prema 10. brigadi ili će svoje snage sa leve obale Neretvice pokušati da izvuče i da zauzme položaje koji bi mu obezbedili naslon i čvršću vezu sa delovima koji su kao desna pobočnica prema Ivan-sedlu držali liniju Lisin — Repovci — Vranjača.

S takvom procenom, komandant divizije je naredio 5. brigadi da njeni bataljoni pojačaju budnost i, čim osete izvlačenje neprijatelja, da pređu u napad, ne čekajući naređenje.

Stab divizije je primio 8. marta posle podne izveštaj štaba 10. hercegovačke, iz kojeg se vidi da je brigadu na Opaseniku napala veća grupa četnika sa pravca Samar, a iz s. Bulatovići slabiji delovi nemackih jedinica, verovatno iz sastava stalne pobočnice koja je neposredno obezbeđivala rejon Ivan-sedla. Pošto je razbila četnike na Samaru, brigada je 8. marta po podne odbacila i nemačke delove prema Gobolinskom potoku. Nakon toga je ostavila neprijatelju jedan bataljon, pod komandom zamenika komandanta brigade, a sa tri ostala bataljona produžila niz strme padine Opasenika prema Kvoku i s. Trešnjevici.

Izgleda da je pojava brigade na tom prostoru i njeno dalje nadiranje navelo komandanta 718. nemačke divizije da već posle podne toga dana naredi jedinicama na Neretvi da se s prvim mrakom postepeno povlače prema Konjicu. Istovremeno, da bi zaštitio bok i pozadinu, a time i obezbedio organizovanu povlačenje svojih jedinica sa Neretvice, on je deo snaga sa Ivan-sedla, a verovatno i iz samog Konjica, prebacio na liniju s. Bulatović — s. Trešnjevice — Kvok.

U prvi mrak 3. marta neprijatelj je otvorio jaku artiljerijsku vatru na celom frontu Neretvice i otpočeo povlačenje jedinica sa položaja. Mada je izvlačenje u početku bilo vrlo oprezeno i postepeno, već oko 22 časa, u opšti napad krenula je glavnina 5. brigade, orijentisana prema Ostrošcu, a zatim i ostali njeni bataljoni, zajedno s jednim bataljom 10. hercegovačke i sa dva bataljona 1. dalmatinske brigade (ukupno osam bataljona). Do dva časa ujutro neprijatelj se organizovao branio i postepeno povlačio. Oko dva časa delovi 5. brigade ušli su u napušteni Ostrožac i produžili gonjenje neprijatelja.

Deseta hercegovačka brigada je 9. marta u jedan čas izvršila dobro pripremljen i organizovan napad na neprijatelja na Kvoku i Trešnjevicu. Posle dvočasovne borbe, ona je odbacila neprijatelja sa te linije i produžila gonjenje u pravcu s. Barmiš. Zbog toga snažnog napada 10. brigade u neposrednoj blizini Konjica, do tada organizованo povlačenje neprijatelja na pravcu Lisičići — Konjic pretvorilo se u panično bekstvo. Pritisnut sa fronta, na boku i u pozadini, neprijatelj se u neredu povlačio prema Konjicu i pri tome trpeo velike

gubitke. Žestinu gonjenja najbolje ilustruje činjenica da tog dana uopšte nije koristio artiljeriju i avijaciju za neposrednu podršku trupa u povlačenju, bojeći se da time ne nanese gubitke sopstvenim jedinicama. Avijacija je dejstvovala u zahvatu Neretvice, verovatno u nameri da spreči pokret naših rezervi, kojih nije bilo.

Dva bataljona 1. dalmatinske brigade, koji su sa štabom brigade u noći 7/8. marta stigli na prostoriju Solakova Kula, zadržani su radi kraćeg odmora, u ulozi divizijske rezerve. Povoljan razvoj protivnapada omogućio je da se ti bataljoni iskoriste za organizaciju pokreta divizijske bolnice prema Ostrošcu.²⁸⁰

Devetog marta posle podne završena su dejstva jedinica 3. divizije na desnoj obali Neretve. Istog dana uveče štab divizije je izvestio Vrhovnog komandanta da je neprijatelj nabačen prema Konjicu.²⁸¹

Zbog pretrpljenih gubitaka i sve većeg broja obolelih od tifusa, koji je u 1. dalmatinskoj brigadi počeo primati razmere epidemije, brigade su bile dosta proređene.

Krajem februara, 1. dalmatinska brigada je primila 260 novih boraca iz IV operativne zone Hrvatske. U 10. hercegovačku stigao je izvestan broj boraca iz Hercegovine i iz ranijeg Ramskog odreda, koji se do tada nalazio u 1. proleterskoj brigadi.²⁸² Popuna 5. crnogorske brigade bila je predviđena takođe novim borcima iz IV operativne zone, ali, zbog teške situacije, nije ostvarena: njeni bataljoni su bili početkom marta brojno dosta mali.

U svom izveštaju Vrhovnom štabu o gubicima i stanju u divizijskoj bolnici, štab divizije je 7. marta ovako okarakterisao stanje svojih jedinica:

»Stalnim borbama, slabim odmorom, nedovoljnom ishranom ljudstvo je sasvim izmoreno, te za kratko vrijeme fizička snaga će popustiti i neće moći izdržati ovakve napore. No pored svega ovoga, raspoloženje i moral drugova su na zavidnoj visini.«

6. PRELAZAK PREKO NERETVE, SUSRETNKI BOJ KOD KLJUNA I ZAUZIMANJE NEVESINJA

U međuvremenu, dok je 3. divizija izvodila protivnapad prema Konjicu, na pravcu glavnih snaga Operativne grupe, usmerenih prema Neretvi, otpočela su dejstva njenog čelnog ešelona (2. proleterske divizije) za forsiranje Neretve u rejonu Jablanice.

²⁸⁰ Divizijska bolnika nalazila se u prvo vreme na prostoriji s. Duge, s, Uzdol, jugoistočno od Prozora. Krajem februara pomerena je na prostoriju Solakove Kule. U nju su u vreme protivudara upucivani delom i ranjenici iz 1. i 2. divizije. Sedmog marta u njoj je bilo oko 500 ranjenika i bolesnika, od kojih 35 za nosila, a oko 350 za pokret na konjima.

Treća divizija imala je od borbi za Prozor do 7. marta 175 poginulih i 355 ranjenih. Imala je, takođe, i veliki broj obolelih od pegavog tifusa, naročito u 1. dalmatinskoj brigadi — Zbornik, tom IV, knj. II, dok. 44.

²⁸¹ Isto, dok. 58.

²⁸² Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 170 i 174.

Noću 6/7. marta, 3. bataljon 2. dalmatinske brigade prebacio se preko porušenog mosta na Neretvi, iznenadio i unišio četničku posadu za neposredno obezbeđenje mosta na levoj obali i, neopaženo od četnika, izbio na kosu prema s. Krstac. Iste noći za njim su se na levu obalu prebacila i dva bataljona 2. proleterske brigade. U zoru 7. marta, ta grupa bataljona razbila je iznenađene četnike u rejonu s. Krstac. U međuvremenu prešla je na levu obalu cela 2. dalmatinska brigada, pa je grupa produžila nastupanje i, do mraka 7. marta, izbila na liniju: Breza — Javorik (8 km istočno od Jablanice). Time je stvoren uži mostobran na levoj obali Neretve. Tada je inžinjerijska četa Vrhovnog štaba mogla ujutru 7. marta da počne sa izgradnjom improvizovanog pešačkog mosta, naslonjenog i pričvršćenog za srušenu konstrukciju. Most je bio gotov 8. marta oko tri časa podne, kada je preko njega, na čelu sa štabom, počelo prebacivanje ostalih delova 2. divizije.

Na pravcu prema Bugojnu, kao opšta zaštitnica, 1. proleterska divizija je bila u dodiru sa prednjim delovima 717. divizije na liniji s. Bistrica — s. Šarajevilić — s. Podgrađe — s. Jagnid (oko 4 km severozapadno od G. Vakufa). Sa te linije 717. divizija je 8. marta ponovo prešla u napad prema Gornjem Vakufu.²⁸³

Na sektoru dejstva 3. divizije neprijatelj se u svom povlačenju zadržao na položajima Lisin — Vranjača — Brdo — Bikova kosa — Sinanović — Vrbljani — Križ (k. 918) — Homolje — Konjic, štiteći na taj način komunikaciju Ivan-sedlo — Konjic sa zapada.²⁸⁴

Ujutru 10. marta, 10. hercegovačka brigada nalazila se na liniji Viništa — Koznik, u neposrednoj blizini Konjica.²⁸⁵ Nju je na toj liniji u toku toga dana svojim prednjim delovima smenila 5. crnogorska brigada. Krajem dana brigada se prikupila u rejonu s. Pokojište i, prema dobijenom naređenju, u toku noći izvršila pokret do Rame, a zatim dalje, prema Jablanici, kao pojačanje 7. banijskoj diviziji u njenom predviđenom nastupanju prema Nevesinju. Pošto 7. divizija nije uspela da razbije četnike u Prenju, Vrhovni štab joj je izmenio ranije postavljeni zadatak i zadržao je u ulozi stalne pobočnice na severnim padinama Prenja. U vezi s tim, bio je izmenjen i zadatak 10. brigade, koja je 11. marta upućena prema Borcima, kao ojačanje 2. divizije.

²⁸³ Uporedno sa tim napadom, nastupali su i prednji delovi 369. divizije na pravcu Sujica — Ravno — Prozor i Kupres — Gornje Vukovsko — Prozor. Posle dvodnevnih zaštitničkih borbi, koje su vodile jedinice 1. divizije (3. sandžačka i 3. krajiška brigada) i 7. i 16. krajiške brigade, neprijatelj je 9. marta ovladao linijom Vilića-gumno — Pidriš — Karamustafić, a delovi 369. divizije su presekli drum Ravno — Prozor kod Zahuma i izbili na greben Raduše planine.

Oko podne 10. marta, delovi 717. divizije su ušli u Prozor i time preneli dejstva u dolinu Rame. Međutim, ranjenici i bolesnici bili su do tada potpuno evakuisani iz Prozorske kotline u rejon Jablanice, a njihovo prebacivanje na levu obalu Neretve, otpočeto noću 8/9. marta, bilo je u toku.

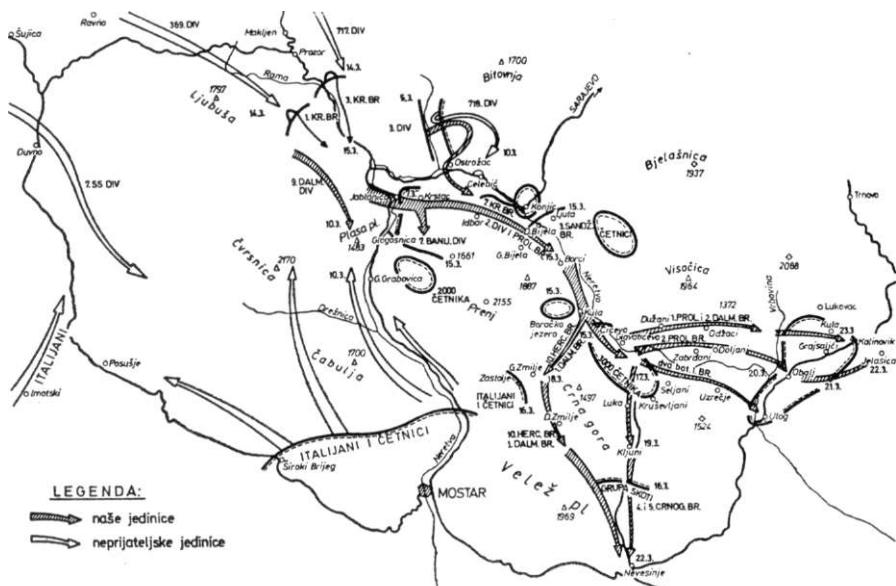
²⁸⁴ Iz dnevnog izveštaja italijanskog oficira za vezu pri komandi nemačkih trupa u Hrvatskoj. Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 207.

²⁸⁵ Isto, dok. br. 61.

U međuvremenu, 2. proleterska divizija potpuno je slomila otpor četnika u okuci Neretve i 9. marta izbila na liniju Memeja — Selo — Breza — Idbar. Sa te linije produžila je nadiranje i na prostoru Borci — Boračko jezero razbila jaku četničku grupaciju, koju su Italijani hitno prikupili radi sprečavanja prodora naših jedinica u istočnu Hercegovinu.

Na sektoru Konjica, u toku 10., 11. i 12. marta nije bilo veće aktivnosti. Neprijatelj se ograničio na dejstva manjih izviđačkih delova i bombardovanje avijacijom.

Nabacivanjem neprijatelja u Konjic, stvoreni su bili uslovi za prebacivanje 3. divizije na levu obalu Neretve u rejonu Ostrošca. Već 11. marta Vrhovni štab je obavestio štab divizije da će divizija na levoj obali primiti ulogu pobočnice prema Konjicu i Ostrošcu, s tim da se, po meri prilaženja delova opšte zaštitnice, postepeno prebacuje za 2. divizijom.

Skica 6 — Forsiranje Neretve i prođor u Hercegovinu

Prebacivanjem na levu obalu Neretve trebalo je izvesti postepeno, zavisno od pristizanja i prebacivanja ranjenika i dolaska opšte zaštitnice na levu obalu. Zbog toga je Vrhovni štab 11. marta naredio da se na levu obalu prebaci 5. crnogorska brigada, dok je za prebacivanje 1. dalmatinske brigade trebalo da usledi novo na-ređenje.

Pošto je u toku toga dana smenjena na položajima prema Konjicu, 5. brigada u prvi mrak već je bila prikupljena u rejonu Ostrošca i u toku te noći se prebacila preko opravljenog mosta na

levu obalu Neretve.²⁸⁸ Brigada je 12. marta zauzela širok front od Konjica zaključno sa idbarskom dolinom. Levo od nje, na liniji Bunari — Javorik — Dobrigošće, nalazila su se tri bataljona 1. proleterske brigade, koji su obezbeđivali levi bok kolone ranjenika i bolesnika u njihovom pokretu prema Borcima.

Čim su osetili slabljenje naših snaga na desnoj obali Neretve prema Konjicu, delovi 718. divizije prešli su 12. marta u napad na tom pravcu, orijentujući jače snage na pravac s. Grabovci, s. Višnjevica, Podhum, Oteležani — u susret 717. diviziji, koja je izbila u Prozor.

Prva dalmatinska brigada se, prema zadatku, postepeno, pod borbom, povlačila 12. i 13. marta, kada je dobijeno naređenje Vrhovnog štaba da se i ona prebaci na levu obalu Neretve. Na pravac neprijateljskog nadiranja prema Neretvici bila je glavninom svojih snaga orijentisana 3. sandžačka brigada iz sastava opšte zaštitnice — 1. proleterske divizije.

Prva dalmatinska brigada i štab divizije prebacili su se noću 13/14. marta na levu obalu Neretve, preko mosta kod Ostrošca.

Divizija je 14. marta na levoj obali Neretve preuzeila ulogu stalne pobočnice prema Ostrošcu i Konjicu. Glavnina 5. crnogorske brigade rokirana je prema Konjicu, na prostoriju Turija, Vis, Orahovica, a 1. dalmatinska je razmeštена na prostoriji Orahovica, Čelibić, Ribići. Štab divizije se smestio u zaseok Bunari, prema odseku Ostrožac — Lisičići.²⁸⁷ Obe brigade su na svojim odsecima, na levoj obali reke, razvile jake obezbeđujuće delove, po sistemu zaseda, posebno u zahvatu druma.

Prebacivanje ranjenika i bolesnika preko mosta kod Jablanice bilo je pri kraju. Noću 14/15, prebacivale su se na levu obalu 4. i 5. brigada 9. dalmatinske divizije, poslednji ešelon ranjenika i 7. krajiska brigada, a u toku 15. marta 3. dalmatinska brigada i, na kraju,²⁸⁸ 3. krajiska i delovi 3. sandžačke brigade iz sastava opšte zaštitnice.

²⁸⁶ Gvozdeni most, lake konstrukcije, sa tri otvora bio je porušen samo na zadnjem otvoru, prema levoj obali reke. Popravljen je na taj način što su preko prekinutog dela prebačena i učvršćena debela čelična užad, nađena u Ostrošcu, a preko njih su učvršćene grede i popatosane daskama.

²⁸⁷ Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 71. Do prebacivanja 5. crnogorske brigade, na levoj obali nalazili su se delovi 1. proleterske brigade, koji su štitali pokret ranjeničkih ešelona. Po prebacivanju obe brigade 3. divizije i zauzimanju rasporeda pobočnice, na levu obalu Neretve postepeno su nailazili delovi opšte zaštitnice (3. krajiske i 3. sandžačke brigade). Sve do konačnog razvoja opšte zaštitnice na levoj obali i pokreta 3. divizije pravcem Borci — Cićevo, delovi 1. divizije držali su pojedine odseke na levoj obali, nezavisno od zadatka 3. divizije.

²⁸⁸ U sastav zaštitnice Glavne operativne grupe — 1. divizije (3. sandžačka i 3. krajiska brigada) uključena je, posle pada Prozora, i 7. krajiska brigada, koja je do tada zatvarala pravce prema Prozoru i Rami. Vodeći teške zaštitničke borbe na širokom frontu, od Neretvice do Rame i Doljanke, 3. divizija je u potpunosti obezbedila vreme i prostor za organizovano prebacivanje ranjenika, koje se, pod dejstvom neprijateljske avijacije, odužilo do 15. marta. Posle prebacivanja na levu obalu Neretve, opšta zaštitnica je krajem toga dana držala položaje: Javorak (isključno) — Srbina — Dobrigošće — Papraska — Carski vrh (tr. 828) — Jablanica — s. Lug.

Prethodno su u kanjonu Neretve uništeni tenkovi haubice i sva motorna vozila, pošto se na novom pravcu kretanja nisu mogli transportovati. Improvizovani most na Neretvi kod Jablanice uništilo je poslednji vod 3. krajiske brigade.

Krajem dana, 15. marta, na desnoj obali Neretve nije bilo naših jedinica.

Prednji delovi 718. divizije prešli su 15. marta Neretvicu i kod s. Oteležani spojili se sa delovima 717. divizije. Istog dana posle podne delovi 718. divizije prešli su na levu obalu Neretve kod Celebića i produžili nastupanje za našom 3. divizijom. Posle žilavog otpora jednog bataljona 1. dalmatinske brigade, neprijatelj je zauzeo Orlenicu i nastavio dejstva prema Bodilju (k. 818), ali je bio odbijen i vraćen u Orlenicu.

Kada su 17. marta nemačke divizije izbile na Neretvu, njihov je zadatak bio završen. Krajnji cilj — uništenje naših snaga u okuci Neretve nije bio postignut; izbijanjem na Neretvu Nemci su obezbedili komunikaciju Sarajevo — Konjic — Mostar. Posle su se aktivirali u luku Neretve, od Ostrošca do Jablanice, s ciljem da ovlađaju pojedinim tačkama na levoj obali reke da bi mogli popraviti komunikaciju, koju su naše jedinice dosta razrušile, a objekte na njoj većinom uništile. Sa njima su vodili borbe delovi 1. divizije, koja je i dalje imala ulogu zaštitnice glavnih snaga Operativne grupe u toku njihovog izvlačenja iz tesnaca Neretve.

U zoni dejstva 3. divizije, od Konjica do Ostrošca, 15. 16. marta nije bilo značajnije neprijateljske aktivnosti. Međutim, neprekidno, danju i noću, sa većim ili manjim intervalima, cela prostorija u širem zahvatu leve obale Neretve, od Konjica do Rame, bila je tučena artiljerijskom vatrom sa desne obale, a preko dana bombardovana i mitraljirana od italijanske i nemačke avijacije. To je mnogo otežavalo pokret ešelona Centralne bolnice, koji su se kretali u zahvatu odbrambenih položaja jedinica 3. divizije.²⁸⁹

²⁸⁹ Posle prebacivanja na levu obalu Neretve, ešeloni Centralne bolnice i zbega kretali su se uglavnom, pravcem Krstac — Srbina — s. Javorak — katun Breza — Memje Selo, a zatim potokom Idbar do istoimenog sela — Ljubina planina — Siljevica — Majdani — G. Bijela — Medaskoviš, i dalje prema Bočakom jezeru. Tako krivudava linija kretanja bila je uslovljena potrebama bezbednosti i konfiguracijom zemljišta. Velike visinske razlike, hladnoća i led na pojedinim mestima, slaba ishrana, neprekidna dejstva avijacije, i na pojedinim tačkama i artiljerije, znatno su otežavali, usporavali, ponekad i dezorganizovali kretanje, naročito ešelona bolesnika — tifusara.

Posebne teškoće pričinjavalo je, u takvim uslovima, prenošenje teških ranjenika na nosilima, kojih je bilo oko 800. Njih su prenosili borci 9. dalmatinske divizije i 8. banjiske brigade, koji su, i sami iznurenici, na snegu i ledu posrtali, padali i ponovo se dizali. Staze kod s. Idbara, na padinama Ljubine planine, Visa, Siljevice i Majdana bile su tučene artiljerijskom vatrom sa desne obale Neretve, neprekidno, u kratkim vremenskim intervalima od 10—15 minuta.

Da bi olakšali pokret i izbegli lutanja i duža zadržavanja ranjeničkih ešelona, jedinice divizije postavljale su na pojedinim raskrsnicama putovođe, a na tučenim mestima organizovale prihvatišta, na kojima su borci odmenjivali nosioce ranjenika i, koristeći poznate intervale u neprijateljskoj vatri, prenosili ranjenike preko tučenih prostora.

Teškoće kretanja jedinica Glavne operativne grupe i Centralne bolnice kroz tesnac Neretve umnogome su uvećavale snegom i ledom pokrivenе padine Prenja i dejstva neprijateljske avijacije. Da bi se na glavnom pravcu nastupanja što pre stvorili uslovi za razvoj i uvođenje u borbu ostalih jedinica i preduhitrite koncentracije četnika i italijanskih snaga koje je italijanski 6. armijski korpus hitno dovlačio u nameri da zatvori pravac našeg nastupanja pre izlaska na slobodan manevarski prostor, Vrhovni komandant je naredio 2. diviziji da bez zadržavanja produži energično nadiranje prema prostoriji Čićevo, Glavatičevo, Zaborani.

Treća divizija je dobila zadatak da, nakon preuzimanja njenih položaja od strane zaštitnice 1. divizije, skine sa položaja 5. crnogosku, a zatim i 1. dalmatinsku brigadu, i kreće za 2. divizijom.

U smislu tog naređenja, štab 3. divizije izvukao je u toku noći 15/16. marta 5. crnogorsku brigadu sa njenih dotadašnjih položaja prema Konjicu, i 16. marta sa njom preuzeo pokret pravcem G. Bijela — Medaković — Borci — Boračko jezero — Kula — Grabovica.

Prvoj dalmatinskoj brigadi naređeno je da deo jedinica rokira na dotadašnje položaje 5. brigade, s tim da se postepeno, po meri pristizanja delova 1. divizije, pomera prema G. Bijeloj a zatim produži pokret za 5. brigadom.

Štab 3. divizije izbio je 17. marta sa 5. crnogorskom brigadom na prostoriju Čićevo, Banjdo, gde je uspostavio vezu sa 10. hercegovačkom brigadom.²⁹⁰

Posle žestokih borbi od 14—18. marta na prostoriju Čićevo, Glavatičevo, Krstac, Bahtijevica, 2. proleterska divizija konačno je razbila četnike na tom prostoru i time uspešno završila složenu operaciju izvlačenja iz tesnaca Neretve, i Glavnoj operativnoj grupi otvorila pravce prema nevesinsko-kalinovačkoj visoravni.

Posle pretrpljenih velikih gubitaka, četnici su u neredu odstupili preko Gornjeg i Donjeg Zimlja, delom ka Nevesinju (crnogorski četnici), a delom ka Bijelom Polju i Mostaru (hercegovački četnici).

Radi eksploracije postignutih uspeha i sprečavanja dalje koncentracije četničko-italijanskih snaga na liniji Kalinovik — Nevesinje, Vrhovni komandant je 18. marta naredio štabu 3. divizije da izvrši pokret prema Nevesinjskom polju i zauzme Nevesinje, s tim da prethodno odbaci italijansko-četničke snage sa Rujišta i time

²⁹⁰ Deseta hercegovačka brigada učestvovala je, pod komandom štaba 2. divizije, u borbama u rejonu Glavatičeva. Ojačana sa jednim bataljonom 4. proleterske i sa dva bataljona 2. dalmatinske brigade, razbila je 16. marta jaku četničku grupu na prostoru Lipeta — Ruda glava, a sledećeg dana probila je četničke položaje na liniji Rat Kamen — Bahtijevica. Sedamnaestog marta pred mrak su te jedinice držale položaje: Obrlin, Celopek i s. Kušići prema Gornjem Zimlju. Na toj prostoriji brigada je ponovo ušla u sastav 3. divizije — Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 82 i 87.

obezbedi desni bok od pravca Mostar — Bijelo polje — Rujište — G. i D. Zimlje. Za izvršenje tih zadataka diviziji je vraćena 10. hercegovačka i pridata 4. proleterska brigada 2. divizije, tako da je 3. divizija tada imala ukupno četiri brigade.²⁹¹

Druga proleterska divizija dobila je zadatak da odmah produži nadiranje uz Neretvu, prema Ulogu, Obiju i Kalinoviku.

Zadatak 2. i 3. divizije bio je da ovlada linijom Nevesinje — Ulog — Kalinovik, radi stvaranja pogodnih uslova za dejstva Glavne operativne grupe na istok i obezbeđenja smeštaja Centralne bolnice na prostoriju Rakitnica, Bjelimić, Obalj, gde bi ranjenici imali relativno dobre uslove u pogledu bezbednosti, smeštaja zbrinjavanja i lečenja.

Posle preprljenih neuspeha u nastojanju da spreče izvlačenje Glavne operativne grupe iz tesnaca Neretve, Draža Mihailović i Italijani pripremaju velike operacije za razbijanje naših snaga na pravcu njihovog prodora prema jugoistoku. Radi ostvarenja tog cilja, oni su podelili uloge: Draža Mihailović skreće limsko-sandžačku grupu četničkih odreda Pavla Đurišića, koja je zakasnila da učestvuje u boju kod Glavatićeva, u rejon Kalinovik — Ulog; sem toga, on dovlači nove snage dobro naoružane italijanskim naoružanjem, i organizuje odbranu kalinovačke visoravni sa ciljem da odbije naše nadiranje prema Drini. Prostor Nevesinje — Mostar bio je već odavno u centru pažnje Italijana. Oni su se naročito bojali našeg prodora prema Mostaru. Pored četničkih snaga, koje su posle razbijanja u rejonu Glavatićeva odstupile prema Nevesinju i Mostaru, na taj prostor stigle su nove četničke snage iz Hercegovine i Crne Gore.

Štab 3. divizije, koji je bio upoznat sa namerom Vrhovnog štaba o uvođenju divizije na pravcu Nevesinje, odmah po dolasku na prostoriju Kula, planirao je izvođenje te operacije. Zato je odmah po prijemu radiograma Vrhovnog štaba (18. marta posle podne), kojim je bio tačno određen zadatak divizije i snage za njegovo izvršenje, izdao zapovest za prodor prema Nevesinjskom polju.²⁹² Prema toj zapovesti predviđeno je da nastupa u tri kolone:

— desna kolona: 10. hercegovačka i 1. dalmatinska brigada²⁹³ kreću opštim pravcem: Bahtijevica — Hansko polje — Zastolje — Gola glava — Prijedorac — Donje Zimnje — Lakat — Hrušta. Zadatak: u toku pokreta napasti i odbaciti italijansko-četničke snage sa Rujišta (linija: Zastolje (k. 1170) — Gola Glava (k. 1652) — Prijedorac (tr. 1266), a zatim delom snaga poseti i sigurno zatvoriti

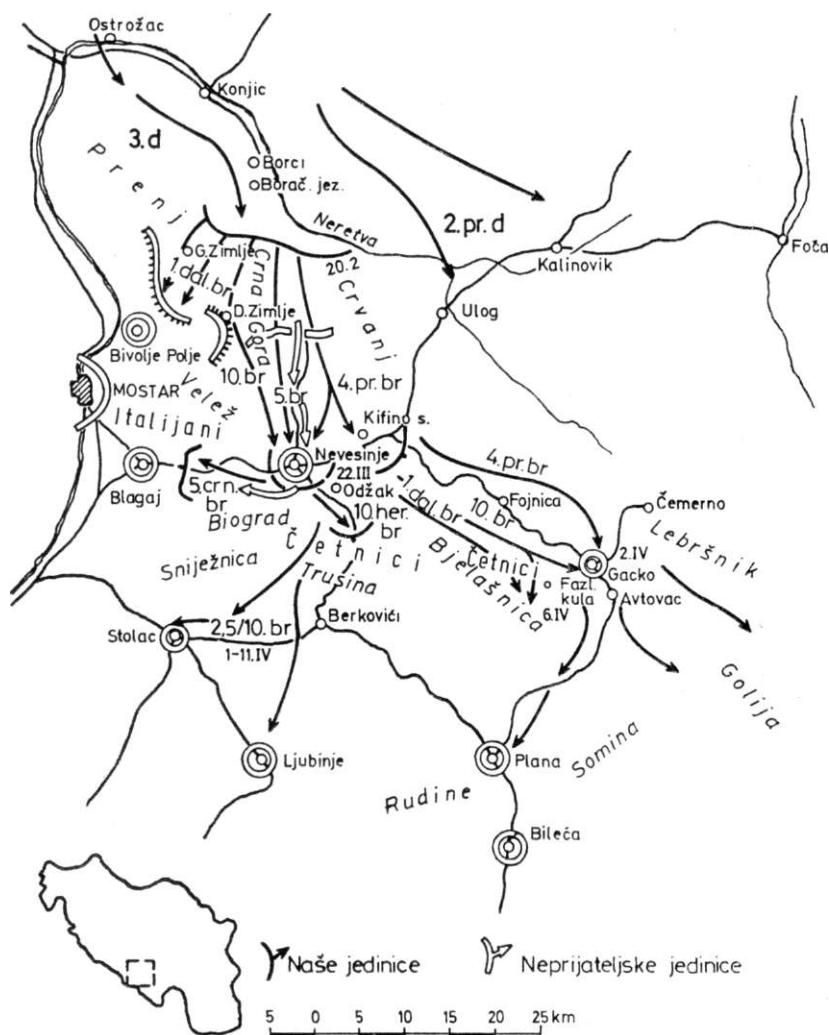
²⁹¹ Četvrta proleterska brigada bila je desna kolona 2. divizije u njenim dejstvima na pravcu Glavatićeva. Tokom borbi učestvovala je u razbijanju četnika na pravcu Glavatićeva — Banjdo. Potom je ušla u sastav 3. divizije.

²⁹² Ta zapovest nije sačuvana, ali se iz drugih dokumenata vidi kakav je bio borbeni poređak divizije i koji su bili zadaci jedinica.

²⁹³ Prva dalmatinska brigada zadržala se na svojim položajima, na levoj obali Neretve, zaklučno sa 17. martom; do tada su jedinice 1. divizije preuzele zaštitu pravca Ostrožac — Konjic; 18. marta brigada je otpočela pokret prema Ćićevu.

pravce koji od Bijelog Polja (Mostara) izvode ka Gornjem i Donjem Zimlju; potom, sa ostalim snagama izbiti na prostoriju Lakat, Hrušta, gde dobiti nove zadatke.²⁹⁴

— srednja kolona: 5. crnogorska brigada kreće opštim pravcem: Banjdo — Zaborani — Luka — Kljuni — Pridvorci — Nevesinje, koje napada sa severa.

Skica 7 — Prodr 3. udarne divizije u Nevesinje, Gacko i Stolac
(19. III — 11. IV 1943)

²⁹⁴ Stab divizije je nameravao da po ovladivanju Rujištem ostavi na njemu sa istim zadatkom, 1. dalmatinsku brigadu, a 10. hercegovačku, po izbijanju na prostoriju Hrušta, Lakat, da angažuje u napadu na Nevesinje.

Zona širenja — desno: istočne padine pl. Crne Gore linijom: Kita (k. 1308) — Zeleni vrh (k. 1303) — Lakat V. velež (tt. 1754) — M. velež (tt. 1469); levo: drum prema Nevesinju (isključno).

Težište dejstva padinama pl. Crne Gore.

Po izbijanju na M. velež, na njemu ostaviti jednu četu koju, po zauzimanju Nevesinja, ojačati do bataljona; sa tim snagama zatvoriti tesnac Bišinu, na drumu Mostar — Nevesinje.

— leva kolona: 4. proleterska brigada nastupa opštim pravcем: s. Dramišće — Kruševljani — V. Borovac (k. 1471) — Pješčata Gomila (k. 1493) — Donja Bijenja — Postoljani — Nevesinje, koje napada sa severoistoka.

Po izbijanju u Donju Bijenju deo snaga uputiti prema Kifinom Selu i zatvoriti pravac Gacko — Nevesinje.

Zona širenja: desno — drum Luka — Nevesinje (isključno), na kome održavati tesnu vezu sa srednjom kolonom; levo — padine pl. Crvnja i dalje prema potrebi.

Stab divizije kretao se na pravcu srednje kolone 5. Crnogorske brigade.

Zapovešću su uglavnom regulisani podela snaga, pravci koncentričnog nadiranja prema Nevesinskom polju i krajnji cilj — zauzeće Nevesinja. Očigledno, težilo se da, pri izlasku jedinica u Nevesinsko polje, desni bok na Rujištu bude potpuno obezbeđen i time otklonjena mogućnost italijansko-četničke intervencije pravcem Bijelo Polje — Rujište, u bok naših snaga u Nevesinskom polju. Levi bok trebalo je da bude obezbeđen pravcem nadiranja leve kolone padinama teško prolazne i vrletne planine Crvanj.

Zapovešću nisu bili određeni dnevni ciljevi, niti dan i početak napada na Nevesinje. To je trebalo da se reguliše naknadnim narednjima štaba divizije, zavisno od opšte situacije i toka dejstava na pravcima pojedinih kolona, usklađujući pri tome njihova dejstva po vremenu i prostoru.

Stab divizije je prepostavljaо da će kolone nailaziti na otpor preostalih četničkih grupa, koje će ih, zavisno od njihove jačine i pruženog otpora, duže ili kraće vreme zadržati. Očekivalo se da će četničko-italijanske snage pružiti jači otpor u Nevesinskom polju i da će se, tek s pojmom naših kolona na liniju Lakat — Hrušta — Prdvorci — D. Bijenja — G. Bijenja, steći jasnija slika o jačini otpora na koji će se naići pri napadu na Nevesinje. U svakom slučaju, računalo se sa jakim otporom neprijatelja u odbrani Nevesinja naročito s obzirom na povoljne taktičko-topografske uslove koje su mu nudile severoistočne padine Veleža.

Međutim, italijansko-četnički planovi, kako se docnije videlo, bili su daleko ambiciozniji. Pošto su u rejon Nevesinja privukli velike četničke snage, obilno ih snabdevali naoružanjem, municijom i

opremom, Italijani su planirali i pripremili »operaciju za presretanje I uništenje« naših snaga, pre nego što one siđu sa planinskih prevoja Crne Gore i Crvnja u Nevesinjsko polje. Glavna udarna snaga za ostvarenje te zamisli bili su četnici. Učešće italijanskih trupa ograničilo se na upućivanje jedne motorizovane kolone sa tenkovima drumom prema severu, čije su bokove i pozadinu imale da štite četničke snage. Osim toga, Italijani su preuzeли obezbeđenje pravaca prema Mostaru i punu podršku artiljerijom i avijacijom pri izvođenju operacije.

Sl. 1 — Borci 3. divizije na maršu, 1943.

Docnije, u boju kod Kljuna, zaplenjena je četnička zapovest za izvođenje te operacije, iz koje se jasno vide postavljeni ciljevi, grupisanje snaga i način dejstva. Pošto su obe strane izvodile napadnu operaciju i pošto je tako došlo do boja u susretu, biće od interesa, radi uporedjivanja i lakšeg praćenja, da se sadržaj te zapovesti ukratko navede.

Zapoveštu je bilo naređeno presretanje i razbijanje naših jedinica u pokretu ka Nevesinju. Radi toga je trebalo da četničko-italijanske snage, koje su bile prikupljene u širem rejonu Nevesinja, krenu 19. marta u 06 časova sa linije: Galić Prenj — pl. Crvanj — Nevesinjsko polje — Donje Zimlje — Gornje Zimlje, i da pređu u nastupanje, sa sledećim rasporedom snaga:

— desna kolona (Trebinjski četnički korpus, Rogatička brigada i Bosanski bataljon — pretežno hercegovački četnici, pod komandom Milorada Vidačića) pravcem: Kifino Selo — pl. Crvanj — Glavatičevo;

— **Srednja kolona** (italijanska grupa »Škoti«, jačine dva bataljona, dve baterije i četa tenkova) pravcem: Pridvorci — Kljuni — Žaborani;²⁹⁵

— **leva kolona** (Zetski četnički odred, pod komandom Blaža Gojnića) pravcem: Hrušta — Lakat — Crna Gora — Rat Kamen — Bahtijevica.

Za bočno dejstvo iz Bijelog Polja, preko pl. Crne Gore, sa zadatakom nabacivanja naših snaga na levu četničku kolonu, bile su predviđene:

— **prva zasebna kolona** (kombinovani odred hercegovačkih četnika, pod komandom Boška Petričevića) pravcem: Bijelo Polje — Prijevorac — Donje Zimlje — Gornje Zimlje.

— **druga zasebna kolona** (italijanska borbena grupa, jačine dva bataljona i dve baterije) sa položaja na Rujištu obezbeđuje dejstva prve zasebne četničke kolone na pravcu D. Zimlje — G. Zimlje — Bahtijevica.²⁹⁶

— **opšta rezerva** (delovi Durmitorske, Rogatičke i 2. sarajevske četničke brigade) kreće pozadi srednje kolone — italijanske grupe »Škoti«.

Kako se iz zapovesti vidi, operacija je, po angažovanim snagama i po ciljevima, bila u osnovi četnička, uz sadejstvo dela italijanskih snaga i punu podršku italijanske avijacije. Jačina četničke grupacije ne može se tačno odrediti, s obzirom na to da su četničke jedinice pod raznim nazivima (brigade, odredi, korpusi) imale neuјednačen sastav, zavisno od broja prisilno mobilisanih. Ipak se, s obzirom na toliki broj jedinica, može prepostaviti da je jačina te grupacije bila preko 5.000 četnika.

Ne znajući za namere neprijatelja, kolone 3. divizije otpočele su 18. marta posle planirane pokrete.

Desna kolona, 10. hercegovačke brigade, napala je noću 18/19. marta, sa dva bataljona, sa linije Čelopek — Hansko Polje, italijansko utvrđenje u rejonu Zastolja. I pored upornih napada, ponovljениh nekoliko puta u toku noći, uspeh nije postignut. Ujutru je italijanska avijacija obasula celu prostoriju malim bombama i mitraljeskom vatrom i prinudila bataljone da se povuku na polazne položaje. Oni su, međutim, u toku ponovljenih napada, zbog precizne vatre neprijatelja iz automatskog oružja, imali veće gubitke, naro-

²⁹⁵ Četnici su za italijanske jedinice upotrebljavali šifru »br. 22«, da bi na taj način u dokumentima prikrili svoju saradnju sa Italijanima.

Grupa »Škoti«, prema italijanskim dokumentima, imala je u svom sastavu 1. i 2. bataljon 55. pešadijskog puka, dve baterije i četu tenkova. — Zbornik, tom IV, knj. U, dok. 262.

Međutim, četnici u toj zapovesti navode jedan bataljon, jednu bateriju i četu tenkova.

²⁹⁶ Rujište, greda preko koje vode dve jedine staze koje povezuju Bijelo Polje sa rejom Zimlje i Glavatičevo, prirodna je prepreka na tom pravcu. Izgleda da su Italijani na jedina dva prelaza (Zastolje i Prijevorac) imali manje posade, koje su tom prilikom ojačali sa dva bataljona i dve baterije i postavili im navedeni zadatak.

čito u ranjenim.²⁸²⁷ Ipak je odlučeno da se, po dolasku 1. dalmatin-ske brigade, napad ponovi, sa po dva bataljona iz svake brigade.

Srednja i leva kolona, u toku pokreta prednji delovi 4. proleterske brigade naišli su 19. marta posle podne na italijansko-četničke delove, na liniji s. Kovačići — Henjkuša, koji su ih odbacili i do mraka dospeli u rejon s. Prkovići — s. Kljuni. U isto vreme, izvsene četničke snage izbile su na pl. Crvanj. Obavešten o tome, štab divizije naredio je da obe kolone, zajednički, u toku noći 19/20. marta, odbace neprijatelja i posednu liniju: G. Bijenja — D. Bijenja — Markova glava — Pridvorci — Hrušta — Lipovački kuk (k. 1172).

Međutim, ni-štabovi brigada ni štab divizije nisu imali jasnu predstavu o jačini neprijatelja i širini njegovog nadiranja. Dodir sa njim uspostavili su delovi 4. proleterske brigade na uskom odseku, u neposrednom zahvatu komunikacije, u vreme kada su glavnine obeju brigada po zadatku nastupale širokim frontom, dosta udaljene od prednjih delova. Zbog toga su u protivnapadu, u toku noći 19/20. marta, angažovane male snage, i to na uskom odseku fronta, u zahvatu komunikacije, gde je neprijatelj raspolagao artiljerijom i tenkovima. Razume se, protivnapad je zaustavio, a zatim odbio. Glavnina 4. proleterske brigade nalazila se u to vreme u širem rejonu s. Kruševljani. a 5. crnogorske zapadno od druma Zaborani — Lika.

U tako nejasnoj situaciji, glavnine obeju kolona, ujutru 20. marta, produžile su pokret prema dobijenom zadatku. Ali, već oko 08 časova srednja kolona je naišla na jake četničke snage koje su se kretale ka liniji: Pašina Gomila — Strajište (k. 1107) — Osredak (k. 1064), na kojoj se razvila borba u susretu.

Jake četničke snage, potpomognute snažnom artiljerijskom vatrom sa druma, odbacile su, posle duže borbe, bataljone 5. brigade na Jovički rat (k. 1196) i Hercegovu glavu (tr. 1173). Slabi delovi 4. proleterske brigade nabačeni su na: Tople strane i Morisovac, u vreme kada je glavnina brigade već bila angažovana u borbi sa jakinim četničkim snagama na liniji Morisovac — Gradina. Posle dvočasovne borbe brigada je razbila četnike na tom prostoru i produžila gonjenje pravcem Morisovac — Previja — Zimomor.

Na odseku 5. brigade četnici su pre podne preduzeli dva napada ali su oba puta bili odbijeni. Nešto posle 11 časova desnokrilni bataljon brigade sa položaja Jovički rat, izvršio je snažan protivnapad, razbio četnike i izbio na Osredak (k. 1064). Taj uspeh povukao je u napad i ostale bataljone, zapadno od druma. Oni su u silovitom natetu razbili četnike na celom frontu. Iznenadeni i razbijeni, četnici nisu ni pokušavali da se zadrže, već su, u neredu, odstupili prema Gracu (k. 893), dva kilometra zapadno od Kljuna. Na taj način Italijanska grupa »Škot«, sa artiljerijom i tenkovima, koja se u to vreme nalazila sa obe strane druma kod Paštine Gomile (k. 973), nashašla se isturena prema 5. brigadi. Da bi zaštitila svoj levi bok i izbegla opkoljavanje grupa se pod zaštitom tenkova, povukla nešto unazad, na položaje Presjeka — Kljuni, naslanjajući se na prikupljene četnike kod Gradca.

²⁸² Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 170 i 174.

Peta brigada se nalazila u to vreme na liniji: Osredak — Dubrava — Strabište — Pašina Gomila, a njeni izviđački delovi na, Radovanu (k. 1017) i Oštros Gomili (k. 1028), u neposrednom dodiru sa četnicima kod Gradca.

Izvešten o postignutom uspehu na pravcu 5. brigade, komandant divizije je odlučio da to iskoristi bez odlaganja i u najkraćem vremenu da snažno udari u levi bok četničko-italijanskog poretka, u rejonu Kljuni, uz uporedan pritisak delova 4. brigade pravcem Presjeka — V. Gradac. Odlučio je, u stvari, da neprijatelja razbije i odbaci ga što dalje prema Nevesinju.

Za izvršenje tog zadatka brigadama su bila izdata kratka pisменa naređenja:

Petoj brigadi da, zakriljujući front jednim bataljonom, sve raspoložive snage rokira i prikupi na liniji Osredak — Jelovci i sa njima da pređe u opšti protivnapad pravcem Osredak — Gradac — Kljuni.

Bataljon u zahvatu druma trebao je da uskladi dejstva sa delovima 4. brigade, koja je trebalo da dejstvuje pravcem: V. Borovac (k. 1471) — Presjeka — Kljuni.²⁹⁸

Četvrtoj proleterskoj brigadi je naređeno da odmah uputi jedan do dva bataljona na pravac Borovac — Presjeka — Kljuni sa zadatkom da, u sadejstvu sa bataljom 5. brigade koji napada u zahvatu druma, napadne desno krilo neprijatelja grupisanog kod Kljuna, da ga odbaci sa druma i, po mogućnosti, nabaci prema težištu napada 5. brigade.

Početak protivnapada bio je predviđen za 20. mart u 13 časova.

Mada je dan bio sunčan i pogodan za dejstvo avijacije, neprijatelj je posle zaustavljanja četničkog nadiranja prekinuo bombardovanje i mitraljiranje iz vazduha i posebno se aktivirao u izviđačkim letovima sa ciljem da utvrdi kuda i dokle se protežu položaji i pravac kretanja naših jedinica.

Protivnapad je počeo nešto posle 13 časova. Do toga vremena štab divizije se prebacio na osmatračnicu, kod Pašine Gomile.

Snažan udar grupisanih bataljona 5. brigade ubrzo je slomio četničko levo krilo na Tvrdoj glavi (k. 902) i k. 893. Razbijene četnike zahvatila je panika i, bez obzira na italijansku grupu »Škotii«, koja se nalazila u rejonu Kljuna, u najvećem neredu odstupili su prema Pridvorcima, preko pet kilometara južno od italijanskih jedinica. Italijanska grupa našla se sama, izložena bočnom udaru jedinica 5. brigade. U isto vreme, neprijatelj je verovatno uočio i pokret jedinica 4. brigade od Zimomora.

U vreme prijema naređenja za protivnapad, 4. proleterska brigada bila je angažovana u borbi sa jakom četničkom grupom na Zimomoru (tr. 1921) i Previji (k. 1836), koju je posle kraće borbe raz-

²⁹⁸ Koliko se sećam, 5. brigada u svom marševskom poretku prema Nevesinju imala je četiri bataljona u prvoj liniji, od kojih se levokrilni kretao u neposrednom zahvatu druma. Jedan bataljon se nalazio u drugoj liniji (rezervi) i kretao se pozadi bataljona na težištu — padinama pl. Crne Gore.

bila i gonila prema Plješčatoj gomili (k. 1493). Primivši naređenje štaba divizije o opštem protivnapadu, štab brigade je sa zauzetog Zimomora uputio dva bataljona prema Oštrog gomili, a sa ostalim snagama produžio prema G. Bijenji i D. Bijenji.

Iznenađena i zbumjena paničnim bekstvom četnika, italijanska borbena grupa »Škotik« pružila je ogorčen otpor, ali je ubrzo uvidela da joj, s pojavom naših delova prema desnom boku — Oštrog gomili, preti opasnost odsecanja i uništenja. Posle jednočasovne žilave borbe grupa je, pod zaštitom tenkova, na oba boka počela da se izvlači iz borbe, ali je u tome teško uspevala, jer se već bila razvila borba prsa u prsa. Posle dvočasovne borbe, razbijena grupa, uz velike gubitke, povukla se preko: Pridvorice u Nevesinje, gde je 20/21. marta zanoćila. Sledećeg dana ujutru, izvršila je pokret prema Mostaru i zadržala se u rejonu Blagaja, verovatno radi sređivanja i popune.

Prema sopstvenim izveštajima, grupa »Škotik« je u borbi kod Kljuna imala 17 oficira i 167 vojnika poginulih i ranjenih (koji su ostali na položaju) i ranjena 2 oficira i 53 vojnika (koji su izvučeni). Zaplenjeno je: 30 puškomitrailjeza, 9 teških mitraljeza, 18 minobacača 45 mm i 21 grlo tegleće stoke.²⁹⁹

Četnici su imali preko 150 poginulih i oko 300 zarobljenih. Od njih je zaplenjeno 20 teških mitraljeza i preko 200 pušaka.

Naše obe brigade (4. i 5.) imale su 20 poginulih i 60 ranjenih.

Desna kolona je noću 20/21. marta napala italijanske položaje na Rujištu, sa četiri bataljona (2. iz 1. dalmatinske i 2. iz 10. hercegovačke). Napad je izvršen na širokom frontu Plužna — Njiva (k. 1016) — Varda (bataljoni 1. dalmatinske brigade), i Hansko Polje — G. Zimlje (bataljoni 10. hercegovačke brigade). Cilj je bio da se vrletnim padinama Celopeka, Obija i Gole glave italijanska utvrđenja obuhvate bočno. Posle dužeg napada, delovi obeju brigada su uspeli da prodru u utvrđenja, ali pod jakom vatrom neprijatelja bili su prisiljeni i da odstupe, uz osetne gubitke. Brigade su u toku napada 18/19. i 20/21. marta imale oko 100 izbačenih iz stroja, pretežno ranjenih.³⁰⁰

S obzirom na osetne gubitke i solidno utvrđene i planski branjene položaje na liniji Porim — Gola glava — Prijedorac, čije bi savladavanje uvećalo naše gubitke, štab divizije je odlučio da zaštitu desnog boka prema Bijelom Polju reši defanzivno. U vezi s tim, 1. dalmatinska brigada (bez jednog bataljona) dobila je zadatak da na Rujištu, na pogodnim tačkama, zatvori sve staze koje iz Bijelog Polja izvode ka G. i D. Zimlju, i tako obezbedi desni bok divizije u njenom nadiranju ka Nevesinju.

Deseta hercegovačka brigada, ojačana jednim bataljonom 1. dalmatinske brigade, dobila je zadatak da produži pokret određenim pravcем, kako bi učestvovala u napadu na Nevesinje.

I pored velikog uspeha u boju kod Kljuna, štab divizije je smatrao da će italijansko-četničke snage na prilazima Nevesinju pru-

299 Dnevni izveštaj 6. italijanskog armijskog korpusa o tim borbama, — Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 251 i 262.

*» Isto, Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 259.

žiti organizovan i jak otpor. Zato, da bi prilikom napada na Nevesinje imao prikupljene sve tri brigade, u očekivanju da dođe 10. brigada, zadržao je 4. i 5. brigadu pred mrak 20. marta na dostignutim položajima. Peta brigada je prenoćila na prostoriji Lakat — Hrušta — Pridvorci, sa isturenim izviđačko-obezbeđujućim delovima prema V. i M. Veležu; glavnina 4. proleterske se zadržala na liniji Donja Bijenja — Krekovi, a njeni prednji delovi su u toku noći ušli u Kifino Selo i zatvorili pravac od Gacka.

U međuvremenu, 10 hercegovačka brigada je zadržana napanodom jake četničke grupe u Donjem Zimlju. Ta grupa četnika (grupa Petričević) izbila je iz Bijelog Polja, preko Prijedorca, u D. Zimlje, sa namerom da se odatle probije prema Nevesinjskom polju, u susret levoj četničkoj koloni koja je trebalo da nadire preko pl. Crne Gore, u pravcu Bahtijevica. Posle duže borbe grupa je razbijena i nabaćena prema Bijelom Polju, uz ostene gubitke u ljudstvu i materijalu.³⁰¹

Brigade su 21. marta ostale, uglavnom, gde su i zanoćile, s tim što je 4. proleterska brigada uputila u rejon Krekovi, Kifino Selo jače delove, koji su taj rejon potpuno očistili od razbijenih četnika.

U očekivanju jačeg otpora na prilazima Nevesinju, štab divizije je nameravao da sačeka dolazak 10. brigade. Međutim, brigada se, kako je već rečeno, duže zadržala u borbi sa četničkom grupom u D. Zimlju, a zatim, u toku pokreta ka Nevesinju, u razbijanju preostalih četničkih delova kod Mlječevca, Gubavca i Smrčnja. Brigada je izmorena stigla u Nevesinsko polje, noću 21. marta, i u napadu na Nevesinje nije učestvovala.

Štab divizije je primio 21. marta izveštaje 5. i 4. brigade, iz kojih je saznao da su Italijani zapalili neke zgrade, verovatno magacine, kao i to da je primećena evakuacija vojske i materijala prema Mostaru. Štab je, te izveštaje primio sa rezervom, očekujući da će neprijatelj odbranu Nevesinja proširiti na planinski greben Veleža, severno i južno od Nevesinja, čime bi napad na grad bio znatno otežan. To je bio razlog više da se za napad sačeka dolazak 10. hercegovačke brigade.

Međutim, kako u toku dana 10. brigada nije stigla, a izveštaji o paljenju zgrada i evakuaciji italijanskih jedinica prema Mostaru pokazali su se kao tačni, štab divizije je odlučio da sa 5. i 4. brigadom izvrši napad na Nevesinje, u zoru 22. marta.

Napad je izvršen po planu. Prikupljeni četnici bili su organizovali odbranu Nevesinja na samim prilazima gradu, linijom: Ribna glava (k. 872) — s. Batkovići — Ciganski Dol — Bojište — Selište — Gradina (k. 1138). Prednji delovi brigada došli su sa njima u do-dir nešto posle pola noći, 22. marta. Opšti napad otpočeo je oko 03. časa ujutru.

Četnička odbrana grada na pomenutoj liniji bila je organizovana na brzinu, od prikupljenih razbijenih četničkih jedinica. I pored

³⁰¹ Isto, dok. 116 i 119. — Izveštaj 3. divizije Vrhovnom štabu.

mestimično jačeg otpora, četnici su se posle tročasovne borbe razbežali u raznim pravcima. Naše jedinice ušle su oko 6 časova u Nevesinje.

Pokazalo se da su glavne četničko-italijanske snage bile razbijene u susretnom boju kod Kljuna, zbog čega je i izostala organizovana odbrana Nevesinja, koja se, sa prikupljenim četnicima iz raznih razbijenih jedinica, nije mogla braniti sa izgledima na uspeh.

U borbi za Nevesinje četnici su imali oko 100 pогинулих i više ranjenih. Naše dve brigade imale su ovom prilikom 19 izbačenih iz stroja.

U gradu su nađene izvesne količine pešadijskog naoružanja, municije i opreme. Zaplenjene su veće količine živežnih namirnica, koje su, najvećim delom, upućene Centralnoj bolnici.

U svom izveštaju o toku i rezultatima borbe za Nevesinje štab divizije je posebno istakao napad 5. crnogorske brigade i zalaganje njenih boraca i starešina.³⁰²

Po oslobođenju Nevesinja, 3. divizija je zauzela sledeći raspored:

— 4. proleterska brigada raspoređena je u rejonu Kifinog Sela da zatvara pravac od Gacka i održava veze sa delovima 2. proleterske divizije u Ulogu;

— 5. crnogorska brigada zadržana je u Nevesinju i neposrednoj okolini, s tim što je delom snaga zatvarala pravac od Mostara;

— 10. hercegovačka brigada raspoređena je u rejonu s. Odžak, s. Udrežnje (južno od Nevesinja), sa zadatkom da zatvara pravac od Stoca i Bileća;

— 1. dalmatinska brigada ostala je na svom ranijem zadatku — zatvaranju pravaca od Bijelog Polja.

— štab divizije smestio se u s. Miljevac (1 km jugoistočno od Nevesinja).

U međuvremenu jedinice 2. proleterske divizije, vodeći duge i teške borbe sa brojno nadmoćnim četničkim snagama, zauzele su 21. marta Ulog, a sutradan i Kalinovik, nanevši velike gubitke četnicima, koji su se očajnički branili.

Međutim, oslobođenjem Nevesinja dejstva 3. divizije nisu bila konačno završena. Razbijanje italijansko-četničkih snaga kod Kljuna, povlačenje Italijana prema Mostaru i relativno slab otpor četnika u odbrani Nevesinja odvratili su pažnju i štaba divizije i štaba 5. crnogorske brigade od Malog i Velikog Veleža. Prilikom napada na Nevesinje, 5. brigada nije, zbog vrletnog i snegom pokrivenog zemljišta, preko Veleža uputila ni jednu jedinicu kako je bilo predviđeno. Nevesinje je bilo zauzeto, a dominantni položaji za njegovo držanje i zatvaranje pravca od Mostara ostali su neposednuti.

Nije poznato da li su se na Veležu u toku povlačenja izvesni četnički delovi zadržali, ili su četnici, pošto su se pribrali, uvideli

³⁰² Osnovni podaci o dejstvima i rezultatima jedinica divizije u borbama za Nevesinje uzeti su iz izveštaja štaba 3. divizije Vrhovnom štabu od 21, 22. i 23. marta. Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 110, 116 i 119.

naš propust i na Velež odmah uputili svoje snage, tek 23. marta posle podne, na Veležu su osmotreni njihovi delovi. Upravo njihova pojava podsetila je štab divizije na taj veliki propust. Naređeno je štabu 5. brigade da se to odmah ispravi. Pokušaj 4. bataljona brigade da iste noći izbije na M. velež i odbaci četnike nije uspeo. Delovi tog bataljona, koji su preko snegom zaledenih vrleti i litica podišli vrhovima Veleža, bili su odbačeni, uz osetne gubitke.

U toku 24. marta na Veležu su već bile prikupljene jake četničke snage, a time je i pravac od Blagaja (Mostara) ostao otkriven. Držanje Veleža i neometano dovlačenje pojačanja iz Mostara pružalo je neprijatelju velike mogućnosti i prednosti. Desni bok i pozadina divizije, takođe, nisu bili dovoljno sigurni. Iako su 18/19. i 20/21. marta dva bataljona italijanskog 26. pešadijskog puka, sa dve baterije, na prelazima preko Ruišta, pretrpela osetne gubitke i u toku borbi za Nevesinje ostala, uglavnom, neaktivna, ipak su te italijanske jedinice predstavljale stalnu opasnost za bok 3. divizije u Nevesinjskom polju. Utoliko pre što su one u svako doba i neometano mogle biti pojačane iz Mostara. Prva dalmatinska brigada, sa tri bataljona na Ruištu, u takvoj situaciji nije bila u stanju da obezbedi bok i pozadinu divizije.³⁰³

Imajući to u vidu, Vrhovni komandant je već 23. marta ukazao štabu 3. divizije na potrebu jačeg zatvaranja tih pravaca, posebno pravca Mostar — Nevesinje. Međutim, zbog prisustva jakih neprijateljskih snaga, na Veležu, u neposrednoj blizini Nevesinja, divizija nije imala dovoljno reaspoloživih snaga za sigurno izvršenje tih zadataka. Posebne teškoće predstavljaо bi pokušaj da se ponovo ovlada Veležom, jer je trebalo angažovati jake snage. S druge strane Nevesinje se nije moglo braniti bez čvrstog držanja Veleža, i bez rizika da se, inače premorene i u dotadašnjim borbama prorene jedinice, izlože ozbiljnim gubicima.

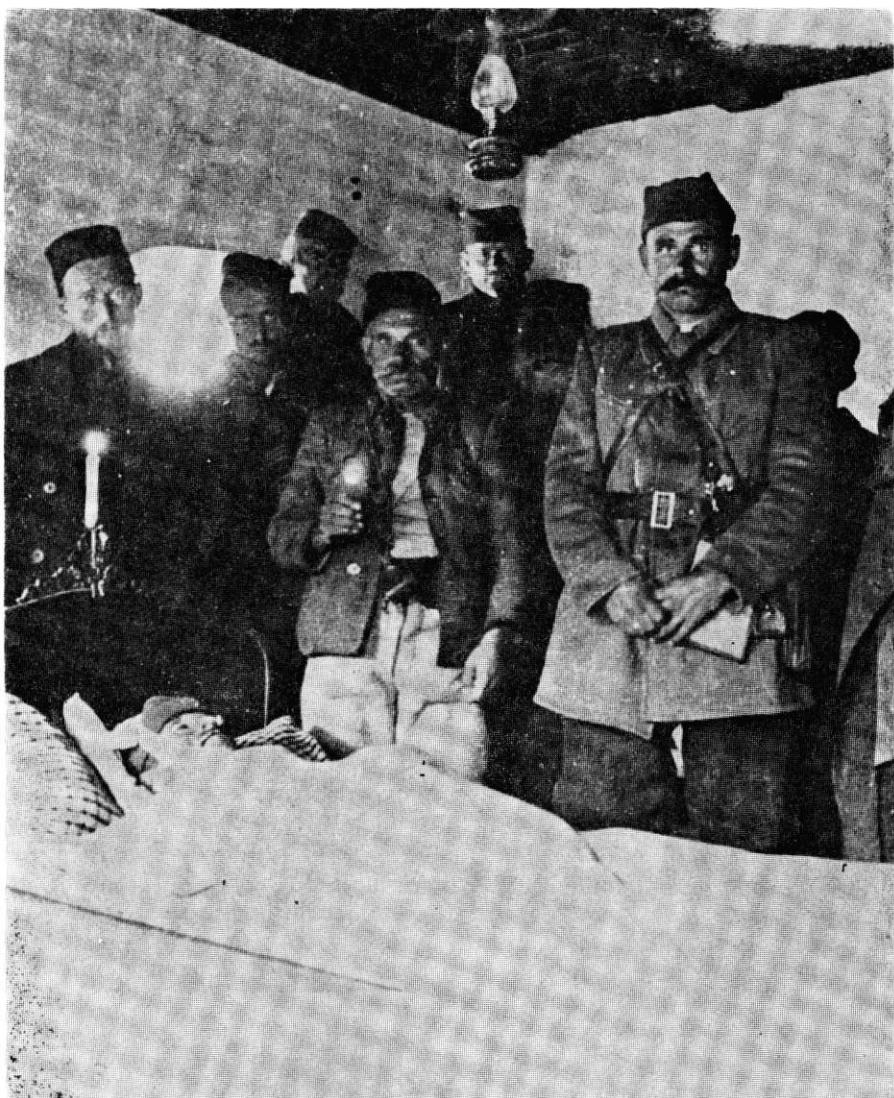
Zbog toga je štab divizije očekivao da na taj prostor stigne 9. dalmatinska divizija, čiji je skori dolazak Vrhovni štab najavio, i da tada, zajedničkim snagama, reši sve te zadatke i obezbedi sigurno držanje nove slobodne teritorije u Nevesinjskom polju.

Gubitak Nevesinja izazvao je veliku zabunu kod Italijana, koji su se osećali ugroženi i u Mostaru. Pošto su na ranija traženja — da nemačke 7. SS i 369. divizija, zajedno sa 6. italijanskim armijskim korpusom, preduzmu koordinirana dejstva u zoni severno od Nevesinja — od Nemaca dobili negativan odgovor, Italijani su počeli prikupljati razbijene četnike u okolini Blagaja. Prikupili su oko 3.500 sa raznih strana i ponovo ih dobro naoružali i pripremili za napad na Nevesinje. Zato su, držanjem Veleža, bili u veoma povoljnoj taktičkoj situaciji. U međuvremenu italijanska avijacija bila je svakodnevno nad Nevesinjskim poljem, mitraljirajući i obasipa-

³⁰³ prva dalmatinska brigada, koja je na tom zadatku ostala do kraja marta, izvršila je u vreme napada na Nevesinje, noću 21/22. marta, jak demonstrativni napad na Prijedorac i odbacila jedan italijanski bataljon na Sljeme. (Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 272).

Inače, sve do kraja meseca, na tom prostoru su se izvodila obostrana aktivna dejstva manjih razmera, radi izviđanja i uznemiravanja.

jući prostoriju malim bombama, od čega su jedinice imale veći broj izbačenih iz stroja, naročito ranjenih. Prilikom jednog takvog mitraljiranja, 25. marta posle podne, kod sela Odžaka teško je ranjen komandant divizije Pero Četković, koji je nekoliko dana posle operacije podlegao ranama.³⁰⁴

Kraj odra poginulog komandanta 3. divizije Pera Četkovića (otac drži sveću, desno je Sava Kováčević)

³⁰⁴ Za komandanta divizije Vrhovni štab postavio je Radovana Vukonovića, dotadašnjeg komandanta 4. proleterske brigade, a za komandanta 4. brigade Vasilija — Vuka Đurovića, dotadašnjeg zamenika komandanta te brigade.

Dvadeset šestog marta jake četničke kolone, pod zaštitom italijanske artiljerije i avijacije, počele su se spuštati jugoistočnim padinama Veleža prema Nevesinju. Njihov napad potpomagali su italijanski tenkovi, koji su, obezbeđeni četnicima, izbili na same serpentine iznad Nevesinja.

S obzirom na to da su i demonstrativni napadi delova 4. i 5. brigade, izvršeni prethodnog dana, pokazali da je neprijatelj dosta jak, i na njegove veoma povoljne taktičko-topografske uslove u kojima se nalazio za preduzimanje napada, štab divizije je doneo odluku da se neprijatelju pruži otpor, ali bez izlaganja jedinica većim gubicima; zatim, da se napusti grad, brigade zadrže na položajima u njegovoj neposrednoj okolini i zatvore pravci eventualnog daljeg neprijateljskog nadiranja kroz Nevesinjsko polje.

Mada je četnicima pružen slabiji otpor, oni su uspeli da tek pred mrak 26. marta uđu u Nevesinje, prdtrpevši osetne gubitke.

U borbama 25. i 26. marta divizija je imala 90 poginulih i ranjenih.³⁰⁵

Istog dana brigade 9. dalmatinske divizije iz rejona Glavatičeva počele su prilaziti Nevesinjskom polju. Vrhovni komandant je naredio da se i ta divizija angažuje na nevesinjskom sektoru, s tim da rukovođenje operacija obe divizije preuzme štab 3. divizije.³⁰⁶

iSa dolaskom 9. divizije bile su znatno pojačane naše snage i stvoreni uslovi za ponovno zauzimanje Nevesinja i uništenje četnika. Deveta divizija je upotrebljena za zatvaranje pravca od Gacka, Stoca i Bileće (4. dalmatinska brigada), pojačanje 1. dalmatinske brigade na Ruištu (5. dalmatinska), a 3. dalmatinska brigada prikljuna je severno od Nevesinja radi učestvovanja u predstojećem napadu.

Na taj način čvrsto su bili obezbeđeni bokovi i pozadina 3. divizije i zatvorene komunikacije koje sa severa, juga i istoka izvode u Nevesinjsko polje. Ostao je samo otvoren pravac Nevesinje — Mostar, koji je neprijatelju i omogućio da zauzme Nevesinje.

Zapovest za ponovan napad na Nevesinje štab 3. divizije je izdao već 27. marta u 19 časova, s tim da počne 28. marta u 22 časa.

Pri organizaciji napada, posebno se vodilo računa o tome kako će se ovladati Veležom i zatvoriti pravac prema Mostaru na Bišini (južne padine Veleža, na drumu Nevesinje — Blagaj — Mostar). Raspoložive snage omogućavale su organizovanje koncentričnog napada na grad, sa izgledima da se neprijatelj, ukoliko se bude uporno branio, potpuno razbije i uništi.

Napad je počeo 28. marta, tačno u 22 časa,³⁰⁷ kratkom artiljerijskom pripremom tek prispele brdske artiljerije.

³⁰⁵ Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 135.

³⁰⁶ Isto, tom II, knj. 8, dok. 212.

³⁰⁷ prilikom uništenja haubica u kanjonu Neretve, od dva brdska topa 75 mm, koji su privremeno bili u sastavu haubičkog diviziona (to su verovatno bili brdski topovi koje je zaplenila 1. dalmatinska brigada u protivudaru kod G. Vakufa), formirana je baterija brdskih topova. Ona je prebačena preko Ne-

Čim su osetili naš jak pritisak sa svih strana, četnici su napustili položaje i odbranu Veleža pre dolaska naših jedinica i rasprštali se u raznim pravcima, većinom prema Blagaju. Na taj način su izbegli uništenje, ostavivši za sobom oko 50 poginulih. Naši gubici bili su minimalni — tri poginula i nekoliko ranjenih.

Nevesinje je 29. marta bilo ponovo u našim rukama.

Ponovno zauzimanje Nevesinja, nije se ni izvelo prema predviđenoj zapovesti, jer su četnici napustili položaje. Napad je predstavljaо logičan nastavak i završetak preduzetih dejstava 3. divizije u njenoj nastupnoj operaciji prema Nevesinju, koja, zbog propuštenе prilike da ovlađa Veležom, nije bila konačno završena.

Porazom četničko-italijanskih snaga u gornjem toku Neretve, kod Kalinovika i Nevesinja završena je bitka na Neretvi. Posle dugih i teških borbi, izdržanih napora, odricanja i za naše uslove osetnih gubitaka, Glavna operativna grupa izašla je na širi manevarski prostor, koji joj je, sem zbrinjavanja ranjenika i bolesnika, obezbedio i pogodne uslove za dejstva u istočnoj Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori.

Stvorena je nova slobodna teritorija, na kojoj se, prema uputstvu Vrhovnog štaba od 23. marta,³⁰⁸ razvio obiman rad na organizaciji narodne vlasti i mobilizaciji novog ljudstva, kao i širok političko-propagandni rad u narodu, koji je dugo bio izložen četničkom uticaju, teroru i njihovoj dominaciji.

7. KRITIČKI OSVRT NA DEJSTVA U BICI NA NERETVI

Mada početak neprijateljskih ofanzivnih dejstava prema slobodnoj teritoriji nije iznenadio Vrhovni štab, jer je o tome početkom januara bilo ozbiljnih nagoveštaja, ipak je za preduzimanje odgovarajućih protivmera bilo potrebno izvesno vreme, kako bi se pitanje odbrane velike slobodne teritorije rešilo u skladu sa ciljevima, razmerama i angažovanim snagama neprijatelja, s jedne, i vlastitim mogućnostima, sa druge strane.

Kada se pokazalo da je neprijatelj angažovao velike snage i sredstva da uništi naše snage i osvoji slobodne teritorije, došlo se do zaključka da se ona ne može braniti odsudno, bez velikog rizika za naše jedinice i za ranjenike. Na osnovu toga, doneta je konačna odluka o načinu njene odbrane i preduzimanju protivofanzive.

Vrhovni štab je i ranije, uporedo sa preduzimanjem mera za učvršćenje i širenje slobodne teritorije u Bosanskoj krajini i Hrvatskoj, razmatrao mogućnosti prenošenja operacija prema jugoistoku, jer su to potrebe daljeg razgaranja ustanka i operativni ciljevi zahtevali, a postignuti vojno-politički uspesi krajem 1942. i omogućavali.

retve i dodeljena 3. diviziji. Stigla je u oslobođeno Nevesinje i prvi put učestvovala u sastavu divizije pri ponovnom, napadu na grad. Zbornik, tom IV, knj. 11, dok. 46, i tom II, knj. 9, dok. 166.
³⁰⁸ Zbornik, tom II, knj. 8, dok. 194.

Stavljanje pod neposrednu komandu 1. i 2. proleterske i 3. udarne divizije i zadaci koje im je Vrhovni štab u jesen 1942. postavio, ukazuje na to da je ta grupa divizija uzimana u obzir kao jezgro grupacije za dejstva prema jugoistoku. Pri tome, konkretizacija te ideje trebalo je da se razrađuje postupno i izvede po etapama, po meri naših mogućnosti i zavisno od opšte situacije koja s proleća 1943 bude vladala na jugoslovenskom ratištu.

Zbog toga je ofanziva neprijatelja na slobodnu teritoriju usred zime došla u najnepovoljnije vreme za jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, u svakom pogledu. Ona je, sem ostalog, ubrzala planirano prenošenje operacija prema jugoistoku, i to u uslovima koji su za nas bili krajnje nepovoljni.

Velika nadmoćnost neprijateljskih snaga, zimski period, veliki broj ranjenika, a kasnije i zbegova, bili su elementi koji su bitno uticali na podelu i angažovanje raspoloživih snaga, kako za obranu slobodne teritorije, tako i za protivofanzivu.

Neprijateljskom ofanzivom bile su zahvaćene i angažovane sve jedinice 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa. Njima je bio poveren težak i složen zadatak da, s osloncem na Malu Kapelu, Plješivicu i Grmeč, elastičnom manevarskom odbranom brane slobodnu teritoriju, izbegavajući odsudno angažovanje. U stvari, od njih se očekivalo da stvore potrebno vreme i prostor za evakuaciju ranjenika i koncentraciju predviđenih divizija za preuzimanje protivofanzive.

Divizije pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, koje je početak ofanzive zatekao na širokoj manevarskoj prostoriji srednje Bosne i Dalmacije, bile su, u datoј situaciji, jedine snage koje je Vrhovni štab mogao grupisati pod relativno povoljnim uslovima.

Za ojačanje te grupe divizija, kao i za zaštitu Centralne bolnice u njenom pokretu sa slobodne teritorije, odredena je 7. banjamska divizija 1. hrvatskog korpusa, koja je bila već angažovana u teškim odbrambenim borbama. U prvoj etapi protivofanzive trebalo je da učestvuje i 9. dalmatinska divizija, ali je njen formiranje tek bilo počelo.

Predviđena koncentraciona prostorija, kao i pravac protivofanzive, nudili su povoljne uslove za dejstva u novonastaloj situaciji. Težište neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju bilo je usmereno sa severozapada prema zapadnoj Bosni (Bihać — Bosanski Petrovac), kuda su nadirale glavne neprijateljske snage, dok sa juga i istoka nije bilo ozbiljnijih pretnji. Pokret prema jugoistoku vodio je preko italijanske okupacione zone, na kojoj su u dolini Rame i Neretve bile stacionirane jedinice italijanske divizije »Murđe«, uglavnom grupisane u trouglu Prozor — Konjic — Mostar. Slamanje otpora na tom prostoru i ovlađivanje odsekom Ivan-sedlo — Konjic, uz uporednu zaštitu bokova, trebalo je da otvorи put Glavnoj operativnoj grupi, sa ranjenicima, u istočnu Hercegovinu.

Zbog toga je, posle zauzimanja G. Vakufa i Prozora, linija Ivan-sedlo — Konjic — Jablanica predstavljala težište dejstava Glavne operativne grupe, a odsek Konjic — Ivan-sedlo vrata za izlaz na širi manevarski prostor. Tek potpuno ovlađivanje i sigurno držanje

tog odseka, uz istovremeno zatvaranje pravca Mostar — Jablanica, moglo je da stvori uslove za uspešan završetak prve etape protivofanzive.

U vezi s tim, za napad i ovlađivanje odsekom Ivan-sedlo — Konjic, gde je bilo težište dejstava, angažovane su 3. i 1. divizija, odnosno oko polovina raspoloživih snaga. Trebalo je da te divizije nastupaju glavnim pravcem protivofanzive, s tim da 1. divizija, po izvršenju osnovnog zadatka, primi ulogu pobočnice prema Sarajevu.

Druga divizija, po zauzimanju neprijateljskih uporišta između Mostara i Jablanice, trebalo je da primi ulogu pobočnice prema Mos-taru, a 7. banijska divizija, po dolasku u rejon G. Vakufa, da zatvari pravce prema Prozoru i, držanjem tog rejona da obezbedi operaciju sa severozapada.

Deveta dalmatinska divizija, dejstvujući prema Širokom Brije-gu, Ljubuškom i Vrgorcu, trebalo je da veže deo italijanskih snaga na tom prostoru i time olakša nadiranje 2. divizije prema odseku Mostar — Jablanica.

Iz izloženog se vidi da se, pri dodeljivanju zadataka jedinicama, moralo strogo računati sa ekonomijom raspoloživih snaga za izvrše-nje predstojeće operacije.

Treba napomenuti da bi eventualno zauzimanje Jajca, Donjeg Vakufa i Bugojna prema ranijem naređenju Vrhovnog štaba, tre-balo da izvrše iz pokreta prema koncentracijskoj prostoriji 1. i 3. divizija — što bi, pored ostalog, i prostorno dublje obezbedilo pred-stojeću operaciju sa severozapada. Međutim, brzi uspesi neprija-telja na slobodnoj teritoriji i naše ograničeno vreme i snage koje su se mogle angažovati, nametnuli su se kao viša sila, tako da se od toga moralo odustati da bi se pokret divizija prema koncentracijskoj prostoriji ubrzao. Za obezbeđenje operacije sa severozapada odre-djen je širi rejon Gornjeg Vakufa, što je docnije imalo svog odraza na dejstva Glavne operativne grupe.

No, bez obzira na ograničene snage, data situacija omogućavala je realnu osnovu za uspešno izvršenje operacije, pod uslovom da se obezbedi tajnost pokreta, ostvari iznenadenje i da prodor bude brz i energičan. Vreme je, prema tome, imalo veliki značaj, jer se pret-postavljalo da će, z obzirom na interes okupatora za komunikaciju Sarajevo — Mostar, neprijatelj brzo reagovati.

U pogledu vremena za koncentraciju divizija, koje su činile jezgro Glavne operativne grupe u predstojećoj operaciji nije bilo posebnih teškoča. Mada su se u vreme donošenja odluke o protiv-ofanzivi nalazile na širokoj prostoriji od Save do Jadranskog mora, te divizije nisu bile zahvaćene neprijateljskom ofanzivom i mogle su se blagovremeno prikupiti na predviđenoj prostoriji. Teškoća je bila u tome što je njihovu koncentraciju i prodor ka Rami i Neretvi tre-balo uskladiti po vremenu i prostoru sa dolaskom 7. banijske divi-zije i transportom Centralne bolnice sa slobodne teritorije. Pri tome se moralo voditi računa i o mogućnosti da neprijatelj deo snaga an-gažovanih prema slobodnoj teritoriji usmeri prema pravcu prodora, kao i o mogućnostima 1. bosrnskog korpusa za brzu intervenciju u

tom slučaju. Iako su pri proceni vremena uzimane u obzir i teškoće, koje se u toku operacije mogu pojaviti, sve eventualnosti i slučajnosti nisu se mogle predvideti. I upravo nepredviđeni splet okolnosti imao je jak uticaj na tok i rezultate operacije.

Zasnovana na iznenadenju i silini udara, operacija je završena uspešno u svojoj početnoj fazi. Treća divizija, najbliža koncentracijskoj prostoriji, uvedena je blagovremeno na pravac glavnog udara, zauzela je Gornji Vakuf, a zatim, u ponovljenom napadu i jako utvrđeni italijanski garnizon Prozor.³⁰⁹ Savlađivanje neprijatelja u Rami, prodor na Neretvu, ulazak u Ostrožac i izbijanje pred Konjic izvršeno je, uglavnom, prema planu i predviđanju štaba divizije.

Iznenadni i jaki udarci delova 1. i 2. divizije na uporišta od Mostara do Ivan-sedla zatekli su neprijatelja nepripremljenog za brze reakcije. Veći deo italijanske divizije »Murđe«, raspoređen na tome prostoru, bio je uništen. Postignuti rezultati predstavljali su povoljnu operativnu osnovu za dalji razvoj ofanzive.

Skromni rezultati operacije »Vajs I«, koja je za Nemce bila završena 17. februara, uz mali doprinos angažovanih italijanskih divizija, verovatno su imali uticaja na sporo reagovanje Nemaca na alarm Italijana po padu Prozora. Nakon toga, oni pripremaju operaciju »Vajs II«, u kojoj je trebalo angažovati četiri nemačke divizije (7. SS, 369, 717. i 718) i deo italijanskih snaga, sa zadatkom uništavljanja naših snaga na preostalom delu slobodne teritorije oko Drvara, Bosanskog Grahova, Glamoča i Livna. Prema operativnoj zapovesti od 12. februara, određene nemačke divizije već su počele da se pripremaju.

Međutim, prodor naših jedinica na Neretvu, koji je pretio da ugrozi komunikaciju Sarajevo — Konjic — Mostar i eksploataciju rudnika boksita u okolini Mostara, pobudio je generala Lintersa, komandujućeg nemačkim snagama, da u planu »Vajs II«, izvrši korekturu i izdvoji 718. posadnu diviziju, predviđenu za dejstva prema Janju i Jezeru, da bi deo njenih snaga uputio prema G. Vakufu, a preostali deo preko Sarajeva prema Konjicu.

Angažovanje samo jedne svoje divizije na tom prostoru ukazuje na to da Nemci nisu pravilno ocenili značaj našeg prodora na Neretvu, jačinu snaga koje u tome učestvuju i mogućnosti koje im se pružaju. Po svemu sudeći, radilo se o pomoći Italijanima u odbacivanju naših jedinica sa toga prostora radi ponovnog uspostavljanja saobraćaja na komunikaciji Sarajevo — Konjic — Mostar i za obezbeđenje nesmetane eksploatacije boksita, za što su bili posebno zainteresovani.

³⁰⁹ Napad na Prozor, detaljno iznet u ovom radu, po svojoj organizaciji i načinu izvođenja, predstavlja tipičan primer taktike naših jedinica u napadu na veća naseljena mesta. Izveden sa polukružne osnove, uz prethodnu izoliciju grada, i ostavljanjem jednog otvorenog pravca radi navodenja neprijatelja "na izvlačenje baš tim pravcem olakšano je ne samo zauzimanje tog jakog uporišta nego i uništenje najvećeg dela neprijateljskog garnizona. Radu štaba divizije i štabova brigada, kao i izvođenju napada od strane jedinica, ne bi se mogla staviti ni jedna ozbiljnija primedba.

Međutim, i Italijani su, u očekivanju jačeg angažovanja Nemaca na Neretvi, reagovali takođe sporo i, uglavnom, defanzivno. Smatrajući da se naše glavne snage orijentisu prema Mostaru, uporedo sa traženjem jače intervencije Nemaca, oni prikupljaju i pripremaju jake grupacije četnika, kojima, uz izvesna pojačanja u ljudstvu i naoružanju, namenjuju glavnu ulogu u planiranim dejstvima, na pravcu izvornog dela Neretve i od Mostara. Svoje glavne snage oni su predviđali za neposrednu odbranu rejona Mostara i priobalnog pojasa, kome je pridavan poseban značaj u daljem toku vođenja rata.

Zbog toga se može smatrati da do tada angažovane neprijateljske snage na Neretvi nisu, u dатој situaciji, predstavljale ozbiljnu smetnju za dalji razvoj protivofanzive, pod uslovom da je zauzeće Konjica usledilo u prvom ili drugom napadu, i da su u to vreme ešeloni teških ranjenika bili prikupljeni u prozorskoj kotlini, kako se predviđalo.³¹⁰ Međutim, nije bilo ostvareno ni jedno ni drugo.

Neuspesi na odseku Konjic — Ivan-sedlo i nepredviđene okolnosti i dileme u traženju najpovoljnijeg rešenja za ranjenike i bolesnike, naročito teške ranjenike na nosilima, koji su sporo pristizali, uz progresivno pogoršanje situacije na pravcu G. Vakuf — Prozor, osnovni su faktori koji su presudno uticali na dalja dejstva Glavne operativne grupe na Neretvi. Ona je odjednom bila lišena svih prednosti ostvarenog operativnog iznenadenja i prodora na Neretu. Izgubljeno vreme imalo je, u dатој situaciji, veliki značaj i prinudilo Glavnu operativnu grupu da se, radi obezbeđenja ranjenika, duže izloži pritisku neprijatelja, a zatim da sa pojačanim neprijateljskim snagama, primi i vodi bitku u okruženju i za izlaz iz okruženja.

Okolnosti pod kojima je došlo do neuspeha na odseku Ivan-sedlo — Konjic, dosta su složene, pa ih je potrebno posebno razmotriti.

Uspešan nalet naših jedinica na širokom frontu od Mostara do Ivan-sedla obezbedio je osnovne uslove da se zauzme Konjic, krajnji cilj prve etape protivofanzive. Ivan-sedlo je bilo u našim rukama, Jablanica blokirana i pred padom, a prema Konjicu već su obema obala Neretve bile usmerene 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada, predviđene da napadnu Konjic. I baš na toj tački — za Glavnu operativnu grupu presudnoj, a za neprijatelja vrlo osetljivoj — naša protivofanziva je ispoljila prve znake malaksavanja i počela da se gasi. I to, po mom mišljenju, ne samo zbog prvog neuspešnog napada na Konjic i propusta na Ivan-sedlu nego i zbog sticaja nepredviđenih okolnosti i reakcija neprijatelja, koje su, mada prilično zadočnele i u odnosu na mogućnosti polovične, pogoršale situaciju Glavne operativne grupe na celom tom prostoru.

Treba posebno istaći da na pravcu napada Konjic — Ivan-sedlo nisu krenule jednovremeno ni svim snagama 1. proleterska i 3. divizija. Upravo, pred rešavanje ključnog problema protivofanzive došla je do izražaja prepregnutost zadataka svih jedinica Glavne

³¹⁰ Ešeloni teških ranjenika na nosilima sa pravca Livno — Duvno trebalo je, po planu, da stignu u rejon Prozora do 28. februara, međutim, stigli su kasnije. Edicija »Neretva«, Gojko Nikolić, »Ranjenici na Neretvi«, str. 344.

operativne grupe. Male raspoložive snage, opšte pogoršanje situacije kod 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa nametnuli su potrebu da se osetljivi pravac Bugojno — G. Vakuf, do dolaska 7. banijske divizije, drži delom snaga 1. proleterske divizije.

Jedinice 7. divizije, kasno smenjene od delova 1. bosanskog korpusa, nisu blagovremeno stigle na tu prostoriju. Zbog toga je štab 1. divizije prema odseku napada Bradina — Ivan-sedlo, 15. februara, mogao uputiti samo 1. proletersku brigadu. Štab divizije, sa 3. sandžačkom brigadom, krenuo je na taj odsek tek 19. februara.

Zbog opšte iscrpljenosti pristiglih brigada 7. divizije i verovatnoće pojačanog pritiska 5. ustaškog zdruga prema G. Vakufu, u tom rejonu zadržana je 3. krajiška brigada 1. divizije, a u ulozi rezerve Vrhovnog štaba, u rejonu Prozora i 1. dalmatinska brigada 3. divizije. Dalji razvoj situacije uslovio je da te dve brigade tu ostanu do kraja, zaključno sa izvršenjem protivudara. Na taj način 1. i 3. divizija krenule su na izvršenje ključnog zadatka operacije znatno oslabljene.

U međuvremenu, 1. proleterska brigada, koja je u toku borbi 17. i 18. februara ovladala celom prostorijom duž željezničke pruge od Podorašca i Brđana do Raštelice i Ivan-sedla, najvažnijom taktičko-topografskom tačkom na pravcu Sarajevo — Konjic, preduzela je, noću 19/20. februara, samoinicijativno, sa dva bataljona napad na Konjic. Taj napad, pored toga što se završio neuspešno, imao je, u daljem razvoju situacije za posledicu gubitak Ivan-sedla i prodor dela grupe »Anaker« u Konjic. Tako se spasio relativno slab italijansko-četnički garnizon, a grad ostao nezauzet, i pored upornih naših nastojanja.

Ivan-sedlo je od tada, i pored pokušaja da se povrati, ostalo čvrsto u nemačkim rukama. Napor 1. divizije bili su od tada usmereni na vezivanje i zadržavanje glavnine grupe »Anaker« u njenim pokušajima da se probije u Konjic.

Napad 1. proleterske brigade na Konjic ocenjen je u našoj posleratnoj literaturi, pretežno, kao primer nekorisne inicijative i slabo organizovanog sadejstva između 1. proleterske i 5. crnogorske brigade, što je i tačno.

Raspoloživa dokumentacija ukazuje na to da je štab 1. divizije jasno postavio, a štab 1. brigade potpuno shvatio svoj osnovni zadatak, kao i to da je bio dobro upoznat sa zadacima svih divizija Glavne operativne grupe. Nikakvih nejasnoća u tom pogledu nije bilo. Čak i u zapovesti za izvršenje napada na Konjic, štab brigade određuje u tom smislu raspored svojih jedinica po zauzimanju grada i, pored ostalog, kaže: »Jedinice će zauzeti novi raspored hitno, da bi se predupredilo eventualno nadiranje neprijatelja od Sarajeva, što je naš osnovni zadatak.«³¹¹

Pobude kojima se štab 1. brigade rukovodio pri preuzimanju samoinicijativnog napada na Konjic takođe je reljefno izneo sam štab te brigade u svom izveštaju štaba 1. divizije. U njemu se, između

³¹¹ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 106.

ostalog, kaže: »Operativni zadatak u to vreme bio je postavljanje fronta prema Tarčinu (naše glavnine), sa glavnim uporištem na Ivan-sedlu, i čišćenje terena prema Konjicu (naše jedinice u obezbedenju). Kako neprijatelj sa pravca Sarajeva nije pokazao nikakve aktivnosti, ohrabreni uspesima naših jedinica na sektoru Prozor — Jablanica, pod utiskom obaveštenja o demoralizaciji Italijana u Konjicu, budući u stalnom kontaktu sa milicijom u Konjicu, zahvaćeni opštim raspoloženjem naših jedinica, riješili smo, u momentu kada smo primili obaveštenje da Italijani evakuišu materijal iz Konjica prema Nevesinju, da napadnemo Konjic«.³¹²

Iz iznetog se dolazi do zaključka da je štab brigade procenio da će sa raspoloživim snagama biti u stanju da odgovori svom osnovnom zadatku i da u međuvremenu zauzme Konjic. U svojoj proceni se prevario, uglavnom zbog toga što nije uzeo u obzir opštu situaciju, zadatke svih naših "jedinica na tom prostoru i eventualnosti sa kojima je morao računati.

Da je prilikom toga napada imao na umu da i rizik svede na najmanju mogućnost i da je sa glavnim snagama čvrsto ostao na Ivan-sedlu, nije isključeno da bi, vraćanjem angažovanih bataljona nakon neuspelog napada na Konjic i nešto kasnijim angažovanjem 3. sandžačke brigade prema Ivan-sedlu, obezbedio njegovu odbranu i čvrsto držanje za vreme napada 3. divizije na Konjic, što bi bitno izmenilo situaciju na celom odseku. Sam neuspeh pri napadu na Konjic, u tom slučaju, ne bi imao većeg uticaja na dalja dejstva Glavne operativne grupe.

Inače, preduzimanje inicijative, samo po sebi, bilo je široko razvijeno u našim jedinicama, pa se u tom smislu štabu 1. proleterske brigade ne mogu staviti ozbiljniji prigovori. I sam štab 1. divizije, koji nije bio obavešten o nameri štaba brigade da napadne Konjic, ali je o tome nešto saznao, hitno je intervenisao i 20. februara u 1,30 časova svojim naređenjem ukazao štabu brigade na potrebu bezuslovnog zatvaranja pravca Sarajevo — Ivan-sedlo; ipak, tu inicijativu nije isključio, uz sledeću napomenu: »... Ali, ukoliko se pojedinsti ovog naredenja kose sa objektivnim okolnostima, inicijativno raditi, imajući u vidu opšte vostavljenе stvari kako je gore navedeno«.³¹³ (Podvukao autor).

Sto se tiče sadejstva između štabova 1. i 3. divizije, ono uopšte nije bilo organizованo, pa, prirodno, ni između njihovih dveju brigada u rejonu Konjica. Osvajanje i držanje odseka Ivan-sedlo — Konjic moglo se uspešno izvršiti samo zajedničkim snagama. Štabovi divizija imali su mogućnost i vremena da pitanje saradnje i sadejstva svojih jedinica na tom prostoru podrobниje sagledaju i utanače. U toj situaciji, 1. divizija je imala na odseku Ivan-sedlo — Konjic samo jednu brigadu. Treća divizija, koja je po zauzeću Prozora planirala napad na Konjic sa dve brigade s leve i desne obale Neretve, izbila je sia 5. brigadom, 18. februara, u rejon Ostrošca, koji su Ita-

³¹² Izveštaj štaba 1. proleterske brigade štabu 1. divizije o borbama od 15. februara do 1. aprila 1943. — Zbornik, knj. 12, dok. 27.

³¹³ Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 113.

lijeni napustili. Tu povoljnu okolnost trebalo je iskoristiti i glavninu brigade prikupiti što bliže Konjicu i povezati je sa 1. proleterskom brigadom, ostavljajući u rejonu Ostrošca, po potrebi, samo jedan bataljon do likvidacije Rame, koja je nepredviđeno nešto zakasnila. Čvrstim povezivanjem 1. i 5. brigade i njihovom tesnom saradnjom do dolaska 3. sandžačke brigade 1. divizije na taj prostor i prebacivanja 10. hercegovačke brigade na levu obalu Neretve, Ivan-sedlo bi bilo sigurnije obezbeđeno, a napad 3. divizije na Konjic izведен pod mnogo povoljnijim uslovima.

Međutim, ni jedan štab divizije nije u tom pogledu ništa preduzeo. Treba napomenuti da je štab 3. divizije, koji se momentano nalazio bliže tom odseku, imao više uslova da, u dogovoru sa štabom 1. divizije, organizuje i obezbedi sadejstvo.

Kada ta saradnja nije bila obezbeđena na nivou štabova divizija i brigada, onda se o sadejstvu 1. proleterske i dva isturena bataljona 5. brigade u rejonu Konjica jedva može govoriti. Ukoliko je u tom pogledu nešto na terenu i bilo dogovorenog, ništa nije bilo precizirano i od štaba 5. brigade odobreno. Posledica toga bila je da ta dva bataljona 5. brigade u napadu na Konjic nisu učestvovala, iako su za to postojali objektivni uslovi.

Prvi napad 3. divizije na Konjic takođe je planiran i izведен bez dubljeg poznavanja situacije, uz potpuno potcenjivanje neprijatelja. Za razliku od Prozora, štab nije imao skoro nikakvih podataka o jačini garnizona i stepenu utvrđenja grada, niti se za to posebno interesovao. Računalo se sa slabim italijansko-četničkim garnizonom, što je bilo i tačno dok se nije probio deo grupe »Anaker« u Konjic, i dok nisu maišle četničke grupacije levom obalom Neretve. Pretpostavljaljalo se s^oro kao sigurno da će, s obzirom na demoralizaciju koja je bila zavatila Italijane, grad biti zauzet bez većih napora i uz male gubitke. Obaveštajna služba divizije nije preduzela ništa da preko aktivista na terenu pribavi obaveštajne podatke sa pravca prema Nevesinju, oslanjajući se samo na ranije podatke o broju i jačini četnilka na levoj obali Neretve, pa je nailazak četničke grupacije iz Crne Gore bio pun iznenadenja.

Koristeći se oskudnim podacima za procenu situacije, i sama zapovest štaba divizije za napad na Konjic, izdata 20. februara uveče, bila je kratka i dosta neodređena. Pretpostavljajući da će se sve odvijati po planu, zapoveštuje bio određen početak napada za 22. februar u 21 čas, obema obalama Neretve. Desnoj koloni, 10. hercegovačke brigade, bilo je ukazano samo na potrebu zaštite boka od eventualnog napada četnika iz rejona s. Boraca. Obaveštavajući štab 1. divizije o preduzimanju napada, štab 3. divizije ostao je u Ostrošcu, očekujući skoro sa sigurnošću zauzimanje Konjica, iako je bio upoznat sa neuspelim napadom 1. proleterske brigade prethodne noći.

Nema sumnje da je u takvoj pripremi i organizaciji napada štaba 3. divizije bilo dosta samouverenosti, potcenjivanja neprijatelja, ponesenosti do tada postignutim uspesima, pa i ambicije da se sve posvršava sopstvenim snagama. Pri takvom gledanju i shvatanju zadatka, moralno je biti potcenjeno i pitanje sadejstva.

Tek izbijanje neprijatelja na Ivan-sedlo i borbe koje je u toku 22. februara vodila 1. divizija na pravcu Podorašac — Bradina ukazali su na ozbiljnost situacije. Napad 3. divizije na Konjic bio je odložen za 23. februar. Oba štaba divizije preduzela su zajedničke mere kako bi povratili Ivan-sedlo, ali je već bilo kasno. Ivan-sedlo nije povraćeno, a deo grupe »Anaker« probio se u Konjic

Može se sa dosta verovatnoće prepostaviti da bi, da se 22. februara delovi grupe »Anaker« nisu probili, Konjic bio zauzet u prvom ili drugom napadu. Posebno je pitanje, međutim, da li bi se zauzeti Konjic mogao zadržati toliko vremena koliko je to, u dатој situaciji, bilo potrebno.

U uslovima pogoršane situacije kod G. Vakufa, pritiska sa Ivan-sedla i pojave četničke grupacije južno od Konjica, vreme bi svakako bilo jako ograničeno čak i da su svi ranjenici bili prikupljeni u rejonu Prozora. Sačekivanje transporta ranjenika, i pod uslovom obezbeđenja željezničke kompozicije na relaciji Rama — Konjic³¹⁴, zahtevalo bi duže vreme, naročito zbog dejstva avijacije. U uslovima ograničenog vremena, transpotranjenika i njihovo grupisanje u rejonu Konjica, pod neprijateljskim pritiskom na oba boka i pod dejstvom avijacije, bio bi veoma otežan i riskantan.

Sigurno je to da bi i za privremeno držanje Konjica bilo potrebno angažovati znatno jače snage i rasčistiti situaciju na Ivan-sedlu i južno od Konjica, a raspoloživih snaga za to Vrhovni štab nije imao.

Kada ni drugi napad na Konjic nije uspeo, bilo je jasno da se situacija na prostoru Konjica za nas ozbiljno pogoršala i da dalji napor u tom smislu nisu celishodni, jer bi, pored ostalog, značili i gubitak vremena. Insistiranje štaba 3. divizije da se napad još jednom ponovi proizlazilo je iz nepoznavanja situacije i uverenja da će delimični uspesi bataljona 4. proleterske brigade omogućiti da se i ta prepreka uspešno savlada.

Obaveštajna služba naših štabova na svim nivoima nije bila u stanju da, u izmenjenim uslovima, pruži komandovanju potrebne podatke za sigurnu procenu situacije. Bolje poznavanje opšte situacije sigurno bi pomoglo da se, posle prvih neuspelih napada na Konjic, brže uoči njegov značaj u izmenjenoj situaciji i suvišnost napora da se on po svaku cenu zauzme. To bi se, svakako, odrazило i na pravovremeno traženje odgovarajućih rešenja i preduzimanje adekvatnih mera.

U pogledu organizacije i izvođenja napada 3. divizije na Konjic, ne bi se moglo staviti ozbiljnije primedbe. Sve jedinice i njihovi štabovi, koji su u tim napadima učestvovali, uložili su maksimum napora i izložili se osetnim gubicima. Konjic, za razliku od Prozora, nije bio odsečen i izolovan. Zbog pritiska neprijatelja sa severa i juga, on je, u stvari, predstavljao utvrđeni rejon u sklopu neprijateljskog borbenog poretka, pa se moralo frontalno napadati na desnoj

³¹⁴ Za transport ranjenika od Rame do Konjica uzimanu je u obzir i mogućnost korišćenja željezničke kompozicije, ukoliko bi u Konjicu bili zaplenjeni lokomotiva i vagoni.

i na levoj obali Neretve, što nije odgovaralo našoj borbenoj praksi i raspoloživim snagama i sredstvima.

Jedino što bi se moglo ^rimetiti jeste da se štab 3. divizije, u toku tih napada, nikako nije mirio sa činjenicom o nailasku jakih četničkih snaga od Nevesinja, pa je izveštaje 10. brigade o tome primao sa rezervom, smatrajući da se radi o četničkim grupama iz rejona Boraca. Zato je tako izveštavao i Vrhovni štab. Zato je, u vreme ponovljenih napada na Konjic 10. brigadi izdavao nerealna naređenja u pogledu angažovanja dela njenih jedinica prema Konjicu, i to u vreme kada se ona, zalažeći se do maksimuma, teško nosila sa nadmoćnim neprijateljskim snagama.

Dejstva 3. divizije u drugoj fazi bitke na Neretvi i za izlaz iz okruženja interesantna su po načinu izvođenja i po rezultatima. Da bi se jasnije sagledala njena uloga i kritički ocenila njena dejstva rezimiraćemo situaciju Glavne operativne grupe u vreme prekida borbi na odseku Konjic — Ivan-sedlo.

Poslednji napadi naših jedinica na tom odseku i pojačani pritisak neprijatelja na najopasnijem pravcu za nas (Gornji Vakuf — Prozor) padaju skoro u isto vreme. Premda je neprijateljevo nadiranje na tom pravcu bilo zaustavljeno, ipak su njegovi uspesi, ostvareni do 24. februara, neposredno ugrozili prozorsku kotlinu, na kojoj se nalazila centralna bolnica. Orientisanje nemačke 717. divizije na taj pravac usledilo je već 25. februara, ali Vrhovni štab o tome, sve do protivudara svojim snagama na tom pravcu, nije imao nikakvih podataka.

Jaka četnička grupacija, nadirući levom obalom Neretve, postepeno je potiskivala 10. hercegovačku brigadu. U rejonu Mostara već su bile prikupljene četničko-italijanske formacije radi predviđenog nastupanja prema Jaiblanici.

Ranjenički ešeloni još nisu bili prikupljeni u prozorskoj kotlini, a deo teških ranjenika (na nosilima) još se nalazio u rejonu Duvna.

Po planu »Vajs II«, 25. februara otpočeli su nemački napadi na oslobođenu teritoriju Drvara, Glamoča i Livna. Mogućnost njihovog brzog prodora i ugrožavanja Glavne operativne grupe i sa zapada bila je sve veća. Operativno okruženje na inače skučenom manevarskom prostoru izgledalo je neizbežno. Sledeći potezi neprijatelja mogli su biti preduzimanje opštег napada na svim pravcima, radi taktičkog stezanja i uništenja naših snaga i ranjenika u okuci Neretve. Za izvršenje proboga bilo je potrebno razbiti neprijatelja na najopasnijem pravcu, i time stvoriti uslove (vreme i prostor) za izlazak iz okruženja.

U vezi s tim, Vrhovni štab je odmah posle obustavljanja napada na Konjic, otpočeo postepeno primicati jedinice bliže centru, kako bi, zavisno od razvoja situacije, obezbedio njihovu brzu i efikasniju upotrebu. Već 27. februara preuzeo je napadna dejstva, koja su imala za cilj taktičko stezanje naših jedinica u okuci Neretve.

Odluka Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba od 28. februara o izvršenju protivudara i razbijanju neprijateljske grupacije na pravcu Prozor — G. Vakuf — Bugojno d forsiranju Neretve kod Jablanice

sastavni je deo opšte operativne koncepcije za izvršenje proboga i izlaz iz okruženja na najslabijem delu obruča, prema četničkim snagama na levoj obali Neretve.

Radi izvršenja te odluke, Vrhovni komandant ie izdao odgovarajuća naređenja za grupisanje predviđenih snaga u rejonu Prozora. Za zatvaranje i odbranu oravca Konjic — Rama ostavljena je samo 3. divizija (bez jedne brigade);, a za zatvaranje pravca od Jablanice 2. dalmatinska brigada 2. divizije. Sve ostale snage bile su predviđene za izvršenje protivudara prema G. Vakufu.

Iz takvog grupisanja i angažovanja raspoloživih snaga jasno se ispoljava ideja manevra: razbiti najopasniju neprijateljsku grupaciju (čija se jačina cenila na oko 3.200 ljudi) i odbaciti je što dalje prema severu, kako bi se obezbedilo vreme i prostor za preorijentaciju snaga i izvršenje proboga na Neretvi.

Sa malim snagama i u skučenom manevarskom prostoru operacija se nije mogla izvesti bei. rizika, inače karakterističnog za dejstva po unutrašnjim pravcima. Rižik na pravcu Konjic — Rama — Prozor je, po do tada angažovanim neprijateljskim snagama i postignutim rezultatima, predstavlja manju opasnost. Izvestan rizik postojao je i na pravcu Mostar — Jablanica, ali Vrhovnom štabu nije izbegla iz vida okolnost da četničko-italijanska grupacija iz rejona Mostara ne žuri prema okuci Neretve.

Iz toga proizilazi i uloga koja je u sklopu opštih dejstava bila namenjena 3. diviziji.

Oceneći dobijeni zadatak, štab divizije je zaključio da zatvaranje i odbranu pravca Konjic — Rama — Prozor može izvesti jedino manevarskom odbranom, kombinovanom sa aktivnim dejstvima. Kratkoča pravca i mogućnost da neprijatelj usmeri težište napada padinama Bitovnje prema Prozoru, što bi značilo u bok i pozadinu naših glavnih snaga i Centralne bolnice u prozorskoj kotlini, nalagali su, prema oceni štaba divizije, krajnje opreznu upotrebu raspoloživih snaga dok se ne ispolji težište neprijateljskog napada. Poučen iskuštvom iz odbrambenih borbi oko Jajca, štab divizije je odlučio da pravac preko Bitovnje i pravac u zahvatu desne obale Neretve, prema Ostrošcu, zatvoriti sa po jednom brigadom. Prva dalmatinska brigada, čiji je povratak u sastav divizije od strane Vrhovnog štaba bio nagovešten, ali zbog pogoršanja situacije kod G. Vakufa stalno odlagan, trebalo je da primi ulogu rezerve za dejstvo bilo prema jednom, bilo prema drugom pravcu. U stvari, trebalo te obezbediti slobodu manevra, zavisno od razvoja situacije, pri čemu štab divizije nije isključivao i gubitak prostora. To iz razloga ako bi neprijatelj u slučaju da usmeri glavni udar prema Ostrošcu i Rami, uspeo da postigne značajnije uspehe. Dejstvo 10. brigade sa padinama Bitovnje u njegov desni bok u svakom slučaju bi ukočilo njegovo nadiranje i stvorilo potrebno vreme do dolaska i uvođenja u borbu 1. dalmatinske brigade.

Ta odluka je realizovana navedenom zapoveštu štaba divizije od 1. marta. Njom su bila regulirana osnovna pitanja dejstva obeju brigada, zasnovana na najširoj aktivnosti, sa težnjom da se neprijatelju

suprotstave odlučnim udarima u bokove, kada se za to ukažu povoljne mogućnosti.

Kada je 718. divizija 2. marta otpočela napad, 10. brigada, koja je po svom prelasku na desnu obalu Neretve bila prikupljena na prostoriji Rama — Ustirama, hitno je upućena u rejon Solakove Kule. Prva dalmatinska brigada ostala je, prema odluci Vrhovnog štaba, u sastavu snaga za izvršenje protivudara prema G. Vakufu, tako da je divizija morala rešavati dobijeni zadatak samo sa dve raspoložive brigade.

Nadiranje 718. divizije bilo je u toku 2. i 3. marta vrlo oprezno; svodilo se, uglavnom, na borbeno izviđanje i postepeno potiskivanje 5. brigade prema Ostrošcu. Sigurnih elemenata za određivanje težišta neprijateljskog napada još nije bilo.

Smatrajući da će neprijatelj verovatno jačim snagama pokušati da prodre do Ostrošca, štab divizije 3. marta u 22,30 časova, naređuje brigadama: »U koliko bi neprijatelj noćas izbio do Ostrošca, trebamo ga napasti, naneti mu što više gubitaka i proterati ga. Radi toga štabovi 5. i 10. brigade trebaju u tom slučaju ojačati svoje bataljone oko Ostrošca većim delom svojih rezervi, duž kosa zapadno i istočno od Neretvice neprijatelja napasti u bokove. Napad izvršiti u zoru. Dakle raditi u duhu naše zapovesti op. br. 31 od 1. ov. m. Što drskije, koristeći što bolje zemljiste, te da se neprijatelj sigurno potuče. U koliko bi se neprijatelj zadržao oko Lisičića, bilo bi prerano noćas upućivati jedinice i zamarati. Hitno nas izveštavati o situaciji«.³¹⁵

Iako je neprijatelj u toku noći 3/4. marta ostao neaktivan, citirano naređenje ukazuje na to kako je štab divizije zamišljaо i previdao dejstva divizije za izvršenje dobivenog zadatka.

Tek 4. marta, u vreme najžešćih borbi naših jedinica u protivudaru kod G. Vakufa, 718. divizija ispoljila je težište napada. Ona je napala na položaje 5. brigade, a na pravcu Ivan-sedlo — Bitovnja ostala neaktivna. Pod jakim pritiskom i dejstvom avijacije 5. brigada je bila prisiljena na povlačenje. Polazeći od procene da se divizija u toku dana ne može suprotstaviti neprijatelju, čak i ako bi angažovala obe brigade, štab divizije je doneo odluku da 5. brigadu u toku noći 4/5. izvuče iz dodira sa neprijateljem i prebaci na desnu obalu Neretvice, s tim da, iste noći, sa tri bataljona 10. brigade izvrši protivnapad u desni bok neprijatelja. Međutim, pristiglo naređenje Vrhovnog štaba u 17,30 časova — da se glavnina divizije grupiše na pravcu Ostrošca, isključilo je preduzimanje tog protivnapada.

Izvršavajući naređenje Vrhovnog štaba rokiranjem glavnine 10. brigade na pravac prema Ostrošcu, štab divizije je vodio računa da se time ne isključi mogućnost njenog angažovanja u izvršenju protivnapada, u vreme kada za to bude povoljna situacija. Stab divizije je ostao i dalje na stanovištu da grupisanje najvećeg dela raspoloživih snaga prema Ostrožcu odgovara momentalnoj situaciji, ali da te snage s obzirom na neprijateljsku nadmoćnost, ne mogu za duže

²⁸² Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 170 i 174.

vreme spričiti nadiranje neprijatelja. Izvršenje naređenja Vrhovnog štaba da se po svaku cenu spriči dalje nadiranje neprijatelja prema Rami moglo se ostvariti prema oceni štaba divizije, samo protivnapadom u njegov desni bok, kada on pokuša da pređe Neretvicu. Međutim, po ulasku u Ostrožac, on se zadržao na levoj obali Neretvice i u toku 5. marta, sem dejstva avijacijom, nije ispoljio veću aktivnost.

U međuvremenu, od 3. do 5. marta, na težištu bitke (G. Vakuf — Bugojno) razvijao se protivudar naših glavnih snaga. Osnovna konцепција (dvostruki obuhvatili manevr, uz uporedno frontalno dejstvo, zatvaranje klešta severno od Gornjeg Vakufa, razbijanje i uništenje neprijateljske grupacije jačine oko 3.200 ljudi, sa kojom se računalo, prema tada raspoloživim podacima) — bila je realna i odgovarala je jačini i mogućnostima naših jedinica. Međutim, angažovanje nemačke 717. divizije na tom pravcu bitno je izmenilo odnos snaga u korist neprijatelja, što se svakako moralno odraziti na tok dejstava i postignute rezultate.

Sem nedovoljne obaveštenosti o jačini neprijateljske grupacije Vrhovni štab je, u toku pripreme protivudara, bio u dilemi na koji način će najbolje rešiti teško pitanje ranjenika.³¹⁶ Pored toga, za izvršenje protivudara nije bilo na raspolaganju ni malo svežih i odmornih snaga. Veći deo predviđenih snaga već je bio angažovan u borbama na tom pravcu. Tek poslednje intervencije delova 2. divizije obezbedile su stabilizaciju odbrambenog fronta i polazne položaje za napad. Prva divizija, koja je kao desna kolona imala da буде osnovni nosilac obuhvatnog manevra prema levom boku neprijatelja, tek je 1. marta posle podne, usiljenim maršem, krenula prema prostoriji severoistočno od Prozora, na koju je stigla 2. marta pred mrak. Zbog toga je uspostavljanje veze sa 1. dalmatinskom brigadom, koja je ulazila u njen sastav, i obrazovanje borbenog poretka prema odseku napada izvršeno sa zadocnjnjem. Jedinice srednje i leve kolone bile su u borbenom dodiru sa neprijateljem, pa je njihovo grupisanje prema pravcima i ciljevima napada trebalo izvršiti pomeranjem po frontu, što je kod leve kolone, zbog razvučenosti jedinica, takođe izvršeno sa zakašnjnjem. Sve je to prouzrokovalo da protivudar, predviđen za 3. mart u 15 časova, nije počeo jednovremeno.

U određeno vreme u napad su krenuli samo srednje i levo krilo desne kolone (1. dalmatinska brigada). Njihov napad na centar neprijateljskog poretka, na kojem je on imao najjače snage, naišao je na jak otpor. Levu kolonu, koja je nešto docnije krenula u napad, neprijatelj je u početku usporio, a zatim i zadržao.

Na pravcu desne kolone, kod 1. proleterske i 3. sandžačke brigade, osim zadocnjnja, pojavile su se i nepredviđene okolnosti, koje su znatno uticale na dalji tok protivudara i imale određenog odraza i na krajnje rezultate.

³¹⁶ Ne samo u toku priprema već i u toku izvođenja protivudara, razmatrane su razne mogućnosti, donošene odluke i izdavana naređenja za dekoncentraciju dela Centralne bolnice, ali je sve kritičnija opšta situacija, naročito kod 1. bosanskog korpusa, isključivala te odluke, jednu za drugom.

Na desnoj obali Vrbasa, sudeći po neometanom prođoru četiri bataljona 1. proleterske brigade, u toku noći 3/4. marta, duboko prema boku i pozadini neprijateljskog borbenog poretku, neprijatelj nije imao jačih snaga. Iste noći, i čelni bataljon 3. sandžačke brigade naišao je samo na slabije neprijateljske snage, odbacio ih i u zoru izbio u neposrednu blizinu G. Vakufa. Međutim, ti delimični uspesi, iz ranije navedenih razloga, nisu iskorisćeni, pa je neprijatelj iste noći popunio praznine u svom borbenom poretku i, u toku 4. marta, zadržao i prekinuo vezu štaba 1. brigade i jednog njenog bataljona sa glavninom njenih snaga, koje je istog dana odbacio i time zaštitio ugroženi levi bok i pozadinu.

Stabilizacijom odbrambenog poretku na desnoj obali Vrbasa, neprijatelj je znatno otežao napad srednje kolone. Napadajući centralni, najjače posednuti odsek odbrane, ona je bila prisiljena 4. marta da postepeno lomi žilavu odbranu, zbog čega je tek pred kraj dana uspela da podigne G. Vakuf. Levo krilo desne kolone (1. dalmatinska brigada), koja je do zore 4. marta ovladala Crnim vrhom i produžila nadiranje, po zadatku je zadržana na prostoriji Karumustafić.

Na taj način, rezultati postignuti do kraja dana 4. marta sveli su se na postepeno potiskivanje neprijatelja pred levim krilom desne i na napadnom odseku srednje kolone, dok je napad na pravcu leve kolone i dalje bio zadržan.

Uslovi za uspešan razvoj protivudara stvoreni su tek predveče 4. marta, kada je štab 1. divizije uspeo da poveže i objedini dejstva svoje 1. i 3. brigade i da, u toku noći, ponovo ovlađa položajima na levom boku i u pozadini neprijatelja, a sa 3. brigadom da neposredno ugrozi G. Vakuf sa severoistoka. Zbog tih uspeha i zauzimanja Strmice (tt. 785) (ključnog položaja za odbranu G. Vakufa sa juga), 5. marta, od strane srednje kolone, neprijatelj se osetio ozbiljno ugroženim na celom prostoru i tako doneo odluku o blagovremenom izvlačenju iz borbe i zauzimanju nove linije odbrane u rejonu Bugojna. Takva odluka omogućila mu je, uz snažnu podršku avijacije i obezbeđenje jakim zaštitnicima da ponovo odbaci naše delove na svom levom boku i izvrši relativno uredno povlačenje snaga i posebanje novih odbrambenih položaja, koje je bio pređvideo.

U slučaju da je 1. proleterska brigada, u toku noći 3/4. marta, izbila na prostoriju s. Bistrice, s. Rečica, i u zoru 4. marta presekla komunikaciju G. Vakuf — Bugojno i držala je, ma i kraće vreme, a 3. sandžačka da je izbila glavninom severoistočno od G. Vakufa, moglo bi se pretpostaviti da bi rezultati obilaska i presecanja komunikacije bili daleko veći. Sudeći po odluci koju je neprijatelj u sličnoj situaciji doneo sledećeg dana, vrlo je verovatno da bi ta odluka usledila čak i 4. marta, ali bi se ona realizovala pod znatno težim uslovima. Presečena odstupnica i jak pritisak naše srednje i leve kolone to izvlačenje bi vrlo verovatno, pretvorili u prinudno povlačenje, što bi izložilo neprijatelja mnogo većim gubicima.

Za obilazak neprijateljevog levog boka, u toku noći 3/4. marta, postojali su objektivni uslovi. Početak našeg protivudara zatekao je

neprijatelja u napadnom borbenom poretku, pri čemu su njegove glavne snage bile usmerene u zahvatu komunikacije, sa težnjom da preko Vilića-gumna i Crnog vrha ovlađa linijom Draševo — Makljen i prodre u prozorsku kotlinu. Pri tome je bio sigurno obezbedio svoj desni bok (na pravcu naše leve kolone), radi pariranja eventualnog iznenadenja sa pravca G. i D. Vukovsko, dok je obezbeđenje svog levog boka (na desnoj obali Vrbasa) zanemarivo, smatrujući ga, više-manje, sigurnim i obezbeđenim r. Vrbasom, utoliko pre što do početka našeg protivudara na tom pravcu nije bilo naših snaga. Težište našeg manevra bilo je upravo na tom pravcu, pa postignuti rezultati, i pored ranije iznetih slabosti i teškoća u rukovođenju dejstvima desne kolone, najbolje ukazuju na mogućnosti koje su se baš tamo ukazivale u toku noći 3/4. marta.

Postignutim rezultatima u protivudaru kritična situacija Glavne operativne grupe bila je prebrođena za izvesno vreme, ali ne potpuno i otklonjena. Neprijatelj je bio odbačen, ali ne i razbijen. Prisustvo tako jakih neprijateljskih snaga na tom pravcu, mogućnost pristizanja novih divizija (369. i 7. SS) u Livanjsko polje, prisustvo 718. divizije na Neretvici (desetak kilometara od Rame) i četničke grupacije na Neretvi, nametali su potrebu da se protivudarom stvorene mogućnosti u što kraćem vremenu iskoriste.

Zadaci i naređenja koje je 5. marta i sledećih dana Vrhovni komandant postavio divizijama za preorijentaciju snaga i forsiranje Neretve odraz su tih nastojanja.

Treća divizija ostala je i u novonastaloj situaciji na istom zadatku prema nemačkoj 718. diviziji. Zaštita levog boka naših snaga usmerenih prema Jablanici, morala se obezbediti po svaku cenu, sve dok začelje ranjenika ne pređe Jablanicu. Uslovi za izvršenje tog zadatka sada su bili nešto povoljniji; u sastav divizije konačno se vratila 1. dalmatinska brigada. Osim toga, divizija se, u slučaju potrebe, mogla delimično osloniti na opštu zaštitnicu — 1. proletersku diviziju. Mada je ta divizija bila dosta udaljena, ipak su se dejstva u zaštiti boka i pozadine glavnih snaga mogla vremenski i prostorno uskladiti i time poboljšati uslovi za zadržavanje neprijateljskog nadiranja. Ipak, neposredna opasnost još je bila velika, iako neprijatelj nije ispoljavao veću aktivnost na Neretvici.

Treća divizija je ostala u istom rasporedu koji je zauzela 4. marta, posle naređenja Vrhovnog štaba. Međutim, štab divizije propustio je da detaljnije obavesti Vrhovni štab o grupisanju svojih snaga na Neretvici. Nedovoljno obavešten o situaciji na sektoru Ostrožac — Rama, a s obzirom na njegovu osetljivost i izuzetnu važnost za dalja dejstva, Vrhovni štab je, smatrujući da je divizija suviše razvukla svoje snage i time otkrila taj pravac, ponovljenim naređenjem upozorio na to štab divizije i, privremeno, sa osnovnog pravca prema Jablanici skrenuo dva bataljona 2. proleterske a zatim i 1. proletersku brigadu, radi pojačanja naših snaga prema Ostrošcu. Shodno primljenim naređenjima, štab divizije je unekoliko korigovao odbrambeni poredak na Neretvici i jače grupisao svoje snage prema Ostrošcu, ali je, pri tome, vodio računa da bude

obezbeđena mogućnost preuzimanja protivnapada na bok i pozadini neprijatelja na Neretvici.

Ceneći da je neaktivnost neprijatelja privremena, dok se situacija na pravcu Bugojno — G. Vakuf ne razjasni i da će neprijatelj, čim oseti preorijentaciju Glavne operativne grupe prema Neretvi, preuzeti napad na oba pravca, štab divizije je smatrao da situacija dozvoljava da se, radi sigurnijeg izvršenja dobijenog zadatka, može privremeno preuzeti rizik slabljenja fronta na Neretvici. Izvlačenjem 10. brigade sa fronta i njenim upućivanjem duboko prema boku i pozadini neprijatelja, uz istovremeni pritisak sa fronta, protivudar je doneo odlične rezultate; neprijatelj je bio prinuđen lla povlačenje, pri čemu je pretrpeo velike gubitke, a jedinice 3. divizije zanoćile su 9/10. marta u neposrednoj blizini Konjica.

Postignuti rezultati potpuno su potvrdili pravilnost plana štaba divizije za odbranu pravca Konjic — Rama — Prozor, kojega se štab od početka uporno pridržavao. Za ilustraciju toga biće od interesa da citiramo deo izveštaja koji je upućen Vrhovnom štabu 7. marta u 21 čas, u vreme kada se konačni rezultati nisu mogli predvideti. Između ostalog, u izveštaju se kaže:

»... Mi smo do sada smatrali da nam je glavni zadatak zaštita i obezbeđenje naših divizija koje su operisale u dolini Vrbasa i naših bolnica oko Prozora, a na drugom mjestu uporna odbrana neprijateljskog prodiranja dolinom Neretve, pa smo prema tome stvorili naš plan dejstva i izvršili raspored naših snaga. Međutim, u jučerašnjem vašem naređenju za to nam se zamjera, iako znamo da je taj rad bio pravilan i u duhu ondašnje situacije kako smo je mi zamišljali. To najbolje svjedoče tri jaka juriša koje je odbila 5. brigada na pravcu Bradina — Repovci — Samar — Solakova Kula, jer da je neprijatelj tuda prodro, pozadina glavnih snaga i naše bolnice bile bi ozbiljno ugrožene, a naše jedinice nabačene prema Neretvi. Mi nijesmo zamišljali kordonski raspored naših jedinica, već smo rasporedili dvije brigade na cijeloj prostoriji, a dalmatinsku brigadu predviđeli u opštu rezervu kod Solakove Kule i Kruščice i time potpuno jasno izrazili našu ideju o manevru, tj. udaru u bok i pozadinu neprijatelja kad se spusti u dolinu r. Neretvice«.³¹⁷

Mada kratkoća, a donekle i nedovoljno jasne formulacije ne obrazlažu potpuno postavke toga plana, ipak se iz citiranog dela izveštaja vidi osnovna idea kojom se štab divizije rukovodio u odbrani pravca Konjic — Rama — Prozor, i koju je na kraju sa uspehom realizovao.

Nabacivanjem neprijatelja u Konjic imalo je za Glavnu operativnu grupu i ranjenike, u datoj situaciji, višestruki značaj. Suženi manevarski prostor znatno je proširen i time opštoj zaštitnici, 1. proleterskoj diviziji, obezbeđen širi manevarski prostor za izvršenje njenog složenog zadatka. Pritisak neprijatelja i sa toga pravca privremeno je otklonjen, a saobraćaj kod Jablanice delom rasterećen, korišćenjem mosta kod Ostrošca.

²⁸² Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 170 i 174.

Dalja dejstva 3. divizije do kraja bitke na Neretvi izvedena su pod neposrednim uticajem Vrhovnog komandanta, koji je složenu operaciju izvlačenja Glavne operativne grupe iz tesnaca Neretve usklađivao po vremenu i prostoru.

Posle uspešno izvršenog zadatka u ulozi stalne pobočnice na levoj obali Neretve, 3. divizija je ušla u sastav čelnog ešelona. Po izlasku 2. proleterske divizije iz tesnaca Neretve i razbijanja četnika u širem rejonu Glavatićeva, obe divizije su krenule prema Nevesinju i Kalinoviku.

Marševski poredak, ciljevi i zadaci dati brigadama 3. divizije za prođor u Nevesinjsko polje bili su pravilno postavljeni. Ranije navedena četnička zapovest za presretanje naših snaga na prilazima Nevesinjskom polju, najbolje ukazuje u kojoj su meri podela snaga, pravci pokreta i zadaci kolona odgovarali situaciji i mogućnostima za pariranje eventualnih iznenađenja, koja su zaista i usledila.

Iako su pojавa i napad dvostruko jačih neprijateljskih snaga sa linije Zimomor — Pašina gomila — Strabište — Osredak predstavljala iznenađenje, do koga je došlo zbog skoro nikakvih podataka o neprijatelju i njegovim namerama, ipak su, zahvaljujući pravilnom i celishodnom marševskom poretku divizije i snalažljivosti, inicijativi i veštini rukovođenja štaba 5. crnogorske brigade i štabova bataljona, nepovoljna početna situacija i kriza, koje inače redovno nastupaju kod obeju protivničkih strana pri takvim sudarima, brzo prebrođene. Jedinice su se sredile na novim položajima i počesnim napadima stvorile solidnu osnovu za preduzimanje opšteg protivnapada.

Odluka komandanta divizije i njegov lični uticaj na to da se postignuti uspeh na desnom krilu 5. brigade što pre iskoristi, neprijatelj preduhitri, preuzeće inicijativa i opšti protivnapad i pripremi i kratkom roku (od dva sata) i izvede pod stvorenim povoljnim uslovima, dali su odlične rezultate.

Boj u susretu kod Kljuna, u kojem je bila razbijena četničko-talijanska grupacija u Nevesinjskom polju, predstavlja primer brzog, smelog i celishodnog donošenja odluke, velike snalažljivosti u obrtima situacije i u preuzimanju inicijative, kao i odlučnosti, brzine akcije i upornosti u izvršavanju dobijenih zadataka svih jedinica koje su u boju učestvovali.

Propust 5. brigade da prilikom prodiranja ka Nevesinju i njegovog zauzimanja ovlada M. Veležom, ključnom tačkom za držanje i odbranu Nevesinja, imao je za posledicu njegovo ponovno zauzimanje od strane neprijatelja. Ali taj propust, kao i odluku štaba divizije da, pod pritiskom nadmoćnih snaga i znatnih taktičkih prednosti neprijatelja, napusti Nevesinje (bez jačeg angažovanja jedinica, treba ceniti na osnovu opšte situacije na tom prostoru i stanja u kojem su se brigade našle po zauzimanju Nevesinja). Posle četrdesetodnevnih pokreta, borbi, neredovne i slabe ishrane, lišene najosnovnijih potreba u svakom pogledu, jedinice divizije bližile su se granicama svojih mogućnosti. Nastupio je bio momenat kada je pređah bio neodložan, jer bi svaki dalji napor i angažovanje, bez kraj-

nje nužde, doveo pored neuspela i do većih gubitaka. Štab divizije i štabovi brigada to su dobro osetili. Odluka o napuštanju Nevesinja bazirana je na realnoj proceni mogućnosti divizije u dатој situaciji. Dalji razvoj događaja potvrdio je pravilnost te odluke.

*

Nemci su, po završenoj operaciji »Vajs I«, pogrešno procenili značaj prodora Glavne operativne grupe na Ramu i Neretvu i jačinu snaga koje su u tome učestvovale, pa su sporo i sukcesivno angažovali snage na tom prostoru. Smatrajući, u početku da će angažovana 718. posadna divizija i raspoložive ustaško-domobranske jedinice biti dovoljne za nabacivanje naših snaga na Neretvu prema italijansko-četničkim grupacijama, koje su sa istoka i juga trebale da nadiru prema okuci Neretve, oni su, ne upuštajući se u detaljniju razradu predviđenih dejstava, izvršili raspored i postavili zadatke svojim jedinicama.

Međutim, ponovljeni žestoki napadi naših jedinica na odsek Konjic — Ivan-sedlo i izražena upornost naših jedinica u zatvaranju i odbrani pravca G. Vakuf — Prozor, ukazali su Nemcima da se na Neretvi nalaze znatno veće snage Narodnooslobodilačke vojske nego što su oni pretpostavljali. Ali, ne uviđajući još gde je težiste dejstava, oni su ostali i dalje pri svojoj prvobitnoj odluci o preduzimanju operacije »Vajs II«, s tim što su još jednom oslabili snage za njeno izvođenje, orijentujući 717. posadnu diviziju na pravac G. Vakuf — Prozor — Rama. Tek uvođenjem te divizije, Nemci su jasno izrazili operativnu koncepciju operacije, kojom se predviđalo da se nadiranjem glavnim pravcem G. Vakuf — Prozor — Rama i pomoćnim Ivan-sedlo — Konjic — Rama, u sadejstvu sa četničko-italijanskim snagama na Neretvi, izvede okruženje a zatim stezanje i uništenje naših snaga u okuci Neretve.

Izvodeći uporedo obe operacije, ali sa prepolovljenim snagama, oni su poslednjoj dali naziv operacija »Mostar«. Mada su izvođene za postizanje različitih ciljeva i prema posebno razrađenim planovima, te operacije su se, s razvojem situacije na jednom i drugom prostoru, posebno u poslednjoj etapi, kada su prema Neretvi bile orijentisane i 369. i 7. SS-divizija, slike u jednu operaciju, koju Nemci, u nekim svojim dokumentima, nazivaju operacija »Vajs-Mostar«.

Pravac G. Vakuf — Prozor — Rama predstavlja je u planu za uništenje naših snaga pravac glavnog udara. Izvodeći prema vrlo osetljivoj i slabim snagama pokrivenoj pozadini borbenog poretku naših divizija, taj pravac im je nudio brz izlazak u prozorsku kotlinu, na kome se prikupljala centralna bolnica, a time i mogućnost cepanja i razbijanja naših snaga na uskom prostoru u okuci Neretve. Zbog toga su njegova dejstva, i pre uvođenja 717. divizije, uporedo sa neuspesima na pravcu Konjica, sputavala, ograničavala i kočila razmah naše protivofanzive na predviđenom pravcu.

Grupa »Fogl«, koja je, 22. februara, zauzela Gornji Vakuf i do 24. februara ovladala linijom potok Planinica — Volički potok —

s. Kuti — s. Mračaj — s. Zdrimci, mada na njoj zadržana, ipak je obezbedila sve uslove za uvođenje i angažovanje 717. divizije u napadu na tom pravcu.

Ranije predviđena za dejstvo na pravcu Jajce — Kupres — Livno, 717. divizija se probila 24. februara, u Jajce preko Čađavice i Mrkonjić-Grada, vodeći borbe sa delovima 5. krajiške divizije. Primivši naređenje da se orijentiše prema Prozoru, ona je, verovatno 25. ili 26. februara, prednjim delovima krenula prema G. Vakufu i do 27. februara pojačala grupu »Fogl«. Tada je otpočeo ponovan napad na tom pravcu. Taj napad je, posle dvodnevnih teških borbi dao značajne, ali ipak samo delimične rezultate, jer je na kraju ipak bio zaustavljen. Posle uvođenja glavnih snaga 1. marta, Nemci su napad produžili sa težištem na pravcu V. Kobila — Karauljca — Orlovača — Draševo, a manjim snagama, uz sadejstvo tenkova u neposrednom zahvatu druma prema Prozoru. Uvođenje glavnih snaga na pravcu do tada ostvarenih taktičkih uspeha obezbeđivalo je komandantu 717. divizije velike mogućnosti za presecanje naše odbrane u zahvatu komunikacije i, brzim prodorom u prozorsku kotlinu pretvaranje taktičkih uspeha u operativni.

Međutim, obezbeđenju bokova napadnog borbenog poretka komandant 717. divizije nije poklonio podjednaku pažnju. Dok je desni bok obezbedio jačim snagama, levom boku i pozadini obratio je malu pažnju, smatrajući r. Vrbas prirodnom zaštitom, pri čemu je ozbiljno pogrešio.

Kada su u toku teških borbi 1. i 2. marta, pred neposrednim izbijanjem na Draševo, delovi 717. divizije bili odbačeni, uz velike gubitke (intervencije 3. krajiške 1. marta, na Orlovači, i 4. proleterske brigade 2. marta, na Vilića-gumnu), komandant divizije odlučio je 3. marta da predahne, konsoliduje isturene položaje i sredi snage radi nastavljanja napada. U takvoj situaciji, i u borbenom poretku za nastavljanje započetog napada, zatekao ga je istog dana posle podne protivudar naših glavnih snaga.

Neprijatelj se, u tako neočekivanom obrtu situacije, snašao dobro i u toku našeg protivudara umešno koristio raspoložive snage, kako za popunu praznina po frontu, tako i za intervencije prema našim delovima, koji su 4. i 5. marta ugrožavali njegov levi bok i pozadinu. Na težištu njegovog dotadanjeg napada, koji se, obrtom situacije pretvorio u težište odbrane, on je imao dovoljno snaga za usporavanje energičnog napada našeg srednjeg i levog krila desne kolone, dok je napad naše leve kolone zaustavio na samom početku i time, za sve vreme protivudara, obezbedio svoj desni bok. Takav rad omogućio mu je da se u nejasnoj situaciji za njega oprezno odluči 5. marta za blagovremeno povlačenje prema Bugojnu, dok se situacija u pogledu naših daljih namera ne razjasni. Umešnim prelaskom iz napadnog poretka u odbrambeni i blagovremenim izvlačenjem snaga komandant je sačuvao slobodu manevra za svaku novu situaciju. Preduzete mere omogućile su mu da, u toku naredna dva dana, prikupi i sredi svoje jedinice na novim položajima i da, pošto se uverio da naše snage ne kreću prema Travniku i srednjoj

T3osni, već prema Neretvi 7. marta ponovo pređe u napad na tom pravcu. Potrebno je istaći, ipak, da je te njegove uspešne poteze u toku povlačenja u znatnoj meri olakšalo dejstvo avijacije, koja je, pokrivajući izvlačenje, isključila mogućnost gonjenja od strane naših premorenih jedinica, koje su, inače, krajem toga dana doobile nove zadatke.

Na pomoćnom pravcu Ivan-sedlo — Konjic — Rama, grupa »Anaker«, koja je zbog naših propusta lako ovladala Ivan-sedlom i delom snaga uspela da se probije u Konjic, bila je glavninom zadržana na Ivan-sedlu za sve vreme naših ponavljanih napada na Konjic. Tek po obustavljanju napada na Konjic i pomeranju 1. divizije zapadno od komunikacije, grupa je ušla u Konjic sa štabom 718. divizije na čelu, koji je prispeo iz Sarajeva. Odsek Ivan-sedlo — Konjic postao je u novoj situaciji polazni rejon 718. diviziji za nadiranje pravcem Rama — Prozor, u susret 718. diviziji i grupi »Fogl«.

Na odseku Ivan-sedlo — Konjic 718. divizija imala je taktički jake položaje, koji su joj obezbeđivali neometano grupisanje i raspored snaga za izvršenje dobijenih zadataka. To joj je omogućavalo da težište napada usmeri pravcem koji joj je pružao najbolje izglede za postizanje postavljenog cilja.

Izbor pravca Ivan-sedlo — padine pl. Bitovnje — Solakova Kula nudilo je 718. diviziji znatne operativno-taktičke prednosti. Mada je nešto duže i topografski teže, usmeravanje težišta napada tim pravcem stavljalо je u izgled ne samo mogućnost neprekidnog ugrožavanja levog boka naše odbrane i postepenog nabacivanja 3. divizije prema okuci Neretve, već i odsecanja divizije od naših glavnih snaga angažovanih u zauzimanju Gornjeg Vakufa. Izbijanjem u rejon Solakove Kule, mogućnosti daljeg uspešnog dejstva neprijatelja bile bi znatno proširene prema Prozoru ili Rami, ili jednovremeno na oba pravca, zavisno od situacije kod glavnih snaga na prostoru Prozor — Rama. Pomoćne snage upućene desnom obalom Neretve, u tom slučaju mogle bi, s naslonom na četničke snage na levoj obali, mnogo lakše da potiskuju debove 3. divizije prema okuci Neretve. Takav način dejstva sasvim bi odgovarao opštem cilju nemacko-domobranskih snaga angažovanih u toj bici. Time bi se, ujedno, stavila mogućnost za pariranje svake eventualnosti i iznenadenja, sa čime se moralno računati.

Međutim, dejstva 718. divizije od 2. do 9. marta pokazuju da je ona dobila striktno određen pravac dejstva: Konjic — Ostrožac — Rama, sa naslonom na četničko-italijanske snage na levoj obali Neretve. Prepostavljajući da je taj pravac branjen našim jačim snagama, zadatak divizije sveden je na postepeno potiskivanje i, u slučaju našeg jačeg pritiska, na zadržavanje naših snaga na tome pravcu do razbijanja Glavne operativne grupe u prozorskoj kotlini i njenog nabacivanja u okuku Neretve. To se smatralo sigurnim, s obzirom na angažovane snage i do tada postignute rezultate na glavnom pravcu.

Zbog toga se napad 718. divizije, započet 2. marta prema 3. diviziji, sporor razvijao. Pošto je u toku 3. marta posela položaje

Lisin, Repovci, Vranjača, Brdo, radi sigurnog obezbeđenja rejona Ivan-sedlo, divizija je počela napad glavnim snagama u zahvatu desne obale Neretve. Nadirući, vrlo oprezno i pripremajući svaki pokret artiljerijskom vatrom i uz podršku avijacije, napredovala je 2. i 3. marta svega nekoliko kilometara. Tek 4. marta, uz jako dejstvo avijacije na čelom prostoru do Neretvice, uspela je da osetno potisne 5. brigadu i izbije 5. marta na Neretvicu.

Međutim, situacija se toga dana potpuno izmenila na glavnom pravcu: 717. divizija i grupa »Fogl« bile su prisiljene na povlačenje prema Bugojnu. Tada Nemci stišu utisak da se naše snage namera-vaju probijati prema srednjoj Bosni. U nejasnoj situaciji, koja je u vezi s tim nastala, 718. diviziji je naređeno, da privuče sve raspo-ložive snage na Neretvicu i na njoj organizuje odbranu, radi spre-čavanja našeg prodora prema istoku. Na taj način odbrambeni poreci obeju nemačkih divizija i ustaško-domobranksih snaga imali su da zatvore sve pravce eventualnog pokušaja proboja prema severo-istoku odnosno prema srednjoj Bosni.³¹⁸

U toku 5., 6. i 7. marta 718. divizija ostala je potpuno neaktivna na Neretvici, mada joj je upravo situacija na glavnom pravcu, na-ročito u toku 5. marta, zahtevala izvođenje bar jačih demonstrativ-nih dejstava. Tih dana imala je za to povoljne uslove. Istina, takva njena dejstva ne bi ugrozila manevar Glavne operativne grupe pre-ma Neretvi, ali bi ga svakako otežala i usporila, što bi se odrazilo na tempo i razvoj našeg proboja prema Jablanici.

Prikupljena najvećim delom na Neretvici, 718. divizija je bila napadnuta, 8. marta, od jedinica 3. divizije na frontu, boku i pozadi-ni. U nedostatku rezervi, morala je da se izvuče iz borbe i da po-kuša blagovremeno povlačenje svojih snaga bliže Konjicu. Međutim, to se povlačenje, pod pritiskom naših jedinica, pretvorilo u prinud-no odstupanje, koje se, uz velike gubitke, završilo pred neposred-nim prilazima Konjicu. Divizija se 9. marta pred mrak našla na li-niji sa koje je 2. marta preduzela napad u pravcu Rame.

Naređenje od 5. marta kojim se 369. i 7. SS-divizija iz Livanj-skog polja orijentišu prema Neretvi, predstavlja pokušaj nemačkog komandovanja, da u poslednji čas ipak reši bitku u svoju korist. Ali, sudeći po načinu dejstva i stepenu angažovanja snaga od 7. do 17. marta, može se zaključiti da se već sledećeg dana od toga odu-stalo. Divizije su se 17. marta sastale na Neretvi.

Dejstva neprijatelja, sa izuzetkom nekih borbi taktičkog zna-čaja i pojačanog dejstva avijacije i artiljerije, karakterisala su se velikom oprezenošću i metodičnošću, bez ispoljavanja inicijative i aktivnosti u širim razmerama, i sa težnjom da se izbegavaju veći gubici. Stoga su se svodila, uglavnom, na potiskivanje naših jedinica i ovladavanja prostorom po meri njihovog odstupanja.

³¹⁸ Međutim, i za uspešno izvršenje takvog zadatka držanje rejona Sola-kova Kula moglo je za protivnika imati veliki značaj, jer bi se, u tom slučaju, odbrana 718. divizije naslonila na teško prohodni masiv pl. Vraniće i preko nje povezala sa glavnim snagama u rejonu Bugojna.

Može se uzeti kao verovatno da su Nemci, ceneći novonastalu situaciju posle našeg protivudara kod Gornjeg Vakufa, a posebno činjenicu da se Glavna operativna grupa ponovo vraća na Neretvu i orijentiše prema Prenju, došli do zaključka da se postavljeni cilj uništenja naših snaga i ranjenika u okuci Neretve ne može ostvariti, i da bi ih svako veće angažovanje izložilo velikim gubicima, koji ne bi bili u skladu sa eventualno postignutim, delimičnim rezultatima. U vezi s tim, oni su svojim jedinicama naredili da potiskuju naše snage, izbiju na Neretvu i ovladaju komunikacijom Sarajevo — Mostar. Time je ta operacija trebalo da se smatra završenom. Dalja dejstva, prepuštena su italijansko-četničkim snagama, uz sa-dejstvo i podršku nemačke avijacije i artiljerije.

*

Jedinice 6. italijanskog korpusa, posle gubitka Prozora i ostalih uporišta u dolini Rame i Neretve, nisu se ozbiljnije angažovale. Prikupljena i obilno naoružana, do tada najveća četnička grupacija trebalo je da primi glavnu ulogu u dočeku naših jedinica na Neretvi, kada one, razbijene od strane nemačko-ustaških snaga, budu pokušale da se probiju prema jugoistoku. Na to se sa sigurnošću računalo. Zbog toga se, sa izuzetkom četničke intervencije sa istoka, koja je usledila blagovremeno i znatno otežala naše napade na Konjic, ostale italijansko-četničke snage prikupljene u rejonu Mostara i namenjene za nadiranje prema Jablanici, nisu mnogo žurile, očekujući rešavajuće rezultate na pravcima dejstva nemačko-ustaških jedinica.

Međutim kada su na kraju sve raspoložive četničko-italijanske snage stigle na Neretvu i posele odbrambene položaje, protivudar naših snaga na pravcu Gornjeg Vakufa i novonastala situacija na tom prostoru, bitno su izmenili odnos snaga u našu korist na pravcu našeg probroja na Neretvi. Tome je doprinela i pogrešna procena novonastale situacije štaba 6. italijanskog korpusa o našim daljim namerama. Odlučeno je, naime, da se sa težišne tačke fronta na Neretvi skinu 2000 četnika i grupa »Škot« i orijentišu na pravac Široki Brijeg — Posušje, upravo u vreme našeg forsiranja Neretve. Taj postupak je isključio mogućnost sigurnog dočeka naših snaga i znatno olakšao dejstva Glavne operativne grupe u toku izvlačenja iz tesnaca Neretve.

No, i pored slabljenja fronta na Neretvi, raspoložive četničke snage bile su dovoljne da Glavnoj operativnoj grupi stvore ozbiljne teškoće na pravcu probroja, pod uslovom da su bile pravilno upotrebljene, veštije rukovodene i spremne da se bore, s obzirom na to da su njihove jedinice velikim delom prisilno mobilisane.

Forsiranje Neretve, stvaranje mostobrana i konsolidovanje početnih uspeha na njenoj levoj obali, svakako bi bilo izvedeno pod znatno težim uslovima i sa većim gubicima u ljudstvu i vremenu da su četnici makar jačim zasedama zatvorili mali broj staza u samom kanjonu, a glavninu snaga ešelonirali po dubini da sa njima intervenišu u toku naših prvih uspeha na levoj obali. Ograničen i

uzak odsek na kojem je Glavna operativna grupa izvršila forsiranje i uopšte konfiguracija zemljišta pružali su im, u tom pogledu, velike taktičke prednosti.

Tek po forsiranju reke i razbijanju četnika na levoj obali, Italijani su uvideli svoju grešku i pokušali, prebacivanjem četničkih jedinica preko istočnih padina Prenja, prema prostoriji G. i D. Bi-jela—Borci, da spreče izvlačenje Glavne operativne grupe iz tesnaca Neretve, ali su sve preduzete mere bile uzaludne pred snažnim udarima ojačane 2. proleterske divizije. Tek u širem rejonu Glavatičeva i, kasnije, pred linijom Kalinovik — Ulog — Nevesinje, četničko-italijanske snage uspele su da se donekle srede i organizuju planska dejstva, koja su bila dobro zamišljena, ali vrlo slabo izvedena. Uprkos brojnoj nadmoćnosti, obilnom naoružanju, učešću delova italijanskih jedinica i jakoj podršci avijacije, četničke jedinice su pretrpele težak poraz jer, po svojim moralnim kvalitetima i spremnosti za borbu, nisu bile dorasle našim jedinicama, iako su se pojedini njihovi delovi, žilavo borili, naročito u borbama oko Kalinovika.

*

Glavna operativna grupa, pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, rešavala je i uspešno rešila u ovoj bici niz teških i složenih zadataka operativno-taktičke prirode.

Kada su, posle ostvarenih uspeha u dolini Rame i Neretve, sti- caj nepredviđenih okolnosti i sve jači pritisak neprijatelja nametnuli potrebu da se, za spas ranjenika, primi i vodi bitka u okruženju, naši su štabovi na svim nivoima uložili maksimalne napore da se, i u takvim uslovima, blagovremeno predvide nove opasnosti, traže i nađu celishodna rešenja i dcnesu smeće, ali realne odluke. Pri upotrebi raspoloživih snaga, iskrišćene su maksimalne mogućnosti jedinica da se one, u duhu operativne koncepcije o izvršenju proboga na najmanje očekivanom i najslabije branjenom odseku, pravovremeno preorientišu i stvore neophodni uslovi za razvoj ofanzivnih dejstava, uporedo sa transportom ranjenika, pod relativno bezbednim uslovima.

Forsiranjem reke, izvlačenjem iz tesnaca Neretve u izvanredno teškim geografskim i klimatskim uslovima, i razbijanjem velike četničke grupacije na visoravni Nevesinje — Kalinovik, bitka je dovedena do njenog pobedonosnog završetka.

Izvlačeći iskustva iz uspeha i neuspeha, naši štabovi su bili u najkritičnijim obrtima bitke na visini postavljenih zadataka. Izvođevana u bitno izmenjenim uslovima u odnosu na dotadanju borbenu praksu, to je bila najveća, najveštije vođena i po stečenim iskustvima najznačajnija bitka koju je do tada vodila Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije. Pri tome su masovni heroizam, spremnost na žrtve i krajnje zalaganje boraca, starešina i jedinica u celini u izvršavanju postavljenih zadataka predstavljali osnovu i materijalnu snagu, na kojoj je naše komandovanje projektovalo, planiralo i izvelo operaciju.

Što se tiče dejstava 3. divizije, može se reći da je ona u početku protivofanzive nizom uzastopnih udara u dolini Rame i Neretve uspešno resila dobijene zadatke. Kada se posle neuspelih napada na Konjic i promene snaga na bitačnom prostoru situacija izmenila na našu štetu, i kada je Glavna operativna grupa primila za spas ranjenika bitku u okruženju, divizija je veštim manevrom na pravcu Konjica postigla takve rezukate koji su, imajući u vidu razliku u obostranim snagama, premašili okvire postavljenog zadatka. Razbijanjem četničko-italijanske gluparije u Nevesinjskom polju, na kraju bitke, divizija je učestvovala i u njenom uspešnom završetku.

IV BORBENA DEJSTVA TREĆE UDARNE DIVIZIJE U HERCEGOVINI I PRODOR U CRNU GORU

Uporedo sa prodiranjem 2. proleterske i 3. udarne divizije³¹⁸³ prema kalinovačkoj i nevesinjskoj visoravni i dejstvima opšte zaštitnice (1. proleterske divizije) za obezbeđenje pokreta i definitivnog izvlačenja ispod udara Centralne bolnice, Vrhovni štab je usmeravao i usklađivao pokrete ostalih divizija prema istoku.

Sredinom marta 7. banjamska divizija je, po naređenju Vrhovnog štaba, stavila svoju 16. brigadu pod komandu opšte zaštitnice, a sa ostale dve brigade postepeno se kretala prema prostoriji Čičevo, Glavatičevo, Bjelimić, kuda su se kretali i ešeloni Centralne bolnice. Poslednjih dana marta bolnica je razmeštena na toj prostoriji, a 7. divizija je preuzeila njeno obezbjedenje.

Deveta dalmatinska divizija, pošto je oslobođena prenošenja neprekretnih ranjenika, orijentisana je prema Nevesinjskom polju, gde je dobila nove zadatke.

Vodeći zaštitničke borbe, 1. proleterska divizija postepeno se pomerala prema istoku. Kada je 21. marta neprijatelj ovladao Paklenom (tt. 906) i Ljubinom planinom, povukla se istočno od rečice Pijele, mada Nemci nisu dalje nadirali jer su smatrali svoj zadatak završenim.

Pošto je obezbeđenje Centralne bolnice preuzeila 7. divizija, 1. divizija je, po naređenju Vrhovnog štaba krenula prema širem rejonu Kalinovika.

Krajem marta, 1. i 2. proleterska divizija u širem rejonu Kalinovika i 3. udarna divizija u Nevesinjskom polju bile su spremne za izvršenje novih zadataka.

»sa Jedinice 3. divizije u ovom periodu rešavale su borbene zadatke na širokom prostoru Hercegovine i u Crnoj Gori pretežno samostalno, po brigadama i grupama bataljona, van jačeg uticaja štaba divizije.

Dokumenata iz tog perioda sačuvano je vrlo malo. Zbog toga se u obradi moralo ograničiti na uske, pretežno hronološke podatke, sa izuzetkom nekih dejstava za koja postoje detaljniji podaci u našim ili neprijateljskim dokumentima.

Iz tog razloga otpao je i kritički osvrt na dejstva divizije u tom periodu. Umesto toga, za neke borbe date su kratke napomene u samom tekstu.

U međuvremenu četnički komandanti, i pored poraza koje su pretrpeli na Neretvi i na nevesinjsko-kalinovačkoj visoravni, teško su se mirili sa prodorom naših jedinica prema istoku. Težeći da spreče prođor Glavne operativne grupe, preduzeli su opsežne mere da svoje proređene jedinice popune dovlačenjem novih snaga iz Crne Gore, Hercegovine, Sandžaka i istočne Bosne. Oni su planirali da sa linije Sćepan-Polje — Miljevina — Nevesinje (koje su 26. marta privremeno povratili) otpočnu koncentrična dejstva prema širem rejonu Kalinovika i gornjem delu Neretve. Uz podršku delova 14. italijanskog korpusa,³¹⁹ na koje su sigurno računali, smatrali su da će sprečiti prođor Glavne operativne grupe prema Drini (Sandžaku), istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori.

Da bi preduhitrio prikupljanje i eventualna dejstva četnika Vrhovni komandant je odlučio da se forsira Drina i prodre sa raspoloživim snagama Glavne operativne grupe širokim frontom u Crnu Goru i Sandžak, između r. Zete i linije Goražde — Pljevlja; zatim, da se što pre izbjije na liniju Lim — albanska granica i na toj teritoriji definitivno razbiju četnici, koji su u tim oblastima predstavljali veliku smetnju razvoju narodnooslobodilačke borbe.

U vezi s tim, 1. i 2. divizija, kao dve samostalne grupe (severna i južna) trebalo je da forsiraju Drinu, severno i južno od Foče, i oslobođe teritoriju između Lima, Drine i Tare, a 3. divizija da nastavi nadiranje iz Nevesinjskog u Gatačko polje i, preko Pive u Crnu Goru.

Šesta istočnobosanska brigada i Majevička udarna grupa bataljona, dobole su zadatka da obezbeđuju operaciju sa severa, forsiraju Drinu na odseku Goražde — Međeda i uspostave vezu sa levim krilom 1. proleterske divizije.³²⁰

Obezbeđenje navedene prostorije sa zapada i severozapada preuzele su 7. banjamska³²¹ i 9. dalmatinska divizija, koje su ostale na

³¹⁹ U zahvatu predviđenih dejstava Glavne operativne grupe nalazio se 14. italijanski korpus, sa tri divizije: »Taurinenze« na prostoriji (Goražde, Priboj, Prijepolje, Plevlja, Foča), »Venecija« (Berane, Bijelo Polje, Kolašin) i »Ferara« (Nikšić, Danilovgrad).

³²⁰ prema predviđanju Vrhovnog štaba, 6. istočnobosanska brigada i grupa majevičkih udarnih bataljona (11. aprila preformirani u 16. majevičku brigadu) trebalo je do kraja februara da izbjije na Igman i dejstvuju u pozadini nemačke 718. divizije, angažovane na pravcu Konjica. Pošto zbog stalnih borbi u istočnoj Bosni u tome nisu uspele, Vrhovni štab im je ponovo, oko 20. marta, naredio da krenu ka Kalinoviku i dejstvuju u bok četničke grupacije u toku borbi 2. divizije oko Kalinovika. Zbog pojačane odbrane pruge Sarajevo — Višegrad one nisu prešle prugu, već su se angažovale u borbama sa ustaško-domobranskim jedinicama duž komunikacije Vlasenica — Zvornik, gde ih je zateklo naredenje o forsiranju Drine, koje u datoј situaciji nisu mogle izvršiti. Tek 29. marta ta grupa je krenula iz Sekovića. Vodeći uspešne borbe sa delovima 369. divizije, četnicima i ustaško-domobranskim jedinicama, 9. aprila je, izbila u rejon Ustikoline. Zbog zamorenosti i slabih tehničkih mogućnosti nije ni pokušala da prede Drinu, već je stigla u rejon Previle i Jabuke i ušla u sastav Glavne operativne grupe pošto je 1. proleterska brigada forsirala Drinu.

³²¹ 7. banjamska divizija iznurenja teškim dvomesečnim, uglavnom odbrambenim borbama, proređena gubicima i zahvaćena epidemijom tifusa, spala je na kraju bitke na Neretvi, po brojnom stanju ljudstva sposobnog za borbu, na jačinu jedne brigade.

prostoriji Glavatićevo, Nevesinje, Kalinovik sa zadatkom obezbeđenja novooslobodene teritorije i zaštite Centralne bolnice.

Po izbijanju 1. i 2. divizije na Drinu, koju su branile slabije četničke snage i manji delovi divizije »Taurinenze«, štabovi divizija su odlučili da je forsiraju iz pokreta. Međutim, pokušaji vršeni od 28. do 31. marta, zbog nedostatka plovnih sredstava i visokog vodostaja reke, nisu uspeli.

Posle izbijanja na Drinu i neuspelih pokušaja da se ona forsira iz pokreta, Vrhovni komandant je 30. marta precizirao zadatke divizija za izvršenje prodora u Sandžak i Crnu Goru. Prema tom naredjenju 1. i 2. divizija, kao zasebne grupe, obezbeđujući svojim snagama bokove i prelaze, trebale su da forsiraju Drinu severno (1. divizija) i južno (2. divizija) od Foče, a zatim zajedničkim snagama da napadnu i zauzmu Foču. Nakon toga obe divizije da nastave nadiranje prema Limu i Tari, što dublje u Sandžak.

Treća divizija (bez 5. crnogorske brigade), ojačana 4. proleteriskom brigadom, imala je zadatak da, kao zasebna kolona, razbije četnike i zauzme Gacko, Avtovac i ostala neprijateljska uporišta između Nevesinjskog i Gatačkog polja, koje je morala čvrsto da drži, kao osnovicu za dalja dejstva. Jedna njena brigada trebalo je da produži na jug, prema Plani i Bileći, šireći slobodnu teritoriju u Hercegovini.

Posebna samostalna grupa od dva bataljona 10. hercegovačke brigade, pod privremeno oformljenim štabom, trebalo je da krene iz Nevesinjskog polja pravcem Dabarsko polje — Popovo polje da čiste južnu Hercegovinu od četnika, mobilisu nove borce, prvenstveno iz terenskih jedinica, uspostave narodnu vlast i sprečavaju ispadne iz italijanskih garnizona na oslobođeni deo teritorije.

U pogledu daljeg prodiranja u Crnu Goru, štabu 3. divizije je nagošešteno da će, zavisno **gu** situacije, primiti naknadno naređenje.³²²

U Nevesinjskom polju ostavljena je 9. divizija radi zatvaranja svih pravaca koji prema njemu vode.

Sedma divizija je zadržana na prostoriji Glavatićevo — Kalinovik da obezbeđuje Centralnu bolnicu.

Sem neposrednih zadataka, 7. i 9. divizija, tako su se imale rasporediti da mogu obezbeđivati, u isto vreme, dejstva 1., 2. i 3. divizije dok budu prodirale na istok.

Peta crnogorska brigada privremeno je izdvojena iz sastava 3. divizije i razmeštena u rejon s. Plužine (raskrsnica druma koji iz Nevesinjskog i Gatačkog Dolja izvodi prema Ulogu i Kalinoviku) u ulozi opšte rezerve, radi eventualne intervencije bilo prema Nevesinjskom i Gatačkom polju, bilo prema gornjem delu Neretve, gde se nalazila Centralna bolnica.

Vrhovni komandant je istoga dana obavestio štab 1. bosanskog korpusa o rezultatima bitke na Neretvi i daljim namerama, naređujući mu, pored ostalog, da jednu diviziju prebací u istočnu Bosnu.

³²² Zbornik, tom II, knj. 8, dok. 218.

1. ZAUZIMANJE GACKA, AVTOVCA I KULE FAZLAGIĆA

Pošto su 29. marta četnici ponovo izgubili Nevesinje, a Italijani evakuisali Gacko, crnogorsko-hercegovački četnici preduzeli su hitne mere da, prikupljanjem razbijenih i dovlačenjem novih jedinica, spreče dalji prodor jedinica 3. divizije preko Gatačkog polja u Crnu Goru i južnu Hercegovinu. Radi toga su planirali da početkom aprila otpočnu zajednička ofanzivna dejstva od Gacka, pl. Trusine i Mostara, sa ciljem da na prostoru Nevesinje, Kifino Selo, Fojnica, Šipačno, Odžak, razbiju naše jedinice i ponovo ih odbace ka Neretvi.

Pošto je prikupljanje i dovlačenje novih snaga za izvođenje te operacije teklo sporo, crnogorski četnici su, u nameri da odbrane Gacko i Avtovac, uputili preko Meke Grude (15 km severno od Bileća) Zetski odred i Nikšićku brigadu, kako bi, odbranom Gatačkog polja, obezbedili vreme i prostor za zatvaranje i odbranu crnogorske granice. Uporedo s tim, na prevoju Ravno, preko kojeg izvode putevi i bolje staze u dolinu Vrbniče i Pivske župe, već su bile u prikupljanju znatne četničke snage. Manji delovi nalazili su se i kod Krsca (Golijskog) da zatvore pravce koji preko pl. Golije izvode ka Nikšiću. Na tim su se pravcima očekivala i druga pristizanja četničkih jedinica.

Za zaštitu i zatvaranje pravaca koji preko Fatnice i Lukavičkog polja izvode ka Bileći bio je angažovan Nevesinjski četnički korpus. Njegovi delovi već su bili prikupljeni južno od Nevesinja i raspoređeni na pravcima koji iz Nevesinjskog polja, preko pl. Trusine, izvode ka Dabarskom polju, i dalje ka Bileći.

Računajući još uvek sa mogućnošću prodora naših jedinica prema jugu, Italijani su prepustili, uglavnom, četnicima da vode borbu protiv naših jedinica na tom prostoru, stavljajući im na raspolaganje naoružanje i izvesne manje delove artljerijskih jedinica. Pored toga, trebalo je da ih podržava italijanska avijacija. Italijani su se ograničili na pojačanje garnizona i prilaza ka njima, posebno Stoca, Bileće, Trebinja i Nikšića.

U vezi s naređenjem Vrhovnog štaba od 30. marta, 9. dalmatinska divizija, koja se već nalazila u Nevesinjskom polju, preuzela je odbranu slobodne teritorije na tom prostoru.

Da bi pokret samostalne grupe bataljona prema jugu otpočeo u što povoljnijim uslovima, preduzet je napad delovima 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade koji su u toku noći 30/31. marta napali četničke položaje Krčevina — Resina (k. 1340), Pandurica (k. 1175), Glog (k. 1230) Videž (k. 1113) i Trusina. Iako su se uporno branili četnici su razbijeni, uz znatne gubitke u ljudstvu i materijalu.³²³

Dva bataljona 10. hercegovačke, pod komandom političkog komesara i načelnika štaba brigade, krenula su potom, preko Trusine, ka Dabarskom Polju.

²⁸² Zbornik, tom IV, knj. 10, dok. 170 i 174.

Prva dalmatinska brigada, do tada angažovana na položajima Rujište — Prijevorac, trebalo je odmah da preda položaje 5. dalmatinskoj brigadi 9. divizije i krene preko Nevisinjskog polja ka s. Fojnici i s. Lukavici.

Četvrta proleterska brigada je upućena da se preko nevesinjske površi (severno od komunikacije Nevesinje — Gacko) prebaci na Lebršnik i Čemerno (10 km severoistočno od Gacka).

Tim brigadama su izdata naređenja 30. marta, a morale su stići na određene prostorije 1. aprila, kada su trebalo da dobiju zadatke u vezi sa predviđenim napadom na Gacko.

U toku 31. marta, 5. brigada je prebačena u s. Plužine, u ulozi rezerve.

Štab 3. divizije raspolažao je podacima da su četnici, odmah po pristizanju u Meku Grudu, uspostavili vezu sa domobranima (delovi 14. domobranskog puka) u Gackom i ustaškom milicijom u Kuli Fazlagića i postigli sporazum o zajedničkoj odbrani Gacka i Avtovca. Zbog toga se, i pored evakuacije Italijana, očekivao ozbiljan otpor.

Sa proračunom da će 4. proleterska i 1. dalmatinska brigada izbiti na određene prostorije u predviđeno vreme, štab divizije je sa 10. hercegovačkom brigadom (bez dva bataljona) krenuo 31. marta uveče preko Nevesinjskog polja, drumom prema Gacku, i u zoru 1. aprila izbio na liniju s. Fojnica — s. Domrke. Tu se 10. brigada zadržala očekujući izveštaje o pristizanju ostale dve brigade na određene prostorije. Organizaciju napada na Gacko trebalo je završiti u toku 1. aprila da bi bio izведен noć 1/2. aprila.

Štab divizije, koji se u zoru 1. aprila zadržao u s. Luka primio je ujutru izveštaj od štaba 4. proleterske da je brigada iz rejonu s. Dubljevići produžila pokret prema Čemernu. Međutim, u to vreme samo su prednji delovi 1. dalmatinske stigli na prostoriju s. Bijenja, Krekovi, Kifino Selo. Zbog dužine marša i savladivanja snegom potkrivenog grebena pl. Crne gore, glavnina brigade je kasnila. Zato je napad na Gacko i Avtovac odložen za noć 2/3. aprila.

Zapovešću je nredviđeno da se napad izvede iz pokreta, 2. aprila do 22 časa.*¹²⁴

Deseta hercegovačka brigada prikupljena je po padu mraka toga dana kod s. Nadinići, odakle ie počela pokret prema Gacku. Odmah na prilazima s. Velikoj Gračanici dočekana je snažnom vatrom iz automatskog oružja i minobacača sa Golog brda (k. 1191), Oštra gomila, s. Gračanice i k. 936.

Posle kraćeg zadržavanja, radi utvrđivanja linije neprijateljskih položaja i obrazovanja borber.og poretka, dva bataljona su napala na odsek Golo brdo — Oštra gomila, odakle je neprijatelj ispoljavao najjače vatreno dejstvo, jedino je bataljon vršio frontalni pritisak u zahvatu druma prema V. Gračanici. Napad je podržavala brdska baterija sa Ploče — Rudo Polje.

Za Golo brdo, koje je neprijatelj žilavo branio, razvila se dvočasovna žestoka borba. Ona je okončana tek kada je jedan bataljon

¹²⁴ Zbornik, tom IV. knj. 12, dok. 51.

odlučio da ga zauzme na juriš. Taj uspeh je omogućio da se napad usmeri bočno, prema s. Gračanici. Neprijatelj je posle kraće borbe odbačen i sa Oštре gomile. Razbijen na boku i pritisnut istovremeno sa fronta, u neredu je odstupio prema Kuli Fazlagića.

Izgleda da su, prema sporazumu, domobrani i ustaška milicija preuzeli spoljnju odbranu Gaciju kod s. Gračanice, a četnici su imali da neposredno brane Gacko i Avtovac. Oni su očekivali da će ustaška milicija i domobrani upornije braniti prilaze Gackom. Međutim, posle njihovog odstupanja prema Kuli Fazlagića, i oni su napustili položaje i povukli se: crnogorski četnici na Ravno, a hercegovački prema Mekoj Grudi i Bileću. Na taj način Deseta hercegovačka brigada ušla je, pred zoru 3. aprila, u Gacko, a jedan bataljon 4. proleterske brigade u Avtovac, koji je inače, bio orijentisan na tom pravcu.

Razbijena ustaška milicija i domobrani, koji su odstupili prema Kuli Fazlagića, poseli su položaje za odbranu na padinama Bjelašnice i Babe (na Ključu — k. 911, Lisa Stijeni — k. 1292 i kod s. Sipačna). Najveći deo stanovništva, sa stokom, iz Fazlagića Kule izbegao je u pl. Bjelašnicu.³²⁵

S obzirom na to da je izbeglo stanovništvo bilo naoružano, nametalo se i pitanje njegovog razoružanja i vraćanja svojim kućama. Pošto je i među izbeglicama bio izvestan broj pristalica i simpatizera naše borbe, štab divizije je preko njih insistirao da se stanovništvo vrati svojim kućama i pred oružje, garantujući svima koji nisu počinili zločine nesmetan život i rad.

Međutim, u tome se samo delimično uspelo, većina odbeglog stanovništva ostala je na Bjelašnici, izgovarajući se da im je oružje potrebno radi odbrane od četnika.

S obzirom na to da su naoružani Kuljani na Bjelašnici i Babi planini predstavljali stalnu pretnju našem desnom boku i vezivali deo naših snaga u Gatačkom polju, i da je sporazum o međusobnoj saradnji ustaša i četnika izazvao negodovanje stanovništva na obema stranama, razbijanje ustaša na tom prostoru nametalo se kao neophodnost, iz vojnih i političkih razloga, pa je štab 3. divizije rešio

³²⁵ Kula Fazlagića je, u stvari, naselje koje sačinjavaju 13 sela na obroncima pl. Bjelašnice. Jezgro, u samoj Kuli, kompaktno je muslimansko, a okruženo naseljima srpskog življa. Posle proglašenja NDH bilo je tamo represalija i pohoda prema okolnim srpskim selima. Doinje u vreme oseke ustanka, u tim krajevinama su četnici pod zaštitom okupatora, raspirivali antagonizam srpskog življa prema muslimanima, pokušavajući da ih navedu na borbu sa Kuljanima. U tome su dobri delom, i uspeli. Međutim, zahvaljujući izvanrednom orografskom položaju na padinama Bjelašnice, Kuljani su dobro naoružani i organizovani u miliciju, u kojoj je bilo i dosta ustaša sa strane, uspešno se branili. Tako je ubrzo uspostavljen nekakav »modus vivendi«; jedni druge nisu napadali, ali do našega dolaska, nisu ni saradivali. Tek s našim prodorom u te krajeve, našli su, kao i drugde, zajedničke interese u borbi protiv naših jedinica. Kako je na obema stranama bilo zavedenog stanovništva, koje ništa zajedničko nije imalo ni sa ustašama ni sa četnicima, trebalo je dužim političkim radom uspostavljati narušeno međusobno poverenje. U sklopu organizacije narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji Nevesinjskog i Gatačkog polja, izabrani su središnji narodnooslobodilački odbor u Kuli Fazlagića i poverenštva po selima. To je pomoglo da se deo stanovništva vrati kućama i pred oružje.

da likvidira to ustaško uporište. Radi toga su, noću 5/6. aprila, dve brigade napale ustašku miliciju na padinama Bjelašnice i Babe.³²⁶

Prva dalmatinska brigada napadala je opštim pravcem Sipačno — Vučja Bara — Kula Fazlagića, a sa jednim bataljonom pravcem Lukavica — Obodina — Bašići — Kula Fazlagića.

Deseta hercegovačka brigada (bez dva bataljona) krenula je prema Kuli Fazlagića sa prostorije Cernica — Ključ, zatvarajući sa jednim bataljom pravac prema Bileći.

Za vreme napada 4. proleterska je, kao i do tada, zatvarala pravce koji sa severa i istoka izvode prema Gatačkom polju.

Ustaše su pružile slab otpor, a zatim su napustile položaje i, u manjim delovima povukle se duboko u planinu. Naše su jedinice potom »pročešljavale« teren i, pri tom, razoružale oko 150 pripadnika milicije koji su pušteni da se vrati svojim kućama. Sela Fazlagića Kule su zauzeta, ali se glavni deo ustaša vesto rasturio po planini, a zatim se, po odlasku naših jedinica ponovo prikupio. Zbog toga se, u kasnjim dejstvima divizije protiv četnika i Italijana, na tom prostoru morao stalno držati jedan bataljon.

Posle čišćenja Fazlagića Kule, sva sela Gatačkog polja bila su definitivno u našim rukama, a jedinice divizije nalazile su se u sledećem rasporedu:

— 10. hercegovačka na prostoriji Kula Fazlagića, Stepen, Avtovac, sa zadatkom da izviđa i obezbeđuje oslobođanje teritorije sa pravca Bileća;

— 1. dalmatinska brigada na prostoriji Gat, Dobrelji, Gareva, Samobor (istočno od druma Avtovac — Stepen) da zatvara pravce koji sa Golije i prevoja Ravno izvode u jugoistočni deo Gatačkog polja;

— 4. proleterska brigada na prostoriji Lipnik, Jasenik, Vrba zatvarala je pravce koji preko prevoja Ravno i iz doline r. Vrbnici izvode prema Avtovcu i Gacku;

— 5. crnogorska brigada ostala je na ranijem zadatku.

Štab divizije je, prema naređenju Vrhovnog štaba, trebalo i dalje da zadrži glavne snage u Gatačkom polju, sa zadatkom da izviđa i prikuplja podatke o neprijatelju na oslobođene teritorije, i da odmori ljudstvo koliko god je to mogućno.³²⁷

S obzirom na sve veće prikupljanje četnika na prevoju Ravno, štab divizije je naredio 4. proleterskoj brigadi da ih razbije i ovlađa prevojem. Ona ih je 7. i 8. aprila napala i odbacila prema r. Vrbnici, ali je pred linijom Lisina — Zukva — Knez — Strane zadržana žestokim otporom svežih četničkih snaga. Međutim, već je bila obezbedila povoljne taktičke uslove za predstojeći prodor u Crnu Goru.

Na golijskom pravcu, prema 1. dalmatinskoj brigadi, četnici su se, zbog malih snaga i u očekivanju pojačanja, ograničili na manje demonstrativne napade, ali su uvek bili odbijeni sa gubicima. Bri-

³²⁶ Zbornik, tom IV, knj. 12, dok. 51.

³²⁷ Zbornik, tom II, knj. 9, dok. 20 i 31.

gada je potpuno očistila prostoriju Kazanci (sela Dulići, Danici, Kazanci) i odbacila isturene četničke delove prema Krstaču (golijskom).

Na pravcu 10. hercegovačke brigade (s. Plana), Italijani su 6. aprila prebacili dva bataljona pešadije, sa nekoliko tenkova, a hercegovački četnici, koji su pojačani novim snagama, nakon povlačenja iz Gacka i Avtovca prema Bileći, izbili na Kobilju glavu (tt. 1115), u nameri da se probiju prema Avtovcu.

S obzirom na to da je 10. hercegovačka brigada posle odlaska grupe bataljona u južnu Hercegovinu, ostala sa svega tri bataljona, od kojih se jedan nalazio na obezbeđenju u Kuli Fazlagića, naređeno je 1. dalmatinskoj brigadi da ra dva bataljona sadejstvuje 10. brigadi prilikom odbacivanja četničkih snaga istočno od druma Korita — Stepen.

Posle ponovljenih napada, bataljoni 10. brigade odbacili su četnike sa Kobilje glave i ovladali linijom Kameno brdo (k. 1105) — Kobilja glava (tt. 1115) — s. Koprivica — s. Njivice — Troglav (tt. 1415).

Zbog pristizanja novih četničkih i italijanskih snaga, koje su 11. aprila krenule iz rejona s. Plane prema severu, borbe na tom pravcu dobijale su sve žešći karakter. Dva bataljona 10. hercegovačke zapadno i dva bataljona 1. dalmatinske brigade istočno od druma Korita — Stepen uspešno su odolevali sve jačim četničkim napadima. Naročito teške borbe su vođene 12., 13. i 14. aprila za Kobilju glavu, dominantnu tačku na drumu za Avtovac, koja je nekoliko puta prelazila iz ruke u ruku.

Posle višednevnih borbi, 10. brigada, u sadejstvu sa delovima 1. dalmatinske brigade, razbila je četnike i zauzela Meku Grudu. Nadirući ka jugu, 16. aprila je razbila i nanela osetne gubitke četničko-italijanskoj koloni koja je iz s. Plane krenula ka severu.

U međuvremenu, samostalna grupa bataljona 10. brigade (2. i 5. bataljon) upućena 31. marta iz Nevesinjskog polja, prodrla je duboko na jug, očistila Dabarsko i Lukavačko polje od četnika; 4. aprila zauzela je Ljubinje i ovladala čitavim prostorom do pl. Sitnice i Popovog polja. Noću 4/5. aprila, njeni delovi upali su za kratko vreme u Stolac, a zatim ga napustili. Međutim, pokazalo se da dva bataljona nisu bila u stanju da ispolje jači uticaj i suprotstave se intervencijama četnika i Italijana na tom prostoru, pa su se noću 11/12. aprila prebacili preko Dabarskog polja na Trusinu, a odatle u s. Gorњi i Donji Drežanj u Nevesinjskom polju (15 km jugoistočno od Nevesinja). Tu su se povezali za delovima 5. crnogorske brigade i 9. dalmatinske divizije.³²⁸

Za to vreme na oslobođenoj teritoriji Nevesinjskog i Gatačkog polja formirane su komande jvodručja u Nevesinju i Gacku, a komande mesta u Nevesinju, Fojnici, Gacku i Avtovcu.

³²⁸ Iz izveštaja štaba udarne grupe bataljona Vrhovnom štabu od 13. aprila o izvedenim akcijama i situaciji u južnoj Hercegovini. Zbornik, tom IV, knj. 12, dok. 76.

U toku aprila, 10. hercegovačka brigada je popunjena sa oslobođene teritorije sa preko 300 novih boraca, većinom omladinaca, od kojih je krajem meseca formiran njen 6. bataljon.

Sl. 3 — Jedinice 3. divizije na obuci u rukovanju zaplenjenim italijanskim teškim mitraljezima

2. BORBE ZA ODBRANU NEVESINJSKOG I GATAČKOG POLJA

Početkom aprila situacija se u Nevesinjskom polju počela pogoršavati.

Jače četničke snage, uz podršku italijanskih pratećih oruđa i artiljerije, napale su iz rejona Blagaja i Džinove mahale (12 km jugoistočno od Nevesinja) delove 1. dalmatinske divizije, prinudile ih na povlačenje i ušle 6. aprila u Nevesinje. Do 10. aprila te su snage uspele da dopru do Kljuna.

Na tom pravcu angažovana je 5. crnogorska brigada, koja je iz rejona s. Plužina napala četnike bočno, duž druma Kljuni — Nevesinje. U sadejstvu sa grupom bataljona 10. hercegovačke brigade i delovima 9. divizije, ona ih je ponovo odbacila prema Blagaju. Nevesinje je 11. aprila i po treći put bilo u našim rukama.

Međutim, ta pretežno četnička dejstva, preduzimana u prvoj polovini aprila, imala su, po planu komande 6. italijanskog korpusa, ograničeni cilj: da vezuju naše snaga u Nevesinjskom i Gatačkom polju u vreme kada su četnici i delovi Italijanske divizije »Taurinenze« vodile borbe s ciljem da spreče, a zatim da likvidiraju uže mostobrane 2. i 1. proleterske divizije na desnoj obali Drine, u rejonu Foče. Kada su, posle višednevnih borbi, ti pokušaji propali, i 1. i 2.

divizija³²⁹, ostavljujući blokirano Foču, produžile nadiranje kroz Sandžak, italijansko-četnička dejstva u Gatačkom i Nevesinjskom polju, u drugoj polovini aprila, bila su deo opštег i usklađenog plana jedinica 6. italijanskog korpusa i delova 369. nemačke divizije za deblokadu Foče. Prema tom planu, delovi nemačke 369. divizije trebalo je da napadnu pravcem Goražde — Foča, a delovi 6. italijanskog korpusa pravcem Bileća — Plana — Gacko — Čemerno — Foča, vršeći uporedo pritisak na naše snage u Nevesinjskom polju.³³⁰

Prema naredenju Vrhovnog štaba, sredinom aprila rasformirana je 9. dalmatinska divizija. Ostala je samo 3. dalmatinska brigada, pojačana na 12.000 boraca. Preostalo ljudstvo dodeljeno je za popunu 1. i 2. dalmatinske brigade iz 3. i 2. divizije.³³¹

Zadatke 9. divizije u rejonu Nevesinja trebalo je da preuzmu 3. dalmatinska i 5. crnogorsk? brigada. Međutim, pošto je 5. crnogorska bila predviđena za prođor u Crnu Goru (čekalo se posebno naredenje Vrhovnog štaba),³⁵² štab divizije je prebacio 10. hercegovačku brigadu ponovo u Nevesinjsko polje da, u sadejstvu sa 3. dalmatinskom brigadom, organizuje njegovu odbranu, izvrši mobilizaciju novog ljudstva i prihvati grupu bataljona iz južne Hercegovine.

³²⁹ Od 6. do 10. aprila delovi 2. i 1. proleterske divizije forsirali su Drinu u rejonu Foče, na odseku s. Kopilovi — Ustikolina, i sa četničkim i italijanskim snagama vodili teške borbe, naročito na odseku 1. divizije, za konsolidaciju i proširenje mostobrana.

Do 9. aprila, 2. divizija je zauzela deo Foče na levoj obali Cehotine, presekla vezu između Foče i Cajniča i okružila italijanske jedinice u Foči.

Posle teških borbi sa glavninom 3. alpskog puka divizije »Taurinenze« i četnicima, 1. proleterska divizija odbacila je neprijatelja i do 13. aprila izbila na liniju Kovač — Metljiča — Cajniče — Kozara, te je tako presećena komunikacija Goražde — Pljevlja (Cajniče su dan pre Italijani napustili).

U međuvremenu je 2. divizija vodila borbe da savlada fočanske utvrđene rejone i jaku četničku grupaciju, koja je nadirala prema Brodu i nastojala da ugrozi taj prelaz. U takvoj situaciji, Vrhovni štab je obustavio napad 2. divizije na Foču i 17. ili 18. aprila naredio da obe divizije razbiju četnike u Sandžaku.

³³⁰ Za taj napad, 19. aprila, Italijani su sem četničkih snaga koje su već dejstvovalo na pravcu Plana — Gacko, grupisali sa odgovarajućom artiljerijom i tenkovima, četiri bataljona pešadije (I/93, 2/259 i 2/260 pp), koji su se od ranije nalazili u Plani, i jedan naknadno upućen, kao i jedan bataljon 14. domobranskog puka. (Iz izveštaja komande 6. italijanskog korpusa 18. aprila, komandi 2. italijanske armije. — Zbornik, tom IV, knj. 12, dok. 245).

³³¹ Deveta dalmatinska divizija formirana je početkom bitke na Neretvi, kada je ustanak u Dalmaciji uzeo šire razmere. Kao osnov za njeno formiranje poslužio je, pretežno, boracki i starešinski sastav 3. dalmatinske brigade, formirane u novembru 1942. Još nedugoformljena i slabo naoružana divizija je, ulazeći u sastav Glavne operativne grupe, ušla i u borbenu dejstva u do tada najtežim uslovima za naše jedinice uopšte. Mada je posle zauzega Prozora uglavnom naoružana, sa slabom odećom na visokoplaninskom zemljistu, na koje većina boraca još nije bila naviknuta, ona je imala znatan broj izbačenih iz stroja, zbog smrzonina. Određena, po prelasku Neretve, da prenosi ranjenike, ona se, na tom teškom zadatku masovno zarazila tifusom, i to je, uz neprekidne borbe u Nevesinjskom polju, naročito posle odlaska 3. divizije, svelo njene borbene mogućnosti na minimum. Septembra 1943. u vreme masovnog ustanka naroda Dalmacije, ponovo je formirana.

³³² Stab 3. divizije, radiogramom od 15. aprila, predložio je Vrhovnom štabu da glavnim snagama preduzme pokret pravcem Piva — Komarnica — Boan — Nikšić, a pomoćnim preko Golije, Dugog Klanca u Gornje Polje — (Zbornik, tom VI, knj. 12, dok. 89).

Na njene dotadanje položaje na pravcu Gacko — Plana 15. i 16. aprila prebačena je iz Nevesinjskog polja 5. crnogorska brigada.

U toku 17. aprila 5. brigada je posela položaje na liniji G. Meka Gruda — V. Planik (tt. 1005) — Pandurica (k. 1046). Na njenom levom krilu nalazila su se dva bataljona 1. dalmatinske brigade. Do 19. aprila brigada je, u sadejstvu sa delovima 1. dalmatinske, vodila borbe sa četnicima u zahvatu druma Meka Gruda — Plana; 18. aprila izvršila je napad na četničko-italijanske snage južno od Meke Grude, ali su je nadmoćnije snage neprijatelja odbile, nanevši joj osetne gubitke.

Pošto je prema naređenju Vrhovnog štaba od 18. aprila, 5. brigada morala odmah da krene prema Crnoj Gori, odbranu toga pravca 20. aprila preuzela je 1. dalmatinska brigada, čija je polovina snaga i do tada dejstvovala na tom pravcu.

Rasformiranje 9. divizije, predstojeći pokret 4. i 5. brigade prema Crnoj Gori, sve veći prinsak neprijatelja u Gatačkom i Nevesinjskom polju znatno su umanjili naše mogućnosti u pogledu odbrane oslobođene teritorije. Ostale su na raspoloženju 1. dalmatinska i 10. hercegovačka brigada 3. divizije, sa 3. dalmatinskom brigadom, kojoj je Vrhovni štab uskoro naredio pokret za Kalinovik, u sastav 2. divizije.

Ipak je, u duhu uputstva Vrhovnog štaba, koji je težio da se slobodna teritorija u Hercegovini što duže zadrži radi učvršćenja narodne vlasti, mobilizacije ljudstva i zaštite stanovništva koje je dugo bilo izloženo četničkoj dominaciji, štab divizije je nastojao, da se i sa tako oslabljenim snagama održi na pomenutoj teritoriji. Iz tog razloga usledilo je ponovno prebacivanje 10. brigade u Nevesinjsko polje, iako za to, sa čisto operativnog gledišta, u datoј situaciji nisu postojali nikakvi razlozi.³³³

Italijanske, četničke i domobranske snage, prikupljene u rejonu Plane, 19. aprila su preduzele opšti napad na pravcu Plana — Gacko. Italijansko-domobrantska kolona, sa tenkovima i artiljerijom, nadirala je u zahvatu komunikacije, a na krilima su nastupali četnici. Te nadmoćne neprijateljske snage uspele su toga dana da potisnu delove 5. brigade i da pred mrak izbiju na M. Pandurica (k. 1046) kotu 818 i Meku Grudu (k. 992). Težište njihovog napada bilo je usmereno zapadno od druma, kako bi se, nadiranjem tim pravcem, uspostavila taktička veza i sadejstvo sa ustaškom milicijom, na pl. Babi.

U toku 19. aprila sa toga pravca izvučena je 5. crnogorska brigada, a 1. dalmatinska, koja je trebalo da preuzeme njegovu odbranu, zbog jakog pritiska neprijatelja nije uspela ni da rasporedi svoje bataljone. Tako su četnici 20. aprila lako poseli Kobilju glavu, ključni položaj za obezbeđenje daljeg napredovanja drumom prema Avtovcu. Taj taktički uspeh omogućio je neprijatelju da narednog dana, preko Kobilje glave (tt. 1115), izbije na Kameno brdo (k. 1048).

³³³ Razvlačenjem i onako malih snaga, bili smo oslabljeni i u Nevesinjskom i u Gatačkom polju, pri čemu je Gatačko polje, u datoј situaciji, imalo daleko veći značaj.

Time je stabilizovao postignuti uspeh i obezbedio povoljne uslove za nadiranje u zahvatu komunikacije. Deo četničkih snaga izbio je toga dana na Katunište (k. 1113), gde je kod s. Ključa uspostavio vezu sa ustaškom milicijom na pl. Babi. Četnička pobočnica, koja je obezbeđivala nastupanje italijanskih jedinica u zahvatu druma, prispela je pred mrak na Milatovac (k. 1104).

Neprijatelj se 21. aprila prema 1. dalmatinskoj brigadi nalazio na Milatovici (k. 1104), k. 945, Kobiljoj glavi (tt. 1115), Kamenom brdu (k. 1048) i Katuništu (k. 1113). Na levom krilu, u rejonu G. i D. Zagradci, Ključ nalazili su se delovi ustaške milicije, koji su se, po meri napredovanja italijansko-četničkih snaga, postepeno spuštali padinama Bjelašnice i Babe prema Kuli Fazlagića. Jedinice 1. dalmatinske nalazile su se u neposrednom dodiru sa neprijateljem.

Pošto je neprijateljskim nadiranjem bila ozbiljno ugrožena odbrana Gatačkog polja i pravca Avtovac — Gacko — Čemerno, štab divizije je naredio 1. dalmatinskoj brigadi da uporno brani taj pravac i aktivnim, naročito noćnim, dejstvima prema Kobiljoj glavi i Kamenom brdu što duže zadrži neprijatelja.

U međuvremenu, 3. dalmatinska i 10. hercegovačka brigada u Nevesinjskom polju, razvučene po delovima na širokom prostoru, vodile su naizmenične napadne i odbrambene borbe sa prednjim delovima jakih četničkih snaga, koje su se prikupljale u rejonu Blagaja, i u Dabarskom i Lukavačkom Polju, da bi napale i zauzele Nevesinje.³³⁴ Prva dalmatinska nije uspela protivnapadima, 22. 23. i 24. aprila da zauzme Kobilju glavu i Kameni brdo već je samo zadržala neprijatelja na dostignutoj liniji. Zato je štab divizije naredio 10. hercegovačkoj brigadi da deo snaga uputi pravcem Šipačno — Vučija Bara — Meka Gruda (preko Bjelašnice i Babe) da dužim prudorom u levi bok i pozadinu neprijatelja i napadom duž komunikacije na odseku Meka Gruda — Kameni brdo — Kobilja glava — Milatovica.

Štabu 10. brigade je predviđena ozbiljnost situacije na pravcu Gacka i namera štaba divizije da odstupi prema Ravnom i Zebrešniku u slučaju jakog neprijateljskog pritiska sopstvenoj proceni, zavisno od jačine pritiska u Nevesinjskom polju, takođe odstupi na Ravnou, sa kojeg brigada treba da zatvara pravce koji iz Avtovaca, Gacka i Čemerna izvode u doline Vrbniče i Pive.

Aktivnost 1. dalmatinske brigade i namera Italijana da sa dostignutih položaja sinhronizuju napad pravcem Avtovac — Gacko — Čemerno, sa opštim napadom na Nevesinje, koji zbog sporog prikupljanja četnika još nije bio pripremljen, uslovili su zadržavanje italijansko-četničkih snaga na ranije dostignutim položajima sve do 28. aprila.

Opšti napad četničko-italijanskih snaga prema Nevesinju počeo je 27. aprila. Sutradan je jedna četničko-talijanska kolona krenula

³³¹ U to vreme 3. brigada je zatvarala pravce oc! Blagaja i Mostara, a 10. hercegovačka, razmeštena na prostoriji Pridvorci, Džinova mahala, Sipačno, zatvarala je pravce koji sa zapada, preko pl. Crne gore i juga, preko Trusine i Džinove mahale, izvode prema Nevesinjskom polju.

iz rejona Meke Grude, preko planina Babe i Bjelašnice, prema Šipačnu u susret četničkoj koloni, koja je 27. ili 28. aprila iz Lukavčkog polja takođe krenula prema Šipačnu. Po izbijanju na tu prostoriju, trebalo je da produže pokret i presek drum Nevesinje — Basko, odnosno da, kao pomoćne kolone, razdvoje naše snage u Nevesinjskom i Gatačkom polju i na taj način obezbede dejstva glavnih snaga sa juga prema Gacku i prema Nevesinju.

Napad glavnih snaga prema Avtovcu otpočeo je 29. aprila sa Milatovca, Kobilje glave i Kamenog Brda, uz jaku podršku avijacije. S obzirom na veliku nadmoćnost neprijatelja i okolnost da delovi 10. brigade nisu dejstvovali prema Mekoj Grudi, štab divizije je Odlučio da se 1. dalmatinska brigada u toku dana pod borbom povlači prema Avtovcu i u toku noći 29/30. aprila da se prikupi i odstupi prema Ravnom, obezbeđujući se na manjim delovima prema Čemernu i Lebršniku. Sa toga prostora trebalo je da zatvara pravce koji od Avtovca i Gacka izvode prema r. Pivi.

Štab divizije prebacio se toga dana iz Gacka u s. Miholjaču (2 km severno od Avtovca), a zatim, sa 1. dalmatinskom brigadom, 30. aprila na Ravno.

U toku 30. aprila neprijateljske pomoćne snage iz rejona Šipačna produžile su pokret prema drumu Nevesinje — Gacko i u rejonu Lukavica — Nadinči presekle ovu komunikaciju. Tek posle toga, glavne snage su, tek sutradan ujutro oprezno potiskujući obezbeđujuće delove 1. dalmatinske brigade, ušle u Gacko i Avtovac. Dan ranije ustaška milicija posela je sela Kule Fazlagića.

Napad četničkih i italijanskih snaga, otpočet 27. aprila prema Nevesinju, izведен je u dva pravca: Blagaj — Bišina — Nevesinje, prema 3. dalmatinskoj brigadi, i Trusina — Džinova mahala — Odžak — Nevesinje, prema 10. hercegovačkoj brigadi.

Treća dalmatinska brigada, koja se po naređenju Vrhovnog štaba pripremala za odlazak u rejon Kalinovika, postepeno se, u toku 27. i 28. aprila, povlačila prema Nevesinju. Njene zaštitnice pružile su neprijateljskoj koloni iz Blagaja otpor pred tesnacem Bišina, a zatim zapadno od Nevesinja. U noći 28/29. aprila brigada je prekinula dodir sa neprijateljem, povukla se u rejon Kifinog Sela, a zatim krenula prema Ulogu i dalje, ka Kalinoviku.

Deseta hercegovačka brigada (sa četiri bataljona) usporavala je nadiranje neprijateljske kolone na pravcu Džinova mahala — Nevesinje i postepeno se povlačila prema Nevesinju, pružajući otpor na uzastopnim linijama.

Međutim, nadmoćne neprijateljske snage, u svom nadiranju od Blagaja i Džinove mahale prema Nevesinju, povezale su se 28. aprila i krajem dana izbile na liniju s. Odžak — Babja Glava (tt. 1028) — Strmoglavica — Grebak — Gradina (k. 1138). U zoru 29. aprila, zaštitnički delovi 10. brigade pružili su neprijatelju otpor na prilazima Nevesinju, a zatim je brigada odstupila na prostoriju Pratač — Žalom, u namjeri da se padinama Bjelašnice prebaci na pravac Gacko — Čemerno. Ali, pošto su neprijateljske snage po ulasku u Nevesinje istog dana produžile pokret prema Kifinom Se-

lu, a četničko-italijanska kolona iz Šipačna prema drumu za Gacko, brigada je bila prinuđena da noću 29/30. aprila preseče drum Nevesinje — Gacko i odstupi prema Ulogu.

Dva bataljona 10. brigade (1. i 5), koje je štab brigade, prema naređenju štaba divizije, izgleda sa zadocnjem uputio prema Međoj Grudi, našli su se 29. aprila na Bjelašnici, u vreme kada je pomoćna neprijateljska kolona već bila u Sipačnom, a glavne neprijateljske snage napredovale prema Avtovcu i Gackom. U takvoj situaciji, ti bataljoni su se noću 29/30. aprila prebacili na pravac Čemerno — Izgori.

Tako su poslednjih dana aprila jedinice 3. divizije napustile Nevesinjsko i Gatačko polje i krenule na istok.³³⁵

3. PRODOR U CRNU GORU

U nastojanjima da spreče prodor Glavne operativne grupe u Sandžak i Crnu Goru, četnici su, sem odbrane Drine, poklonili veliku pažnju grupisanju svojih snaga za zatvaranje i odbranu pravaca koji iz Gatačkog polja izvode ka Pivskoj župi i Banjanima.

Već sredinom aprila, u vreme kada je glavnina 3. divizije vodila borbe za odbranu Nevesinjskog i Gatačkog polja, četnici su na tom delu granice prema Crnoj Gori prikupili znatne snage:

- na pravcu Vrbnica — Piva bili su četnici Baja Stanišića, jačine oko 2.000 ljudi;
- na pravcu Golija — Pivska župa nalazio se odred majora Joksimovića, jačine oko 3.000 ljudi;
- na pravcima prema Banjanima i Oputnoj Rudini bila je Lovćenska četnička brigada.

Osim njih, u Pivskoj župi su se prikupljali na brzinu formirani Ceklinski, Ljubotinski i Cetinjski četnički bataljoni.³³⁶

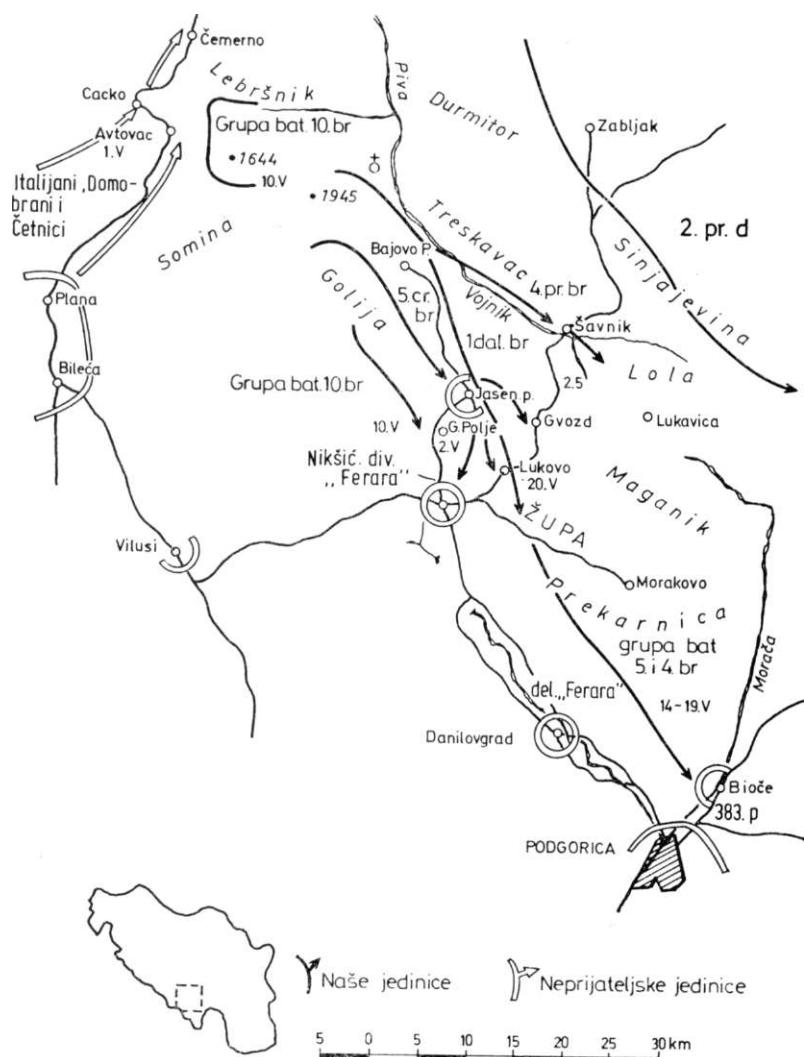
Zbog nadmoćnih četničkih snaga, početkom aprila 4. proleterska brigada je bila usmerena prema Pivi. Ona je u toku 7. i 8. aprila razbila četnike na Ravnom i odbacila ih prema Vrbici, ali je zastavljena pred linijom: Ledenik — Smrječno — Sedlari, na kojoj su bile prikupljene jake četničke snage.

Predlog štaba 3. divizije od sredine aprila da se njena glavnina usmeri prema Crnoj Gori, Vrhovni štab je usvojio, i naredio da 4. i 5. brigada, kao zasebna napadna kolona pod komandom koman-

³³⁵ O borbama 3. divizije u Nevesinjskom i Gatačkom polju u toku aprila 1943. sačuvano je vrlo malo naših dokumenata. Zbog toga sam se za prikaz tih dejstava koristio, uglavnom, tačnim, ali oskudnim hronološkim podacima iz dnevnih izveštaja 6. italijanskog armijskog korpusa — Zbornik, tom IV, knj. 12, dok. 246, 247, 250, 254, 257, 258, 264, 267, 268, 275, 280. i 282.

³³⁶ Italijani su se malo angažovali u zatvaranju crnogorske granice — to su prepustili četnicima. Njihova glavna pažnja bila je usmerena na deblokiranje svojih jedinica u rejonu Foće i držanje uporišta Pljevlja, Bijelo Polje, Kolašin i Nikšić, u kojima su bile dislocirane glavne snage italijanskog 14. armijskog korpusa.

danta 5. crnogorske brigade, razbijje četnike na pravcu Goransko — dolina r. Komarnica — Savnik i izbije što pre na liniju Šavnik — Boan (jugozapadne padine Sinajevine).

Skica 8 — Nastupanje i dejstva 3. udarne divizije prema Šavniku, Nikšiću i Biće (19. IV — 20. V 1943)

Po izbjivanju u rejon G. i D. Brezna, 5. brigada treba da skrene preko Javorka (nikšićkog) i Jasenovog Polja i izbije na liniju Komandirovo brdo — Gvozd — Ćeranića gora, na kojoj će obezbititi desni bok napadne kolone sa pravca Nikšića. Brigadama je bila dodeljena radio-stanica 3. divizije. Za vezu sa Vrhovnim štabom 3. divizija se mogla koristiti radio-stanicom rasformirane 9. divizije i

telefonskom linijom (na relaciji Gacko — Nevesinje — Kalinovik). Divizija je zadržala pod svojom neposrednom komandom 1. dalmatinsku i 10. hercegovačku brigadu, sa zadatkom obezbeđenja od Gackog i Nevesinjskog polja.³³⁷

U izvršavanju svog zadatka, 4. proleterska brigada je prikupila jedinice i, napadom na pravcu Zukva — Zabrdje — Smriječno, razbila četničku odbranu kod Smriječna i zauzela Goransko. U daljem nadiranju, 23. aprila je ušla u Šavnik, koji su 19. aprila oslobodile partizanske pozadinske grupe sa te teritorije.³³⁸

Peta crnogorska brigada je 21. aprila krenula preko Krsca (Golijskog) i Višnjića-Dola prema Pivskoj župi. Posle dužih borbi razbila je četnike majora Joksimovića, i goneći ih, stigla je 27. aprila u Zupu pivsku.

Nakon tih borbi brigade su se ovako razmestile: četvrtu u rejonu s. Mokro, a petu na levoj obali r. Komarnice, u selima Rudinice, Miljakovac i Bukovac, sa jačim izviđačkim delovima na liniji Stojkovac (tt. 1369) — Toplo prisoje (k. 1286) — V. Stuče (k. 1651) da bi se obezbedile na taj način prema utvrđenom Javoriku (Nikšićkom).³³⁹ Štabovi brigada su nameravali da daju kraći odmor jedinicama i obave izviđanje prema Javoriku, koji je trebalo napasti za jedničkim snagama.

U međuvremenu, 1. i 2. proleterska divizija postigle su, u drugoj polovini aprila, nove uspehe u Sandžaku.

Štab 1. divizije je ostavio 1. brigadu na prostoru Foča, Goražde, Cajniče i nastavio sa dve brigade (3. sandžačka i 3. krajiška) dalje nadiranje i razbijanje četnika. Krajem aprila je 3. krajiška izbila zapadno od Pljevalja, u rejon G. Krče, Glisnica, G. Brvnica, Hoćevina, a 3. sandžačka u rejon Sahovići, Kovren, Vrulja, Maoče.

Druga proleterska divizija, pošto je razbila četnike kod Celebića (18. aprila) i odbacila ih preko Tare, prešla je 21. aprila preko reke, sa 7. krajiškom brigadom i zauzela Zabljak. Razbijeni četnici odstupili su delom prema Vašojevićima, a delom se zadržali u Pivi, ali su i oni odstupili prema Vasojevićima, kad je 4. proleterska zauzela Goransko.

Tako su se krajem aprila glavnine 1., 2. i 3. divizije našle pred linijom Nikšić — Šavnik — Bijelo Polje — Pljevlja, u dolinama Zete, Tare i Lima.

³³⁷ Naređenje Vrhovnog štaba štabu 3. divizije za nadiranje 4. i 5. brigade prema Pivi i Komarnici (radiogrami od 18. i 19. aprila). Zbornik, tom II, knj. 9, dok. 100 i 105.

³³⁸ Zbornik, tom III, knj. 5, dok. 149 i 150.

³³⁹ Preko Javorka, presedline između pl. Golije i Vojnika na nadmorskoj visini od 1.200 m, izvodi drum koji povezuje Zupu pivsku sa Nikšićem.

U toku prodora naših jedinica prema Pivi, Italijani su u sklopu preduzetih mera za odbranu Nikšića, na brzu ruku utvrdili taj važan topografsko-taktički objekat nizom bunkera, koje su povezali rovovima i opasali bodljikavom žicom, a neposredne prilaze rasčistili, radi obezbeđenja planske upotrebe vatre.

Sl. 4 — Deo štaba 3. divizije (prvi s leva je načelnik štaba Rudolf Primorac)

Šesta istočnobosanska i 1. majevička brigada nalazile su se prema Goraždu i Jahorini, a 7. banjamska divizija je zatvarala pravce od Trnova i Konjica prema Kalinoviku.

Centralna bolnica bila je preseljena u širi rejon Celebića (na desnoj obali donjeg toka Tare).

4. BOJ NA JAVORKU

Da bi se parirala eventualna neprijateljska dejstva iz rejona Nikšića prema severu i stabilizovao južni bok osnovnih snaga Glavne operativne grupe na dostignutoj liniji bilo je neophodno potrebno što pre ovladati Javorkom i Krnovskom glavom, te time, sa nasonom na pl. Vojnik, sigurno zatvoriti pravce Nikšić — Pivska šupa, i Nikšić — Savnik — Pljevlja.

Mada je Vrhovni štab zauzimanje Javoraka³⁴⁰ postavio 4. i 5. brigadi prilikom njihovog upućivanja u Crnu Goru, one ga nisu mogle zauzeti, zbog toga što je bio utvrđen i posednut jačim neprijateljskim snagama. A njihovo je brojno stanje, posle iscrpljujućih borbi u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, bilo suviše malo.³⁴¹

Pošto su u to vreme delovi 2. proleterske divizije već ovladali rejonom Žabljaka, bile su stvorene mogućnosti da se 4. i 5. brigada pojačaju tim delovima i da se zauzme Javorak, čime bi bio obezbeđen južni bok Glavne operativne grupe. U isto vreme bili bi stvorenii povoljni uslovi za predstojeća dejstva 3. divizije, čije su se dve brigade nalazile krajem aprila u Nevesinjskom i Gatačkom polju.

Vrhovni štab je 24. aprila naredio štabu 2. proleterske divizije da delom snaga kreće prema Javorku, preuzeće pod komandu 4. proletersku i 5. brigadu, izvrši potrebne pripreme i razbije italijansko-četničke snage na Javorku. Jednovremeno, preko štaba 3. divizije o tome su obavešteni štabovi 4. i 5. brigade.³⁴²

Neprijateljske snage u rejonu Javoraka sačinjavali su: jedan bataljon iz divizije »Ferara« ojačan artiljerijom, inžinjerijska četa, četa tenkova i Nikšićki četnički odred. Italijanske jedinice su bile raspoređene u zahvatu druma, a četnici su se nalazili na krilima.

Pošto je predviđeno da u napadu na Javorak učestvuje 2. proleterska brigada bez dva bataljona, koje je trebalo ostaviti u rejonu Sćepan-Polja, budući da se ona nalazila dosta daleko (u rejonu Sćepan-Polje, Crkvice), štab 2. divizije je planirao napad na Javorak

³¹⁰ Boj na Javorku pripremljen je i izведен pod rukovodstvom štaba 2. proleterske divizije. U njemu su učestvovali 2. proleterska brigada (bez dva bataljona), 4. proleterska 2. divizije i 5. crnogorska 3. divizije. Žbog toga boj na Javorku ne ulazi u dejstva 3. divizije, ali s obzirom da je interesantan kako po načinu izvođenja (taktici naših jedinica), tako i po postignutim rezultatima, ovde se ukratko prikazuje na osnovu raspoloživih podataka.

³⁴¹ Ove dve brigade u toku bitke na Neretvi i posle nje nisu popunjavane novim borcima. Zbog pretrpljenih gubitaka u prethodnom periodu, uoči napada na Javorak obe su imale ukupno 1000 boraca — Zbornik, tom IV, knj. 12, dok. 146.

³⁴² Zbornik, tom II, knj. 9, dok. 131.

za noć 28/29. aprila u 22 časa, pa je u tom smislu 28. aprila izdao zapovest za njegovo izvršenje.

Prema toj zapovesti³⁴³ napad je trebalo izvršiti po sledećem:

Severna kolona, 2. proleterska brigada (bez dva bataljona), napada opštim pravcem: Prezna — Toplo — Prisoje — Živa — Javorak — Papratni Doli — Lipova Ravan, sa zadatkom da na tom pravcu razbijje i uništi neprijatelja. Održava vezu sa severozapadnom kolonom, koja napada desno; a svoj levi bok da obezbeđuje vlastitim snagama.

Severozapadna kolona, 5. crnogorska brigada, napada opštim pravcem: Budnoš — Runjava glavica — Tisova glava — Pakline — Dubrave, dejstvujući na neprijatelja sa istoka i obuhvatom sa juga. Po izbjijanju u rejon Dubrave upućuje jedan bataljon na Surdup da zatvori pravac Gornje Polje — Javorak i da na tom delu temeljito poruši i zapreči komunikaciju. Pri tome posebnu pažnju poklanja obezbeđenju svog desnog boka i održava tesnu vezu sa severnom kolonom, koja dejstvuje levo.

Istočna kolona 4. proleterska brigada, sa polaznog položaja na liniji: Jasenovo Polje — Jelovi vrh — Brezovi vrh, napada opštim pravcem: Lipova Ravan — Papratni Doli — Javorak, sadejstvujući severnoj i severozapadnoj koloni radi potpunog uništenja neprijatelja. Pri tome održava vezu desno sa severnom kolonom na prostoru Gola strana, a levo, sa severozapadnom kolonom na prostoru Pišteta.

Međutim, veza sa 2. proleterskom brigadom kasno je uspostavljena, pa je štab divizije napad odložio za 1. maj u 22 časa.

U međuvremenu, štab 4. proleterske brigade izvestio je 29. aprila štab divizije da su italijanske snage, jačine oko 1.600 vojnika, sa baterijom topova, krenule iz Nikšića, pravcem Lukovo — Gvozd (drum Nikšić — Šavnik), u pratnji nekoliko tenkova, a da su četničke snage, koje su se kretale ispred njih, već izbile na prostor Ćeranića gora — Krnovska glava — Gradačka poljana (10 km južno od Šavnika).

Prema naređenju štaba divizije, 5. bataljon brigade u noći 29/30. aprila, napao je isturene četničke delove i odbacio ih na liniju Dažnik (tt. 1623) — Studena (tt. 1574). Time je pokret neprijatelja prema Gvozdu bio potpuno zaustavljen, a pravac Gvozd — Praga — Jasenovo Polje zatvoren.³⁴⁴

Napad na Javorak počeo je u određeno vreme i odvijao se po sledećem:

Severna kolona, 2. proleterska brigada, napala je s 1. bataljonom frontalno na samo uporište, dok su dva bataljona dejstvovala

³⁴³ Zbornik, tom III, knj. 5, dok. br. 5.

³⁴⁴ Po mom mišljenju, jedina slaba tačka planiranog napada na Javorak tim je bila otklonjena. U planu i zapovesti za izvođenje napada nisu bile posmenute (što znači da nisu bile ni uočene) mogućnosti neprijateljske intervencije pravcem Gvozd — Praga — Jasenovo Polje, niti su preduzete mere za njeno sprečavanje. Pokret neprijatelja 29. aprila prema Gvozdu na to je blagovremeno upozorio.

s jedne i druge strane druma — 2. bataljon preko Smrčeve glavice a 4. preko Gole strane. Njihov je cilj bio da obuhvate uporište sa bokova.

Neprijatelj je na frontu pružio ogorčen otpor. Delimični uspeh jedne čete 1. bataljona, koja je uspela da osvoji prednje bunkere nije mogao biti iskorišćen, jer se nije ispoljilo dejstvo ostala dva bataljona, upućena prema bokovima.

Zbog ispresecanog i šumovitog zemljišta ta dva bataljona su u toku noći izgubili vezu sa 1. bataljonom i štabom brigade, tako da je napad 4. bataljona preko Gole strane počeo sa zadocnjenjem, a 2. bataljon je stigao na Smrčevu glavicu tek u zoru 2. maja.

U takvoj situaciji, štab 2. brigade je prekinuo napad i ujutru 2. maja uspostavio vezu i sadejstvo, i rasporedio svoje bataljone na liniji Smrčeva glavica — Ziva — Gola strana, u očekivanju da se ispolji dejstvo ostalih napadnih kolona na bokovima.

Neprijatelj je, izgleda, dok nije osetio dejstvo ostalih kolona, napad s fronta smatrao jačom demonstracijom. Zbog toga se ograničio na vatru artiljerije i minobacača po položajima 2. brigade.

Severozapadna kolona, 5. brigada, odbacujući u svom nadiranju četničke snage, izbila je ujutru, 2. maja sa dva bataljona preko Velike glavice na Lipovu Ravan, presekla drum i sa delom snaga izašla na Oštrot brdo (istočno od komunikacije). Tu je uspostavljena veza sa 1. bataljonom 4. brigade, koji je preko Stirnog nadirao prema Jasenovom Polju.

Istočna kolona, 4. proleterska brigada, ujutru 2. maja presekla je sa 1. bataljonom u rejonu Oštrog brda drum prema Javorku. Tuda je nešto ranije prošla italijanska auto-kolona sa municijom, u pratnji voda tenkova.

Tako je 2. maja pre podne, dejstvima 4. i 5. brigade, veza italijanske posade na Javorku sa Nikšićem bila potpuno prekinuta. Istog dana, u 5. časova ujutru, 5. bataljon 4. brigade, u sadejstvu sa jednom pozadinskom četom, napao je neprijatelja na položajima Studena — Dažnik i odbacio ga preko Lukova prema Gradcu.

Prekidanje veze Sipačno — Jasenovo Polje 2. bataljon 4. brigade nije blagovremeno ostvario, i to je omogućilo italijanskoj auto-koloni da se probije za Papratne Doli pre presecanja druma kod Lipove Ravni.

Međutim, kada su osetili dejstva naših jedinica prema bokovima i pozadini, četnici, koji su se nalazili na krilima italijanskog rasporeda, počeli su se u neredu povlačiti, gonjeni od naših jedinica.

Italijanska posada na Javorku je osetila da su četnici na krilima i bokovima njihovog borbenog rasporeda napustili položaje, i da im je dejstvom naših kolona odstupnica prema Gornjem Polju ugrožena. Zbog toga je, 2. maja oko 13 časova, počelo odstupanje posade u velikom neredu, uglavnom drumom prema Jasenovom Polju.

Međutim, taj pravac bio je u to vreme već potpuno zatvoren. Posada je, zajedno sa motorizovanom kolonom koja je upavo pristizala, sabijena i pocepana po delovima na uskom prostoru bila u zah-

vatu druma Papratni Doli — Lipcva Ravan — Jasenovo' Polje. Do 19 časova ona je potpuno uništena ili zarobljena. Samo mali deo je uspeo da se, po grupama ili pojedinačno, probije u Gornje Polje.

Italijanska avijacija, koja je u toku celog dana nadletala i bombardovala prostoriju Javorak, Šavnik, Gvozd, Jasenovo Polje, nije mogla, u takvoj situaciji, pružiti nikakvu podršku svojim jedinicama.

Četnike, koji su se u bekstvu preko planine orijentisali prema prostoriji Studena — Lukovo, dočekivao je i zarobljavao 2. bataljon 4. proleterske brigade. Izvestan deo četnika, sa levog krila italijanskog borbenog poretka na Javorku, odstupio je preko Nozdre ka Goliji.

Neprijateljski gubici, naročito italijanski, bili su veliki. Pognuto je 670 vojnika i oficira a 780 zarobljeno (među njima oko 200 četnika). Ukupno je bilo izbačeno iz stroja 1.450 neprijateljevih vojnika i oficira, uključujući tu i njegove gubitke na pravcu Gvozd — Lukovo.

Celo naoružanje i oprema italijanske posade na Javorku, uključujući i tenkove, topove i kamione, palo je u ruke naših jedinica. Deo tehnike je oštećen ili uništen. Pored toga, zaplenjene su velike količine municije i razne druge opreme.

Gubici naših jedinica bili su minimalni — 10 poginulih i 38 ranjenih.³⁴⁵

Posle boja na Javorku, 5. crnogorska brigada zadržana je na prostoru Jasenovo Polje, radi osmatranja i zatvaranja pravaca od Golije, Gornjeg Polja i Lukova; 4. proleterska brigada prikupljena je na prostoriji Gradačka poljana, Čeranića gora, sa koje je zatvarala pravce Nikšić — Šavnik i Nikšićka župa — Šavnik; 2. proleterska brigada ostala je na prostoru Lipova Ravan, Papratni Doli u ulozi rezerve, s tim da prikupi zaplenjeni materijal.

Boj na Javorku predstavlja lep primer taktike naših jedinica pri napadima na izolovana, jače utvrđena uporišta neprijatelja. Koncentričan pokret napadnih kolona prema bokovima i pozadini neprijateljskog borbenog poretka, uz istovremeni pritisak sa fronta, obezbedili su postizanje iznenađenja po vremenu i mestu, gde neprijatelj napad nije očekivao. Pri tome i pored manjih nedostataka u održavanju veze i sadejstva, bile su do maksimuma iskorišćene prednosti planinskog zemljišta u pogledu tajnosti pokreta i pokretljivosti naših jedinica.

Mada je zapovešću za napad bilo predviđeno jednovremeno angažovanje severne kolone 2. proleterske brigade prema samom centru neprijateljskog borbenog poretka, gde su bile sasredene neprijateljske glavne snage i sredstva, to se nije ostvarilo, zbog ranije navedenih okolnosti. U vezi s tim, doneta odluka štaba 2. brigade da posle početnog neuspeha ne ponavlja napad dok ne poveže jedinice

³⁴⁵ Iz izveštaja štaba 2. divizije Vrhovnom štabu od 9. maja o toku i rezultatima boja na Javorku. Zbornik, tom III, knj. 5, dok. br. 14; izveštaji komande VI italijanskog korpusa o borbama na tom sektoru. Isto, dok. br. 161 i 162.

i dok se ne ispolje dejstva bočnih kolona, bila je pravilna i u potpunosti odgovarala novostvorenoj situaciji. Nije isključeno da bi veća upornost, odnosno ponovljeni napadi, signalizirali neprijatelju da se radi o napadu širih razmara, što bi suzilo mogućnosti iznenadeњa i imalo za posledicu njegovo ranije izvlačenje sa Javorka. U tom slučaju, dejstva bočnih kolona, naročito u pogledu presecanja odstupnice na komunikaciji, ne bi usledila na vreme, što bi, imajući u vidu upućena italijanska pojačanja iz Gornjeg Polja, znatno olakšalo neprijatelju izvlačenje, pa bi i rezultati napada naših jedinica bili znatno skromniji.

Uspeh u boju na Javorku naročito postignuti rezultati, imali su za posledicu da su se demoralisani Italijani povukli u Nikšić i ograničili se na neposrednu odbranu samog grada, u očekivanju našeg napada koji su predviđali.

5. DEJSTVA 3. DIVIZIJE U PRVOJ POLOVINI MAJA 1943.

Pošto je u završnim odbrambenim borbama u Nevesinjskom i Gatačkom polju 10. hercegovačka brigada bila primorana da se glavnim snagama povuče prema Ulogu, a sa dva bataljona pravcem Čemerno — Sutjeska,³⁴⁶ zatvaranje pravaca koji sa linije Čemerno — Gacko — Avtovac — Višnjica Do (Golija) izvode prema Pivskoj župi, morala je da primi 1. dalmatinska brigada. Ona je u toku 2. maja zauzela sledeći raspored: tri bataljona imala je u širem rejonu Ravno, sa isturenim izviđačko-obezbeđujućim delovima prema Čemernu, Lebršniku i Avtovcu; jedan bataljon je bio u rejonu Višnjice Do, zatvarajući pravce prema Ravnom i Goranskom.

Štab divizije prebacio se istog dana preko Ravnog i Goranskog u Pivski manastir.

Posle ovlađivanja prostorijom Avtovac, Gacko, italijansko-četničke snage su produžile 4. maja nadiranje prema Čemernu, odbacile male izviđačke delove 1. dalmatinske brigade i dospele u s. Vrbu, a 5. maja su izbile na liniju D. Čemerno — Dernečište (Italijani) i severne padine Lebršnika (četnici), na kojoj su se zadržale.

Italijansko-četničke snage, koje su krajem aprila ovladale Nevesinjskim poljem, produžile su preko Plužina na sever, zauzele Ulog i Kalinovik i prinudile 7. banjisku diviziju da se povuče ka Drini, u rejon Đeđeva.

Italijansko-četničke snage zadržale su se na prostoru Čemerna, Ulog i Kalinovika, u očekivanju rezultata borbi, koje su nemačke i italijanske jedinice u to vreme vodile radi deblokade Foče.

³⁴⁶ Glavnina 10. hercegovačke brigade (četiri bataljona), u svom povlačenju iz Nevesinjskog polja, prešla je preko Neretve kod Uloga, a zatim preko Zelengore, Sutjeske i Vučeva izbila u s. Mratinje (donji tok Pive). Dva bataljona (1. i 5.), koji su odstupili preko Čemerna, zadržali su se kraće vreme u dolini Sutjeske, a zatim krenuli prema Mratinju. Cela brigada prikupljena je u rejonu Mratinja tek oko 12. maja. Sa štabom divizije uspostavila je vezu u Pivskom manastiru. Tada je dobila novi zadatak.

Kad je Foča deblokirana, 5. maja,³⁴⁷ italijanske jedinice su se povukle u Gacko i Mostar, ostavljajući četnike da kontrolišu rejone Čemerna, Uloga, Kalinovika i Nevesinja. Manje domobranske snage, koje su učestvovali u tim borbama, zadržale su se u nekim selima zapadno od Kalinovika.

Pošto su Italijani, nakon deblokade, napustili i Foču, u kojoj su ostale samo neke jedinice 369. nemačke legionarske divizije, Vrhovni štab je ocenio da su italijansko-četnička dejstva na celom tom prostoru imala lokalni karakter — čišćenje severoistočne Hercegovine, a angažovanje delova nemačke 118. i 369. divizije u deblokadi Foče bilo je kao pomoć Italijanima.

Sa takvom procenom i povoljnim razvojem dejstava na pravcu 1. i 2. proleterske divizije, Vrhovni štab je odlučio da sa te dve divizije prodre prema Andrijevici i Bijelom Polju.

Radi obezbeđenja dejstava s pravca Foče, Vrhovni štab je formirao Drinsku operativnu grupu, sastava: 2. proleterska brigada (bez dva bataljona), koji su ostali na komunikaciji Javorak — Nikšić, 6. istočnobosanska i Majevička brigada, pod komandom štaba 2. proleterske brigade. Zadatak te grupe brigada bio je da na desnoj obali Drine zatvore pravce koji sa prostorije Foča — Goražde izvode prema levom boku i pozadini naših snaga koje su upućene na istok. Obezbeđenje južnog boka na liniji Gacko — Nikšić povereno je 3. diviziji.³⁴⁸

Namera Vrhovnog štaba bila je da, koncentričnim dejstvom desne kolone (2. divizija) pravcem Bioče — Mateševu — Andrijevica — Čakor, i leve kolone (1. divizija) pravcem Mojkovac — Bijelo Polje, uništi preostale četničke snage u istočnom delu Crne Gore, ovlađa tom teritorijom i time obezbedi povoljnu operacijsku osnovicu za kasniji prodor preko Kosova i Metohije u Srbiju.

Kao prvi, neposredni zadatak, Vrhovni komandant je postavio izbijanje tih divizija na liniju Mateševu — Mojkovac, na kojoj je trebalo da se prikupe njihove glavne snage, a zatim da preduzmu zajednički napad na Kolašin.

U toku pikupljanja jedinica, Vrhovni komandant je 14. maja naredio 1. proleterskoj diviziji da pre napada na Kolašin zauzme Mojkovac, 2. proleterskoj diviziji da zauzme Bioče (D. Mrke, 10 km severoistočno od Podgorice) i Mateševu (8 km jugoistočno od Kolašina), radi obezbeđenja od Bijelog Polja i Podgorice. Po izvr-

³⁴⁷ Pošto je 1. proleterska brigada 1. divizije krajem aprila, prema naredbi Vrhovnog štaba, napustila rejon Foče i krenula u sastav svoje divizije, na dotadašnjim smenilje su je 6. istočnobosanska i Majevička brigada. Na traženje Italijana, početkom maja delovi 3C9. i 118. nemačke divizije, u sadejstvu sa delovima italijanske divizije »Taurinenze«, napali su te dve brigade, 3. maja, i zauzeli Ustikolinu, a 5. maja deblokirali garnizon u Foči, jačine oko 1000 italijanskih vojnika i izvestan broj četnika. Majevačku brigadu su potisnuli južno od Foče.

³⁴⁸ Sa tom odlukom Vrhovni komandant je upoznao komandante 1. i 2. divizije na sastanku 8. maja, u s. Kruševu (donji tok Pive), na kojemu im je i postavio zadatke.

šenju tih zadataka predviđeno je da 17. maja napadnu Kolašin, desnom obalom Tare. Organizacija napada poverena je štabu 2. divizije.

Radi neposrednog uticaja na tok planiranih dejstava Vrhovni štab se premestio iz Maoča u Đurđevića-Taru.

U međuvremenu, na sektoru 3. divizije nije bilo znatnije aktivnosti.

Peta crnogorska i delovi 4. proleterske brigade nalazili su se neposredno na prilazima Nikšiću. Italijani i četnici, u očekivanju napada na grad, ograničili su se na manje demonstrativne napade i dejstva, artiljerije i avijacije.

Dejstva jedinica 3. divizije bila su, uglavnom, noćna i imala su, takođe ograničene ciljeve — uz nemiravanje neprijatelja i utvrđivanje jačine posada u objektima na prilazima Nikšiću.³⁴⁹

Prema postignutoj saglasnosti sa Italijanima, izvršena je razmena njihovih zarobljenika (kod s. Ivanje) za neke naše drugove koji su se nalazili u četničkim i italijanskim zatvorima. U pripremi je bila i razmena sledeće grupe zarobljenika za internirane pripadnike NOP-a u italijanskim logorima, ali ona nije ostvarena zbog dolaska Nemaca.

Početkom maja 5. crnogorska brigada popunjena je delom boraca iz Nikšićkog, Piperskog, Bjelopavličkog i Kučkog partizanskog odreda. Na sličan način popunjena je i 4. proleterska crnogorska brigada.³⁵⁰

Pošto je 10. hercegovačka brigada do 12. maja prikupljena u Mratinju, štab 3. divizije naredio joj je da sa grupom od tri bataljona, pod zasebnim štabom, iz rejona Ravno zatvori pravce koji sa linije Čemerno — Gatačko polje izvode u izvorni deo Sutjeske i Pive. Drugi deo brigade, jačine takođe tri bataljona, ojačan jednim bataljonom 1. dalmatinske, razmestio se na prostoriji Višnjića Do, Miljkovac, Bajovo Polje, Javorak (nikšićki) — zatvori pravce koji preko pl. Golije vode u dolinu Komarnice (Pivska župa). Na taj način, formiranjem posebne grupe za zatvaranje pravaca od Golije, pod komandom štaba brigade, štab divizije je ispunio prazninu u svom rasporedu, nastalu isturanjem 5. brigade u neposrednu okolinu Nikšića.

³⁴⁹ U to vreme počelo je obrazovanje vojnih vlasti na oslobođenoj teritoriji Crne Gore.

³⁵⁰ Zbornik, tom III, knj. 5, dok. 8. — Naredenje Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku partizanskim odredima za popunu 4. i 5. crnogorske brigade. Dužnost komandanta i političkog komesara Glavnog štaba za Crnu Goru vršili su u to vreme komandant i politički komesar 2. proleterske divizije.

Posle povlačenja crnogorskih partizanskih jedinica iz Crne Gore, juna 1942, na terenu Crne Gore nije ostalo nikakvih partizanskih jedinica, sem ilegalnih partijskih radnika, kojih je bilo u svim srezovima. Njihov je zadatak bio organizovanje manjih partizanskih jedinica i politički rad u neredu. Jezgro tih jedinica sačinjavali su ilegalci, a u sastavu su bili članovi Partije i simpatizeri sa terena. Početkom proleća, uoči prodora jedinica Glavne operativne grupe u Crnoj Gori, pod rukovodstvom PK KPJ za Crnu Goru, te jedinice su prerasle u čete, bataljone i manje odrede. I u toku prodora jedinica Glavne operativne grupe su sadejstvovali u izvršavanju borbenih zadataka. U prvoj polovini maja jedan deo njihovih boraca iskorišćen je za popunu, a u toku bitke na Sutjesci najveći broj je ušao u sastav crnogorskih brigada.

Prvoj dalmatinskoj brigadi naređeno je da se prebaci na prostoriju Bajovo Polje, Brezna u ulozi rezerve, kada je smeni grupa bataljona 10. brigade u rejonu Ravno. Sredinom maja, brigada se (bez jednog bataljona) prebacila na određenu prostoriju, uglavnom radi odmora i sređivanja.³⁵¹

U vreme prikupljanja jedinica 1. i 2. divizije prema Mojkovcu i Kolašinu, u Nikšićkoj župi formirana je grupa bataljona (3. bataljon iz 4. i 2. i 4. bataljon iz 5. crnogorske brigade), sa privremeno obrazovanim štabom. Zadatak grupe bio je da, u sadejstvu sa Zetskim partizanskim odredom (jačine dva mala bataljona), demonstrativnim napadima uz nemiravaju italijanske jedinice u rejonu Podgorice i da preseće zatvori komunikaciju Podgorica — Bioče — Matešovo u toku dejstava 1. i 2. divizije prema Kolašinu i Mojkovcu.

Sl. 5 — Deo komore 3. divizije

Grupa bataljona krenula je usiljenim maršem 12. maja iz Nikšićke — župe, preko pl. Prekornice. U zoru 13. maja, stigla je u Pipere, gde je na prostoriji Kopilje — Radovče (desne obale Morače) naišla na grupaciju četnika, koja je verovatno bila prikupljena

³⁵¹ Prva dalmatinska brigada je u bici na Neretvi, a zatim u borbama na pravcu Gacko — Plana pretrpela osetne gubitke, i delimično bila zahvaćena tifusom. Popunjena je delom boraca rasformirane 9. dalmatinske divizije, pretežno zahvaćenih tifusom. Pjegavac je uzeo ozbiljne razmere i obuhvatio oko 50 posto sastava brigade. Zbog toga se potreba njenog odnosa sređivanja nametala odmah po napuštanju Gatačkog polja, ali se to, u dатoj situaciji, nije moglo ostvariti. Mada je odmor na navedenoj prostoriji, zbog početka neprijateljske ofanzive, bio vrlo kratak, ipak je bio dovoljan da se brigada sredi da bi uspešno sudelovala sa jedinicama divizije u bici na Sutjesci.

radi obezbeđenja italijanskog garnizona u Podgorici od neposrednog napada naših jedinica. Grupa bataljona je iz pokreta napala četnike koji su se razvili za borbu na liniji: Pantelejev vrh (k. 1102) 8 km severoistočno od Spuža — Iljino brdo (5 km severozapadno od Bioča). Napadu se u toku prepodneva priključio i Zetski partizanski odred, koji je napadom iz pozadine na pravcu s. Crnci — s. Kopilje, ugrožio četničku odbranu na pomenutim položajima. Iako je italijanska artiljerija iz s. Kopilja podržavala odbranu četnika, sredinom dana su bili razbijeni i u velikom neredu su se po delovima povukli na levu obalu Morače i desnu obalu Zete, a italijanska baterija u Spuž.

U noći 13/14. maja, dva bataljona 5. crnogorske brigade i Zetski odred ostali su u Piperima, a 3. bataljon 4. brigade orijentisan je prema komunikaciji Danilov Grad — Spuž. Stab grupe bataljona zadržao se u zaseoku Ziva Dubravica (6 km severozapadno od Bioča).

Duboki prodor naših jedinica i razbijanje četnika u neposrednoj blizini Podgorice uznemirili su italijansku komandu u Podgorici. Zbog toga je još u toku noći 13/14. maja, iz Podgorice u Bioče prebačen kamionima 1. bataljon 383. pešadijskog puka, sa zadatkom da što pre izbije na Iljino brdo i ojača četnike na tom prostoru.

Planirajući za 15. maj napad na komunikaciju, grupa bataljona se 14. maja uglavnom odmarala na pomenutoj prostoriji. Njeni manji izviđački delovi vršili su demonstrativna dejstva prema italijanskim snagama u rejonu Bioča, sa ciljem utvrđivanja jačine i rasporeda neprijatelja u zahvatu komunikacije. Delovi pristiglog italijanskog bataljona takođe su izvidali, i izgleda stekli utisak da su naše snage velike, pa su tražili pojačanje, zadržavši se uglavnom u neposrednoj blizini Bioča. Italijanska komanda je u toku noći 14/15. maja kamionima prebacila u ugroženi rejon i kompletan 3. bataljon 383. pešadijskog puka, sa komandantom puka na čelu. Tako su se pred zoru našle znatne italijanske snage i deo četnika na prostoriji s. Stijena. Sviba.

U noći 14/15. maja jedna četa 4. bataljona 5. brigade izvršila je preko Vinogradista napad na italijansku bateriju kod Bioča, nanela posadi gubitke i zadržala se u neposrednoj blizini druma. Te iste noći, 3. bataljon 4. brigade izvršio je pokret i oko 3 časa ujutru jednim delom izbio na Vežešnik, a drugim se spustio na komunikaciju kod Smokovca, na kotu 65, koju je poseo za odbranu. Drum Podgorica — Bioče bio je u zoru 15. maja presečen i zatvoren u tesnacu Morače, na topografsko-taktički veoma pogodnoj tačci za odbranu pravca Podgorice.

Ujutru 15. maja, grupa bataljona i Zetski odred izvršili su napad na italijanske jedinice koje su se u međuvremenu razvile za borbu na položajima s. Petrovici — G. Mrke — Velja glavica — D. Mrke. Okružene italijanske jedinice pružale su ogorčen otpor u toku celog dana, dok su se četnici iz rejona Sviba, pojedinačno i u manjim grupama, raspršili i odstupili u svim pravcima.

Italijanska komanda, da bi olakšala položaj okruženih jedinica, uputila je u rejon Bioča, u toku toga dana, kamionima najpre jedan, a zatim i drugi bataljon legije »crnih košulja«, ali su svi njihovi pokušaji da se drumom probiju od Smokovca prema severu ostali bezuspešni. Treći bataljon 4. brigade i delovi Zetskog odreda, iako su bili izloženi naletima avijacije, odbili su sve napade neprijatelja.

Okružene italijanske jedinice bile su do kraja dana na nekoliko mesta presećene, a u toku noći 15/16. maja, i pored snažnog otpora na Veljoj glavici, većim delom uništene ili zarobljene.

Naknadno upućeni 1. bataljon 127. pešadijskog puka, koji je stigao s padom mraka 15. maja, iz Skadra, i odmah je upućen prema Bioču, vratio se ujutru 16. maja u Podgoricu, zajedno sa dva bataljona »crnih košulja«.

Neprijateljski gubici bili su veliki. Prema sopstvenim izveštajima, Italijani su izgubili 739. ljudi (poginulih i zarobljenih) među njima i komandanta 383. pešadijskog puka. Po našim podacima, zatrobljeno je oko 600 italijanskih oficira i vojnika iz 3. i 1. bataljona 383. pešadijskog puka.³⁵²

Zaplenjena je gotovo sva raspoloživa oprema i naoružanje, municija i tehnika razbijenog neprijatelja ali se zaplenjeni topovi i motorizacija nisu mogli transportovati, pa su uništeni.

Postignutim rezultatima u borbama 3. divizije u prvoj polovini maja stvoreni su povoljni uslovi za odbranu novooslobodene teritorije i za dalja aktivna dejstva. Time je bio obezbeđen južni bok naših glavnih snaga u njihovom predviđenom nadiranju prema Andrijevici i Bijelom Polju.

Jedinice divizije bile su relativno odmorene, popunjene novim ljudstvom, a plenom u borbama dobro naoružane, naročito automatskim oružjem. Divizija je sredinom maja imala preko 3.200 boraca.

³⁵² Iz izveštaja komande 6. italijanskog armijskog korpusa o borbama na sektoru Podgorice. Zbornik, tom III, knj. 5, dok. 173, 176, 177, 178, 179 i 180.

V TREĆA UDARNA DIVIZIJA U BICI NA SUTJESCI

U ofanzivnom rasporedu glavnih snaga, usmerenom za prodiranje ka liniji Andrijevica — Bijelo Polje, zatekla je Glavnu operativnu grupu, potpuno neočekivano, peta neprijateljska ofanziva, ili operacija »Švarc«, kako su je Nemci nazivali.

Cilj operacije bio je da se prethodno operacijske osnovice Mostar — Trebinje — Nikšić — Podgorica — Andrijevica — Berane — Pljevlja — Goražde — Kalinovik jakim snagama operativno okruži. Glavna operativna grupa u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku; a zatim, koncentričnim dejstvima, postepeno da se postigne i nabaci na planinsku oblast između Pive i Tare, gde bi bila stegnuta u trougлу Piva — Tara — Durmitor, i potom uništena.

Nesci su tu operaciju, koju je trebalo izvesti u italijanskoj okupacionoj zoni, pripremili potpuno tajno, čak i za Italijane, kako bi ih sa početkom njenog izvođenja stavili pred svršeni čin, ne samo u pogledu njihovog učestvovanja nego i u pogledu razoružanja četnika.³⁵³

Pripremanje operacije, Nemci su izgleda, otpočeli odmah posle izvlačenja Glavne operativne grupe iz tesnaca Neretve i njenog izbijanja na nevesinjsko-kalinovačku visoravan.

Stečena iskustva u borbama sa našim jedinicama ukazala su, pored ostalog, i na nedostatke u organizacijsko formacijskoj strukturi posadnih divizija, naročito za izvođenje operacija na planinskom zemljištu. Zbog toga su, s obzirom na karakter predstojeće operacije, u toku aprila preformirane posadne divizije u lovačke) brdsko-planinske); takođe, popunjene su mlađim ljudstvom, naoružane jačom i podesnjom artiljerijom i snabdevene ostalom opremom za dejstva na brdsko-planinskom zemljištu. Preformirane posadne divizije (704, 714, 717. i 718) dobine su tom prilikom nove brojčane nazine? 104, 114, 117. i 118. divizija.

³⁵³ Planirajući operaciju, Nemci su bili predvideli potpuno razoružanje četnika u italijanskoj okupacionoj zoni, jer su ih smatrali zbog osjetljivosti i blizine priobalnog pojasa, potencijalnim protivnicima u slučaju anglo-američkog iskrcavanja, koje se moglo očekivati, s ozbirom na opštu situaciju na evropskom ratištu.

Uporedo s tim, Nemci su pojačali svoje snage u Jugoslaviji novoformiranom 373. legionarskom divizijom i 1. brdskom divizijom, povučenom u aprilu sa kubanskog mostobrana.

Rukovođenje operacijom bilo je povereno privremeno formiranim armijskom korpusu »Kroacien«, pod komandom general-potpukovnika Lintersa, koji je komandovao i u četvrtoj ofanzivi. U sastav tog korpusa su ušle i do 15. maja, na odgovarajućim pravcima, prikupljene sledeće jedinice:

— 369 (nepotpuna) legionarska divizija, sa 369. pukom na prostoriji Foča, Ustikolina, Goražde. Ostali divizijski delovi tek su pristizali iz rejona Višegrad. Pod komandom te divizije bili su privremeno stavljeni 61. i 63. bugarski pešadijski puk, koji su se nalazili na prostoriji Mokra gora, Vardište. U operaciji je, međutim, neposredno učestvovao samo 61. puk.

— Prva brdska divizija (98. i 99. puk) na prostoriji Bijelo Polje, Andrijevica, orijentisana prema liniji Mojkovac — Kolašin;

— motorizovani puk »Brandenburg« u rejonu Mateševu, Andrijevica (19. maja taj puk je prebačen u rejon Bioča i stavljen pod komandu 1. brdske divizije);

— 118. lovačka divizija — 750. puk u Foči, 738. puk u Konjicu, a ostali divizijski delovi severno od Trnova;

— 4. domobranska lovačka brigada, u operativnom pogledu potčinjena 118. diviziji, bila je u pokretu od vrela Bosne ka Foči;

— 7. SS-divizija na prostoriji Ljubuški, Široki Brijeg;

— ojačani 724. puk 104. divizije na prostoru Prijepolje, Brodarevo.

Sem tih snaga, Nemci su računali i sa učešćem snaga 14. italijanskog armijskog korpusa, čije su se tri divizije već nalazile na predviđenom operativnom prostoru (»Taurinenze« — na prostoriji Pljevlja, Prijepolje; »Venecija« — Bijelo Polje Berane, Kolašin; »Ferara« — Nikšić, Danilovgrad, kao i trup sa sektora Podgorice.

Nemačke jedinice koje su učestvovale u operaciji, bile su, zavisno od popunjenoštiti, različitog bronjog stanja, ali su imale približno isti formacijski sastav. Slično je bilo i kod italijanskih divizija.³⁵⁴

³⁵⁴ Formacijski sastav tih nemačkih divizija bio je uglavnom sledeći: štab, dva pešadijska puka od po tri bataljona, jedan artiljerijski puk sa po tri diviziona mešovitog sastava (topovi, haubice). Divizije su, sem toga, raspolagale sa po jednim izviđačkim, protivtenkovskim, pionirskim, za vezu i dopunskim bataljonom. Divizije su imale i jedinice za snabdevanje, od kojih su za vreme operacija u planini bile obrazovane nosačke kolone za prenos materijalnih potreba, posebno namirnica i municije. U te kolone uključivan je, prema potrebi, i deo boračkog sastava.

Popunjenoštiti divizija bila je različita. Sasvim je bila popunjena 7. SS — divizija, čije je brojno stanje iznosilo oko 22.000 ljudi. Ona je u punom sastavu učestvovala u operaciji; Prva brdska divizija brojala je oko 18.000 ljudi, ali se računa da je u borbama učestvovala sa 10.000. I ostale nemačke divizije su učestvovale u borbama, približno, sa po 10.000 ljudi.

U ofanzivi je 369. legionarska divizija učestvovala samo sa 369. pukom. Njen 370. puk je ostao u Sarajevu i tek na kraju bitke je angažovan na komunikaciji Foča — Kalinovik.

Ukupna jačina neprijateljevih snaga angažovanih u operaciji »Švarc« iznosila je oko 117.000 ljudi.

Osim pomenutih nemačkih snaga koje su određene za neposredno učešće u operaciji, Nemci su imali 117. lovačku diviziju na prostoriji Sarajevo, Višegrad, i novoformiranu 373. legionarsku diviziju na prostoriji Travnik, Jajce, Bugojno, Konjic. Manji njihovi delovi obezbeđivali su rudnike boksita u okolini Mostara.

Dislokacija tih divizija u potpunosti je odgovarala operativnim zahtevima obezbeđenja operacije »Svare« sa severozapada.

Pravce sa jugozapada obezbeđivali su delovi četiri italijanske divizije (»Marke«, »Peruđa«, »Murđe« i »Emilija«), dislocirane u primorskom pojasu, od donjeg toga Neretve do albanske granice.

U to vreme Glavna operativna grupa nalazila se u sledećem rasporedu:

Snage za izvršenje predviđenih ofanzivnih dejstava:

— Prva proleterska divizija, sa 1. proleterskom i 3. krajiskom brigadom, prema Mojkovcu i Bijelom Polju, a sa 3. sandžačkom na prostoru Potpeće, Maoče, Kovren; 3. dalmatinska brigada, privremeno pod komandom ove divizije, nalazila se zapadno od Pljevalja, oko Vikoča i Zavaita;

— Druga proleterska divizija (bez 2. proleterske brigade) imala je sledeći raspored: 4. proleterska brigada jugozapadno od Kolašina, prema D. Morači; 7. krajiska na jugoistočnim padinama Sinjaljevine, širi rejon G. i D. Lipova; 2. dalmatinska severoistočno od Savnika, oko Boana.

Snage za obezbeđenje dejstava glavnine i zaštitu bolnice:

— Drinska operativna grupa (2. proleterska brigada bez dva bataljona, 6. istočnobosanska i Majevička brigada) obezbeđivala sa severa i severozapada i bila je raspoređena sa 6. istočnobosanskom i Majevačkom brigadom na široj prostoriji Čajniča, s obe strane ko-

za dejstvo u operaciji puk »Brandenburg« bio je sastavljen od 2. bataljona iz 4. puka »Brandenburg«, 15. padobranske čete tog puka i 2. bataljona 1. puka »Brandenburg«.

Četvrta domobremska lovačka brigada imala je u svom sastavu štab, dva pešadijska puka, sa po dva bataljona, i artiljerijski puk od dva diviziona. Formacijsko brojno stanje brigade bilo je oko 7.000 ljudi.

Oko 2.000 ljudi imao je bugarski 61. puk.

Italijanske divizije su imale uglavnom, sledeći sastav: štab, dva pešadijska puka od po tri bataljona, artiljerijski puk, mitraljeski bataljon, četu za vezu i pionirsку četu ili bataljon. Van sastava pukova, pod neposrednom komandom divizije su imale dve baterije malih topova 47/32 i dve čete minobacača, koje su se po potrebi, pridavale pukovima.

Popunjenošć ljudstvom kod tih divizija takođe je bila različita; brojno stanje je iznosilo od 10 do 15.000 ljudi, ali je u borbama bilo angažovano oko 8 do 10.000 vojnika. (Podaci uzeti iz edicije »Sutjeska«, knj. I, izd. VIZ »Vojno delo«, Beograd 1958).

munikacije Goražde — Pljevlja, a 2. proleterska brigada se sa dva bataljona nalazila na desnoj obali Drine, jugoistočno od Foče, a sa jednim na Šćepan-Polju;

— Sedma banjiska divizija se nalazila na levoj obali Drine, na široj prostoriji Ćureva (ušće Sutjeske u Drinu), radi odmora i zaštite centralne Bolnice;³⁵⁵

— Treća udarna divizija bila je orijentisana prema Gackom, Nikšiću i Podgorici, da obezbeđuje novooslobođenu teritoriju u Crnoj Gori, a time i našu glavninu sa juga.

Dejstva neprijateljskih snaga po planu »Svare« nisu otpočela jednovremeno. S obzirom na to da je, prema operacijskom planu, trebalo prvenstveno sprečiti dalji prodor naših jedinica na istok, a zatim na ostalim pravcima preduzeti postepeno operativno okruženje. Na određenoj prostoriji, to je prva učinila nemačka 1. brdska divizija. Ona je, već 13. maja, delom snaga noću upala u Andrijevicu, razoružala oko 2.000 četnika Pavla Đurišića i u zoru 15. maja prešla u nastupanje u zoni između Gostuna (južno od Brodareva) i Kolašina. Na njenom desnom boku, u širem rejonu Gostuna, nalazio se ojačani 724. puk 104. lovačke divizije, a na levom boku, u rejonu Andrijevice, motorizovani puk »Brandenburg«, privučen nešto ranije iz Peći. Nadirući jakim snagama od Bijelog Polja, preko Šahovića i Slijepać-Mosta, ka Mojkovcu, i od Andrijevice ka Kolašinu neprijatelj je ušao u Kolašin posle žestokih, većinom susretnih, borbi i otpora koji su mu pružile jedinice 1. divizije. Do 17. maja uspeo je da ovlada gornjim tokom Tare i izbije na severne padine Sinjajevine. Zbog toga je štab 2. divizije, koja nije bila jače angažovana, bio prinuđen da svoje isturene delove na levoj obali Tare povuče dublje na Sinjajevinu i uspostavi čvršću vezu sa delovima 1. divizije na desnoj obali Tare.

Ne raspolažući podacima o jačini i namerama neprijatelja³⁵⁶ Vrhovni štab je ocenio napad nemačke 1. brdske divizije kao jači ispad, pa je 16. maja naredio štabu 1. divizije da odbaci neprijatelja ka Limu, povrati položaje između Šahovića i Tare i uspostavi situaciju od 15. maja. Međutim, pokušaji jedinica 1. divizije u tome dali su samo manje, delimične rezultate.

Jedinice 369. nemačke legionarske divizije sa prostorije Goražde — Foča 15. maja prešle su u napad na razvučene položaje Drinske operativne grupe (od Goražda do Šćepan-Polja). Toga dana 369. puk te divizije odbacio je 6. istočnobosansku brigadu i ušao u Cajniče. Pod pritiskom nadmoćnih snaga, brigada se povlačila prema Metaljci, ali se ni na toj prostoriji nije mogla održati, već je bila prinuđena da se kod Graca prebaci na levu obalu Cehotine, a manjim delovima prema Zaborku. Time je 369. divizija otvorila sebi put prema Bo-

³⁵⁵ Centralna bolnica bila je u to vreme razmeštena na desnoj obali Drine, u selima Celebiću, Zavajitu, Kolijevci i Slatini, a manjim delom (rekonalvenscenti) oko Šćepan-Polja.

³⁵⁶ Povlačenjem naših jedinica u leto 1942. iz Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka, terenska obaveštajna služba na celom tom prostoru bila je skoro potpuno uništena. Iako su bile preduzete mere za njenu obnovu i reorganizaciju, vidniji rezultati za tako kratko vreme nisu se mogli postići.

Ijanićima (oko 15 km severozapadno od Pljevalja). Posle zauzimanja Boljanića, povezala se sa delovima italijanske divizije »Taurinenze« na komunikaciji Cajniče — Pljevlja.

Da bi sprečio dalje nadiranje 369. divizije i zatvorio nedovoljno zaštićen pravac Pljevlja — Đurđevića Tara, i time obezbedio bok i pozadinu 1. i 2. divizije, Vrhovni štab je 17. maja orijentisao 7. diviziju da zatvori taj pravac. Ona je inače, bila u pokretu iz rejona Cureva prema Čehotini.

Divizija je u tom času, po broju sposobnog ljudstva za borbu, imala jačinu jedne brigade. U toku tog dana posela je položaje Korijen — Mijakovići — Potpeće — G. Brvenica — Gradac i dalje prema Boljanićima. Time je zatvorila pravac Pljevlja — Đurđevića Tara i prelaze na Čehotini, ali je zadržala mostobran na njenoj desnoj obali, na odseku Brvenica — Boljanići — Gradac. Komunikacija Goražde — Cajniče — Pljevlja ostala je, međutim, u neprijateljskim rukama.

Već sledećeg dana, 18. maja, 369. divizija pojačala je pritisak na desnoj obali Čehotine i uspela da ovlada mostobranom kod Graca. Tri brigade, 6. istočnobosanska, 8. banijska i 3. dalmatinska, odbačene su na levu obalu Čehotine.

U međuvremenu, 1. proleterska divizija, prema naređenju Vrhovnog štaba, skratila je front prema 1. brdskoj diviziji, posela položaje Vaškovo — Kovren (između Tare i komunikacije Sahovići — Pljevlja) i jače se naslonila na 2. proletersku i 7. banijsku diviziju, kontrolišući i dalje komunikaciju Sahovići — Bijelo Polje.

Odbacivanjem naših jedinica na levu obalu Čehotine, neprijatelj je ozbiljno ugrozio delove Glavne operativne grupe i Centralnu bolnicu u međurečju Čehotina — Tara. U vezi s tim, Vrhovni Štab je, 18. ili 19. maja, naredio štabu Drinske operativne grupe da uporno brani pravac od Foče i prelaze na Čehotini, da pojača izviđanje i kontroliše pravac koji levom obalom Drine vodi ka Šćepan Polju, i da deo snaga postavi na planinski plato Vučevvo.

Neprijateljska dejstva sa istoka i severa prema međurečju Čehotina — Tara, kako po angažovanim snagama, tako i po postignutim rezultatima do 18. maja, jasno su ukazivala na to da se Nemci jače angažuju na prostoru koji je trebalo da posluži kao osnovni pravac nadiranja Glavne operativne grupe prema Bijelom Polju i Andrijevici.

Na osnovu obaveštajnih podataka i radiograma Glavnog štaba Hrvatske, koji je pokazivao da predstoji opšti napad na snage Glavne operativne grupe, kao i na osnovu dotadašnjih dejstava, a naročito dejstava koje je već sledećeg dana (19. maja) preduzela nemacka 118. divizija obema obalama Drine prema Šćepan-Polju, Vrhovni štab je zaključio da je neprijatelj preuzeo operaciju širih razmera i da je posredi okruženje Glavne operativne grupe.

Posle izbijanja na liniju Ulog — Obalj — Kalinovik — Foča, nemačka 118. lovačka divizija, podeljena u dve kolone, 19. maja,

otpočela je nastupanje ka jugoistoku sa zadatkom da izbije u širi rejon Šćepan-Polja i ovlada prelazima na donjoj Tari, Sutjesci i Pivi.

Desna kolona — »Anaker«³⁵⁷ (738. lovački puk i delovi 668. artiljerijskog puka) — sa prostora Ulog — Obalj nastupala je obema obalama Neretve, preko Zelengore, ka donjem toku Pive.

Leva kolona — grupa »Gertler« (750. lovački puk i delovi 668. artiljerijskog puka) i 4. lovačka domobranska brigada — krenula je sa fočanskog mostobrana desnom obalom Drine prema Šćepan-Polju i Čelebiću.

U vezi sa pokretom neprijatelja, Vrhovni je komandant 19. maja predveče naredio štabu 1. proleterske divizije da u toku noći uputi 1. proletersku brigadu preko Čelebića i Zavajita na Bunove) desna obala Drine, 5. km jugoistočno od Broda).

Sutradan je 4. lovačka domobranska brigada odbacila delove 2. proleterske brigade sa Crnog vrha (tt. 1113, 3 km jugoistočno od Foče).

U takvoj situaciji, kada se neprijateljski napad na fočanskom pravcu još nije potpuno razvio, ali je jasno ukazao na nameru neprijatelja da ovlada gornjim tokom Drine i prostorijom u zahvatu Tare i Pive i na taj način preseće odstupnicu Glavnoj operativnoj grupi prema zapadu, Vrhovni štab je 20. maja promenio pravac nastupanja i proboru Glavne operativne grupe u pravcu Foče. Zato je, naredio da se prethodno izvrši pregrupacija snaga:

Prva proleterska divizija, pored već upućene 1. proleterske brigade, da uputi prema Foči i 3. krajišku brigadu, 2. dalmatinska čim preuzme odbranu srednjeg toka Tare. Obe brigade imale su zadatak da pojačaju Drinsku operativnu grupu u izvršenju njenog zadatka.

Treća sandžačka brigada 1. divizije ostaje na položajima s. Gradića — s. Potkrajci — s. Vruja (izvorni deo Cehotine, jugoistočno od Pljevalja).

Sedma banijska divizija i 3. dalmatinska brigada (stavljena pod njenu komandu), ostaju i dalje orijentisane prema Cehotini, radi obezbeđenja desnog boka i manevra jedinica usmerenih prema odseku Foča — Šćepan-Polje.

Druga proleterska divizija, koja se nalazila na južnim i istočnim padinama Sinjajevine i zatvarala pravce prema Zabljaku i Durmitoru delovima 1. brdske divizije, dobila je zadatak da od 1. divizije preuzme odbranu pravca Pljevlja — Đurđevića Tara, na odseku s. Dobrilovina — s. Tepci, na kojima se do tada nalazila 3. krajiška brigada. Taj odsek trebalo je da primi 2. dalmatinska brigada.

Četvrta proleterska brigada posela je položaje na Boanu, Krnjoj Jeli i Vratlu, sa zadatkom da zatvori pravce koji iz gornjeg toka Morače i Tare izvode u sлив Pive.

³⁵⁷ Nemci su, a često i Italijani, za dejstva protiv naših jedinica na zasebnim pravcima obrazovali privremene grupe različitog sastava i stavljali ih pod komandu komandanta najveće jedinice koja je ušla u sastav grupe. Radi uprošćavanja komandovanja i dokumentacije te grupe su nazivane po imenima njihovih komandanata.

Sedma krajiška brigada da se hitno uputi preko Sinjajevine, pravcem Šavnik — Pivski Manastir, pojača obezbeđujuće delove 10. hercegovačke brigade na pravcu Gacka.

Treća udarna divizija, na dotadanjim položajima, zapadno od reka Pive i Komarice, zatvara i brani pravce prema Pivi i Komarnici, stvarajući potrebno vreme i prostor našim snagama na severu i istoku za njihovo pregrupisavanje i dejstva prema severozapadu.

Dva bataljona 2. proleterske brigade, do tada na sektoru kod Nikšića (prostorija Lipova Ravan) trebalo je hitno uputiti preko Zabljaka na Rudine.³⁵⁸

Na taj način posle 20. maja, prema neprijateljskim snagama na jugoistoku (1. brdskoj diviziji) ostavljene su tri do četiri brigade na liniji: jugoistočne padine Sinjajevine — s. Bistrica — s. Dobrilovina (na r. Tari) — Stožer — Kovren — s. Vrulja — s. Potkrajci (na Cehotini). One su orijentisane prvenstveno na zatvaranje pravaca koji iz medurečja Tara — Cehotina izvode prema severozapadu. Dalje izvlačenje snaga sa tog prostora nije bilo moguće u još uvek nedovoljno jasnoj situaciji.

Jednovremeno, 21. maja, Vrhovni štab je naredio štabu 1. bosanskog korpusa da 5. krajiška divizija poruši železničku prugu Sarajevo — Brod i usmeri dejstva pravcem Olovo — Han-Pijesak — Rogatica — Goražde da bi olakšala proboj Glavne operativne grupe prema severozapadu.³⁵⁹

Pregrupacijom snaga sa jugoistoka na severozapad bila je izražena osnovna ideja Vrhovnog štaba da, osloncem na planinske massive Durmitora, Vojnika, Golije i Maglića, grupisanim snagama forsira Drinu između Cehotine i Pive, a zatim izvrši prođor prema istočnoj Bosni. Iako se ta ideja, daljim razvojem događaja ostvarivala drukčije, po konačnom cilju, u suštini je ostala ista.³⁶⁰

³⁵⁸ Ta dva bataljona po dolasku na Rudine, 22. maja, hitno su prebačeni na Vučjevo, po naređenju Vrhovnog komandanta.

³⁵⁹ Divizija se u to vreme nalazila u centralnoj Bosni, na prostoriji Teslić, Prnjavor, Kotor-Varoš. U toku noći 26/27. maja, pokušala je da pređe r. Bosnu na odseku Begov Han — Nemila, ali nije uspela. Zbog toga su i njena dejstva na predviđenom pravcu izostala. (Zbornik, tom II, knj. 9, dok. 208).

³⁶⁰ Međutim, i brižljivo sastavljen nemački plan okruženja naših snaga na određenom prostoru doživeo je već na početku izvođenja izvesne korekcije, koje su imale vidljivog odraza na tok i rezultate operacije.

Divizija kod Bioča, izvedena sa ciljem uznemiravanja i angažovanja italijansko-četničkih snaga u rejonu Podgorice, u toku predviđenih dejstava prema Mojkovcu i Kolašinu, sticajem okolnosti, dobila je značaj koji je daleko prevazišao taktičke okvire u pogledu postignutih rezultata na tom prostoru. Italijani su pretrpeli velike gubitke i stekli utisak da se radi o početnim dejstvima naših većih snaga, koje se kreću na jugoistok, prema Albaniji. Potpuno iznenadeni i zbumjeni, oni hitno dovlače nove jedinice na tu teritoriju.

U nastojanju da im okruženje naših snaga na predviđenom prostoru ne izmakne, nemačko komandovanje je preduzelo niz mera za pojačanje sektora kod Podgorice. Motorizovani puk »Brandenburg« iz rejona Mataševo — Andrijevica hitno je prebačen na prostoriju Bioče — Podgorica, a 19. maja naređeno je komandantu 1. brdske divizije da 99. lovački puk, angažovan na pravcu Sahovići — Kovren (grupa »Remolte«), izvuče i prebacu u rejon Mataševo, radi upotrebe prema razvoju situacije. Istim naređenjem, puk »Brandenburg« je stavljен pod komandu 1. brdske divizije. Komandantu 7. SS-divizije, čiji su

Već 23. maja, u vreme napada 118. divizije i 4. lovačke domobranske brigade i protivnapada ojačane Drinske operativne grupe na pravcu Foče, Vrhovni komandant je naredio štabu 1. proleterske divizije, koji je, sa 3. krajiškom brigadom, bio u pokretu preko Čelebića ka Zavajitu, da primi komandu nad svim jedinicama na fočanskom sektoru (pet brigada) i energično napadne neprijatelja na odsek Foča — Šćepan-Polje. Težište napada trebalo je da bude usmereno levom obalom Cehotine, sa težnjom da se odseku isturene neprijateljske snage prema Šćepan-Polju, ovlada levom obalom Drine i izbije na liniju r. Bistrice — Zakmur — Ljubina — Suha. Time bi bio stvoren dublji mostobran na prostoru Foča — gornji tok Sutjeske.

Iako su se, od 21. do 23. maja, na desnoj obali gornje Drine, vodile teške borbe protiv neprijateljskih jedinica koje su uspele da se probiju prema Čelebiću i Šćepan-Polju, protivnapadi 1. i 2. proleterske brigade dali su, na kraju, pozitivne rezultate. Neprijatelj je bio odbačen prema Trovrhu i Bakiću (oko 10 km jugoistočno od Broda). Time je bila obezbedena sloboda manevra grupisanih brigada, pod komandom štaba 1. divizije, u smislu naređenja Vrhovnog štaba.

1. BORBE NA PRILAZIMA PIVI I KOMARNICI

a) *Obostrani raspored i početna dejstva*

U vreme početnih dejstava 1. brdske divizije na pravcima Bi-jelo Polje — Mojkovac i Andrijevica — Kolašin, na sektoru 3. divizije vladalo je relativno zatišje. Vrhovni štab je upozorio diviziju na budnost i, u slučaju napada, na najveću upornost u odbrani pravaca koji izvode prema Pivskoj župi i Šavniku. Radi toga su izvršena manja pomeranja jedinica i korekcije u grupisanju raspoloživih snaga, tako da je oko 20. maja raspored divizije bio sledeći:

Deseta hercegovačka brigada, ojačana jednim bataljonom 1. dalmatinske brigade, zatvarala je pravce koji sa linije Čemerno — Gacko — pl. Golija izvode prema Pivskoj župi. Pri tome, brigada je bila podeljena na dve grupe: Grupa »Ravno« (tri bataljona 10. brigade, sa zasebno oformljenim štabom) zatvarala je pravac: Gatačko polje — Ravno — izvorni deo Pive (Plužine, Goransko). Bataljoni su bili raspoređeni u širem rejonu Ravnog, dok su, manji, izviđačko-obezbeđujući delovi bili istureni duboko prema Čemernu, Gackom i Avtovcu.

prednji delovi 19. maja ušli u Nikšić, naređeno je da deo motorizovanih jedinica takođe uputi u rejon Podgorice. Prema tom naređenju, 7. SS-divizija uputila je već sledećeg dana motorizovani odred »Smithuber« preko Danilovgrada na tu prostoriju.

Na taj su način tri nemačka puka (99. lovački puk i motorizovani puk »Brandenburg« 1. brdske divizije i motorizovani odred 7. SS-divizije ostali neangažovani na prostoriji Matešovo, Bioće, Podgornica u vreme kada se 1. proleterska divizija prebacivala na sektor Foče.

Grupa »Golija« (tri bataljona 10. i jedan 1. dalmatinske brigade) pod komandom 10. brigade, zatvarala je sa prostorije s. Miljkovac, Bajovo Polje, Javorak (nikšićki) pravce koji preko Golije i Gornjeg Polja izvode prema Komarnici i gornjoj Pivi. Izviđačko-obezbeđujući delovi brigade bili su istureni prema Višnjića Dolu, Dugom klancu i Gornjem Polju.

Peta crnogorska brigada (pet bataljona)³⁶¹ sa linije Gornje Polje — Lukovo zatvarala je pravce Nikšić — Gornje Polje — Pivska župa i Nikšić — Šavnik. Izviđačko-obezbeđujući delovi nalazili su se u neposrednoj blizini Nikšića.

Prva dalmatinska brigada (tri bataljona) prebačena je 20. i 21. maja iz Bajova Polja i Brezne u Nikšićku župu, u sela Dragovoljići, Oblatno i Zagrad odakle je imala da zatvara pravce koji sa juga i jugoistoka izvode prema Nikšićkoj župi.

Štab divizije prebacio se iz Pivskog Manastira u s. Mokro (4 km jugozapadno od Šavnika).

Dejstva nemačke 7. SS — divizije na tom sektoru počela su nešto kasnije.

Divizija je iz Mostara i Čapljine stigla 18. maja na liniju Bileća — Gacko i sutradan podeljena u dve kolone, produžila prema Nikšiću.

— desna, glavna, kolona (14. SS puk, dva bataljona 13. SS — puka i ostali divizijski delovi) kretala se opštim pravcem Bileća — Vilusi — Trubjela — Nikšić. Njene pomoćne snage, u ulozi leve pobočnice (1. bataljon 13. SS — puka, ojačan brdskom artiljerijom, krenuo je u svojstvu pokretne pobočnice iz Vilusa preko Golije prema Gornjem Polju.

— leva, pomoćna, kolona (2. bataljon 13. SS-puka, ojačan artiljerijom nastupala je pravcem Avtovac — Ravno — Goransko, sa zadatkom da ovlada gornjim tokom Pive na odseku Pivski Manastir — Plužine. Prvi dodir nemačkih snaga sa delovima naše 3. divizije usledio je na tom pomoćnom, neprijateljevom pravcu.

U pokretu pravcem Gacko — Ravno leva neprijateljeva kolona odbacila je 19. maja izviđačko-obezbeđujuće delove naše 10. brigade sa linije Ravna gora (Lebršnik) — Platica — Jasenik — D. lipnik i sutradan stigla pred Ravno. Grupa bataljona 10. brigade, koja je zatvarala taj pravac, pružila je ogorčen otpor i aktivnim, naročito noćnim, dejstvima uspela da do 22. maja zadrži tu kolonu. Pri tom je prevoj Ravno, u obostranim naizmeničnim napadima i protivnapadima prelazio nekoliko puta iz ruke u ruku. Napadu Nemaca sadejstvovala je i ustaška milicija iz Gacka, a podržavala ga je i grupa aviona, koja je celu prostoriju obasipala malim bombama. Pošto su Nemci napadali uglavnom frontalno, sa ciljem da se preko Krivog Dola probiju ka Smriječnu i Goranskom, grupa bataljona

³⁶¹ Posle diverzije kod Bioča, bataljoni 5. brigade i delovi Zetskog odreda povučeni su u sastav brigade. Od delova Zetskog odreda formiran je novi, 5. bataljon brigade, a ljudstvo ranijeg 5. bataljona raspoređeno je po ostalim bataljonima; 3. bataljon 4. proleterske brigade upućen je u sastav svoje brigade, u rejon Kolašina.

se povukla nešto unazad i posela liniju Knez-strane — Kućetine — Šejtan-kula — Hadžića-Poljana — Javorov vrh — Zmijski krš, sa koje je odbila nekoliko napada.

Kad su videli da se preko Krivog Dola ne mogu probiti sopstvenim snagama, Nemci su se zadržali na dostignutim položajima (glavnim snagama u rejonu s. Krivi Do), očekujući najavljen pojačanje.³⁶²

U međuvremenu, prema Ravnom bila je u pokretu 7. krajška brigada. Po naređenju Vrhovnog štaba, od 20. maja trebalo je da pojača bataljone 10. hercegovačke brigade.³⁶³

Prednji delovi 7. SS-divizije »Princ Eugen« stigli su u Nikšić 19. maja posle podne, a sledećeg dana i njena glavnina. Istog dana upućen je prema Podgorici motorizovani odred »Šmithuber« (bataljon pešadije na kamionima, ojačan tenkovima), a 21. maja stigao je u Nikšić i štab 7. SS-divizije.³⁸⁴

S pojavom te najjače nemačke divizije, sektor odbrane 3. divizije bio je razvučen na dugačkoj liniji Ravno — Golija — Nikšić — Podgorica. Kada se ima u vidu da je osnovni zadatak te divizije bio da izbije na Komarnicu i Pivu, u stvari, da ovlada svim prolazima na delu od Šavnika do ušća r. Vrbniče u Pivu (Plužine), i da uspostavi vezu sa 1. brdskom divizijom severoistočno od Šavnika, čime bi bio zatvoren operativni obruč na jugu, onda pada u oči nesrazmerno mali deo snaga određenih za ovlađivanje Pivskom župom, naročito prema odseku Pivski Manastir — Plužine, na kojem je svojim levim krilom trebalo da se poveže sa grupom »Anaker« odnosno sa delovima 118. divizije.³⁶⁵

³⁶² Zbornik, tom III, knj. 5, dok. 191.

³⁶³ Iz naređenja o pojačanju tog pravca u vreme pregrupacije osnovnih snaga Glavne operativne grupe prema Foči, nazire se namera Vrhovnog komandanta da deo snaga (prvenstveno 3. diviziju) u izvršenju probora usmeri preko prevoja Ravno u severnu Hercegovinu, ili preko Pivskog Manastira na Goliju. Namera je bila da se dekoncentracijom svojih snaga neprijatelj veže na širem prostoru. (Zbornik, tom II, knj. 9, dok. 204).

³⁶⁴ Zbornik, tom IV, knj. 13, dok. 233, 243. i 245.

³⁶⁵ Grupisanje glavnih snaga divizije na prostoriji Nikšić — Podgorica sastavni je deo ranije pomenutih korekcija u nemačkom operativnom planu u vezi sa diverzijom kod Bioča.

Kada se pokazalo da leva pomoćna kolona (2. bataljon 13. SS-puka) na pravcu Ravno nije u stanju da izvrši dobijeni zadatak i nametnula potreba njenog pojačanja, 7. divizija na svom krajnjem levom krilu nije imala za to raspoloživih snaga. Pitanje je rešeno izvlačenjem 2. bataljona 738. puka iz sastava grupe »Anaker« i njegovim upućivanjem preko Čemerna i Lebršnika na Ravno. Time je desna kolona 118. divizije, koja je imala zadatak da ovlada prostorom u donjem toku Pive, svedena na dva nepotpuna bataljona (I. bataljon, bez jedne čete, i 3. bataljon 738. puka). Ta grupa je desnom obalom Neretve izbila, preko Zelengore, 21. maja na Sutjesku i posela selo Grab, u srednjem, i Curevo, u donjem toku Sutjeske. Prostor između njih, u dužini od preko 30 km, ostao je neposednut. Ceo prostor na desnoj obali Sutjeske (Volujak, Maglić, Vučevac), na koji je prema ranijem planu, trebalo da izbije 2. bataljon, ostao je potpuno nepokriven zato što je 2. bataljon morao biti upućen, kao pojačanje, na pravac Ravno. Slabe snage grupe »Anaker« zadovoljile su se držanjem pomenutih sela u dolini Sutjeske i povremenim upućivanjem izviđačkih patrola prema Volujaku, Magliću i Vučevu.

Kad je došao u Nikšić, štab 7. SS-divizije stupio je u vezu sa štabom italijanske divizije »Ferara« i preuzeo mere za neposredno obezbeđenje toga rejona. Radi toga je prema Gornjem Polju isturio glavninu izviđačkog bataljona divizije, a kod Rubeža (raskrsnica druma za Šavnik i Nikšićku župu) postavio je manje delove. Sem postavljanja obezbeđenja i izviđačko-osmatračke aktivnosti, glavnina divizije u rejonom Nikšića ostala je neaktivna.³⁶⁶

Međutim, leva pobočnica divizije 1. bataljon 13. SS-puka kretala se, raščlanjena na nekoliko malih kolona, prema komunikaciji Nikšić — Pivska župa. Njima se 22. maja pridružio i izviđački bataljon divizije na pravcu Nikšić — Gornje Polje. Na prilazima komunikaciji, koju su branila tri bataljona 10. hercegovačke i jedan bataljon 1. dalmatinske brigade, kao i na delu položaja 5. crnogorske brigade u zahvatu komunikacije, od 22. do 25. maja vodile su se ogorčene borbe.

Kad je dobio obaveštenje o prisustvu jakih nemačkih snaga u Nikšiću i njihovom pritisku na komunikaciju Gornje Polje — Brezna, štab 3. divizije je naredio štabu 10. hercegovačke brigade da na odseku Jasenovo Polje — Brezna, elastičnom odbranom i aktivnim dejstvima usporava nadiranje neprijatelja i spreči njegov prodor na levu obalu Komarnice. Grupi bataljona na pravcu Ravno — Goransko, koja je zaustavila 2. bataljon 13. SS-puka, naređena je krajnja upornost i aktivnost, obaveštavajući je da im je upućena u pomoć i 7. kраjiška brigada.

Front prema Nikšiću skraćen je povlačenjem glavnine 5. crnogorske brigade na liniju Jasenovo Polje — V. Orah — Praga — Gvozd. Istovremeno 1. dalmatinska brigada privučena je na prostoriju Lukovo — s. Dragovoljići da zatvori i brani komunikaciju Nikšić — Šavnik, naslanjajući se na levo krilo 5. brigade.

Ali, i Drinska operativna grupa, angažovana u borbama protiv delova 118. divizije i 4. lovačke brigade u gornjem toku Drine, nije mogla odvojiti deo snaga za kontrolu Vučeva, kako je to Vrhovni štab 18. maja naredio. Stoga se kontrola Vučeva svela na povremeno odašiljanje patrola iz 2. proleterske brigade, i to većinom u donji tok Sutjeske.

Tako je Vučeve ostalo neposednuto sve do 22. maja, kada su na njega izbila dva bataljona 2. proleterske brigade. Ta dva bataljona su, na povratku sa sektora 3. divizije, stigli u Rudine i hitno, po naredjenju Vrhovnog komandanta, prebačeni na Vučeve, na kojemu su zatekli manje neprijateljske osmatračke delove, koje su odbacili prema Sutjesci.

U vreme naših pokušaja probroja na sektoru Foče, 24. maja izvučen je iz sastava grupe »Anaker« i 1. bataljon 738. puka i upućen na Drinu, radi pojačanja grupe »Gertler«. U dolini Sutjeske ostao je samo 3. bataljon i jedna četa 1. bataljona, raspoređeni oko Cureva i između Čemernog i ulaza u klisuru Sutjeske, kod Graba.

Neposednuti prostor u srednjem i donjem toku Sutjeske (u dužini od oko 30 km) sve do kraja maja i držanje Vučeva do kraja bitke na Sutjesci bili su od izvanrednog značaja i uticaja na njen tok i rezultate.

³⁶⁶ Ta slaba aktivnost u toku sledećih nekoliko dana bila je uslovljena nedovoljno raščišćenom situacijom u rejonom Podgorice i rešavanjem pitanja učešća italijanskih trupa u operacijama, italijani su, najime, tek 22. maja dobili naredenje za saradnju i pristupili pregovorima za njenu realizaciju, iako su neke njihove jedinice (divizija »Taurinenze«) samoinicijativno već ranije uspostavile tu saradnju.

Stab divizije preduzeo je te mere radi obezbedenja od svake eventualnosti, očekujući da se namere i angažovanje glavnine 7. SS divizije jasnije ispolje.³⁶⁷

U međuvremenu, na vrletnom, teško prolaznom i šumovitom planinskom zemljištu, grupa bataljona 10. brigade vodila je, neprekidne, pretežno susretne, borbe s manjim delovima neprijatelja za dominantne planinske vrhove Stojkovac, Toplo prisoje, Živa, Javorak, Lipova ravan, te za položaje Jelovi vrh — Završje — M. Orah na desnom krilu 5. crnogorske brigade. Širok front, visoko planinsko zemljište i smelo nadiranje malih ali dobro opremljenih neprijateljskih napadnih kolona, potpomognutih artiljerijom i avijacijom, onemogućili su plansku odbranu i održavanje veze i sadejstva između bataljona na pojedinim pravcima. Posle trodnevnih ogorčenih borbi, uz naizmenične napade i protivnapade i obostrane osetne gubitke, neprijatelj je do 25. maja uspeo da zauzme Stojkovac, Toplo prisoje, Živu, Javorak, Lipovu ravan, Pristeličku glavicu, M. i V. Orah.

Noću 24/25. maja, jedan ojačani bataljon 5. brigade izvršio je jak napad na deo komunikacije Lipova ravan — Surdup, s namerom da preseče komunikaciju prema Javorku i zatvori pravac koji iz Jasenovog Polja preko pl. Vojnik vodi prema Savniku. Nemci su žestoko reagovali od Gornjeg Polja i Javorka, pa su jedinice tog bataljona posle nekoliko bezuspešnih napada, bile prisiljene da se povuku.³⁶⁸

Neprijatelj je do 25. maja ovladao komunikacijom na delu Stojkovac — Surdup, ali je u daljem nadiranju bio zadržan i time je zatvoren ulaz u Bajovo Polje. Bataljoni 10. brigade su se prebacili na desnu obalu Komarnice, a na levoj obali su ostavili obezbeđujuće delove.

Četvrti bataljon 1. dalmatinske brigade iz sastava grupe prebacio se, prema naređenju štaba divizije, na severoistočne padine Vojnika (s. Luge, Kita, Krnjača, da kontroliše staze koje preko Vojnika izvode na Komarnicu i dalje, prema Savniku. Međutim, neprijatelj je do 27. maja na celom tom prostoru ostao neaktivran.

Do kraja dana 25. maja, nemačke jedinice su držale Stojkovac (tt. 1369), Toplo prisoje (k. 1286), Živa (k. 1154), Javorak (k. 1277), Plovča (k. 1473), Pištelička glavica (1207), Jasenovo Polje, M. i V. Orah (Gornje Polje), i time potpuno ovladale drumom Nikšić — Javorak. U zahvatu druma Nikšić — Savnik neprijatelj nije ispoljavao nikakvu aktivnost. Njegovi obezbeđujući delovi i dalje su ostali na prostoru južno od s. Lukova.

³⁶⁷ Xreba napomenuti da je štab 3. divizije pogrešno tumačio upućivanje delova 7. SS-divizije u rejon Podgorice i malu aktivnost njene glavnine u rejonu Nikšića prvih dana. Sve dok se nemačke namere u pravcu Savnika nisu jasno ispoljile, štab divizije je smatrao da predstoji pokret te divizije prema Albaniji. Izveštaj 10. brigade o pojavi Nemaca na pravcu Ravno, štab divizije je u prvo vreme primio sa rezervom, verujući da se radi o ustaško-domobranskim jedinicama, a njihova kasnija dejstva prema Ravnom i Goliji kao mere za obezbeđenje levog boka divizije u njenom pokretu prema Podgorici.

³⁶⁸ Zbornik, tom IV, knj. 13. dok. 262.

Naspram neprijateljskih položaja na sektorу Nikšić — Savnik, protezali su se položaji jedinica 3. divizije: Stirni Do, k. 1559, s. Praha, Brestovački vrh (tt, 1371), Knež-Polje (5. crnogorska brigada) i Granice (k. 787), s. Lukovo, s. Dragovoljići (1. dalmatinska brigada). Izviđačko-obezbeđujući delovi bili su u neposrednom dodiru sa neprijateljem.

b) Borbe na pravcu Gacko — Pivska župa

Preko Pivskog Manastira, 23. maja posle podne, na pravac Ravno je stigla 7. krajiška brigada.³⁶⁹ Sa dolaskom u rejon s. Oraha (oko 6 km istočno od prevoja Ravno) uspostavila je vezu sa štabom grupe hercegovačkih bataljona. Za noć 23/24. maja štab brigade je planirao koncentričan napad, sa ciljem da se slabijim pritiskom sa fronta i dubokim obuhvatom bokova i u pozadinu neprijatelja, prema s. Berušici (zapadno od prevoja Ravno), neprijatelj natera na povlačenje prema Gackom i Avtovcu. U prilog tome išla je slaba aktivnost neprijatelja u toku prethodna dva dana.

Tako, na brzinu organizovan napad nije imao nikakvih izgleda na uspeh. Široki front, teško prohodan i vrletan teren, neorganizovani veza i sadejstvo, a delom i zamorenost brigade, koja je neposredno posle usiljenog marša uvedena u borbu na potpuno nepoznatom zemljištu, imali su za posledicu da se napad u stvari nije ni razvio. Neki delovi 10. brigade izbili su prema Berušici sa severa, a jedan bataljon 7. krajiške sa juga. Našavši se na praznom prostoru, bez dodira sa neprijateljem, bataljoni su se u zoru 24. maja povukli na polazne položaje. Nemačka grupa na Ravnom odbila je vatrom demonstrativni napad jednog bataljona sa fronta i ostala na svojim položajima.

U toku sledećeg dana, dobijeni su podaci o prisustvu Nemaca kod Višnjića Dola (Golija). Smatrujući da će te neprijateljske jedinice krenuti preko Golije ka Goranskom i izvornom delu Pive, štabovi 7. i 10. brigade su doneli odluku da se dalji napadi na pravcu Ravno ne preduzimaju, već da se raspoloživim snagama zatvore pravci koji preko tog prevoja i Golije izvode prema gornjem toku Pive. Na osnovu te odluke, grupa bataljona 10. brigade ostala je na dotadašnjim položajima, sa zadatkom na pravcu Ravno, a 7. krajiška brigada se prebacila na prostoriju s. Radočići, Smriječno, Goransko i zatvorila pravce Ravno — Smriječno — Goransko i Višnjića Do — Pivski Manastir.

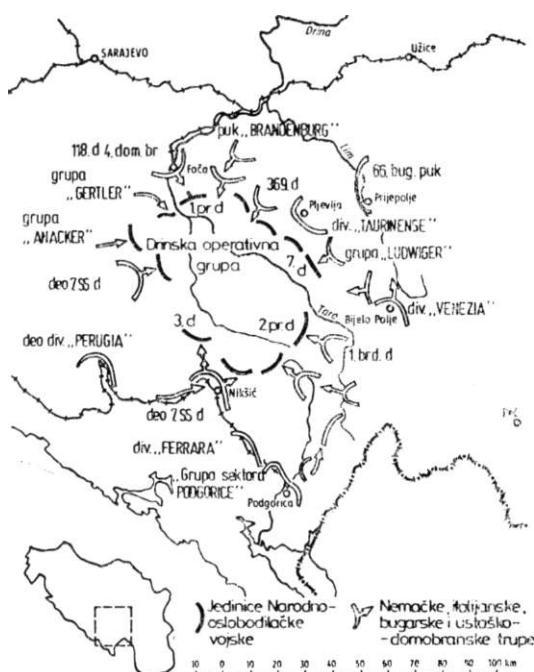
Na čelom tom sektoru 24. i 25. maja vladalo je zatišje i obostrana izviđačka aktivnost. Odnos snaga omogućavao je sigurno zatvaranje i odbranu pravaca prema Pivi. Zbog toga je štab divizije,

³⁶⁹ Sedma brigada u vreme naređenja za pokret, 21. maja, nalazila se u rejonu s. Lipovo, 10 km severozapadno od Kolašina. Za dva dana izvršila je usiljeni marš, pravcem: Katun Vratio — s. Boan — s. Dubrovska — s. Borkovići — Pivski Manastir, gde se prebacila na levu obalu Pive i, 23. maja posle podne, stigla u rejon s. Orah. Za dva dana prešla je oko 90 km po veoma teškom, ispresecanom i kamenitom zemljištu, savladajući velike visinske razlike.

nedovoljno upoznat sa situacijom i sa rasporedom snaga, naredio da se odbrana prilaza Pivi na odseku Pivski Manastir — Plužine obezbedi po svaku cenu.

Na taj sektor je stigao 25. maja 2. bataljon 738. puka, koji je izdvojen iz grupe »Anaker« i upućen na Ravno. Savlađujući teško planinsko zemljište bataljon je preko Čemerna i Lebršnika, toga dana pred mrak izbio na Orlovac (tt. 1985) i Oštovicu (k. 1756), potpuno neprimećen. Pošto je prema Ravnom nadirao gotovo frontalno, pažnja grupe bataljona sa svih položaja bila je usredsređena na prevoj Ravno, na kojem je neprijatelj bio zadržan. U nedostatku snaga, pravac Čemerno — Lebršnik — Izgori bio je samo povremeno kontrolisan patrolama i manjim odeljenjima.

U zoru 26. maja, neprijatelj je, podržan jakom artiljerijskom vatrom i avijacijom, otpočeo opšti napad prema izvornom delu Pive, u dve napadne kolone: desnom (2. bataljon 13. SS-puka) pravcem: Sejtan — Smrječno — Goransko (desna obala Vrbniče), i levom (2. bataljon 738. puka) pravcem: Stabna — Miloševići — Plužine (leva obala Vrbniče).

Skica 9 — Bitka na Sutjesci: opkoljavanje divizija Glavne operativne grupe od strane nemačko-italijanskih snaga (druga polovina maja 1943)

Angažujući se frontalno prema desnoj koloni, koja je pravac glavnog udara usmerila prema odseku Zukva — Kućetine — Sejtan-kula, bataljoni 10. brigade odbili su u toku prepodneva nekoliko napada. Međutim, neprijateljeva leva kolona, odbacivši slabije delove bataljona na položajima kod Knez-strane, izmanevrisala je

te položaje, produžila nadiranje prema Stabnu i, posle podne toga dana, pojavila se na boku i u pozadini našeg borbenog poretka.

U takvoj situaciji, kada je desni bok bio potpuno ugrožen, bataljoni 10. brigade, prihvaćeni od dva bataljona 7. krajiške brigade, pod jakim pritiskom neprijatelja sa fronta, povukli su se u rejon Međeđa (desna obala Vrbnije), ali su pred mrak odatile odbačeni.

U toku noći 26/27. maja, štabovi brigada su organizovali odbranu na liniji: Šišman — Razvršje — Crvena greda (dva bataljona 10. brigade) — Milatovica — Apište (dva bataljona 7. brigade), Obijaj — k. 1834 (četvrti bataljon 10. brigade).

Nabacivanjem grupe bataljona 10. hercegovačke i 7. krajiške brigade južno od Vrbnije, neprijatelju je još u toku toga dana (26. maja) bio potpuno otvoren pravac pl. Bioč — Mratinje, na kojem se nije nalazila ni jedna naša jedinica.

Naređenje štaba divizije da se po svaku cenu vrate izgubljeni položaji, u takvoj situaciji nije bilo moguće izvršiti. U toku noći 26/27. maja prebačeni su preko Pive, kod Krsca, delovi brigadne bolnice i svi nepotrebni delovi trupnih komora, i razmešteni u rejon Barni Do.

U zoru 27. maja obe neprijateljske kolone su produžile napad, sa ciljem da što pre ovlađaju levom obalom Pive, na odseku Pivski Manastir — Plužine. Oko podne desna kolona je probila odbranu hercegovačkih bataljona na pravcima Šišman — Razvršje i Radojčići — Smriječno, nabacivši ih na Panos i Ledenice. Tom uspehu neprijatelja naročito je doprinela aktivnost njegove leve kolone, koja je, pritiskom na pravcu Stabna — r. Vrbnica, neposredno u desni bok i pozadinu odbrambenog rasporeda naših snaga, pretila okruženjem jedinica 7. i 10. brigade na besputnom i ljudom kršu Panosa i Ledenica. U takvoj situaciji bataljoni su se u neredu i pod vrlo teškim uslovima povlačili prema Pivi. Štab grupe bataljona, 2. bataljon 10. i jedan bataljon 7. krajiške brigade prebacili su se u toku noći preko Pive, na prelazu kod Krsca. Sve ostale jedinice (dva bataljona 10. štab i dva bataljona 7. krajiške brigade) prebacili su se u zoru 28. maja, kod Pivskog Manastira, na desnu obalu Pive i jačim obezbeđujućim delovima u samom kanjonu zatvorile prelaze preko reke.

Grupa bataljona 10. brigade uspostavila je vezu u rejonu s. Bezuge sa štabom svoje brigade i ostalim jedinicama, koje su se već nalazile na desnoj obali Komarnice.

Zahvatanje prelaza na levoj obali Pive na tom odseku omogućilo je neprijatelju znatne operativne prednosti u pogledu daljih dejstava u donjem toku r. Pive. Obavešten o razvoju situacije na tom odseku, Vrhovni komandant je istog dana, 28. maja, radiogramom naredio štabu 3. divizije da bezuslovno spreči dalje nadiranje neprijatelja ka Krscu i Javorku (pivskom), odnosno prema Martinju. Ukoliko ne bude moguće ponovo ovladati levom obalom Pive na tom odseku, onda 10. hercegovačku i 7. krajišku brigadu uputiti,

obilazno, desnom obalom preko Barnog Dola na Mratinje, a odatle na pravac Javorak (pivski) — Plužine.³⁷⁰

Pošto ovlađivanje levom obalom Pive u dатoj situaciji nije dočinilo u obzir, u toku sledeća dva dana, 28. i 29. maja, obe brigade su se prikupile i sredile za pokret desnom obalom Pive.

c) *Obrana pravca Nikšić — Šavnik*

Na sektoru Nikšić — Šavnik štab 7. SS-divizije obavljao je, u međuvremenu, poslednje pripreme za izvršenje glavnog zadatka — zauzimanje Šavnika, izbijanje u gornji tok Komarnice i uspostavljanje taktičke veze sa levim krilom 1. brdske divizije, koja je preko Sinjajevine trebalo da nadire prema Durmitoru.

Radi obezbeđenja pogodnih polaznih položaja u neposrednom zahvatu komunikacije Nikšić — Šavnik, delovi te divizije preduzeli su u zoru 26. maja napad jačim snagama iz Rubeža prema Lukovu i uspeli, posle višečasovne borbe, da odbace 1. dalmatinsku brigadu na sever, prema s. Ivanju. Brigada se povukla na liniju: Brezova glava (k. 1271, zapadno od druma) — s. Ivanje — Kobilja glava (k. 1412, istočno od druma). Kod Brezove glave desno krilo brigade povezalo se sa levim krilom 5. crnogorske brigade.

Istog dana stigla je u rejon Nikšića motorizovana grupa »Šmithuber« iz rejona Podgorice. Deo te grupe prebačen je odmah u Nikšićku župu, na prostoriju s. Oblatno, radi planiranog dejstva na pravcu Konjsko — Lukavica, istočno od komunikacije.

Prikupljen po pravcima, neprijatelj je 26. maja držao polukružnu liniju polaznih položaja za predstojeći napad: Zagrad — Oblatno — Lukovo — Granice — V. i M. Orah — Jasenovo Polje — Pistešlička glavica — Plovča — Javorak — Ziva — Toplo prisoje — Stojkovac — G. Brezna.

Sutradan je sa te linije 7. SS-divizija (bez 2. bataljona 13. SS puka, koji se nalazio u rejonu Pivski Manastir) krenula u opšti napad prema Šavniku i gornjem toku r. Komarnice. Pozadi nje, sa zadatakom čišćenja terena i izbijanja u dolinu Tušinje, na odseku Bare — Šavnik, kretali su se delovi italijanske divizije »Ferara«.

Na frontu širokom oko 20 km, jedinice 7. SS-divizije bile su uglavnom ovako grupisane i usmerene:

Glavni napad, sa odseka Lukovo — Gornje Polje, bio je usmeren, opštim pravcem Šavnik — izvorni deo Komarnice. Na njemu su bile grupisane osnovne snage i sredstva divizije: u zahvatu druma Lukovo — Gvozd — motorizovana pešadija, gro artiljerije, pionirske jedinice i tenkovi; pravcem Gornje Polje — M. i V. Orah — Brestovački vrh — Praga — Gvozd — Krnovo — pešadijske jedinice, ojačane brdskom artiljerijom; njihov je zadatak bio da osvoje jake taktičko-topografske položaje zapadno od komunikacije, obez-

³⁷⁰ Zbornik, tom II, knj. 9, dok. 232 i tom IV, knj. 13, dok. 124.

beđujući na taj način pokret i dejstvo motorizacije i vučne artiljerije drumom Gvozd — Šavnik.³⁷¹

Pomoćni napadi izvodili su se na oba krila, na desnom krilu pravcem: Konjsko — Lukavica — Krnovska glava (istočno od druma), a na levom krilu pravcima: Jasenovo Polje — Štirni Do — Vojnik — Mokro, i Brezna — Lug rečica Pridvorica — Šavnik.

Jačina pomoćnih napadnih kolona bila je od po jednog bataljona pešadije.

Takvim grupisanjem i usmeravanjem snaga jasno je ispoljeno neprijateljsko težište napada u zahvatu druma Nikšić — Šavnik. Dejstvo pravcem Gornje Polje — Praga — Krnovo imalo je za cilj da olakša pokret i manevar motorizacije i artiljerije drumom Nikšić — Šavnik.

Pomoćni napadi, u kojima je bilo angažovano manje od trećine raspoloživih pešadijskih snaga i brdske prateće artiljerije, imali su, uglavnom, za cilj razvlačenje i angažovanje naših jedinica na što širem frontu, po teškom besputnom i krševitom planinskom zemljištu.

U zoru 27. maja otpočeo je opšti napad, snažno podržan artiljerijom iz rejona Lukova i Gornjeg Polja i dejstvima avijacije po celoj odbrambenoj zoni 3. divizije, zaključno sa r. Komarnicom.³⁷²

Najjači pritisak neprijatelja već u početku je ispoljen prema položajima na Brestovačkom vrhu i Knež-Polju, čije je zauzimanje trebalo da mu posluži kao jak oslonac za dalja dejstva prema planini Gvozdu. Uporedo s tim, odvijao se i jak napad prema Ivanjskoj strani i Kobiljoj glavi. Jedinice 5. crnogorske i 1. dalmatinske brigade pružile su snažan otpor. Naizmenični napadi i protivnapadi obeju strana smenjivali su se celog dana, bez vidnijih rezultata, uz obostrane osetne gubitke. Naročito teške borbe vođene su za Brestovački vrh, gde su jedinice 5. crnogorske brigade ispoljile veliku žilavost u odbrani i upornost u protivnapadima, iako je ceo položaj

³⁷¹ Neprijatelj je prepostavljaо da su na drumu prema Šavniku izvršena rušenja većih razmara. Delimična rušenja duž komunikacije, kao i manja zaprečavanja, zaista su bila izvršena, ali, zbog nedostatka sredstava i tvrdoće zemljišta, nisu bila temeljita, pa ih je neprijatelj u toku pokreta lako savladavaо.³⁷²

Dejstva avijacije u izvođenju operacije »Svare« terbalo je da odigraju izuzetnu ulogu, ne samo u materijalnom nego i u psihološkom pogledu. Nad celom bitačnom prostorijom letele su naizmenično, od zore do mraka, avio-grupe, jačine od po 5 do 20 aviona, bombardujući i mitraljirajući uočene ciljeve i prostoriju. Nemačka avijacija doletala je sa aerodroma kod Sarajeva i Mostara, a talijanska iz Mostara i Podgorice.

Uporedo sa sve dinamičnjim tokom i razvojem, i dejstva avijacije su postajala intenzivnija. Borbeni letovi, ne računajući izviđanje ponavljali su se, u prošeku, od 50 do 70 dnevno. Sličnu, mada nešto manju, aktivnost ispoljavala je i talijanska avijacija. U poslednjoj fazi bitke, verujući da je potpuno okruženje naših jedinica samo pitanje dana, Nemci su po celoj bitačnoj prostoriji bacili ogroman broj letaka, pozivajući borce i jedinice na predaju, kao na jedini izlaz iz situacije.

U toj fazi bitke, Nemci su, zbog otežanog snabdevanja hranom i municijom na planinskim terenima Maglića, Volujaka i Zelengore, koristili transportne avione za bacanje materijalnih potreba, a u nekoliko slučajeva i za prebacivanje teških ranjenika.

bio zasipan artiljerijskom vatrom i mitraljiran iz vazduha brišućim naletima aviona. Tek pred kraj dana, neprijatelj je uspeo da izbije na liniju Brestovački vrh — Studena, ali su se prema njemu i delovi obeju brigada zadržali u neposrednom, bliskom dodiru.

Na pomoćnom pravcu, Nikšićka župa — Konjsko — Lukavica (istočno od komunikacije), neprijatelj je postepeno nadirao, bez jačeg otpora. Prva dalmatinska brigada imala je na tom pravcu samo manje izviđačke delove, koji su se postepeno povlačili. Neprijatelj je na tom pravcu zanoćio u Konjskom.

Na pravcima Jasenovo Polje — Stirni Do — Vojnik i Luge — Pridvorica — južne padine Vojnika, zbog teškoća u savladavanju tog izrazito visokoplaninskog i karsnog zemljišta, neprijatelj nije stigao ni do položaja jedinica 3. divizije.

Sl. 6 — Kolona 3. divizije na maršu u Crnoj Gori 1943.

Po žestini borbi koje su vođene 27. maja i upornosti neprijatelja na glavnom pravcu napada, štab divizije je zaključio da se, u uslovima mnogostrukе nadmoćnosti neprijatelja, njegovo nadiranje prema Savniku i Komarnici ne može duže zadržati. Široki front, sa velikim međuprostorima, naročito na krilima i bokovima odbrambenog rasporeda, omogućavao je neprijatelju odsecanja pojedinih naših jedinica i njihovo uništavanje po delovima. Pretrpljeni veliki gubici u toku dana ukazivali su na rizik koji bi mogao nastupiti u slučaju da neprijatelj uspe da izmanevriše našu odbranu na pojedinim pravcima i dovede u pitanje mogućnost izvlačenja jedinica. Zbog toga je štab divizije odlučio da, u toku noći 27/28. maja, ponovo skrati front odbrane i nasloni ga na jugoistočne padine Vojnika, a 1. dalmatinsku

brigadu izvuče iz borbe i prebaci na desnu obalu Komarnice, kako bi se u povoljnijim uslovima obezbedila prebacivanja 5. crnogorske brigade na desnoj obali Pive i Komarnice, kada to situacija bude zahtevala.

U skladu sa takvom odlukom, štab 3. divizije izdao je potrebna naređenja jedinicama.

Petoj crnogorskoj brigadi naređeno je da sa dotadašnjih položaja obezbedi izvlačenje i prikupljanje 1. dalmatinske brigade u rejonu Gvozda, a zatim da ostavi prema neprijatelju jače obezbeđujuće delove u rejonima s. Prage i pl. Gvozda, kako bi se pod njihovom zaštitom povukle glavne snage na liniju Golo brdo (k. 1750) — Gradačka poljana — Krnovo polje.

Prva dalmatinska brigada da se pod okriljem mraka i zaštitom obezbeđujućih delova izvuče iz dodira sa neprijateljem, prikupi na drumu u rejonu Gvozda, svije u kolonu i usiljenim maršem prebaci na desnu obalu Komarnice. Brigadi je stavljeno u zadatku da nakon prebacivanje na desnu obalu reke, posedne položaje Sinjac (izvor Pive) i s. Duži, odnosno da zatvori i odsudno brani sve prelaze i prihvati 5. brigade, prilikom njenog prebacivanja preko reke.

Četvrtom bataljonu 1. dalmatinske brigade naređeno je da ostane na severoistočnim padinama Vojnika, s tim da će naknadno primiti naređenje za izvlačenje od štaba divizije, prema razvoju situacije.

U toku noći 5. brigada je zauzela određene položaje. Prvi ešelon 1. dalmatinske brigade pred zoru je prešao Komarnicu a ostali njeni ešeloni (bataljoni), zbog dejstva avijacije prebacivali su se po delovima na određene položaje. Brigada je u toku noći 28/29. maja u potpunosti posela određene položaje.

U zoru 28. maja, 5. crnogorska brigada preuzela je sama odbranu prema Savniku. U skladu sa donetom odlukom, brigadi je naređena elastična, ali uporna manevarska odbrana na pojedinim jakim položajima, sa ciljem da se što više uspori nastupanje neprijatelja a zatim, ne angažujući se nigde odsudno, da sa 4. bataljonom 1. dalmatinske brigade, pređe na desnu obalu Komarnice.

Ujutru 28. maja, neprijatelj je produžio nadiranje, potiskujući obezbeđujuće delove 5. brigade. Kad je dospeo pred liniju Gvozd — s. Praga, prebacio je artiljeriju i tenkove i, posle dvočasovnog pređaha, preuzeo jak napad prema Gvozdu.

Povlačeći se pod borbom na prihvatske položaje i vešto koristeći preim秉stva zemljišta brigada se, uz znatne gubitke, postepeno povlačila pred mnogostruko jačim neprijateljem. Uporne i ogorčene borbe vođene su celog dana za Golo brdo, Komandirovo brdo (k. 1593) i Krnovsku glavu (tt. 1834). Njih je neprijatelj uspeo da zauzme tek pre mraka.

Štab divizije napustio je 28. maja pre podne s. Mokro i kod s. Pošćenja prešao na desnu obalu Komarnice. Produživši zatim preko s. Bezuje, Dubljevića i Borkovića (desna obala Komarnice) prispeo je u toku noći u s. Boričje (prema Plužinama).

Posle podne toga dana, dok je vođena borba za Komandirovo brdo i Krnovsku glavu, otvorena je mitraljeska vatra sa vrha pl. Vojnika (tt. 1997). Neprijateljska pomoćna kolona, nadirući pravcem Stirni Do — Vojnik, uspela je u toku dana da se preko tog nebranjene i teško prohodnog prostora probije i time otvoriti sebi put preko Mokrog za Šavnik.

U takvoj situaciji, 5. brigada je pred mrak napustila položaje Komandirovo brdo i Krnovska glava, ostavivši prema neprijatelju obezbeđujuće delove. U toku noći 28/29. maja posela je položaje u s. Duži, na desnoj, i s. Pošćenje, s. Godijelji, na levoj obali Komarnice. Zaštitnički delovi su se izvukli pred zoru 29. maja i zadržali se severno od Šavnika na liniji Turija (tt. 1184) — s. Previš (tt. 1161).

Četvrti bataljon 1. dalmatinske brigade prešao je Komarnicu iste noći, na prelazu kod s. Duži, i krenuo u sastav brigade.

Pošto se prethodno obezbedio istočno i zapadno od komunikacije (s. Bijela i s. Mokro), ujutru 29. maja, neprijatelj je krenuo oprezzno motorizovanom pešadijom i tenkovima prema napuštenom Savniku, u koji je ušao oko podne.

Zaštitnički delovi 5. brigade ostali su celog dana 29. maja na pomenutim položajima, sa kojih su manjim ispadima uz nemiravali neprijateljske jedinice na njihovim položajima za neposredno obezbeđenje Šavnika. Glavnina brigade prebacila se u toku noći 29/30. maja na desnu obalu Komarnice.³⁷³

Tako su se jedinice 3. divizije ujutru 30. maja našle na desnoj obali Komarnice i Pive gde su zauzimale nov raspored za izvršavanje predstojećih zadataka.

Štab nemačke 7. SS-divizije prebacio se 30. maja na Gvozd.

Poslednjih dana maja, situacija se kod naših osnovnih snaga u međurečju Drine, Cehotine i Tare osetno pogoršala.

Pokušaj probroja na Drini, 24. i 25. maja, na odseku Foča — Šćepan-Polje, izveden sa pet brigada (1. i 2. proleterska, 3. krajiška, 6. istočnobosanska i Majevička), pod komandom štaba 1. divizije nije uspeo. Mada su na težištu napada, levom obalom Cehotine, bili postignuti izvesni uspesi, posebno na pravcu Gradina — Slabić (k. 1504), gde je izvršen prodor na spoju grupe »Gertler« i 4. lovačke brigade, nemačka 118. divizija je uspela, ubacivanjem u borbu svih raspoloživih rezervi, da konsoliduje položaje i da se na njima održi. Tome je u velikoj meri doprineo prodor delova 369. divizije preko Cehotine, 24. maja, na odseku 7. banijske divizije i 3. dalmatinske brigade. Kada su 24. maja zauzeli Gradac i obrazovali mostobran na levoj obali reke, delovi te divizije su sutradan, u više kolona, krenuli

³⁷³ Zbornik, tom III, knj. 5, dok. 20. Izveštaj komandanta 5. brigade Vrhovnom štabu o borbama na Krnovu i situaciji oko Šavnika i dnevni izveštaji komande 6. italijanskog korpusa, u istoj knjizi, dokumenta 191, 193, 194, 196, 197 i 198.

Isto, tom IV, knj. 13, dok. 258, 266, 271, 272 i 275. Iz dnevnih izveštaja nemačkog štaba za vezu pri Višoj komandi italijanskih oružanih snaga Slovenija — Dalmacija o borbama na sektoru Nikšić — Šavnik.

severoistočnim padinama pl. Ljubišnje i zauzeli Popov Do (10 km istočno od Čelebića). Pojava neprijatelja u pozadini naših snaga angažovanih na pravcu Foče, navodila je na pretpostavku da su ta neprijateljska dejstva u operativnoj vezi sa situacijom na sektoru Foče, pa je štab 1. divizije odlučio da obustavi napad i jedinice povuče prema Čelebiću. To je izvršeno, noću 25/26. maja. Divizija je 26. maja posela položaje na levoj obali rečice Ljutnice, od s. Fališi do njenog ušća u Taru, kod prelaza Uzlup, a prema neprijatelju su ostavljeni manji delovi.

U vezi s takvim razvojem situacije, Vrhovni štab je 26. maja doneo konačnu odluku da se probor osnovnih snaga Glavne operativne grupe izvrši na najslabije posednutom delu neprijateljskog obruča, u srednjem toku r. Sutjeske, opštim pravcem: Vučević — Sutjeska — Zelengora, na sektoru dejstva 118. nemačke divizije. Istog dana je naređeno štabu 1. divizije da preko Vučevića uputi 2. proletersku, a po mogućству i Majevičku brigadu, da izbiju na liniju s. Trbušće (leva obala Drine) — s. Zakmür — s. Vrbnica — Suha (gornji tok Sutjeske), i time obezbede širi mostobran na Sutjesci. Sa ostalim jedinicama 1. divizija je imala da blokira neprijatelja na položajima kod Zlatnog bora (desna obala Ljutnice) i da osigura, po svaku cenu, prelaz na Tari kod Uzlupa.

Da bi se obezbedio od eventualnog daljeg prodora delova 369. divizije sa mostobrana na Cehotini prema Čelebiću, Vrhovni komandant je zadržao na tom pravcu i 3. krajišku brigadu, kao pojačanje jedinicama 7. banjamske divizije i 3. dalmatinske brigade. Preduzeti protivnapadi 25., 26. i 27. maja, radi odbacivanja neprijatelja sa mostobrana, nisu uspeli, ali su doprineli da se zadrži njegovo dalje nadiranje.

Na sektoru Sinjajevine u to vreme nije bilo veće aktivnosti — 1. brdska divizija je do 24. maja dostigla liniju: Borova glava — Jablanov vrh — G. Lipovo — Umovi ravni (južni i istočni ogranci Sinjajevine), na kojoj je bila u dodiru sa prednjim delovima 2. proleterske divizije (2. dalmatinska brigada na levoj obali Tare i 4. proleterska na južnim padinama Sinjajevine). Na njoj se 1. brdska divizija zadržala, očekujući probor 7. SS-divizije prema Komarnici. Svakodnevne borbe vođene su oko Jablanovog vrha, koji dominira stazom koja preko Boana izvodi u izvorni deo Komarnice.

U vreme donošenja i početnog ostvarivanja odluke Vrhovnog štaba o proboru na Sutjesci 27. maja neprijateljske snage su bile, uglavnom, u sledećem rasporedu:

— 118. lovačka divizija je bila podeljena u dve napadne kolone: leva kolona — grupa »Gertler« i 4. domobranska lovačka brigada nalazila se na liniji: Bakić — Trovrh — Crni vrh — Korče, sa istaknutim položajem na Zlatnom boru (2 km severozapadno od prelaza na Tari kod Uzlupa); desna kolona — grupa »Anaker«, u stvari, ojačani 3. bataljon 738. puka, bila je sa glavninom oko Cureva (donji tok Sutjeske), a sa manjim delovima kod s. Graba, na ulazu u klisuru Sutjeske;

— 369. legionarska divizija, ojačana pukom »Brandenburg«³⁷⁴ zadržala se posle forsiranja Cehotine na dotadašnjim položajima, proširivši neznatno mostobran na levoj obali reke kod Graca, zahvatom linije: s. Cerovci — Odošino brdo;

— Grupa »Ludviger«³⁷⁵ je počela pomerati svoju glavninu prema prelazima na Tari, kod Levertare i Đurđevića-Tare;

— 1. brdska divizija se pomerila na liniju s. Dobrilovina — Katan Vratio (k. 2203) — Gornja Morača;

— 7. SS-divizija izbila je krajnjim levim krilom na levu obalu Pive, u njenom izvornom delu, na odseku Pivski Manastir — Plužine. Glavnim snagama je počela toga dana opšti napad pravcem Nikšić — Šavnik — Komarnica.

Delovi italijanskih divizija »Venecija« (grupa »Izaska«) i »Ferrara« (jedan motorizovani odred) nalazili su se u međuprostoru između 1. brdske i 7. SS-divizije, raspoređeni na prostoriji Gornja Morača — Nikšićka župa, sa koje je trebalo da čisti teren, po meri nadiranja tih dveju nemačkih divizija.

Vrhovni štab je, 27. maja, radi pojačanja jedinica na pravcu Vučevac — Sutjeska, naredio štabu 1. divizije da do 28. maja uputi i 6. istočnobosansku brigadu preko Vučeva ka Curevu.

Radi obezbeđenja vremena i prostora za evakuaciju Centralne bolnice i njeno prebacivanje na levu obalu Tare,³⁷⁶ štab 1. divizije sa 1. proleterskom brigadom morao je da ostane na liniji Čelebić — Zlatni bor i u sadejstvu sa 3. dalmatinskom brigadom, koja se nalazila istočno od Čeiebića, da zadrži nadiranje grupe »Gertler« i 4. domobranske brigade, koje su vršile jak pritisak prema donjem toku Tare i prema Čelebiću.

Sedmoj banijskoj diviziji i 3. sandžačkoj brigadi, koje su bile orijentisane prema Cehotini, naređeno je da se preko prelaza kod Uzlupa prebace na levu obalu Tare i zauzmu položaje od Dobrog Dola (južne padine Durmitora) do ušća r. Sušice u Taru. Time bi bio zatvoren front prema istoku.

³⁷⁴ Očekujući da će Glavna operativna grupa ponovo pokušati da se probije prema Foči, nemačka komanda je 24. maja naredila da se taj motorizovani puk, do tada na sektoru Lijeva Rijeka — Bioče, prebaci u rejon Cajniča, na sektor 369. divizije.

³⁷⁵ Grupa »Ludviger« je obrazovana po naređenju generala Letersa od 19. maja, u vezi sa izvlačenjem grupe »Remolt« sa pravca Šahovići — Kovren i njénim prebacivanjem u rejon Mateševa. Popuniši prazninu nastalu s odlaskom druge »Remolt«, grupa »Ludviger« je bila zauzela širok odbrambeni front od Prijepolja do Stožera, levim krilom prema desnoj obali Tare. Grupa je imala u svom sastavu: 724. lovački puk, ojačan delovima 734. lovačkog puka, 2. divizion 654. artiljerijskog puka i 61. bugarski puk.

³⁷⁶ Vrhovni štab je 26. maja naredio da se evakuju preostali delovi Centralne bolnice sa desne na levu obalu Tare. Prebacivanje preko reke izvršeno je na prelazu kod s. Tepci, pod veoma teškim uslovima. Evakuaciju je potpuno završena 29. maja i cela je bolnica smeštena na Pivskoj visoravni (u selima: Rudine, Nikovići, Sarići, Jerinići, Babići i Zeično).

Broj ranjenika i bolesnika iznosio je oko 2.000, ali se narednih dana znatno povećao, jer su jedinice u pokretu preko Pive ostavljale Centralnoj bolnici svoje ranjenike iz poslednjih dana borbi.

Istog dana (a možda i dan ranije), naređeno je 2. proleterskoj diviziji da se sa 4. proleterskom i 2. dalmatinskom brigadom orijentiše prema Pivi. Četvrta brigada je već 28. maja krenula iz Boana ka Mratinju, dok je 2. dalmatinska od 29. maja zadržana na prostoriji oko Negobuđa (5 km južno od Levertare), u očekivanju engleske vojne misije, koja se 28. maja spustila na tom prostoru i priključila Vrhovnom štabu.

Dok su realizovana ta naređenja, neprijatelj je ispoljio jak pritisak kako na fočanskom pravcu tako i u dolini Sutjeske.

Grupa »Gertler« i 4. domobraska brigada pokušale su 27. i 28. maja da odbace jedinice 1. divizije od Uzlupa i Šćepan-Polja, ali su 1. proleterska i delovi 6. istočnobosanske brigade odbili sve napade i uspešno zatvarali pravac prema Čelebiću. Noću 28/29. maja, 6. brigada je izvučena iz borbe i kod Uzlupa prebačena na levu obalu Tare, odakle je produžila prema Vučevu.

Vrhovni komandant je 29. maja konkretizovao ideju proboga preko Sutjeske. Ponovo je objedinjena 2. proleterska, 6. istočnobosanska i Majevička brigada, pod komandom štaba 2. proleterske brigade, sa već ranije određenim zadatkom — čišćenje doline Sutjeske i obezbeđenje mostobrana na liniji Trbušće — Zakmur — Vrbnica — Suha.

Štabu 1. proleterske divizije naređeno je da organizuje odbranu r. Tare i r. Drine na odseku Uzlup — Bastasi (ušće Sutjeske u Drinu). Na tim položajima, sa glavninom 3. krajiške brigade, koja je 28. maja u mrak pristizala iz rejona Uzlupa trebalo je da zatvori i brani levu obalu Tare i Drine na odseku Uzlup — Šćepan-Polje, a manjim snagama, na odseku Šćepan-Polje — Bastasi, da uspostavi vezu sa delovima 6. istočnobosanske brigade. Prva proleterska brigada, prema tom naređenju, izvučena je iz borbe i hitno preko Tare i Pive upućena na prostoriju Mratinje, Trnovsko jezero, Trnovske kolibe, sa koje je morala da zatvori pravce koji sa severa (iz donjeg toka Sutjeske) i juga (iz doline Vrbniče) izvode prema Vučevu. Brigada je delom snaga trebalo da zatvori i pravac koji iz Suhe (gornji tok Sutjeske) izvodi preko Prijevora i Trnovačkog jezera ka Mratinju.

Prva proleterska divizija je u toku 30. maja zauzela raspored prema dobijenom naređenju.³⁷⁷

³⁷⁷ Iako je, kako proizlazi iz naređenja Vrhovnog štaba od 27. maja Štabu 1. divizije, 1. proleterska brigada trebalo da prihvati na desnoj obali Tare preostale jedinice prilikom njihovog prebacivanja na levu obalu i da se zatim, kao poslednja prebaci preko reke, razvoj dogodaja u toku 28. i 29. maja zahtevao je da se prebacivanje ubrza. Zahvatljane prelaze od strane neprijatelja na levoj obali gornjeg toka Pive i nabacivanje delova 10. hercegovačke i 7. krajiške brigade na desnu obalu, što je imalo za posledicu otkrivanje pravca prema Mratinju, zahtevalo je hitno upućivanje bar jedne brigade na prostor Vučevu, Mratinje, Trnovačko jezero, kako bi se, do nailaska ostalih jedinica, taj, u dатој situaciji, izuzetno važan prostor obezbedio. Na prelazu kod Uzlupa ostala je poslednja 3. krajiška brigada, koja se, pod zaštitom jednog svog bataljona, u toku noći i pre podne 29. maja postepeno prebacila na levu obalu Tare. U toku 30. maja brigada je posela određene položaje na levoj obali Tare i Drine. (Zbornik, tom IV, knj. 13, dok. 127).

U toku 29. maja 4. lovačka domobranska brigada izbila je na desnu obalu Tare, kod prelaza Uzlup, i približila se Čelebiću, a grupa »Gertler« u s. Bastasi. Obe su se zadržale u tim rejonima.

Pošto su 29. maja i poslednji delovi 1. proleterske divizije napuštali desnu obalu Tare i Drine, tako da na odseku od Uzlupa do Bastasa nije više bilo naših jedinica, 7. banjamska divizija i 3. dalmatinska brigada orijentisane su na prelaz Tepca, a 3. sandžačka brigada na prelaz kod Đurđevića-Tare. U noći 29/30. maja te jedinice su prešle na levu obalu Tare na označenim prelazima i posele položaje prema ranije pomenutom naređenju Vrhovnog štaba.

Vrhovni štab je 29. maja ponovo naredio štabu 1. bosanskog korpusa da 5. krajišku diviziju, ako nije prešla r. Bosnu, odmah uputi preko Fojnice i Igmana ka Trnovu i Kalinoviku, radi sadejstva Glavnoj operativnoj grupi pri proboru iz okruženja.

U toku 29. maja 118. divizija je pokušala, sa velikim zadocnjem, da ovlada prelazima na donjem toku Pive. Glavnina grupe »Anaker« upućena je iz rejona Ćureva, stazom Koritnik — Katun Duži — Vučevu. Ona je iznenadila na Koritniku prednje delove 1. majevičke brigade, odbacila ih i produžila prema katunu Duži, ali su je, posle duže borbe, zadržale glavne snage Majevičke i 2. bataljon 2. proleterske brigade. U toku popodneva, na Vučevu su postepeno počeli stizati bataljoni 6. istočnobosanske brigade, koji su neposredno s marša uvođeni u borbu. Nemci su se očajno branili, ali su u toku noći razbijeni i, preko strmih litica Koritnika i Stožera, saterani na Sutjesku, uz velike gubitke.³⁷⁸

Ujutru 30. maja u dolini Sutjeske nalazile su se 6. istočnobosanska, 1. majevička i 2. proleterska brigada.

Vrhovni štab se do 28. maja zadržao na Crnom jezeru (kod 2abljaka), a zatim se, preko Durmitora, prebacio na Sušičko jezero. Odатле je preko Pivske Planine, 2. juna, na prelazu kod Mratinja prešao na levu obalu Pive i stigao u s. Mratinje, gde se zadržao.

2. ZASTITNICKE BORBE NA PROSTORU MAGLIC — PIVA — TARA

a) *Obostrani raspored snaga*

Jedinice 3. udarne divizije našle su se na desnoj obali Komarnice i Pive u vreme kada je Vrhovni štab ulagao velike napore da izvuče što više jedinica iz dodira sa neprijateljem, koji je nadirao prema Tari. Hteo je, naime, da obezbedi prelaze u njenom donjem toku, prebaci Centralnu bolnicu na levu obalu i usmeri što jače snage na pravac nameravanog probroja, kako bi se on izveo pod povoljnijim uslovima i na širem frontu.

Donji tok Sutjeske, u to vreme, još je bio posednut slabim snagama grupe »Anaker«, tako da je postojala realna mogućnost njih-

³⁷⁸ Zbornik, tom IV, knj. 13, dok. 137.

hovog odbacivanja i obezbeđenja šireg mostobrana. Međutim, izbijanje neprijatelja u gornji tok Pive i, u vezi s tim, otkriveni pravac prema Mratinju predstavlali su novu opasnost koja je mogla ozbiljno ugroziti, pa i dovesti u pitanje sam pravac proboga preko Sutjeske. Zbog toga je Vrhovni komandant, sem naređenja da se 7. krajiska i 10. hercegovačka brigada desnom obalom Pive, preko Mratinja, što pre vrate na taj pravac, bio prinuđen da, do njihovog dolaska, za neposredno obezbeđenje Vučeva hitno upotrebi 1. proletersku brigadu, iako bi njeno učešće, kao i učešće štaba 1. divizije, u prvom pokušaju ovlađivanja donjim tokom Sutjeske znatno povećalo naše izglede na uspeh u tom rejonu.

Prema naređenju Vrhovnog štaba, u zoru 30. maja, štab 3. divizije uputio je 7. krajisku, a u toku popodneva istog dana i 10. hercegovačku brigadu (bez 3. bataljona) desnom obalom Pive, preko Mratinja, na pravac Mratinje — Javorak — r. Vrbnica, sa zadatkom da odbace neprijatelja što dalje prema Vrbnici i sigurno zatvore taj pravac.

Ostale jedinice divizije bile su 31. maja u sledećem rasporedu: 3. (mostarski) bataljon 10. hercegovačke brigade³⁷⁹ na prostoriji Suvodo — Pirni do; 1. dalmatinska brigada na prostoriji Božur — s. Dragaljevo, naslanjajući se kod s. Dubrovsko na desno krilo 5. crnogorske brigade; 5. crnogorska brigada na prostoriji s. Dubrovsko — desnom obalom Komarnice do katuna Dobri do pod Durmitorom, gde je bila u taktičkoj vezi sa desnim krilom 3. sandžačke brigade 1. divizije.

Tako širok odbrambeni raspored divizije (oko 60 km) bio je uslovljen zadatkom da se spreči prelazak neprijatelja preko Pive i Komarnice. Obrana je, u izvesnoj meri, bila olakšana orografskim stvorom njihovih obala. To je dozvoljavalo da jedinice na svojim odsecima organizuju neposredno zatvaranje pojedinih prelaza postavljanjem zaseda i grupisanjem potrebnih snaga prema verovatnim i mogućim prelazima.

Štab divizije se nalazio u s. Boričju, prema odseku Plužine — Pivski Manastir.³⁸⁰

Osim 3. divizije, u međurečju Tara — Piva 31. maja su se nalazile i ove naše jedinice:

Treća sandžačka brigada na liniji: Donji do (povezana sa levim krilom 5. crnogorske brigade) — Bosača — Nagorje — Tepča, sa obezbeđujućim delovima prema Jezerima i severoistočno od Zabljaka.

³⁷⁹ Mostarski bataljon, pod neposrednom komandom štaba divizije, bio je predviđen da ponovo uđe u sastav svoje brigade, kada ona, u predviđenom napadu levom obalom Pive, i preko Javorka, izbjije u dolinu r. Vrbnike. Noću 30/31. maja bataljon je po naređenju štaba divizije, pokušao da se prebaci na levu obalu kod ušća Vrbnike, ali je bio odbijen.

³⁸⁰ Pošto su toga dana komandant i politički komesar divizije, po naređenju Vrhovnog štaba, krenuli na pravac Mratinje — Javorak, načelnik štaba je prešao u s. Borkovići, kod štaba 1. dalmatinske brigade radi usklađivanja dejstva jedinica na desnoj obali Pive i Komarnice.

Sedma banijska divizija i 3. dalmatinska brigada³⁸¹ na levoj obali Tare, od ušća Sušičkog Potoka (prema s. Vranovini na desnoj obali) do Šćepan-Polja.

Sve ostale jedinice Glavne operativne grupe bile su već prešle Pivu ili su bile u pokretu preko Pivke planine u istom pravcu.

Zaštita boka i pozadine glavnine naših snaga u njihovom pokretu prema Sutjesci protezala se toga dana od Šćepan-Polja levom obalom Tare, uzvodno, do s. Tepci, odakle je prelazila na istočne padine Durmitora, a zatim, desnom obalom r. Komarnice i Pive, do ušća r. Vrbniče (Plužine). Odатле je prelazila na r. Vrbnicu, gde su se tih dana vodile oštре borbe naših jedinica za odbacivanje neprijatelja i deblokiranje prelaza na levoj obali izvornog dela r. Pive.³⁸²

Prema njima su stajale istog dana (31. maja) sledeće neprijateljske jedinice:

— na desnoj obali Tare, od Šćepan-Polja uzvodno do s. Orašja, nalazila se 4. lovačka domobraska brigada, a u širem rejonu Đurđevica-Tare grupa »Ludviger«;

— na Sinjajevini, linijom: s. Dobrilovina — Divljak (k. 1863) k. 1202 — s. Boan — s. Bare bila je 1. nemačka brdska divizija, koja se sporo približavala Durmitoru;³⁸³

— na liniju s. Boan — s. Kosorići — Šavnik (isključno) bili su delovi italijanske divizije »Ferara«; pozadi te divizije nalazila se grupa »Izaska« (delovi italijanske divizije »Venecija«), predviđena za čišćenje terena;

— na levoj obali Komarnice i izvornom delu Pive bila je nemačka 7. SS-divizija;

— na Sutjesci je i dalje ostala grupa »Anaker«, sa glavninom oko Ćureva, a manjim delovima na ulazu u klisuru kod Graba. Delovi grupe »Gertler«, koji su do tada dejstvovali na desnoj obali Drine, priključili su se radi prebacivanja na levu obalu u donjem toku Sutjeske.

— na levoj obali Cehotine, na prostoriji Gradac, Vrba, Hoćevina, u ulozi rezerve nalazili su se 369. legionarska divizija (bez 370. puka) i motorizovani puk »Brandenburg«, u rejonu Čajniča;

³⁸¹ Treća dalmatinska brigada je 2. juna izvučena sa tih položaja i prebačena na Vučeve, gde je 6. juna rasformirana. Njenim ljudstvom popunjene su brigade 1. i 2. proleterske divizije.

³⁸² Ceo prostor severno od r. Vrbniče i staza koja preko s. Miloševići, Stirna i proplanka Javorak izvodi ka Mratinju, bio je od 27. maja pa do 30. maja posle podne »ničija zemlja«, jer Nemci nisu nadirali na tom pravcu. U stvari, pravac prema Mratinju bio je otvoren za neprijatelja još 26. maja, kada je grupa hercegovačkih bataljona bila prinudena da povuče svoju odbranu južno od r. Vrbniče.

Prya proleterska brigada, koja je 30. maja prispela u rejon Mratinje — Trnovačko jezero, morala se, zbog nedovoljnih snaga, ograničiti na neposrednu zaštitu Mratinja, prema kojemu se kretao i Vrhovni štab.

³⁸³ Četvrta proleterska i 2. dalmatinska brigada držale su na Sinjajevini položaje prema 1. brdskoj diviji. Kad su one otišle ceo prostor istočno od linije Tepca — Zabljak — izvorni deo Komarnice ostao je neposednut do početka dejstva 1. brdske divizije prema Durmitoru, i samo je povremeno kontrolisan izviđačkim patrolama na pojedinim pravcima.

— u širem rejonu Pljevalja bila je italijanska alpska divizija »Taurinenze«, koja je delimično orijentisana na pravac pl. Ljubišnja — r. Tara.

Međutim, tako ostvareni operativni obruč oko Glavne operativne grupe imao je ozbiljnu pukotinu — neposednuti donji tok Pive. Izbijanje naših prvih brigada na Vučevu i pred Sutjesku, ukazalo je Nemcima na nameru Glavne operativne grupe da se, preko Zelengore, probije prema severu. Plan okruženja naših snaga u trouglu Tara — Piva — Durmitor nije više bio ostvarljiv i morao je otpasti. Nemci nastoje da pukotinu na Pivi zatvore na liniji Maglić — Volujak — Sutjeska, i zato odlažu planirani i pripremljeni napad grupe »Ludviger«, 1. brdske i 7. SS-divizije prema Durmitoru. U toku 1. i 2. juna, 118. divizija (deo grupe »Gertler« sa donjem toka Tare i glavnina grupe »Anaker«) prebačena je u donji tok Sutjeske; 7. SS-divizija je izvučena sa Komarnice i kamionima, preko Bileća, prebačena na prostoriju Avtovac, Gacko, Čemerno, odakle se razvila u nekoliko kolona prema pl. Bioču, Magliću i gornjem toku Sutjeske (Volujaku) sa zadatkom da dejstvuje širokim frontom u levi bok Glavne operativne grupe dok se ne sretne sa 118. lovačkom divizijom, radi zajedničkog zatvaranja breše u donjem toku Pive i na Sutjesci.³⁸⁴

Italijanska divizija »Ferara« preuzela je dotadašnju ulogu 7. SS-divizije i posela liniju: Bare — Boan — Šavnik — ušće rečice Pridvorice u Komarnicu. Njeni obezbeđujući delovi bili su u borbenom dodiru sa delovima 5. crnogorske brigade na Komarnici.³⁸⁵

S obzirom na svoj položaj prema ostalim jedinicama Glavne operativne grupe na bitačnoj prostoriji 3. divizija ima od tada ulogu zaštite južnog boka i pozadine naših snaga u njihovim dejstvima prema Sutjesci.

b) *Borbe na -pravcu: Mratinje — Javorak — r. Vrbnica*

Posle prelaska 10. hercegovačke i 7. krajiške brigade na desnu obalu Pive, nemačke jedinice na odseku Pivski Manastir — Plužine ostale su neaktivne sve do 30. maja.

Drugi bataljon 738. puka 118. divizije zadržao se na prostoriji s. Plužine, s. Miloševići, s. Brljevo, a 2. bataljon 13. puka SS-divizije u Goranskom. Zatvorivši prelaze na levoj obali, bataljoni su se ograničili na izviđanje i osmatranje pravaca koji sa desne obale preko prelaza kod Pivskog Manastira, Krsca i ušća r. Vrbniče (kod Plužina) izvode na levu obalu.

S obzirom na otkrivenost pravca prema Mratinju i u dатој situaciji izuzetnu važnost zahvaćenih prelaza od strane neprijatelja u

³⁸⁴ Na levoj obali Komarnice, u Pivskoj župi, zadržana su dva bataljona 7. SS-divizije: 1. bataljon 13. SS-puka na prostoriji s. Duba, Bajovo Polje, i 2. bataljon tog puka na prostoriji Pivski Manastir, Goransko. Na krajnjem levom krilu, u rejonu Plužina nalazio se 2. bataljon 738. puka 118. divizije. Svi su imali po jednu artiljerijsku brdsku bateriju.

³⁸⁵ Zbornik, tom III, knj. 5, dok. 202.

gornjem toku Pive, Vrhovni komandant je, pored već preduzetih mera (obilazno vraćanje 7. i 10. brigade na pravac Mratinje — Javorak — r. Vrbnica i privremeno angažovanje 1. proleterske brigade u rejonu Mratinje), naredio radiogramom štabu 2. proleterske divizije da sa 7. krajiskom, 10. hercegovačkom i 4. proleterskom brigadom, organizuje i izvede napad pravcem Javorak — dolina Vrbniče i odbaci neprijatelja prema jugozapadu, deblokira prelaze na Pivi i otvoriti pravac Krstac — Plužine — Miloševići — Stabna, a zatim i prema Goliji i preko Izgora ka Grabu, gornjem toku Sutjeske.³⁸⁶

U međuvremenu, 7. krajiska brigada, koja je 30. maja zorom iz Pirnog dola krenula prema Mratinju, stigla je sa 1. bataljonom u Mratinje oko 10 časova. Taj bataljon je nameravao da se malo odmori i sačeka dolazak sledećeg bataljona, ali je, saznavši od jednog zarobljenog četnika da se neki nemački delovi iz doline Vrbniče kreću prema Javorku, prekinuo zadržavanje i usiljenim maršem krenuo napred.

U pokretu strmom stazom, koja iz Mratinja preko Previje izvodi na Javorak,³⁸⁷ premoreno ljudstvo je zaostajalo duž staze, a konji su padali u provaliju. Posle dva časa marša, na Javorak je stiglo svega oko 40 boraca sa jednim mitraljezom. Tih 40 boraca izaslo je na Javorak skoro u isto vreme kada je sa suprotne, južne strane, stazom prema Javorku, izbijalo jedno jače izviđačko odeljenje 2. bataljona 738. nemačkog puka. Uočivši njihov pokret, borci su, privremeno formirani u jedan vod pod komandom 1. čete, odmah krenuli prema Stolovima (1,5 km južno od Javorka) i u šumi potpuno iznenadili nemačke izviđačke delove, koji su se rasprštali na sve strane. Ali Nemci su se ubrzo pribrali i u borbu uveli celu prethodnicu (verovatno jedna ojačana četa), koja je protivnapadom pokušala da se probije na Javorak. U međuvremenu na Javorak je stigao ceo 1. bataljon 7. brigade, koji je u toku celog dana odbijao napade neprijatelja. Pred mrak je na Javorak stigao i 4. bataljon 7. brigade. Zajedničkim protivnapadom, ta dva bataljona, Nemci su bili odbačeni prema s. Brlavu. U toku noći na Javorku je bila prikupljena cela 7. brigada (tri bataljona), koja je 31. maja odbila nekoliko napada 2. bataljona 738. puka i stabilizovala odbranu na liniji M. Gradac (k. 1796) — Ober (k. 1467) — Stolovi (k. 1382).

Na tu prostoriju stigle su 31. maja 10. hercegovačka i 4. proleterska brigada.³⁸⁸

³⁸⁶ Zbornik, tom II, knj. 9, dok. 244.

³⁸⁷ Mratinje je planinsko, teško pristupačno selo, na oko 800 m nadmorske visine, smešteno u samom kanjonu na levoj obali Pive.

Od Mratinja prema Javorku, proplanku nešto iznad 1.400 m nadmorske visine, izvodi jedina staza preko Previje (k. 1341), koja se na samom proplanku račva u dve: preko Stirna ka s. Miloševići, i preko Brlavca ka Plužinama. Kao takav, Javorak po svom položaju, predstavlja taktičko-topografsku tačku izuzetnog značaja na tom skoro neprohodnom planinskom prostoru.

Izgradnjom hidrocentrale Mratinje i druma kroz kanjon Pive, ceo taj prostor dobio je sasvim drugi izgled.

³⁸⁸ Stab 1. divizije, sa 1. proleterskom brigadom, koja se toga dana nalazila na prostoriji Mratinje, Trnovačke kolibe, upućen je prema Sutjesci.

U međuvremenu Vrhovni štab, verovatno u vezi sa predstojećim zadacima 2. divizije na pravcu Sutjeske, izmenio je naređenje dato štabu 2. divizije o rukovodenju dejstvima na tom pravcu i zadatak poverio štabu 3. divizije. Naredeno je da komandant i politički komesar divizije, sa radio-stanicom, hitno krenu preko Mratinja, prime komandu nad jedinicama koje se nalaze na Javorku i dalje postupe po zadatku koji je ranije bio poveren štabu 2. divizije.

Kad su stigli na Javorak, komandant i komesar 3. divizije organizovali su za noć 31. maja na 1. juni opšti protivnapad sa sve tri brigade pravcem Javorak — Štirno — Brlevo — Budanj, zahvatajući dve staze koje sa Javorka izvode u dolinu Vrbniče. Polazni položaj za napad protezao se linijom G. Gradac — Ober — Stolovi, koju je do tada držala 7. krajiška brigada. Napad je organizovan u dve napadne kolone sa jačom desnom pobočnicom.

Desna — glavna kolona (4. proleterska, tri bataljona 10. hercegovačke i jedan bataljon 7. krajiške brigade) imala je zadatak da napada opštim pravcem Javorak — Štirno — Budanj — r. Vrbnica.

Leva — pomoćna kolona (7. krajiška brigada, svega dva bataljona trebalo je da napada pravcem Javorak — Brlevo — Suvodo — r. Vrbnica).

Desna pobočnica (1. i 2. bataljon 10. hercegovačke brigade) imala je da preko Rupa izbije na liniju: Smrekovac — V. jezero — Oštra glava — Katin kuk i zatvori pravce koji od Volujka i izvornog dela Sutjeske izvode prema pl. Bioču, Mratinju i gornjem toku r. Vrbniče.

Bilo je predviđeno da protivnapad otpočne 31. maja u 19. časova. Kao opšti zadatak, postavljeno je odbacivanje neprijatelja preko r. Vrbnica i izbijanje na liniju s. Smriječno — Goransko — Pivski Manastir.

Napad nije počeo u određeno vreme zbog očekivanja 4. proleterske brigade, koja je tada bila u rejonu Mratinja. Pošto ona do 23 časa još nije bila stigla, pokret kolona prema određenim ciljevima počeo je bez nje, nešto pre pola noći. Međutim, težak, vrletan, šumovit teren i gusta magla, koja se pred zorom spustila na celu prostoriju, znatno su otežali orijentaciju jedinica, tako da su obe kolone stupile u dodir sa neprijateljem tek u zoru, 1. juna. Neprijatelj je pružio žilav otpor, naročito na liniji Suvodo — Budanj, na kojoj se bio solidno utvrđio. Uzastopne juriše naših jedinica Nemci su odbijali jakom vatrom sa utvrđenih položaja, uz kratke, ali energične i žestoke ispadne manjih odeljenja ispred položaja.

Na glavnom pravcu napada pre podne uvedena je 4. proleterska brigada. Jurišom prikupljenih snaga cele glavne kolone zauzet je utvrđeni Budanj. Neprijatelj je zatim preko s. Miloševića nabačen u dolinu Vrbniče i ka Plužinama. Tom je prilikom pretrpeo znatne gubitke u ljudstvu i materijalu, a zaplenjena je i veća količina automatskog oružja i municije.

Međutim, na pravcu napada leve kolone (7. krajiške brigade), na kamenitoj gredi Kulina (k. 1204), neprijatelj je uspeo da se održi, blagodareći ne samo žilavom otporu nego i orografskom stvoru zem-

ljišta. Pošto je izbijanjem jedinica 4. brigade na Budanj i u s. Miloševića bila presečena odstupnica tim delovima, oni pritisnuti sa fronta i iz pozadine, očajnički su se branili, bez obzira na velike gubitke. Tako su uspeli da se i u toku noći 1/2. juna održe na položaju. Uprnom odbranom mnogo su doprineli da se glavnina 2. bataljona 738. puka, koja je bila razbijena i nabačena preko Vrbniče, sredi i sačeka pojačanje. Time je neprijatelj obezbedio povoljne uslove za preduzimanje napada prema Javorku.

U toku 1. juna dva bataljona 10. hercegovačke brigade, kao desna pobočnica, izbili su preko skoro neprohodnih Biočkih greda na određenu prostoriju. Drugi bataljon je poseo položaje na Smrekovcu, sa osloncem na Krvava brda, a sa jednom četom na Trnovačke kolibe; Prvi bataljon je poseo položaje na Česmi zemunici, Oštrog glavi i Katinom kuku.

Pred mrak 1. juna naše su jedinice držale položaje na Smrekovcu, Oštrog glavi, Katinom kuku, u selima Stabnu, Sedlarima i Miloševićima na Budanju i dalje prema blokiranoj Kulini. Izviđačko-obezbeđujući delovi nalazili su se na desnoj obali Vrbniče. Jedinice su bile jako izmorene, ne samo teškim borbama nego i vrletnim zemljишtem na kojem su se borile. Zbog toga je odlučeno da se u toku noći odmore i srede na položajima, s tim da se u zoru produži napad, opštim pravcem Goransko — Pivski Manastir. Međutim, kako su u toku popodneva bili osmotreni manji neprijateljski delovi u pokretu preko Knez — strana ka Bioču, odlučeno je da se 10. hercegovačka brigada rokira više udesno, da se jače nasloni na svoju desnu pobočnicu i da napad usmeri pravcem Oštra glava — Katin kuk — Smriječno — Goransko, nabacujući neprijatelja prema Ledeniku.

Međutim, u toku noći 1/2. juna, na Vrbnici je hitno prebačen 2. bataljon 13. SS-puka sa prostorije Goransko — Pivski Manastir, a prema toj prostoriji nastupao je i 1. bataljon toga puka sa prostorije Duba, Bajovo Polje (Pivska župa).³⁸⁹ Sem toga, prednji delovi 7. SS-divizije prebačeni su kamionima na prostoriju Avtovac, Gacko, Čemerno od kojih su neki upućeni prema pl. Bioču. Oni su u zoru 2. juna stigli ispred položaja na Štierekovcu, — Pamučnici i Katinom kuku, našavši se tako na boku naših jedinica orijentisanih prema r. Vrbnici.

Neprijatelj je 2. juna u 4 sata ujutru, snažno podržan artiljerijom, a zatim i avijacijom, preduzeo opšti napad na položaje naših jedinica. Naročito jak pritisak ispoljio je prema desnom krilu i boku našeg rasporeda — na pravcu Stabna — Katin kuk i Pamučnica — Krvava brda — Česma zemunica. Neprijatelj je nameravao da prodorom pravcem Česma zemunica — Kljusina, izmanevriše našu odbranu na Vrbnici.

Snažan napad svežih neprijateljskih snaga na frontu i boku došao je neočekivano za naše jedinice, naročito za bataljone 10. hercegovačke brigade, koji su se, u smislu navedenih odluka, upravo

³⁸⁹ Deo neprijateljskih snaga, verovatno manji, ostao je na prelazima na Pivi i Komarnici.

pomerali prema desnom krilu i boku rasporeda, gde su se branila samo dva bataljona brigade. Težište neprijateljskog napada, usmeno prema Krvavim brdima, svalilo se na 1. bataljon, koji je oko podne bio prinuđen da se povuče nešto unazad, prema Kljusinama. Neprijatelj je izbio na samu gredu Krvavih brda. Tim prodom 2. bataljon na Smrekovcu bio je odsečen. Pošto je neprijatelj prodrio i na pravcu Trnovačke kolibe, bataljon se povukao prema Presjeci (k. 2198), zatvorivši tako pravac prema Mratinju. Pokušaj ostalih bataljona 10. brigade da ponovo ovladaju Krvavim brdima i povrate ranije položaje pretvorio se u krvave napade i protivnapade, sa obostranim teškim gubicima. Pri kraju dana 10. brigade (bez 2. bataljona) bila je prisiljena da se povuče i zadrži na liniji Krvava Brda (u tesnom borbenom dodiru s neprijateljem) — Biočka greda — Kljusina — Bogdan — Greznica.

Na odseku prema 4. proleterskoj i 7. krajiskoj brigadi neprijateljski pritisak bio je nešto slabiji. Jače borbe vodene su na položajima Sedlari, Suvobor, Kamenito pleće i Budanj. Neprijatelj je u toku dana, potiskujući frontalno naše jedinice, postigao samo delimične uspehe. Četvrtu brigadu se zadržala do mraka na položaju Stirno, a 7. krajiska, koja je u toku dana skoro potpuno istrošila zalihe municije, pred s. Prljevo.

Međutim, Vrhovni štab je, na osnovi rezultata postignutih u toku prethodnog dana (nabacivanje neprijatelja na Vrnicu) i potreba za snagama na pravcu Sutjeske, naredio da se 4. proleterska brigada povuče sa tog pravca i uputi u sastav svoje divizije. Ona je izvučena iste noći, a 10. brigadi je naređeno da skrati front i glavninu snaga rokira na liniju Kljusine — Rupe — Stirno, povezujući se sa 7. brigadom na položajima Stirno — Brljevo — Golička strana.

Ujutru 3. juna, položaji naših jedinica prema neprijatelju protezali su se linijom Krvava brda — Biočka greda — Kljusina — Rupe — Stirno (10. hercegovačka i jedan bataljon 7. krajiske brigade) — Brljevo — Golička strana — Stolovi (7. krajiska sa dva bataljona).

U vezi sa odsecanjem 2. bataljona 10. brigade na Smrekovcu i neizvesnosti situacije na pravcu prema Mratinju, štab 3. divizije je naredio 10. brigadi da jedan bataljon uputi preko Bioča na Presjeku, sa zadatkom da na tom položaju zatvori pravac prema Mratinju i uspostavi vezu sa 2. bataljonom na Smrekovcu.

Obostrani gubici u toku toga dana bili su veliki. Naši gubici su iznosili oko 100 poginulih i ranjenih, pri čemu najviše iz 10. hercegovačke brigade.

Neprijatelj je 3. juna ujutru zbacio delove 10. brigade sa Krvavim brda i uspeo da izbije na Biočke grede, vršeći uporedno jak pritisak s fronta prema odseku Stirno — Rupe. Širok front odbrane 10. brigade na besputnom, kamenitom i otkrivenom Bioču nije u datoј situaciji odgovarao njenim mogućnostima što je neprijatelju pružilo priliku da prodom preko Bioča izmanevriše našu odbranu i izbije na Javorak. Zbog toga je oko podne ponovo skraćen front i zauzeti položaji za neposrednu odbranu Javorka i zatvaranje pravca prema Mratinju. Deseta brigada povučena je na liniju Konjska

lastva — Ober, a 7. krajška na Stolove. Izvešten o takvom razvoju situacije, Vrhovni štab je preuzeo mere za zatvaranje i neposrednu odbranu pravca koji preko Trnovačkog jezera izvodi prema Mratinju i Vučevu i naredio da se na pravcu Mratinje — Javorak pređe u odbranu.³⁹⁰

Međutim, ni neprijatelj, zbog pretrpljenih gubitaka i teškog zemljišta, u toku toga i sledećih dana nije ispoljavao veću aktivnost prema Javorku, očekujući rezultate dejstava glavnine 7. SS-divizije u njenom nadiranju preko Volujka i Maglica prema Pivi i Sutjesci.³⁹¹

Štab 3. divizije 3. juna predveče pozvan je u Vrhovni štab u Mratinju, gde je dobio zadatku da preuzme komandu nad svojim jedinicama, a rukovođenje odbranom Javorka povereno je štabu 10. hercegovačke brigade, koja je privremeno stavljena pod neposrednu komandu Vrhovnog štaba.

c) Borbe na prostoru Tara — Durmitor — Piva

Dok je neprijatelj u trci za vreme i prostor usmerio napore 118. i 7. SS-divizije na ovlađivanje masivom Maglića i dolinom Sutjeske, a jedinice Glavne operativne grupe prvih dana juna pokušavale da na širem frontu obezbede uslove za proboj iz okruženja, neprijateljske snage u međurečju Tara — Komarnica — Piva bile su uglavnom neaktivne. Očekivalo se prethodno spajanje 7. i 118. divizije i zatvaranje obruča na Sutjesci, pa da se, nabacivanjem naših preostalih snaga između Tare i Pive, stvore uslovi za taktičko stezanje Glavne operativne grupe i njeno uništenje na uskom prostoru u donjim tokovima Tare, Pive i Sutjeske.

Jedinice 7. banjške divizije, u donjem toku Tare, 3. sandžačka brigada, na istočnim padinama Durmitora, i 3. divizija, na desnoj obali Komarnice i Pive, držale su u to vreme svoje dotadanje položaje.

Na sektoru 3. divizije, u vreme izvlačenja i prebacivanja jedinica 7. SS-divizije sa položaja na Komarnici, 5. crnogorska brigada

³⁸⁰ U nejasnoj situaciji nastaloj odsecanjem 2. bataljona 10. brigade na položaju Smrekovac, čime je bilo dovedeno u pitanje zatvaranje pravca Prešjeka — Mratinje, Vrhovni štab je na taj pravac, u rejon Presjeka Trnovačko jezero uputio jednu četu iz svog pratećeg bataljona i vratio jedan bataljon 1. proleterske brigade. Trećeg juna naredio je štabu 4. proleterske brigade, koja je, u pokretu prema Sutjesci, bila stigla u Mratinje, da jedan bataljon uputi na Trnovačke kolibe. Njen 2. bataljon ostao je na tom zadatku sve do 5. juna, kada je preko Klekovog pleća krenuo na Sutjesku, u sastav brigade.

³⁹¹ Osnovni podaci o toku borbi na pravcu Javorak — Vrbnica uzeti su iz izveštaja štaba 3. divizije (Zbornik, tom III, knj. 5, dok. 23 i tom IV, knj. 14, dok. br. 6).

U pogledu aktivnosti i rasporeda neprijateljskih jedinica na pravcu Plužine — Javorak posle 3. juna, neprijateljska dokumenta o borbama na desnoj obali Pive pokazuju da su 1. i 2. bataljon 13. SS-puka bili vraćeni na svoje ranije zadatke — da zatvaraju prelaze na levoj obali Komarnice i Pive. Na položajima prema Javorku ostao je samo 2. bataljon 738. puka.

izvela je u toku 31. maja i 1. juna nekoliko uspelih noćnih demonstrativnih napada, radi uznemiravanja neprijatelja i izviđanja.³⁹²

Slična dejstva izvodile su i jedinice 7. SS-divizije 1. i 2. juna, verovatno radi prikrivanja izvlačenja sa Komarnice. Demonstrativni napadi njihovih manjih delova redovno su odbijani. Nešto uspešniji pokušaj neprijatelj je izvršio u zoru 1. juna na ušću r. Vrbnica u Pivu, verovatno u vezi sa situacijom na pravcu Vrbnica — Javorak. Jedno jače neprijateljsko odeljenje uspelo je da se gumenim čamcima neopaženo prebaci kod Vrutka na desnu obalu reke i da se utvrdi u samom kanjonu. Treći (Mostarski) bataljon 10. brigade, koji je zatvarao taj odsek, izvršio je protivnapad i vratio neprijatelja na levu obalu.

Na sektoru Tare, prema 7. banijskoj diviziji, sem dejstva artillerije i avijacije, nije bilo veće neprijateljske aktivnosti.

Grupa »Ludviger«, sa prostorije Đurđevića-Tara na desnoj obali r. Tare, uputila je skelom, 3. juna, prednje delove na levu obalu reke, bez dodira sa našim jedinicama i obrazovala mostobran Aluga — Krš — Sljivarsko.³⁹³

Prva brdska divizija, takođe bez dodira sa našim jedinicama, postepeno se pomerala preko Sinjajevine. Sa odlaskom 7. SS-divizije, njene položaje je preuzimala italijanska divizija »Ferara«, a 7. divizija je ubrzala pokret svog levog krila i 3. juna izbila manjim delovima severoistočno od Šavnika, gde se povezala sa delovima divizije »Ferara«.

Divizija »Ferara«, bila je 3. juna na liniji Bare — Boan — rečica Pridvorica do njenog ušća u Komarnicu, kod s. Duži,³⁹⁴ sa prednjim delovima u dodiru sa zasedama 5. crnogorske brigade.

Međutim, i pored relativnog zatišja na zemlji, dejstvo neprijateljske avijacije bilo je uveliko pojačano. Jedinice 3. divizije bile su svakodnevno izložene neprekidnom bombardovanju i mitraljiranju i imale su znatne gubitke, naročito u ranjenima. Gubici bi bili mnogo veći da kišno vreme i niska oblačnost, koji su prvih dana juna vladali nad celom bitačnom prostorijom, nisu dejstva iz vazduha često svodili na uzaludno obasipanje prostorije. Osim toga, italijanska artiljerija tukla je i danju i noću odsek 5. brigade u gornjem toku Komarnice.

Tada je situacija na Sutjesci bila prilično nejasna i neizvesna. Prema ideji Vrhovnog štaba trebalo je da se postojeća breša od Tjentišta do Suhe proširi na pravcima Popov Most — s. Vrbnica, i Grab — Zelengora, kako bi se stvorili povoljniji uslovi za prodor Glavne operativne grupe i centralne bolnice na širem frontu, uz obezbeđenje krila i bokova. To je bilo i jedino mogućno, jer su neprijateljske snage, sem breše na Sutjesci bile potpuno zatvorile obruč i znatno skratile front prema Glavnoj operativnoj grupi.

³⁹² Zbornik, tom IV, knj. 14, dok. 124.

³⁹³ Zbornik, tom IV, knj. 14, dok. 122.

³⁹⁴ Zbornik, tom III, knj. 5, dok. 202.

U toku 31. maja 6. bosanska, 1. majevička i deo bataljona 2. proleterske brigade pokušali su da napadom na odsek Žurđevića — Čurevo — Košur zahvate donji tok Sutjeske i uži mostobran na njenoj levoj obali, ali se, i pored postignutih početnih uspeha, u toku sledećeg dana napad završio neuspešno. Ponovni pokušaj 3. juna, uz učešće 1. proleterske brigade, koji je imao za cilj da se na odsek Popov most — Tjentište proširi breša i otvoriti pravac Popov Most — s. Vrbnica, takođe nije uspio. Neprijatelj je bio dobro utvrđen, a naše jedinice premorene i izglađene. Zbog njihove premorenosti, bio je angažovan mali deo raspoloživih snaga, komandovanje nije bilo objedinjeno, a organizacija sadejstva između bataljona raznih brigada, u takvim uslovima, nije ni mogla biti ostvarena.

Breša na Sutjesci, koja je bila otvorena za naše jedinice, 3. juna protezala se od Košura (isključno) do Suhe (zaključno).

Zbog neuspeha u donjem toku Sutjeske, pristizanja svežih jedinica 7. SS-divizije od Graba prema Suhoj i ispoljene tendencije tih neprijateljnih snaga da prodorom preko Tovarnice izmanevrišu tesnac Suha, otpalo je predviđeno dejstvo 2. divizije sa odseka Suha — Grab prema izvornom delu Hrčavke, a zatim u bok nemačkih snaga na Sutjesci, pravcem Tođevci — Vrbnica.

Neuspeh na pravcu Mratinje — Javorak — r. Vrbnica i nadiranje delova 7. SS-divizije sa zapada prema Magliću i donjem toku Pive, još više su komplikovali inače složenu situaciju. Time je stvorena velika neizvesnost u pogledu mogućnosti da se cela Glavna operativna grupa, zajedno sa Centralnom bolnicom, probije na tom pravcu.

'Ceneći novonastalu situaciju, Vrhovni štab je na sastanku 3. juna, u Mratinju, doneo odluku da se Glavna operativna grupa za izvršenje predstojećih zadataka podeli na dve grupe (Grupa 1 i grupe 2).

Grupa 1, u koju su uključene sve jedinice na levoj obali Pive (1. i 2. proleterska divizija, 6. istočnobosanska, 1. majevička i 10. hercegovačka brigada) trebalo je da probije obruč na Sutjesci, na odsek Košur — Suha, i da prodirući pravcima Košur — Vrbnica, i Suha — G. Bare — Konjske vode, izbije na liniju Vrbnica — Konjske vode. Zatim, sa te prostorije, u povoljnoj situaciji, prodiranje nastavlja divergentnim pravcima: 1. divizija, 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada — prema komunikaciji Foča — Kalinovik i pruzi Sarajevo — Višegrad, i dalje u istočnu Bosnu; 2. divizija i Vrhovni štab — ka Obiju i Umoljanima, a zatim preko željezničke pruge Sarajevo — Konjic prema srednjoj Bosni.

Grupa 2 u koju su uključene jedinice na desnoj obali Pive i Komarnice (7. banijska divizija, 3. divizija bez 10. hercegovačke brigade i 3. sandžačka brigada 1. divizije), trebalo je da ostane pod zajedničkim štabom i sa Cetralnom bolnicom u međurečju Tare i Pive, sa zadatkom da zadržava neprijateljsko nadiranje prema trouglu Tara — Durmitor — Piva odnosno da zaštiti južni bok prve grupe

prilikom njenog prelaska preko Sutjeske ka Zelengori.³⁹⁵ Po izvršenju tog zadatka bilo je predviđeno da se grupa prebaci sa Centralnom bolnicom preko Tare u Sandžak, ili preko Pive i Golije u Hercegovinu.

Prema istoj odluci, 10. hercegovačka brigada ispala je iz sastava 3. divizije, a 3. sandžačka je ušla u njen sastav.

Vrhovni komandant je 4. juna ujutru u Mratinju upoznao komandanta Grupe 2 detaljnije sa situacijom na Sutjesci i neposrednim zadacima. Sem ostalog, on je rekao: »Vaša je dužnost da neko vreme zadržite neprijatelja i dovedete ga u zabludu u pogledu pravnika našeg pokreta (ranjenici ostaju sa vama). Ispitajte mogućnosti za prelazak u Sandžak. Izgleda da su sada tamo ostale male snage. U pogodnom trenutku prebacite se u pozadinu neprijatelja i nastavite dejstva. TO' bi zbulilo neprijatelja i uveliko olakšalo i naš položaj. Mi ćemo se probijati preko Zelengore ka istočnoj Bosni. To će ići teško, ali vaše dejstvo može uveliko da olakša izvršenje ovog zadatka. Teške ranjenike ćete posakrivati u nepristupačnim kanjonima Tare, Pive i Sušice i dobro obezbediti. Ostale ćete sa jedinicama kretati i prebaciti u pozadinu neprijatelja. Neizvesnost situacije na Sutjesci ne dozvoljava nam da ih pokrenemo u ovom pravcu. Zbog te neizvesnosti ostavljamo sa vama i članove AVNOJ-a, sa Ivanom Milutinovićem. Oni će se nalaziti u blizini vaših jedinica. Mi ćemo biti u radio-vezi pa ukoliko se uslovi kod nas promene, javićemo vam. U pogodnom momentu opet ćemo se naći zajedno. Važno je da sve ovo sada prebrodimo.«³⁹⁶

Grupi 2 je, prema tome bila dodeljena zaštitnička uloga sa izvesnim elementima divizije, ograničene po vremenu i prostoru, u odnosu na glavne snage na Sutjesci. Izvršenje zadatka bilo je tesno povezano sa zaštitom i uspešnim prebacivanjem ranjenika.

Neprijatelj tih dana nije ispoljavao aktivnost u pogledu prelaska preko donjeg toka Tare, Komarnice i gornjeg toka Pive i ograničio se na dejstva artiljerije i avijacije. Od jedinica 3. divizije jedino je 5. crnogorska brigada bila u tešnjem dodiru sa prednjim delovima italijanske divizije »Ferara«, u gornjem toku Komarnice.

³⁹⁵ Obaveštenje štaba 2. grupe štabovima 3. i 7. divizije od 4. juna u 23 časa o formiranju grupe. Prema naredenju Vrhovnog štaba, dužnost komandanta grupe preuzeo je komandant 3. divizije Radoman Vukanović, a dužnost delegata CK KPJ Milošan Đilas. Dužnost komandanta 3. divizije preuzeo je Sava Kovačević, komandant 5. crnogorske brigade, a dužnost komandanta brigade Savo Burić, komandant bataljona u 1. proleterskoj brigadi.

Štab grupe dobio je radio-stanicu 3. divizije; prateću četu Obrazovao je takođe od ljudstva divizije. Sem nekoliko drugova za obavljanje daktilografskih i sličnih poslova, drugih organa taj štab nije imao. Iz samog sastava štaba i jedinica od kojih je grupa sastavljena vidi se da je ona imala privremeni karakter. Verovatno je i sam naziv (»2. grupa«) uzet radi jednostavnijeg komuniciranja i uprošćenja dokumentacije. Ka Sutjesci ona nije nosila naziv »1. grupa«, niti je za nju bio obrazovan poseban štab, jer je njom neposredno rukovodio Vrhovni štab. Zbornik, tom IV, knj. 14. dok. 7.

³⁹⁶ Citirano iz članka grupe autora »Treća udarna divizija u bici na Sutjesci«. — Edicija »Sutjeska«, I izdanje, knjiga prva, str. 154.

Stab divizije prebacio se 4. juna iz s. Boričja u s. Pišće.³⁹⁷

Novoobrazovani stab Grupe smestio se u s. Nikovići, (3 km severozapadno od ušća Sušice u Taru), gde se nalazila i uprava Centralne bolnice. U toku dana stab je sa upravom bolnice preuzeo političke i materijalne pripreme za pronalaženje odgovarajućih skloništa za najteže, nepokretne ranjenike i za organizaciju pokreta kada to bude naređeno.

U vezi sa planiranim prelaskom preko Tare radi probaja u Sandžak, stabu 7. banjiske divizije naređeno je da ispita tu mogućnost na njenom odseku. S obzirom na to da je prelaz kod s. Tepci (14 km nizvodno od Levertare) smatran najpogodnjim, stabu 3. divizije je naređeno da 3. sandžačka brigada drži taj prelaz po svaku cenu. Štabu divizije je takođe naređeno da obrazuje izviđačku grupu koja će ispitati mogućnosti prelaska preko Tare i prisustvo neprijatelja na njenoj desnoj obali.

Međutim, u toku toga dana situacija se u rejonu Đurđevića Tare znatno izmenila. Grupa »Ludviger«, koja je prethodnog dana prešla bez otpora na levu obalu Tare, proširila je uspostavljeni mostobran zauzimanjem linije: Ravna gora (k. 1553 na desnoj obali) — Lever-tara — Aluga — Jablan bara — Studenci (na levoj obali). Sa te linije njeni prednji delovi su krenuli prema zapadu i uspostavili borbeni dodir sa izviđačko-obezbeđujućim delovima 3. sandžačke brigade, koji su se povukli prema Tepcima i Žabljaku.³⁹⁸ Brigada je glavnim snagama ostala na dotadašnjim položajima, s tim što se jače naslonila na severoistočne padine Durmitora, a jedan je bataljon povukla u rezervu na M. i V. Stulac, radi sigurnijeg zatvaranja staze koja izvodi na r. Sušicu.

Bugarski 61. puk, iz sastava grupe »Ludviger«, stigao je toga dana u Suvodo (8 km jugoistočno od Žabljaka). U to vreme nemačka 1. brdska divizija i italijanska divizija »Ferara« pomerile su se, radi zauzimanja polaznih položaja za napad, prema Durmitoru.

U vezi sa tim neprijateljskim pokretima i predviđenim prebacivanjem grupe 2 preko Tare, 3. divizija je dobila naređenje da skrati front i jače se nasloni na Durmitor. Prema tom naređenju, stab divizije je, još u toku noći 4/5. juna, izdao telefonom naređenja jedinicama.³⁹⁹

Petoj crnogorskoj brigadi da u toku noći izvuče glavninu sa Komarnice, ostavljajući prema neprijatelju manje zaštitne delove. Pri posetanju novih položaja na liniji s. Pirni Do — Boriče — Todorov Do — Dobri Do, povezaće se sa desnim krilom 3. sandžačke brigade kod Dobrog Dola na Durmitoru.

Treća sandžačka brigada ostaje na dotadašnjim položajima.

³⁹⁷ Sa Komarnice je 4. juna stigao načelnik stabla, a 5. juna preuzeo je dužnost komandanta divizije dotadašnji komandant 5. brigade Sava Kovačević.

³⁹⁸ Zbornik, tom IV, knj. 14. dok. 131.

³⁹⁹ U međurečju Tare i Pive korišćeni su delovi stalne telefonske linije na relacijama: Nikšić — Savnik — Žabljak — Pljevlja i Savnik — Foča, koje su našim prodorom na tu prostoriju ostale skoro nedirnute. 3. divizija koristila je delimično tu vezu do prelaska preko Pive.

Prva dalmatinska brigada trebala je da pomeri bataljone prema severu, razmesti ih duž desne obale Pive na liniji G. i D. Unač — Crkvice i zatvori prelaze na tom odseku.

Treći bataljon 10. hercegovačke brigade upućen je preko Mratinja u sastav svoje brigade. Međutim, on nije mogao preći na levu obalu reke, jer je most kod Mratinja bio porušen,⁴⁰⁰ pa se 6. juna vratio na prostoriju Rudine, gde je zadržan u divizijskoj rezervi. Treća sandžačka brigada je 5. jula izvestila štab divizije da se u s. Ograđenici na desnoj obali Tare, prema Tepcima, nalazi neprijatelj.⁴⁰¹ Zbog toga, a i zbog izuzetno teškog orografskog stvora zemljista, taj pravac ne može doći u obzir za prelazak preko Tare. Podaci prikuoljeni izviđanjem jedinica 7. divizije o mogućnosti forsanjanja Tare na njenom odseku takođe su bili negativni.

Snage neprijatelja koje su bile orijentisane prema Durmitoru nalazile su se toga dana u sledećem rasporedu:

Grupa »Ludviger« ostala je na dotadašnjim položajima. Prva brdska divizija držala je položaje za k. 1529 (1 km južno od Zabljaka) — Borovoj glavi (k. 1409), k. 14S4, k. 1800, k. 1740, i u s. G. Godijelji, gde se levim krilom naslonila na položaje jedinica divizije »Ferara«.

Divizija »Ferara« prebacila je svoje prednje delove preko Kormnice, a zatim i glavninu snaga prema Durmitoru, gđ određene rezone prikupljanja za napad.

Grupa »Izaska« divizije »Venečija« ostala je i dalje na Tušinji, očekujući ispoljavanje napada 1. brdske divizije, da bi pozadi njenog borbenog poretka čistila zauzeti prostor.

Štab 3. divizije nije imao podatke o detaljnem rasporedu tih neprijateljskih divizija, ali je u toku 5. juna primio izveštaj 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade o pokretima i grupisanju jakih neprijateljskih snaga sa istoka i juga prema Durmitoru. Na osnovu toga je zaključio da se napad neprijatelja na celom sektoru divizije može očekivati sledećeg dana, 6. juna.⁴⁰²

U vezi sa takvom situacijom, štab grupe 2 izvestio je radiogramom Vrhovni štab o predstojećem napadu velikih neprijateljskih snaga prema Durmitoru i o malim izgledima da se Grupa sa Cen-

⁴⁰⁰ Viseći pešački most kod D. Kruševa srušila je avijacija 2. juna, a most kod Mratinja, za prelaz tovarne stoke, 4. juna.

⁴⁰¹ U s. Ograđenici, na desnoj obali Tare, mogli su toga dana biti samo delovi grupe »Ludviger«. Ta grupa, pod neposrednom komandom generala Lintersa, imala je zadatku da do izbijanja 1. divizije na Durmitor i prelaska divizije »Taurinenze« na desnu obalu Tare, zatvori manjim delovima moguće prelaze na Tari, na odseku Tepca — Đurđevića Tara, s tim da glavninom obezbedi desni bok 1. divizije na levoj obali do njenog izbijanja na Durmitor. Grupa je 7. juna rasformirana, po izvršenju tog zadatka. Njen 724. puk je kamionima prebačen u Pljevlja, a zatim na Želengoru. Bugarski 61. puk ostao je na levoj obali Tare i stavljen je pod komandu 1. brdske divizije, sa kojom je nastupao prema Durmitoru. (Zbornik, tom IV, knj. 14, dok. 139. i 143).

Linija neprijateljskih položaja prema Durmitoru, 5. juna, data je prema dokumentima neprijatelja (Zbornik, tom III, knj. 5, dok. 204 i 205, i tom IV, knj. 14, dok. 131).

tralnom bolnicom prebaci preko Tare u Sandžak. Zato je predložio da se sve jedinice blagovremeno prebace preko Pive i krenu za glavnom grupacijom.

U očekivanju odgovora Vrhovnog štaba, vršena su dalja izviđanja Tare i traženja mogućnosti prelaska. Takođe je Centralna bolnica pripremana za pokret, bilo u jednom, bilo u drugom pravcu.

Međutim, situacija se 5. juna na Sutjesci znatno pogoršala. Napad 1. proleterske divizije u zoru, izveden s ciljem da se slomi odbrana grupe »Gertler« i proširi mostobran do Popovog Mosta, nije uspeo. Borovno i Mrkalje na desnoj obali reke, posle dužih borbi, bili su zauzeti, ali su svi pokušaji da se ovlada dobro branjenim Košurom ostali bez rezultata. Druga proleterska divizija, koja se, prema postavljenom zadatku prikupljala u rejonu Suhe radi pokreta u određenom pravcu, uspela je da posedne, sa 2. dalmatinskom brigadom, G. i D. Bare, skoro u isto vreme kada je ojačana grupa »Anaker« izbijala na jugoistočne padine Tovarnice.⁴⁰³

Delovi 14. SS puka izbili su toga dana sa zapada u visinu Trnovičkog jezera i zadržali se svojim prednjim delovima zapadno od linije Konjska lastva — Presjeka — Mratinjsko jezero. Mada je pred Javorkom (mratinjskim) neprijatelj prešao u odbranu, a njegovo nadiranje sa zapada prema Mratinju i Magliću teklo sporo, ipak je ugrožavalo našu odbranu na pravcu Mratinje — Javorak. S obzirom na nedostatak snaga za izvršavanje pretstojećih zadataka 2. divizije na Sutjesci, Vrhovni štab je naredio da se 7. krajiška brigada izvuče sa toga pravca i preko Mratinja uputi na Sutjesku, u sastav 2. divizije. To je u toku noći izvršeno.⁴⁰⁴

Manevarski prostor u donjim tokovima Pive i Sutjeske i na planini Zelengori sve se više sužavao. U tako dramatičnoj situaciji, Vrhovni štab je ponovo naredio štabu 1. bosanskog korpusa da 5. krajišku diviziju, a po mogućnosti i druge jedinice iz srednje Bosne, najhitnije uputi prema Trnovu, radi sadejstva i olakšanja probaja.

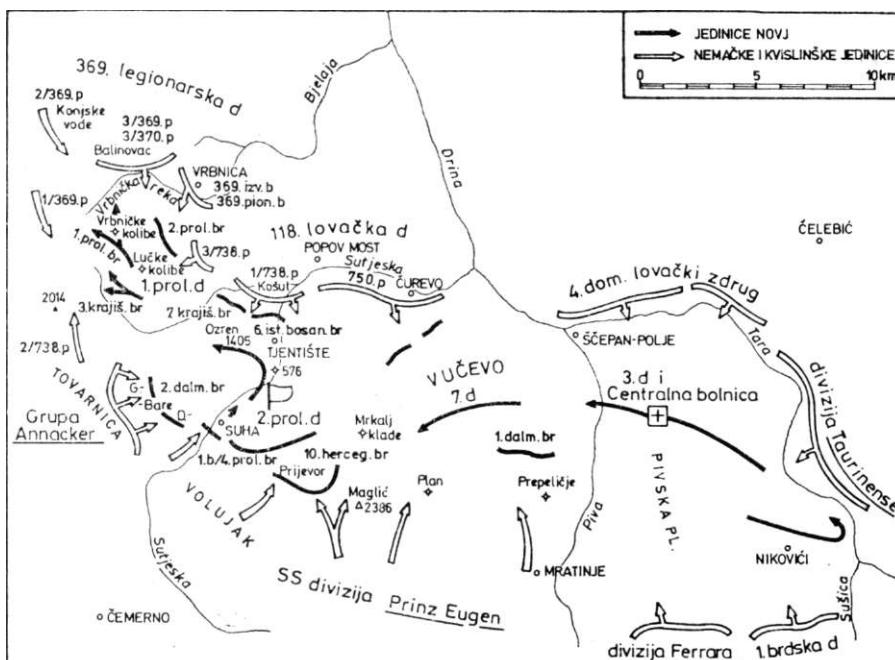
403 Dejovi grupe »Anaker« kod Graba (na ulazu u klisuру Sutjeske) pojedani su delovima 7. SS-divizije 2. i 3. juna. U stvari, krajnje levo krilo divizije trebalo je da zahvati ne samo tešnac Sutjeske prema Šuhoj, već i dominantne položaje na levoj obali reke i da sa tih položaja produži u susret 118. diviziji, u donjem toku Sutjeske.

Inače, Nemci su 6. juna preduzeli niz mera da zatvore obruč na Sutjesci. 369. divizija (bez jednog puka) izvučena je sa Cehotine i upućena preko Foče i Jeleča ka Zelengori. Italijanska divizija »Taurinenze« već od 3. juna postepeno se kretala prema desnoj obali Tare, gde je trebalo da zauzme odsek Orošje (spoj sa 4. domobranskom lovačkom brigadom) — Levertara, i time popuni prazninu u srednjem toku Tare, uglavnom radi zatvaranja mogućih prelaza.

Motorizovani puk »Brandenburg« i 659. motorizovani pionirski bataljon upućeni su iz rejona Cajniča preko Foče, Kalinovika i Gacka na Čemerno, kao pojačanje levog krila 7. SS-divizije u nadiranju dolinom Sutjeske. Prema Barama,⁴⁰⁴ preko Zelengore, upućen je i izvidački bataljon 118. divizije.

Nadiranje delova 7. SS-divizije sa zapada prema Magliću bilo je vrlo sporo i oprezno, uglavnom zbog izuzetno teške prolaznosti (jedinice su se snabdevale bacanjem iz aviona) i teškoća koje je pričinjavala brdska artiljerija dok je prenošena po vrletnom i neprohodnom terenu. Razume se, ona zbog toga nije mogla da prati pešadiju. Posle juriša na Sutjesci, delovi 3. divizije koji su se probijali preko Maglića nailazili su na veliki broj uginulih konja. Němcu su, izgleda, deo artiljerijskih oruđa izneli na Maglić na rukama.

Vrhovni štab je 6. juna došao do zaključka da se Glavna operativna grupa može probiti preko Sutjeske i Zelengore stazama Milinklade — Vrbovica i istočno od Bara, pod uslovom da 2. dalmatinska brigada odbije napade sa Tovarnice i zadrži rejon Bara u svojim rukama. Dalji prodor usmerio bi se prema komunikaciji Foča — Kalinovik i dalje zavisno od situacije. Desnom stazom trebalo je da se kreće 1. a levom 2. proleterska divizija sa Vrhovnim štabom.

Skica 10 — Proboj jedinica Glavne operativne grupe na Sutjesci (6—9. VI 1943). (Iz VE, tom 9, str. 252)

Vrhovni štab je 6. juna ujutru, usvojio predlog štaba grupe 2. i naredio da se zajedno sa ranjenicima, hitno prebaci na levu obalu Pive i krene prema Sutjesci. Naglašena hitnost proizlazila je iz činjenice da je probor na ranije pomenuta dva pravca vremenski bio vrlo ograničen. Po naređenju, Centralnu bolnicu je trebalo rasformirati a nepokretnе ranjenike posakrivati po nepristupačnim pećinama Durmitora i Pivske Planine, sa delom sanitetskog osoblja i raspoloživom količinom namirnica. Pokretni ranjenici se kreću sa jedinicama.

Stab grupe je naredio da 3. divizija hitno smeni na Tari 7. banijsku diviziju koja će se odmah pripremiti i preći što pre Pivu kod D. Kruševa i stići na Vučevac da bi obezbedila i zatvorila pravce od Mratinja, Maglića i donjeg toka Sutjeske. Tu je imala da sačeka izbijanje prvog ešelona 3. divizije, a zatim da produži prema Sutjesci.

Stab 3. divizije je naredio 1. dalmatinskoj brigadi da preuzeme položaje 7. banijske divizije na levoj obali Tare. Ta brigada, kojoj je prethodnog dana naređeno da zauzme položaje na desnoj obali

Pive, na odseku G. i D. Unač — Crkvice, hitno je produžila pokret prema Tari i, do mraka 6. juna, smenila jedinice 7. divizije na položajima.

Sedma divizija je noću 6/7. juna sišla u kanjon Pive i u zoru počela da se prebacuje preko napravljenog mosta uzvodno od G. Kruševa. Na Vučevu je stigla u toku noći 7/8. juna.⁴⁰⁵

Treća divizija, odnosno 5. crnogorska i 3. sandžačka brigada, ostale su 6. juna na dotadašnjim položajima. Prebacivanje divizije, prema naređenju štaba grupe, trebalo je da otpočne, po delovima, 7. juna u prvi mrak. Stab divizije predviđeo je da u prvom ešelonu bude 1. dalmatinska brigada. Njoj je naređeno da 7. juna izvrši pripreme da bi se, po delovima postepeno izvlačila sa Tare u kratkim intervalima između naleta avijacije. Na Tari će ostati manji delovi a glavnina će, kad padne mrak, krenuti preko Pive za 7. banijskom divizijom.

SL. 7 — Treća divizija na maršu u Crnoj Gori 1943.

S obzirom na to da u toku 6. juna prema 5. crnogorskoj i 3. sandžačkoj brigadi neprijatelj nije ispoljavao naročitu aktivnost sa zemlje, bilo je predviđeno da se sledećeg dana postepeno, pod zaštitom 3. sandžačke brigade, izvuče 5. crnogorska brigada, pa ranjenici i, naponosletku, zaštitnica (3. sandžačka brigada).

⁴⁰⁵ Sa divizijom su krenuli članovi AVNOJ-a i sanitetski odsek Vrhovnog štaba. Pošto je most kod D. Kruševa porušila avijacija, pionirski vod divizije napravio je u toku noći mali most preko reke i jedno brvno za prelazak pешaka, uzvodno od G. Kruševa (Cokova Luka).

Prelazak divizije praćen je bombardovanjem i mitraljiranjem avijacije, od čega je imala velike gubitke. Izvestan broj ranjenika i bolesnika, koji nije mogao izaći uz Vučevu, ostao je u kanjonu Pive.

Međutim, 7. juna ujutru primljeno je novo naređenje Vrhovnog štaba, kojim je izmenjena odluka od 5. juna. Prema tom naređenju, trebalo je obustaviti prebacivanje jedinica Grupe 2 i ranjenika na levu obalu Pive. Sa nepokretnim ranjenicima trebalo je postupiti u smislu ranijih naređenja, a -sve ostale, pod zaštitom bataljona na desnu obalu Tare, prebaciti na planinu Ljubišnju. Suggerirano je, ukoliko za to postoje mogućnosti, da se pojedini bataljoni 5. crnogorske, odnosno 1. dalmatinske brigade, prebace preko Komarnice na Goliju. Naređeno je da 7. banijska divizija, ako je već prešla Pivu, odmah kreće pravcem Vučevu — Suha gora — Lokva — Dragoš-Sedlo — Suha. Naređenje koje se odnosilo na rad 7. banijske divizije, Vrhovni štab je i pismeno uputio istog dana, štabu banijske brigade koja se prva prebacila preko Pive. Naređenje su odneli kuriri preko Vučeva, u 22 časa.⁴⁰⁶

U vreme prijema tog naređenja, 7. banijska divizija već je bila prešla Pivu i kretala se prema Vučevu. Veza sa njenim štabom bila je prekinuta. Štab 2. Grupe kretao se od tada sa štabom 3. divizije. Grupa 2, u stvari, nije više ni postojala.⁴⁰⁷

U vezi sa nastalom situacijom, štabu 1. dalmatinske brigade, koji se nalazio u Rudinama, naređeno je da obustavi izvlačenje jedinica sa Tare, s tim da u toku noći 7./8. juna prebaci glavninu brigade u rejon ušća Sušice u Taru, zauzme selo Vranovinu na desnoj obali, i time obezbedi uslove da se naredne noći prebace Centralna bolnica i ostale jedinice. Trećoj sandžačkoj brigadi takođe je naređeno da sa jednim bataljonom pređe preko Tare, kod s. Tepci, i da, po mogućству, izbije u s. Ograđenicu. Premda se od prelaza u tom rejonu nisu očekivali ozbiljniji rezultati, jer je prisustvo neprijatelja u rejonu Ograđenice već ranije utvrđeno, pretpostavljaljalo se da bi makar i demonstrativan prelazak znatno olakšao prelazak divizije sa ranjenicima kod ušća Sušice.

⁴⁰⁸ Zbornik, tom II, knj. 9. (dok. 257 od 6. juna u 21 čas, i dok. 258 u 22 časa). Naređenje (radiogram) Vrhovnog štaba o obustavljanju prelaska preko Pive usledilo je zbog znatno pogoršane situacije u toku 6. juna na Sutjesci.

Prva divizija, koja prethodnog dana nije uspela da zauzme Košur, krenula je 6. juna obilaznim putem, preko Dragoš-Sedla, Suhe i Tjentišta ka Milinkladiću, Lučkim kolibama i Vrbnici, dok su Majervička i 6. istočnobosanska brigada obezbeđivale bok prema Košuru i Popovom Mostu. Kod 2. divizije situacija je bila nejasna: 2. dalmatinska brigada vodila je već prethodnog dana tešku borbu sa neprijateljem, koji je, po izbijanju na Tovarnicu, nastojao da ovlađe G. i D. Barama i preseče stazu prema Vrbničkim Kolibama. Angažujući se do maksimuma, ona je u toku toga dana odbila ponovljene napade i održala se na položajima. Međutim, nije bilo izvesno da li će i koliko će još moći da izdrži, a uslova za pojačanje nije bilo; 4. proleterska brigada tek se spuštala prema Suhoj, a 7. krajiska je bila u pokretu preko Mratinja prema Vučevu.

Deseta hercegovačka brigada, po odlasku 7. krajiske brigade, u ulozi zaštitnice naših snaga na Sutjesci, povlačila se pod pritiskom neprijatelja prema Mratinju. Neprijatelj je pred kraj toga dana izbio na liniju: Trnovačke kolibe — Prosjeka — Previja, a brigada je zanoćila na položajima južno od Mratinja.

⁴⁰⁷ Zbog toga ćemo u daljem izlaganju ovaj uvećani štab nazivati štabom 3. divizije, jer je on, u datoj situaciji, to stvarno i bio. Pri tome treba imati u vidu da je sa štabom »Grupe 2« bio i delegat Vrhovnog štaba, koji je imao široka ovlašćenja i vršio je neposredan i odlučujući uticaj na dalji rad štaba i dejstva 3. divizije.

Medutim, (7. juna) ujutru, 1. brdska i divizija »Ferara« otpočele su opšti napad na sektoru divizije, uz veliko učešće avijacije.

Glavnina brdske divizije usmerila je napad preko Durmitora, pravcem Zabljak — M. Stulac — V. Štulac, s ciljem da izbije na r. Sušicu, skrati front i preseče naše snage na zapadnoj padini Durmitora, tj. na desnoj obali Pive, čime bi 3. sandžačku brigadu nabolila na italijansku diviziju »Ferara«, koja je napadala sa fronta, prema 5. crnogorskoj brigadi. Pomoćne snage 1. brdske divizije nadirale su širokim frontom u nekoliko manjih kolona prema Motičkom gaju, Dobrom Dolu, i dalje prema samom grebenu Durmitora. U rejonu Dobri Do, Todorov Do, te su se snage nameravale povezati sa divizijom »Ferara«, koja je trebalo da napada u zoni: desno, izvorni deo Komarnice — zapadne padine Durmitora, a levo, desna obala Pive.

Pred 1. brdskom divizijom, postepeno i pod borbom, povlačili su se obezbeđujući delovi 3. sandžačke brigade. Teško prohodno zemljište, sa jednom boljom stazom, koja preko Bosače i M. i V. Štulca i severnih padina Durmitora izvodi prema r. Sušici, znatno su otežali, a delom i onemogućili, razvoj snaga 1. brdske divizije na glavnom pravcu njenog napada. Treća sandžačka je iskoristila preim秉stva zemljišta i loše atmosferske uslove (toga dana bila je kiša, magla i susnežica na Durmitoru) i, širokom primenom zaseda na pojedinih tačkama, uveliko usporila nadiranje neprijatelja na njegovom glavnom pravcu napada. Na pomoćnom pravcu (preko bespuća) neprijatelj je, korak po korak, savladivao kamenito zemljište, zadržavan vatrom desnokrilnog bataljona 3. sandžačke i levokrilnog bataljona 5. crnogorske brigade.

U stvari, 1. brdska divizija napredovala je toga dana svega par kilometara i pred mrak izbila pred Krstac (prema Tepcima), M. Štulac (k. 1953), Mlinski potok (k. 1493), Jakšića katuni, Sljeme (k. 2477), Sedlo (tt. 2226, prema Dobrom Dolu, na spoju 3. sandžačke i 5. crnogorske brigade). Tu je i zanoćila.

Italijanska divizija »Ferara« takođe je sporo i malo napredovala, kao da nije žurila da se poveže sa levim krilom 1. brdske divizije, iako joj je to bilo postavljeno planom napada i mada je pred sobom imala samo slabe izviđačko-osmatračke delove 5. brigade i relativno povoljne uslove za pokret. Do mraka toga dana tek je stigla pred linijsku Boban — Dubljevići (svega nekoliko km od položaja glavnine 5. crnogorske brigade), na kojoj je zanoćila.

Zbog ispoljenog težišta napada 1. brdske divizije u zoni Durmitor — Tara i nadiranja njenih snaga prema s. Tepci, usled čega se morala angažovati 3. sandžačka brigada, otpao je predviđeni pokušaj prelaska reke kod s. Tepci. Štab 1. dalmatinske brigade je poslao jedan bataljon da pokuša da pređe na ušću r. Sušice u Taru (prema s. Vravonini na desnoj obali), ali bez uspeha. Neprijatelj je, još dok se bataljon spuštao u kanjon, otvorio jaku minobacačku i mitraljesku vatru. Bataljon se, ipak, po delovima, spustio u kanjon. Pokušaj da se pod neprijateljskom vatrom prebaci čelično uže preko nabujale

Tare i na taj način obezbedi gaz, nije uspeo. Pri tome je poginulo i utopilo se nekoliko boraca i rukovodilaca bataljona.⁴⁰⁸

S obzirom na takav razvoj događaja i, pre svega, na mogućnost da nemačka 1. brdska divizija sledećeg dana izbije na Durmitor i dalje prema Sušici, pa tako sabije 3. diviziju sa Centralnom bolnicom u donji tok Tare i Pive, štab divizije je, 7. juna posle podne, radiogramom izvestio Vrhovni štab o teškoj situaciji i ponovo predložio da i 3. divizija, zajedno sa ranjenicima, kreće preko Pive.

U očekivanju odgovora vršene su poslednje pripreme za organizaciju pokreta Centralne bolnice. Najteži i potpuno nepokretni ranjenici već su bili odvojeni i smešteni po teže pristupačnim pećinama Pivske Planine s izvesnim brojem sanitetskog osoblja i preostalim zalihama hrane i sanitetskog materijala. Svi ostali ranjenici i bolesnici bili su grupisani u dva ešelona — ešelon konjanika (koji su se mogli kretati samo na konju), i pešaka, koji su se mogli sami kretati. Svaki ešelon je imao svoje rukovodstvo i deo sanitetskog pomoćnog osoblja, većinom drugarica.

Pošto je 1. dalmatinska brigada bila predviđena da kao prvi ešelon, odnosno prethodnica divizije, pređe preko Tare ili preko Pive, a u vezi sa neuspehom prelaska na ušću Sušice i ispoljene namere neprijatelja da što pre ovlada Durmitorom, naređeno joj je da jedinice u toku noći 7/8. juna prikupi u širem rejonu Rudine i da polovinu snaga usmeri prema odseku Uzlup — Sćepan-Polje na Tari, a polovinu prema Pivi na odsek Hercegov Grad — G. Kruševo. Pošto su u obzir dolazila svega dva prelaza — Uzlup na Tari i G. Kruševo na Pivi, prikupljenost brigade na Rudinama najbolje je odgovarala dатој situaciji.

Ujutru 8. juna, primljen je radiogram Vrhovnog štaba, kojim je usvojen predlog da se divizija prebaci preko Pive. Istim radiogramom štab divizije je obavešten o naređenju 7. diviziji da se ne zadrži na Vučevu, dok na njegov plato stigne 3. divizija sa Centralnim bolnicom.⁴⁰⁹

Teška situacija naših snaga na Sutjesci bila je uglavnom poznata štabu 3. divizije. Ona se, uostalom, mogla nazreti i iz depeše Vrhovnog štaba od 6. juna u 21 čas, kojom je bilo obustavljeno svako dalje prebacivanje na levu obalu Pive, a diviziji naređeno prebacivanje preko Tare u Sandžak, eventualno, po delovima, i na Goliju.

⁴⁰⁸ Koji su se neprijateljski delovi toga dana nalazili u s. Vranovini, po neprijateljskim dokumentima se ne može utvrditi. Činjenica je da se kod Orošja, gde se nalazilo levo krilo 4. lovačke domobranske brigade, pa do Razvršja, gde su se nalazili delovi grupe >Ludviger<, koja se prikupljala za pokret prema severu, nije bilo većih neprijateljskih snaga. Međutim, to nije ni bilo naročito potrebno, pošto su se jedina dva prelaza na tom odseku divljeg kanjona Tare (Tepci i Vranovina) mogla uspešno zatvoriti minimalnim snagama. Verovatno da je prelaz kod Vranovine zatvarala neka manja jedinica 4. lovačke domobranske brigade a nije isključeno da su tamo prispeli prednji delovi divizije »Taurinenze«, čija je glavnina tog dana izbila na liniju pl. Ljubišnja — Lisac.

me Naređenje 3. diviziji nije sačuvano, ali postoji već pomenuto naređenje Vrhovnog štaba 7. banijskoj diviziji od 7. juna u 17,30 časova. (Zbornik, tom II, knj. 9, dok. 259).

Takva situacija na Sutjesci⁴¹⁰ i razvoj događaja u toku 7. i ujutru 8. juna na Durmitoru, zahtevali su neminovno od štaba divizije da radi brzo i energično, i sve svoje napore da usmeri na izvršenje prelaska preko Pive.

Međutim, 8. juna pre podne, na osnovu podataka da je neprijatelj prethodne noći napustio donji tok Tare, štab divizije je doneo novu odluku — da se divizija, sa ranjenicima, prebaci preko Tare u Sandžak. U tom smislu odmah je naređeno 1. dalmatinskoj brigadi da sve snage orientiše prema Tari, izvrši sve pripreme i izviđanja za prelazak preko reke u rejonu Uzlupa, i o tome da obavesti štab divizije. Uporedo s tim, otpočelo je pomeranje pojedinih ešelona prema Tari.

Istog dana pre podne, štab divizije je, ne čekajući izveštaj 1. dalmatinske brigade o mogućnostima prelaska Tare u njenom donjem toku, kratkim radiogramom izvestio Vrhovni štab o svojoj odluci da se sa ranjenicima istog dana prebaci preko Tare u Sandžak.

U međuvremenu 1. brdska divizija je nastavila napad sa svih položaja dostignutih prethodnog dana uvođenjem svih raspoloživih snaga. Treća sandžačka brigada pružila je neprijatelju žilav otpor na liniji M. Štulac (k. 1983) — V. Štulac (k. 2103) — Breza (Tepca) i uspela da odbije njegova dva napada, ali je oko podne, pod jakim pritiskom, bila prisiljena da tu liniju napusti i da se pod borbom povlači prema r. Sušici. Osvajanjem pomenute linije, 1. diviziji se otvorio pravac prema donjim tokovima Tare i Pive, a time i mogućnost da odbrana 5. crnogorske brigade, na jugozapadnim padinama Durmitora, bude izmanevrisana.

Na svom levom krilu 1. brdska divizija je takođe postigla značajne uspehe. Jedna njena manja kolona, savladavši veoma težak teren, izbila je na sam greben Durmitora, u blizini Bobotovog kuka (tt. 2522, najviši vrh Durmitora). Na krajnjem levom krilu, pošto je slomila otpor delova 3. sandžačke i 5. crnogorske brigade, njena pomoćna kolona je zauzela Dobri Do i produžila prema Todorovom Dolu, gde je, po zadatku, trebalo da se poveže sa desnim krilom divizije »Ferara«.

Iscrpljene otporom naših jedinica i ogromnim teškoćama durmitorskog bespuća, jedinice 1. divizije zaustavile su se na dostignutoj liniji i, tek kasno posle podne, otpočele oprezno nastupanje.

⁴¹⁰ Situacija naših snaga na prostom Piva — Sutjeska bila je 7. juna kritična.

Iako je 1. proleterska divizija noću 6/7. juna krenula pravcem Tjentište — s. Krekovi — Milinklade, njen desni bok s obzirom na pristizanje svežih neprijateljskih snaga, bio je jako izložen. Na levom boku, u rejonu Bare, neprijatelj je, ojačan izviđačkim bataljonom 118. divizije, preuzeo niz jakih napada prema 2. dalmatinskoj brigadi, sa ciljem da je razbijje i nabaci na Sutjesku. Iako je brigada svojim herojskim otporom u toku tog dana odbila sve napade, predviđeni pokret 2. divizije tim pravcem bio je doveden u pitanje.

Toga dana delovi 14. SS-puka izbili su na vrh Maglića i ušli u Mratinje; 10. hercegovačka brigada, koja je prema naredenju Vrhovnog štaba već bila u pokretu preko Prijedora ka Suhoj, vraćena je na položaje oko Maglića (Prjevor, Crvene prljage, koliba Plan). Vrhovni štab je predanio na Dragoš-Sedlu, a pred mrok je počeo da se spušta prema Suhoj.

Divizija »Ferara« nadirala je prema postavljenim ciljevima u dve kolone: desnom, u zahvatu izvornog dela Komarnice pravcem Boban — Dobri Do — Todorov Do, na kojem se imala povezati sa levim krilom 1. brdske divizije i levom kolonom u zahvatu desne obale Pive. Podešavajući pokrete obeju kolona prema napredovanju 1. brdske divizije, komanda italijanske divizije je pred položaje 5. crnogorske brigade (Pirni Do — Boriče — Pitki Do) prispeila tek oko podne. Tu je otporom 5. brigade zadržana. Međutim, zbog izbijanja 1. brdske divizije na Durmitor, 5. brigadi je posle podne naređeno da se povuče na liniju s. Vojinovići — s. Trsa — s. Nedajno, s tim da glavne snage postavi na liniju Trsa — Nedajno prema Sušičkom jezeru i r. Sušici radi prihvata i pojačanja 3. sandžačke brigade koja se, pod borbom, takođe povlačila prema r. Sušici.

Oko 14 časova, primljen je izveštaj 1. dalmatinske brigade, u kome se kaže da je donji tok Tare u rejonu Uzlupa posednut jakim neprijateljskim snagama i da je, pri nailasku delova brigade, neprijatelj obasuo snažnom minobacačkom i artiljerijskom vatrom levu obalu Tare.

Do pada mraka 1. brdska divizija je dospela pred liniju Lučeve brdo (k. 1497) — s. Crna Gora — Sušičko jezero — Skrčko jezero — Todorov Do, gde se povezala sa desnom kolonom divizije »Ferara«. Njena leva kolona zanoćila je u rejonu s. Boriče — Pirni Do.

Treća sandžačka brigada prebacila se u prvi mrak na levu obalu Sušice i svojim desnim krilom naslonila se na levo krilo 5. crnogorske brigade, kod s. Nedajna.

Štab divizije je odmah po prijemu izveštaja 1. dalmatinske brigade doneo definitivnu odluku — da se divizija sa Centralnom bolnicom što pre prebaci na levu obalu Pive, izađe na Vučevu i produži prema Sutjesci. U skladu s tom odlukom izdata su naređenja jedinicama.

Prva dalmatinska brigada ponovo je prikupljena na Rudinama i odmah upućena prema Pivi, sa zadatkom da usiljenim maršem, u noći 8/9. juna, stigne na Vučevu, zatvoriti pravce prema Koritniku (donji tok Sutjeske), Magliću i Mratinju, i obezbedi izlazak ostalih jedinica i ranjenika na Vučevu.

Trećoj sandžačkoj brigadi, posle njenog prebacivanja na levu obalu Sušice, naređeno je da u noći 8/9. juna posedne, po bataljonima širok front na liniji G. Unac — Milogora — Kneževići — Nikovići. Pri tom će prema neprijatelju ostaviti manje obezbeđujuće delove. Brigada na toj liniji prima ulogu zaštitnice i omogućava izvlačenje 5. brigade i bolnice prema Pivi, a u toku 9. juna i sama se postepeno povlači, i po delovima (ešelonima) prebacuje preko Pive, kod G. Kruševa, s tim da do 10. juna ujutru sa glavninom izbjije na Vučevu.

Odmah po pristizanju bataljona 3. sandžačke brigade, trebalo je da se prikupi na Rudinama 5. crnogorska i da odatle krene prema Pivi.

Treći bataljon (Mostarski) 10. hercegovačke brigade, koji je zadržan u rezervi divizije, kad se 6. juna vratio sa prelaza kod Mrati-

nja, dobio je zadatku da organizuje ranjeničke ešelone i preuzeće njihovo neposredno obezbeđenje za vreme pokreta preko Pive.

Razvoj situacije kod naših glavnih snaga na Sutjesci u toku 8. juna štabu divizije nije bio poznat.⁴¹¹ Radio-veza sa Vrhovnim štabom bila je toga dana posle podne prekinuta. Zbog toga štab divizije nije mogao da ga obavesti o svojoj poslednjoj odluci.⁴¹²

Do izlaska na Vučevu, marševski poredak je organizovan po sledećem: 5. crnogorska brigada, štab divizije, ešeloni ranjenika i bolesnika i Mostarski bataljon, kao njihova neposredna zaštita. Početak pokreta predviđen je odmah po prikupljanju 5. brigade u Rudinama.

Dejstvujući u duhu dobijenog zadatka, 1. dalmatinska brigada sišla je posle podne 8. juna u kanjon Pive i, u toku noći, prešla Pivu preko mosta kod G. Kruševa (Cokova luka), koji je napravila 7. banjiska divizija, i usiljenim maršem, stazom zvanom Strmac, u zoru 9. juna izašla na Vučevu, na kojem je zatvorila određene pravce. Ona nije naišla ni na naše ni na neprijateljske delove.⁴¹³

Pokret ostalih jedinica počeo je oko pola noći pravcem Rudine — Lisa stijena, odatle strmom stazom u kanjon reke i dalje preko

⁴¹¹ Toga dana oko 13 časova, posle trodnevног žilavog otpora 2. dalmatinske i delova Majevičke brigade, neprijatelj je zauzeo Gornje Bare i presekao stazu preko Zelengore, na predviđenom pravcu nadiranja 2. divizije. Brigada se zadržala na položajima V. i M. Siljevice, na koje je upućena i Majevička brigada, sa zadatkom da onemogući dalji prodor neprijatelja od Suhe prema Tjentištu. — Desni bok, prema Košaru i Popovom Mostu, istočno obezbedivale su 6. bosanska i 7. krajiška brigada, koje su morale da prihvate 7. banjisku diviziju.

Prva proleterska divizija, sa 1. proleterskom i 3. krajiškom brigadom uspešno su nadirale prema Lučkim i Vrbničkim kolibama, a 2. proleterska brigada je prodrla prema Vrbnici i sprečila pokušaj neprijatelja da dopre do Zamrštene. Time je bila otklonjena neposredna opasnost da neprijatelj, dejstvom prema Milinkladi i Hrčavki preseče tu jedinu preostalu stazu. Ali dalji prodor na tom jedinom pravcu ipak je bio neizvestan. Neprijatelj je u međuvremenu preko Zelengore dospeo na Boščiju glavu i time pojačao svoje snage na levom boku, a delovi 118. divizije na desnom boku nadirali su prema Todevcu. Približavanje unutrašnjih krila 7. SS i 118. divizije na tim pravcima svelo je otpor u zahvatu Sutjeske na svega 4 km, tako da je zapretila neposredna opasnost od zatvaranja obruča. Usled toga, i 2. divizija se morala orijentisati na jedini preostali pravac preko Milinklada.

U toku dana, 10. hercegovačka brigada se zadržala na položajima oko Maglića, a uveče je preko Prijedora krenula prema Suhoj, u sastav 2. proleterske divizije.

⁴¹² Vrhovni štab je 8. juna posle podne bio u pokretu ka Milinkladama. Po prelazu Sutjeske, zastao je u šumi na padinama Kazana, gde se u blizini nalazio štab 2. divizije i glavnina 4. proleterske brigade. Neko vreme se čekalo na izveštaj 2. dalmatinske brigade, koja je, u sadejstvu sa Majevičkom brigadom, morala da odbaci neprijatelja i otvoriti put za Bare. A kada je postalo jasno da su na tom pravcu jakе neprijateljske snage, i da je probоj moguć, 2. divizija, u čijoj se koloni nalazio i Vrhovni štab, krenula je noću 8/9. juna prema Milinkladama.

⁴¹³ Vrhovni štab je, u vezi s radiogramom 3. divizije od 8. juna pre podne o prebacivanju divizije sa ranjenicima preko Tare u Sandžak, obavestio štab 7. banjiske divizije i naredio mu da skine obezbeđenja sa Vučeva, predviđena za prihvat 3. divizije, i da sa svim jedinicama krene prema Sutjesci da bi je prešle najdalje u noći 9/10. juna. — Naredenje Vrhovnog štaba 7. diviziji od 8. juna u 16 časova. (Zbornik, tom II, knj. 9, dok. 260).

Haluga na Čokovu Luku. Organizacija i sam pokret izvršeni su pod izuzetno teškim uslovima. Mrkla noć, kamenita i strma staza, po kojoj su se jedva kretali i pešaci, ešeloni ranjenika na konjima, tovarne komore i živa stoka, sve je to otežalo obrazovanje kolona po jedan, koje su se u toku pokreta često prekidale i izazivale zastoje. To je imalo za posledicu jako odužavanje kolone, tako da se Mostarski bataljon, koji je ušao u kolonu posle poslednjeg ranjeničkog ešelona, svio u kolonu pred samo svitanje, 9. juna.

Teškoće pokreta uvećalo je dejstvo artiljerije sa desne obale Drine, iz rejona Huma. U kratkim vremenskim intervalima, ona je cele noći tukla stazu preko Haluga. Od zore se pridružila i avijacija, koja je čestim naletima obasipala kanjon velikim količinama bombi. Mada je dejstvo avijacije zbog dubine i strmih obala kanjona bilo relativno malo, zaglušujuće eksplozije avionskih bombi u strmom i dubokom kanjonu pogoršavale su psihičko stanje izmorenog i izgladnelog ljudstva, naročito ranjenika i tifusnih bolesnika.

Stab divizije sačekao je obrazovanje cele kolone, a zatim se preko Hercegovog Grada spustio neposredno u kanjon i, krećući se uz samu desnu obalu reke, stigao na mesto prelaza. Most je bio u neupotrebljivom stanju. Pionirski vod 3. sandžačke brigade, koji je na mesto prelaza krenuo sa 1. dalmatinskom brigadom radi opravke i održavanja mosta, popravljao je most koji je nadošla Piva znatno oštetila. Do podne je bio opravljen za prelaz pešaka i tovarnih konja, ali se moralo paziti na njegovo opterećenje.⁴¹⁴

Preko mosta se najpre prebacila glavnina 5. brigade sa delom ranjenika. Stab divizije, koji je na mestu prelaza regulisao prebacivanje, krenuo je prema Vučevu oko 18 časova gde je stigao po padu mraka.

Zbog iscrpljenosti ljudstva, teškoće oko ranjenika, slabog kapaciteta i čestih opravki mosta i naleta avijacije u toku poslepodneva, prelaz se znatno odužio, tako da je začelje kolone (Mostarski bataljon) tek kasno posle ponoći prešlo preko mosta. Na taj način, pokret glavnine divizije sa ranjenicima od Rudina do Vučeva, uz velike napore i nove gubitke od avijacije (naročito među ranjenicima), trajao je preko 30 časova, ali se, s obzirom na stanje jedinica i ranjenika, nije mogao ubrzati.

Zaštitnica divizije, 3. sandžačka brigada, nalazila se 9. juna u zaštitničkim borbama sa 1. brdskom divizijom. Njeno desno krilo je ujutru prešlo r. Sušicu i produžilo prema liniji Nikovići — Kneževići, ostavljajući daleko iza sebe levo krilo divizije i diviziju »Ferrara«, u predelu Vojnović — Unač — Trsa. Povlačeći se pod borbom brigada je pred mrak ostavila jedan bataljon na Crkvicama, a glavnina je sišla u kanjon Pive, prešla reku i produžila prema Vučevu,

⁴¹⁴ Most kod Čokove luke ležao je iznad same površine vode na dva čelična užeta, zategnuta i pričvršćena na obalama. Preko užadi bile su postavljene daske, a ispod njih podmetnuti podupirači od bukovih trupaca, koji su, usled tereta i brzine vode, često popuštali i padali pa ih je trebalo ponovo utvrditi. Ipak, taj most, takav kakav je bio, poslužio je da se prebaci ne samo ljudstvo nego materijal.

na koji je stigla 10. juna. Bataljon iz zaštitnice stigao je na Vučevu u zoru 11. juna.

U noći 9/10. juna štab divizije je uspostavio vezu sa 1. dalmatinskom brigadom, koja je zatvorila pravce prema Mratinju (sa dva bataljona na položajima Katuniše, Siljevica), Magliću i donjem toku Sutjeske (na položajima Razvršje, Rupe).

Teško stanje i iznurenost ranjenika i jedinica uopšte, posebno u pogledu ishrane (jedinice u toku poslednja dva dana skoro nisu dobijale hranu), neophodno sačekivanje zaštitnice (3. sandžačka je u toku dana po bataljonima pristizala na Vučevu), izbegavanje pokreta preko dana zbog dejstva avijacije, potreba i obaveza da se uspostavi radio-veza sa Vrhovnim štabom koja je od 8. juna bila u prekidu — sve to, i još mnogo što šta nepovoljno, navelo je štab divizije da zadrži jedinice i ranjenike 10. juna na Vučevu. U zoru su izdata kratka naređenja za privremeni raspored brigada na Vučevu. Pri tome, ranjenički ešeloni bili su razmešteni po pojatama i šumarcima na toj prostoriji; njihovo neposredno obezbeđenje vršio je i dalje Mostarski bataljon.⁴¹⁵

U toku dana zaklan je deo stoke, borci i ranjenici su dobili po komad sirovog mesa. Jelo se nije moglo kuvati jer nije bilo vode. Sem toga, dan je bio vedar i avijacija je već od zore, u naizmeničnim naletima, bombardovala celu prostoriju. Pojedini talasi su, u brišućem letu, mitraljirali nasumce, ne štedeći municiju.

Oko podne, prednji delovi 1. brdske divizije izbili su na desnu obalu Pive, ali se nisu spuštali u kanjon.⁴¹⁶

Zaštitnički delovi 3. sandžačke brigade su u to vreme već silazili u kanjon reke. Brdska baterija naše divizije, postavljena nad samim kanjom u blizini k. 1511, izbacila je nekoliko zrna na desnu obalu. Neprijatelj je takođe odgovorio artiljerijskom vatrom.

Toga dana sa Vučeva je uspostavljena radio-veza sa Vrhovnim štabom. Stab divizije izvestio je o stanju u diviziji i nameri da se probije preko Sutjeske u noći 11/12. juna. Pri tome je tražio, ukoliko za to bude mogućnosti, da diviziju, u toku probaja, prihvati neka jedinica, kako bi se proboj izveo pod nešto povoljnijim uslovima.⁴¹⁷

⁴¹⁵ U toku pokreta, znatan broj zaostalih ranjenika 7. divizije prikupljen je u kanjonu Pive i na Vučevu, a docnije i na samoj Sutjesci. Oni su uključeni u ranjeničke ešelone.

⁴¹⁶ Glavnina divizije izbila je na desnu obalu Pive 11. juna pre podne, posela liniju od Sćepan-Polja do k. 1307 (zapadno od s. Jerinici) i povezala se preko Pive, kod Kostove grede (Siljevica), sa krajnjim desnim krilom 7. SS-divizije. Južno od te linije, desnu obalu Pive posela je divizija »Ferara«, od Crnog vrha (k. 1370) do ušća Vrbniče u Pivu (prelaz Krstac). Iz neprijateljskih dokumenata se vidi da se ta linija za obe divizije smatrala zaprečnom i da divizije nisu imale zadatak da prelaze na levu obalu Pive. Po meri napredovanja leve kolone divizije »Ferara« desnom obalom, u toku 10. juna skinuti su delovi 7. SS-divizije sa leve obale Komarnice i Pive, južno od Mratinja, i preko Gacka upućeni na Sutjesku.

⁴¹⁷ U vreme prijema tog radiograma 3. divizije, situacija Glavne operativne grupe na Zelengori i u zahvatu Sutjeske bila je sledeća:

Već od 9. juna neprijatelj je ispoljio najjači pritisak s namerom da zatori dolinu Sutjeske i ovlađa Zelengorom. Sa komunikacije Foča — Kalinovik, prema Vrbnici i Videžu uvedena je 369. divizija, s ciljem da 10. juna pređe

3. JURIŠ 3. DIVIZIJE NA SUTJESCI

U smislu donete odluke da se 3. divizija, sa ranjenicima, probije preko Sutjeske u toku noći 11/12. juna, oko podne 10. juna izdana je i odmah upućena jedinicama pismena zapovest za pokret.

Zapoveštuje je orientaciono označen pravac kretanja: Vučević — Suha gora — Mrkalj klade — Dragoš-Sedlo — Tjentište — Ozren, i dalje prema Vrbnici ili Vrbničkim kolibama, zavisno od situacije. Jedinicama su postavljeni ovi zadaci:

Prva dalmatinska brigada (bez 2. bataljona),⁴¹⁸ sa 1. bataljonom 5. crnogorske brigade, u toku noći 10/11. juna nastupa prema Sutjesci, s tim da izbije u rejon Tjentišta, na levoj obali, gde će predaniti i izvršiti potrebna izviđanja i osmatranja radi otkrivanja jačine neprijatelja i mogućnosti prelaza; o tome će izvestiti štab divizije. Po padu mraka, brigada će na najpogodnijem mestu, južno od Tjentišta, preći Sutjesku i što više se približiti liniji: Košur (k. 787) — s. Krekovi — Ozren (k. 1405), a po mogućnosti i ovladati njome. U slučaju da u pokretu prema toj liniji bude zaustavljena, brigada će se na dostignutoj liniji zadržati i sačekati prelazak i pojačanje ostalih jedinica divizija. Brigadi je, u stvari, bila dodeljena uloga prethodnice, sa zadatom obezbeđenja užeg ili šireg mostobrana na levoj obali Sutjeske, zavisno od situacije.

u napad sa severozapada. Jednovremenim napadom ojačanog puka »Bramenburg« i delove 7. divizije, sa linije Orlovac — Kozje strane — G. Bare — Suha, i 118. divizije sa linije Stružinsko brdo — Treskavac, trebalo je potpuno zatvoriti brešu na Zelengori i Sutjesci.

Međutim, 1. divizija, sa 1. proleterskom i 3. krajiškom brigadom prešla je Lučke i Vrbničke kolibe, u zoru 10. juna, razbila borbenu grupu 369. divizije na Balinovcu. Brigade su produžile nadiranje prema Rataju, Jezeru i Dračama. Izvestivši Vrhovni štab o postignutom uspehu i svojoj nameri da u toku noći 10/11. prede komunikaciju Foča — Kalinovik, komandant divizije je predložio Vrhovnom štabu da i ostale snage krenu za divizijom, kako bi se postignuti uspeh iskoristio za proširenje breše na tom pravcu.

Sve ostale jedinice 1. i 2. divizije, sa Vrhovnim štabom, nalazile su se u uzanom koridoru u zahvatu staze Lučke i Vrbničke kolibe; 2. proleterska brigada na Košuti (tt. 1871) i 4. proleterska na Ljubinom grobu vodile su u toku 10. juna teške odbrambene borbe za obezbeđenje tog uskog koridora (vazdušna linija nešto više od 2 km) i uspele su da odbiju sve neprijateljske napade.

U rejonu Sutjeske, 2. dalmatinska i Majevička brigada, sa levog, i 6. istočnobosanska i 7. krajiška, sa desnog boka, pod borbom su se povlačile prema Hrčavi i Lučkim kolibama.

Deseta hercegovačka brigada smenila je toga dana uveče 4. proletersku brigadu sa Ljubinog groba i sa tog položaja obezbedivala pokret 7. banijske divizije od Sutjeske. Ta brojčano mala divizija, uglavnom sa lakšim ranjenicima, prešla je Sutjesku noću 9/10. juna, na odseku Ozren — Pleće, bez borbe, i 10. juna produžila ka Lučkim kolibama. Ona je iskoristila poslednji otvor na Sutjesci i izmakla 118. i 7. SS-diviziji, čiji su se delovi 10. juna spojili i zatvorili poslednju brešu na Sutjesci.

⁴¹⁸ prepočinjanje tih bataljona 1. dalmatinskoj, odnosno 5. crnogorskoj brigadi, usledilo je radi obezbeđenja i izbegavanja dužih pokreta u toku 10. juna na Vučevu, koje je bilo neprekidno bombardovano iz vazduha. Zbog toga je 1. bataljon 5. crnogorske, koji je u toku dana zatvarao pravce prema donjoj Sutjesci, krenuo sa 1. dalmatinskom, a 2. bataljon 1. dalmatinske brigade, koji je zatvarao pravac od Maglića, priključen 5. brigadi.

Stab divizije, 5. crnogorska brigada (bez 1. bataljona), sa 2. bataljonom 1. dalmatinske brigade, brdska baterija,⁴¹⁹ ešeloni ranjenika i Mostarski bataljon trebalo je da u toku iste noći izvrše pokret sa Vučeva, pravcem: Hadžića Ravan — Suha Gora — Mrkalj Klade — Dragoš-Sedlo i dalje, zavisno od situacije kod prethodnice, prema Sutjesci.

Peta crnogorska brigada trebalo je, u toku pokreta, da obezbedi kolonu od Prijevora i Suhe, a Mostarski bataljon da i dalje neposredno obezbeđuje ranjeničke ešelone.

Treća sandžačka brigada, koja je ostala u zaštitnici, trebalo je da se postepeno kreće za glavninom, obezbeđujući se od Mratinja i Maglića. Po izbijanju na Mrkalj-klade, brigada je odgovarajućim delovima trebalo da posedne greben Pogledalo (k. 1304) i zatvori pravce od Vučeva i donjeg toka Sutjeske. Na tih položajima brigada se zadržava do daljeg naređenja.

Štabu divizije, u vreme izdavanja navedene zapovesti, nije bila poznata situacija Glavne operativne grupe na Sutjesci (zbog prekinute radio-veze), niti nemogućnosti Vrhovnog štaba za prihvati divizije u toku proboba.⁴²⁰ Zapovest je bila odraz nedovoljnog poznavanja situacije na bojištu i bazirana je na uverenju da će se divizija ipak probijati pod nešto povoljnijim uslovima i uz verovatan prihvati spolja. Zbog toga je jedino prethodnici dat konkretan zadatak — izbijanje na Sutjesku i prelazak na levu obalu. Sve ostalo trebalo je da se reši naknadnim naređenjima, zavisno od razvoja događaja i očekivanog odgovora Vrhovnog štaba u pogledu prihvata spolja. U svakom slučaju, predviđalo se da se proboj izvrši organizovano i skupno, bilo da prethodnica uspe da ovlada izvesnom linijom na suprotnoj obali, bilo da se neposredno i zajedno sa njom krene preko Sutjeske.

Pokret glavnine sa ranjenicima počeo je oko 22 časa, 10. juna. Štab divizije kretao se na čelu 5. crnogorske brigade. Kretanje jedinom stazom preko kamenite Hadžića-ravni odvijalo se sporo. U zoru 11. juna, glavnina sa ranjenicima stigla je na prostoriju Suha gora, Mrkalj-klade (Haluge), gde je dat odmor radi završavanja poslednjih priprema, podele jednog obroka sirovog mesa, a ranjenicima i manje količine brašna. Oko 14 časova pokret je nastavljen. Nakon

⁴¹⁹ Brdska baterija divizije (dva topa 75 mm) pridata je, u početku borbi na pravcu Šavnika, 5. crnogorskoj brigadi, kao prateča. U sastavu brigade, baterija je ostala zaključno sa jurišem na Sutjesci. Tada je uništена.

⁴²⁰ Brigade Glavne operativne grupe zadnjih nekoliko dana vodile su borbe u zahvatu Sutjeske krajnjim mogućnostima. Učestale su bile pojave umiranja boraca na položajima od zamora, iscrpljenosti i gladi. Imajući u vidu datu situaciju na Zelengori i stanje jedinica, svako produženje odbrambenih borbi na Zelengori i sačekivanje 3. divizije, radi prihvata na Sutjesci, bilo bi skopčano sa ogromnim rizikom, s obzirom na mogućnost neprijatelja da zatvori brešu na Balinovcu i Glavnu operativnu grupu ponovo dovede u kritičnu, a vrlo verovatno i bezizlaznu situaciju. Zbog toga je Vrhovni komandant, koji se nadao da će 3. divizija tog dana (10. juna) izbiti na Sutjesku, naredio da 2. divizija, sa svim brigadama na tom prostoru, krene pravcem, Vrbničke kolibe — Mrčin-kolibe — Zagorice — Rataj (na pravcu ostvarenog uspeha 1. divizije), ne čekajući dolazak 3. divizije na Sutjesku.

dva sata kretanja, 5. crnogorska je izašla u rejon Dragoš-Sedla, a 3. sandžačka se raspoređivala na Pogledalu.

Avijacija je i toga dana bila vrlo aktivna, ali je pretežno i dalje bombardovala Vučevu, tako da u toku pokreta nije bilo većih gubitaka. Međutim, izviđački avioni bili su skoro neprekidno u vazduhu, posebno nad prilazima Sutjesci.

Na prostoru Zanuglina, Dragoš-Sedlo, Vis, Skakavci prikupila se glavnina divizije i ranjenici. Peta brigada uputila je nekoliko izviđačko-osmatračkih odeljenja prema Prijevoru i Magliću. Stab divizije spustio se na Skakavce (k. 1266), sa kojih je osmatrao Sutjesku do Tjentišta.

Tako postavljena glavnina divizije očekivala je izveštaj pret-hodnice, da bi štab divizije razmotrio situaciju, doneo odluku i izdao naknadna naređenja za prelazak reke, u toku noći 11/12. juna.

Međutim, izveštaj 1. dalmatinske brigade nije stizao, niti je na ovostranoj obali bilo ikakvog znaka njenog prisustva. Upućene patrole desnom obalom Sutjeske potvrdile su rezultate dobijene osmatranjem, što je bio znak da je brigada prešla reku. Međutim, na levoj obali nije bilo nikakve borbe, što je štab divizije dovelo u potpunu neizvesnost, kako o mestu, vremenu i uslovima njenog prelaza, tako i u pogledu mera koje bi u nastaloj situaciji trebalo preduzeti.

Jedno je bilo potpuno jasno, Sutješka je na predviđenom mestu prelaza, u rejonu Tjentišta, bila posednuta ne samo neposredno na onostranoj obali, nego i na većoj dubini. Duž staze za Tjentište kretala se duža neprijateljska kolona. Na stazi prema D. i G. Barama osmotrena je takođe kolona u pokretu, a na suprotnoj obali Sutjeske (u rejonu Kazana), neposredno iznad reke, bilo je razastrto signalno platno za raspoznavanje iz vazduha.

Neprijatelj je pred mrak izvršio jači ispad, pravcem Borovno — Mitrina Usov (k. 1579) — Vis (k. 1712), prema jednom bataljonu 5. brigade. Posle jednočasovne borbe u gustoj šumi, u kojoj je učestvovala i prateća četa divizije, neprijatelj se povukao kad se smrčilo. Mada je bio ograničen na izviđanje desne obale, taj napad je jasno ukazao na prisustvo neprijatelja na samoj reci. A to je situaciju činilo još nejasnjom.

Pošto nije uspeo pokušaj u toku popodneva da se uspostavi radio-veza sa Vrhovnim štabom, štab divizije je odlučio da se odloži predviđeni prelazak preko reke u noći 11/12. juna, dok se ne dobije izveštaj 1. dalmatinske brigade i odgovor Vrhovnog štaba na predlog koji mu je uputio štab divizije 10. juna.

Pred zoru 12. juna dobijen je izveštaj štaba 1. dalmatinske brigade. Brigada je podišla Sutjesci 11. juna pre podne, zadržala se u šumi kod Keljića (1 km južno od Tjentišta) i preuzela izviđanje i osmatranje obala reke. Uočen je pokret jedne neprijateljske kolone

prema Tjentištu. Nešto iza podne, neprijatelj je otkrio prisustvo brigade i otvorio artiljerijsku i minobacačku vatru po celoj prostoriji.⁴²¹ U to vreme komandant brigade izdavao je prikupljenim štabovima bataljona naređenja i uputstva za prelazak reke, predviđen u prvi mrak. Smatraljući da je prevremeno otkrivanje brigade u neposrednoj blizini Tjentišta isključilo mogućnost iznenađenja, sa kojim se računalo, i da bi dalje bavljenje brigade na toj prostoriji moglo imati težih posledica, štab je preuzeo juriš čelom brigadom, ne upuštajući se u detalje. Komandanti su hitno poveli svoje bataljone preko reke i brigada je, u snažnom naletu, razbila jednu iznenađenu nemačku kolonu pred sobom i ušla u Tjentiše. Izgladnjele i premorene jedinice zadržale su se nešto duže u neprijateljskom logoru. Nemci su se brzo pribrali i izvršili protivnapad svežim snagama sa okolnih položaja, uz podršku artiljerije, a zatim su, u borbi prsa u prsa na prostoru Tjentiše — Kazani, razbili brigadu. Obostrani gubici bili su veliki. Zbog brzine kojom se sve to odigralo štab brigade nije mogao ispoljiti nikakav uticaj na bataljone, koji su se zatim samostalno, više ili manje organizovano, skupno ili po delovima, probijali prema Vrbovskim kolibama. U momentu pisanja izveštaja, štab brigade nalazio se u Usovičkom potoku, iznad samog Tjentišta, bez veze sa svojim bataljonima.

Predlog štaba brigade da i ostale jedinice sa ranjenicima što pređu reku, štab divizije nije usvojio, sem ostalog, i zbog toga što je isključivao mogućnost uspešnog forsiranja reke danju. Po kuririma koji su doneli izveštaj, štabu brigade je naređeno da što pre prikupi bataljone i organizuje prihvatzanje divizije sa ranjenicima na desnoj obali.⁴²²

Pre podne 12. juna primljen je radiogram Vrhovnog štaba, koji je, ujedno, bio poslednja veza sa 3. divizijom. Vrhovni štab je ukratko obavestio štab divizije o velikim teškoćama Glavne operativne grupe u njenom daljem nadiranju i nemogućnosti da se uputi neka jedinica za prihvatzanje divizije na Sutjesci. Diviziji je data direktiva da se, posle prelaska reke, probija preko Zelengore, Lelije i Treskavice ka srednjoj Bosni. U slučaju nemogućnosti skupnog proboda divizije, prema toj direktivi, jedinice je trebalo raščlaniti po bataljonima i četama, koji bi se, koristeći međuprostore na delu Avtovac, Bare, samostalno probijali ka izvornom delu Neretve i prikupili na pro-

⁴²¹ Stab divizije, koji se u to vreme nalazio kod Mrkalj-klada, čuo je tu jaku vatru, ali je pretpostavljaо da borbu na onostranoj obali vodi neka naša jedinica iz glavne grupacije. Na osnovu toga, došao je do zaključka da taktička veza možda i nije prekinuta, što bi znatno olakšalo predstojeće forsiranje reke i probod preko Želengore.

⁴²² Stab brigade nije uspeo da uhvati vezu sa svojim bataljonima pa je 12. juna krenuo prema Lučkim kolibama kroz šumu, između Ozrena i Vilinjaka. Usput je nailazio na pojedine grupe boraca, prikupljaо ih i, zajedno sa njima, produžio prema Lučkim kolibama, gde je stigao 13. juna posle podne. U taj rejon već je bio stigao i veći deo brigade. Stab brigade sa prikupljenim jedinicama, istoga dana je produžio preko Želengore za Glavnom operativnom grupom.

storiji Jabuka, D. u G. Igri, gde bi Vrhovni štab uputio izviđačke delove, radi povezivanja.⁴²³

Po prijemu radiograma Vrhovnog štaba odlučeno je da se Sutjeska forsira kad padne mrak 12. juna, u rejonu Ravno borje (južno od Tjentišta), a zatim da se prodire preko Tjentišta i s. Krekova, Ozrena, Milinklada i Hrčavke prema Lučkim i Vrbničkim kolibama.

Oko podne su prikupljeni komandanti i politički komesari 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade, Mostarskog bataljona i ešelona ranjenika na osmatračnici štaba divizije (k. 1266), ispod Dragoš-sedla. Tu je komandant divizije, Sava Kovačević obavestio štabove o poslednjem radiogramu Vrhovnog štaba i situaciji u kojoj se divizija nalazi, dao uputstva za pripremu jedinica za forsiranje reke i, naposletku, izdao usmenu zapovest za forsiranje, koja je, uglavnom, obuhvatala sledeće:

Prikupljanje jedinica na prostoriji Ravno borje (1 km južno od Tjentišta), a mesto prelaska nešto nizvodno (ispod k. 576), gde se tensac nešto širi, a prilaz reci je lakši.

Marševski (borbeni) poredek: 5. crnogorska brigada, bez 1. bataljona, sa 2. bataljonom 1. dalmatinske brigade; štab divizije sa pratećom četom; Mostarski bataljon; ranjenički ešeloni, 3. sandžačka brigada.

Pravac kretanja: Dragoš-sedlo — Skakavci — Ravno borje — s. Krekovi — Milinklade — Hrčavka i dalje prema Lučkim i Vrbničkim kolibama.⁴²⁴

⁴²³ Situacija Glavne operativne grupe posle otvorene breše kod Balinovca i dalje je bila kritična i skopčana sa teškim borbama za postizanje uspeha, jer je neprijatelj ulagao velike napore da na južnim ograncima Rude i Mrčin-planine, i na Stružinskom brdu, Balinovcu i južno od Pliješa zatvori brešu koju je otvorila 1. divizija. Te nemačke snage su odbačene posle dužih borbi u toku 11. juna. Naše snage zanoćile su na prostoru Ratkovac, Jablanovo brdo, Mrčin-kolibe, Pliješ.

Nastavljujući prodor, 1. proleterska divizija napala je u noći 10/11. juna delove 369. divizije u rejonu Rataj i odbacila ih prema severu. Sa dobijenim pojačanjima, ti su delovi organizovali odbranu i zatvaranje komunikacije Foča — Kalinovik na liniji Nozdre — Ocrkavlje — Jeleč. U toku 12. juna 1. divizija je probila nemačku odbranu od Budnja do Jeleča, ušla u Ocrkavlje i Jeleč, ovladavši tako delom komunikacije Kalinovik — Foča.

Dvanaestog juna, verovatno pre prijema izveštaja 1. divizije o stanju na komunikaciji, Vrhovni komandant je odlučio da 2. proleterska i 7. banjiska divizija nadiru pravcem Konjske Vode — Lelija — Obalj — Umoljani ka srednjoj Bosni; 1. proleterska divizija, sa 6. istočnobosanskom i Majevičkom brigadom, trebalo je posle probroja neprijateljske odbrane u zahвату komunikacije Foča — Kalinovik, da nastavi nadiranje preko Jahorine i železničke pruge u istočnu Bosnu. Time se Vrhovni štab ponovo vratio na odluku o proboru divizija divergentnim pravcima i u tom smislu izdao nekoliko naredenja, između ostalog i obaveštenje štabu 3. divizije o upućivanju izviđačkih delova sa Lelije u izvorni deo Neretve. Tek ostvareni uspesi 1. divizije u toku 12. juna i sigurno ovladavanje komunikacijom Kalinovik — Foča, uticali su na Vrhovni štab da iste večeri (12. juna) ponovo orijentise 2. proletersku i 7. banjisku diviziju sa 1. proleterskom divizijom.

⁴²⁴ Pravac daljeg pokreta zavisio je od razvoja situacije i rezultata probora. Ukoliko divizija uspe, zajedno sa ranjenicima, da forsira reku i izbije na Hrčavku, dalji pokret imao se nastaviti pravcem Vrbničke kolibe, i dalje preko

Način dejstva: Po prelasku reke, napad glavnim snagama usmeriti prema liniji Košur — Krekovi — Ozren, a pomoćnim (jedan bataljon) pravcem Kazani — Lastva — Pleće, uglavnom radi obezbeđenja levog boka napadnog poretka. Osiguranje desnog boka trebalo je biti obezbeđeno samim borbenim poretkom na pravcu glavnog napada i postepenim uvođenjem u borbu ostalih delova divizije.

Izvršenje ovog zadatka bilo je regulisano po sledećem:

Peta crnogorska brigada, po prelasku reke, napada glavnim snagama (četiri bataljona) preko Košura i Krekova obezbeđujući se prema Ozrenu a pomoćnim (jedan bataljon) pravcem Kazani — Lastva — Pleće — Tisovo brdo, sa zadatkom da na pravcu glavnog udara otvor i obezbedi brešu između Košura i Ozrena za prolaz ostalih snaga divizije i ranjenika. Za 5. brigadom kreću se štab divizije, Mostarski bataljon i ešeloni ranjenika.

Treća sandžačka brigada, s padom mraka, izvlači se sa svojih položaja na Pogledalu, postepeno prilazi Sutjesci, prikuplja se u rejonu Ravnog borja, obezbeđuje i sačekuje prebacivanje ranjeničkih ešelona, a zatim prelazi preko reke i kreće se prema pravcu glavnog udara, za 5. crnogorskom brigadom. Dalje angažovanje brigade trebalo je da se odredi naknadno, zavisno od razvoja situacije.

Sve su se komore po prelasku reke imale srediti i prikupiti na levoj obali i tu sačekati razvoj i rezultate napada. Za dalji pokret trebalo je da dobiju naknadno naređenje.

Početak prelaska bio je određen za 12. juli u 20 časova.

Ovakav način dejstva utvrđen je na osnovu izvršenog izviđanja i osmatranja onostrane obale Sutjeske. Prisustvo neprijatelja otkriveno je na liniji Košur — Ozren — Vilinjak — Kazani — D. bare — Suha. Jačina i raspored neprijatelja na toj liniji nisu bili poznati, ali su pokreti njegovih kolona koji su uočeni još u toku poslepodneva prethodnog dana, davali na znanje da je ta linija posednuta jakim snagama. Pretpostavljalo se da je posednuta po grupnom sistemu, na dominirajućim tačkama, a da se u zahvatu obale nalaze manji izviđačko-obezbeđujući delovi.

Iza neprijateljevih položaja očekivale su se njegove slabije rezerve i veći međuprostori. Zbog toga se silini udara na glavnom pravcu pridavao presudan značaj za ostvarenje proboga i obezbeđenje minimalnih uslova da se, pod zaštitom noći, ranjenički ešeloni izvedu jedinom stazom preko Krekova, i dalje za Lučke i Vrbničke kolibe.

Pod uslovom da se proboj na odseku Košur — Ozren izvede uspešno angažovanim snagama 5. brigade, štab divizije je nameravao da 3. sandžačkoj brigadi i Mostarskom bataljonu poveri ulogu pretvodnice, dok bi se 5. crnogorska, po meri odmicanja ranjeničkih ešelona, zaštićujući se sopstvenim snagama prema bokovima, izvlačila iz borbe i primila ulogu zaštitnice.

Zelengore. Ukoliko se bude moral probijati po delovima, data je orijentacija na izvorni deo Neretve, kako je to poslednjim radiogramom Vrhovnog štaba bilo regulisano. U tom smislu štabovima su na osmatračnici data uputstva i na zemljisu ukazani eventualni međuprostori u neprijateljskom rasporedu.

Međutim, situacija se u toku toga dana i na ovostranoj obali znatno pogoršala. Neprijatelj je već prethodnog dana izbio na Vučeve, Prijevor i Peručicu, na levom, i kod Borovna, na desnem boku, čime je taktički obruč oko divizije bio znatno sužen (u prečniku na oko 4 km). Neprijatelj je u toku dana izvršio nekoliko jačih ispada od Borovna preko Mitrina usova i Mrkalj-klada prema Pogledalu, i od Prijevora i Peručice prema Dragoš-sedlu. Zbog toga su se morali angažovati delovi 5. brigade na pravcu Borovna i Mostarskog bataljona prema Peručici i Prijevoru. Iako su ti ispadi imali izviđačko-uznemiravajući karakter, jer se neprijatelj posle naših reakcija brzo povlačio, ipak je to razvuklo i uznesmirelo snage i usporilo pripreme za pretstojeći prelazak.

Dejstvo avijacije bilo je smanjeno, zbog niskih oblaka. Neprijatelj je u toku dana izveo svega dva naleta, bombardujući prostoriju manjim bombama, od kojih je bilo svega nekoliko ranjenih.

Pripreme za prelazak ipak su se obavljale, uglavnom, po planu. Sva preostala stoka je zaklana, ranjenicima i borcima podeljeno je po 500—600 grama sirovog mesa, a ranjenicima i preostale količine brašna.

Kada su, uprkos prołomu oblaka, pripreme bile u punom jeku, neprijatelj je oko 15 časova otvorio jaku artiljerijsku vatru sa leve obale Sutjeske i sa Vučeva. Ta vatra, koja je sa malim prekidima trajala sve do pada mraka, i jaka kiša potpuno su ukočili pripreme i poremetili raspored jedinica za predviđeni pokret. Pored toga, artiljerijska vatra, zbog pojačanog eha eksplozija granata u gustoj šumi, imala je na iznurenje ranjenike i jak psihički efekat, pa je njihovo sređivanje, dok nije prestala, bilo nemoguće.

Kada su posle prekida vatre, nešto posle 20 časova, jedinice prikupljene i ranjenički ešeloni sređeni, otpočeo je pokret prema Sutjesci.

Prelazak koji je bio predviđen za 20 časova, otpočeo je na gazu kod Ravnog borja tek oko 24 časa, potpuno neometan od strane neprijatelja. Na celom prostoru nije se čuo ni jedan pucanj, kiša je prestala i počelo je razvedravanje.

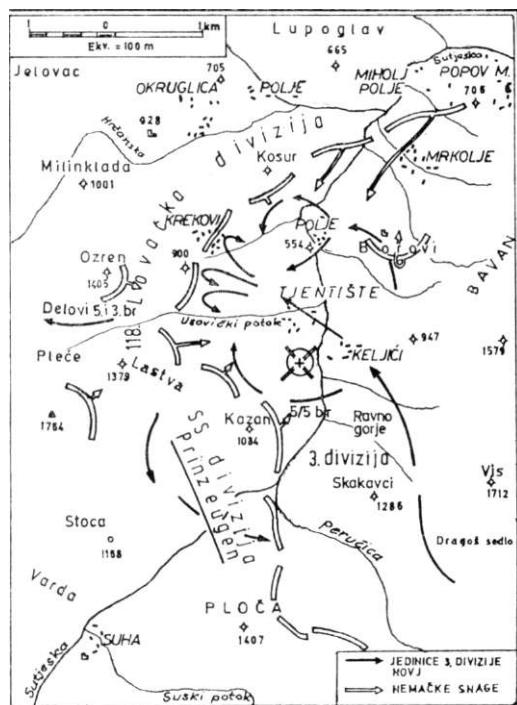
Na gazu je bilo zategnuto i učvršćeno čelično uže za koje su se borci pridržavali pri prelasku nadošle i brze reke. Prelazak je tekao sporo, ali uglavnom u redu i tišini.

Nešto posle 2. časa ujutru, 13. juna, prešla je reku 5. crnogorska brigada. Neki njeni delovi pregazili su reku nešto dalje, južnije od Tjentišta. Komandant brigade izdao je na levoj obali poslednja kratka naređenja i uputstva komandantima napadnih kolona, koji su zatim krenuli određenim pravcima.

Stab divizije, sa pratećom četom, prešao je na levu obalu Sutjeske na začelju 5. brigade i prisustvovao prelasku ranjenika, kojim je rukovodio štab Mostarskog bataljona.

Treća sandžačka brigada, kao zaštitnica, sa glavninom je već bila prišla mestu prelaza.

Posle prebacivanja polovine ešelona ranjenika, štab divizije, sa pratećom četom, krenuo je za 5. brigadom. Štabu Mostarskog bataljona naređeno je da, po prebacivanju ešelona ranjenika, na njegovom čelu krene za štabom divizije.

Skica 11 — Treća udarna divizija u borbi za ranjenike, na Sutjesci
13. VI 1943). (Iz VE, tom 9, str. 252)

Mada je neprijatelj prelazak divizije otkrio, jer ga je i očekivao, on u toku celog prelaska, koji je trajao do zore ni jednim metkom nije reagovao. Na levoj obali nije bilo nikakvih njegovih snaga. Bilo je jasno da nas spremno čeka na organizovanim položajima i koristi naše zadocnjenje i skoro svitanje za efikasnu upotrebu celokupnog naoružanja.

Kolone 5. brigade, razvijene za napad, prišle su u samo svitanje liniji Košur — Ozren. Štab divizije sa pratećom četom penjao se prema s. Krekovi. Mostarski bataljon, na čelu ranjeničkog ešelona, već je izduženom kolonom bio u pokretu, a glavnina 3. sandžačke prešla je reku. Na desnoj obali nalazila se samo njena zaštitnica koja se, bez pritiska neprijatelja, prebacivala preko reke.

Štab divizije upravo je bio zastao na samoj stazi ispred s. Krekovi da bi osmotrio zemljište i jedinice, kada su skoro jednovremeno, duž ceste linije neprijateljevih položaja, od Košura, Krekova, Ozrena i bočno od Tisovog Brda, Lastve i Kazana, odjeknuli mitraljesci rafali i minobacačke mine. Artiljerijska vatra, zbog malog od-
18*

stojanja, tukla je dolinu Sutjeske i prilaze na desnoj obali, pretpostavljajući, verovatno, da se tamo nalazi prvi ešelon naših snaga, koji slede ostali.

Stab divizije, koji u toku pokreta uopšte nije primetio rovove neprijatelja, našao se pred njima obasut mitraljeskim rafalima iz neposredne blizine. Prateća četa, zajedno sa štabom, razvijena u streljački stroj, jurišala je na rovove pod komandom komandanta divizije Save Kovačevića, koji je uskočio u prvi rov, krenuo prema drugom i pao pogoden metkom u čelo. Zajedno sa njim, u tom jurišu poginulo je još nekoliko rukovodilaca iz štaba divizije.

Borba se razvila na najkraćim odstojanjima; juriši su se redali jedan za drugim. Mostarski bataljon je uveden u borbu u zahvatu staze za s. Krekovi.

Treća sandžačka brigada uvođena je u borbu kako su pristizali njeni bataljoni, glavninom snaga na odseku Košur — Krekovi. Pošto je utvrđeno da ni njeno uvođenje na tom odseku nije donelo rezultate, njena dva poslednja pristigla bataljona upućena su u napad Usovičkim potokom prema Ozrenu i Tisovom brdu. Ali, uspeha ni na tom pravcu nije bilo. Bataljoni su dočekani jakom bočnom vatrom sa linije Kazani — Lastva, od kojeisu već u početku napada pretrpeli velike gubitke.

Svi juriši naših jedinica bili su odbijeni, iako se borba vodila većinom u samim rovovima neprijatelja, prsa u prsa. Rastrojene i izmešane jedinice i grupe samostalno su vršile nebrojene, uzaludne juriše, jer ih je neprijatelj spremno dočekivao i odbijao.

Kada je uvideo da je težište našeg napada usmereno na odsek Košur — Ozren, da se na onostranoj obali Sutjeske ne nalaze sledeći ešeloni naših jedinica, te da se, prema tome, pred njim nalazi samo zaštitnica Glavne operativne grupe, jedini deo naših snaga koju je uspeo da okruži, neprijatelj se odlučno rešio da je uništi. Od Popova Mosta i Borovna, sa desnog, Kazana, Vilnjaka i Siljevice, sa levog boka, i frontalno sa desne obale Sutjeske, on je vatrom i pokretom stegnuo jedinice divizije na prostoru Košur — Krekovi — Ozren — Usovički potok — Sutjeska. U takvoj situaciji, ranjenici na konjima, tifusni bolesnici, sanitetsko osoblje, poslužioci komora, sve što se našlo pozadi linije neposrednog borbenog dodira, krenulo je prema streljačkom stroju. Pomešali su se sa borcima i zajedno sa njima jurišali u nameri da se probiju, ali su najvećim delom ginuli pred rovovima. Nestajalo je municije, juriši su jenjavali i postepeno se gasili.

Stab divizije, štabovi brigada, a većim delom i štabovi bataljona izgubili su svaki uticaj na tok i vođenje borbe. Sve što je u takvoj situaciji štab divizije mogao da preduzme bilo je da, oko 11 časova, usmeno preko jedinica, grupa i pojedinih starešina i boraca, prenese naređenje o prekidu borbe i probijanju po delovima prema ranijim naređenjima i uputstvima.

Treća udarna divizija u svom poslednjem jurišu na Sutjesci bila je razbijena. Prepolovljenim i izmešanim brigadama nije više rukovodio štab divizije. Razbijene jedinice: bataljoni, čete, odvojene gru-

pe boraca i ranjenika, pa i sami pojedinci, samostalno su se, većinom noću, probijali kroz međuprostore, gusto neprohodnu šumu, urvine i potoke, nastojeći da kroz pukotine u neprijateljskom borbenom poretku izadu iz nerpjateljskog obruča.⁴²³

Sve što je zatekao u pozadini neprijatelj je, na zverski način, na licu mesta uništio.

4. POSLE SUTJESKE

Povlačenje i probijanje kroz dubinu neprijateljskog borbenog poretku vršeno je uglavnom u toku sledeće dve noći (13—15. juna), jer je to danju za veće grupe bilo skoro isključeno.

Pojedini bataljoni, čete i grupe, koristeći gusto šumu i izvesna pomeranja neprijateljskih jedinica nastala u toku intervencije neprijatelja na odseku našeg glavnog pravca napada, uspeli su u toku dana da se izvuku iz dodira i neprimećeni zadrže na pojedinim zaklonjenim i nepristupačnim prostorima; u toku noći, nastavili su pokret i probijanje. Pri tome, zavisno od prisustva i jačine neprijatelja i zemljišnih uslova, ti delovi su, sa više ili manje uspeha i gubitaka, izlazili na slobodniji prostor, sretali se i spajali i u daljem pokretu organizovano krčili sebi put i izlazak iz okruženja.

Kada je pri kraju juriša i borbe na težištu našeg napada neprijatelj izvukao deo snaga sa odseka Ozren — Vilinjak — Kazani i upotrijebio ih prema levom boku našeg napadnog poretku, na tom jako pošumljenom i ispresecanom prostoru ostale su veće praznine pa su se jedinice i grupe, koje su se provlačile i probijale pravcem Usovički potok — Hrčavka, i dalje prema Lučkim i Vrbničkim kolibama, probile organizovanije i sa znatno manjim gubicima.

Deo 5. crnogorske i grupe boraca 3. sandžačke brigade, koji su se uglavnom tuda probili (odsek Ozren — Pleče), prikupio se na Vrbničkim kolibama i zajednički produžio pokret. U rejonu Konjske vode sreli su se sa 1. dalmatinskom brigadom, i odatle, kao velika skupina, pošli prema Jahorini, za Glavnom operativnom grupom. Do 22. juna, u sastav Glavne operativne grupe pristigla su tri bataljona 1. dalmatinske brigade (neutvrđenog brojnog stanja), tri bataljona 5. crnogorske brigade (oko 150 boraca), sa štabovima brigada i sa 46 boraca 3. sandžačke brigade. Treći bataljon 1. dalmatinske i 4. bataljon 5. crnogorske brigade, prilikom prelaska pruge Višegrad — Sarajevo, bili su odsečeni kod Sjetline, pa su skrenuli preko Jahorine ka Kalinoviku i u Hercegovini se povezali sa 10. hercegovačkom

⁴²⁵ O dejstvima 3. divizije u prvoj polovini juna sačuvano je svega nekoliko naših dokumenata. Zbog toga su u obradi korišćena isključivo raspoloživa dokumenta neprijatelja, uporedjivana sa podacima iz literature i ličnih sećanja.

Korišćeni su sledeći nemački i italijanski dokumenti:

Zbornik, tom IV, knj. 14, dok. 125, 129, 131, 134, 139, 143, 147, 151, 155, 159, 163, 166 i 167. — Dnevni izveštaji nemačkog štaba za vezu pri italijanskoj 2. armiji.

Zbornik, tom III, knj. 5. dok. 206, 207, 208, 209 i 210. — Dnevni izveštaji komande 6. italijanskog korpusa, upućivani takođe 2. armiji.

brigadom.⁴²⁶ Četvrti bataljon 5. brigade vratio se nešto kasnije u Crnu Goru, a 3. bataljon 1. dalmatinske ostao je neko vreme u sastavu 10. brigade.

Ostali delovi 5. crnogorske, veća grupa 3. sandžačke, sa štabom brigade, Mostarski bataljon 10. hercegovačke i 2. bataljon 1. dalmatinske brigade, u nemogućnosti da se probiju prema severu, vratili su se na desnu obalu Sutjeske. Rastureni u toku 13. juna na prostoriji Bare, Siljevica, Vilinjak, Pleče, po grupama su se u toku sledeće dve noći vraćali na Sutjesku i probijali se kroz prašumu Perućice i Suškog potoka ka Volujaku, Magliću i Vučevu. Pri tome su imali osetne gubitke, jer je Sutjeska, zaključno sa 15. junom, bila na svim važnijim pravcima i prelazima posednuta. Ponovo preko Sutjeske probio se i štab grupe (divizije).⁴²⁷

Po prelasku na desnu obalu Sutjeske, veći deo tih jedinica i grupa probio se preko Volujaka u rejon s. Izgori. Jedan deo, preko Maglića, Trnovačkog jezera, r. Vrbniče i pl. Golije, otišao je u Crnu Goru, a grupa od 180 boraca, sa štabom 3. sandžačke brigade, preko Vučeva, Pive i Tare, u Sandžak.

Manje grupe boraca i ranjenika, koje su se do 16. juna probile ka izvornom delu Neretve, vratile su se ka s. Izgorima i priključile se do tada prikupljenim grupama u tom rejonu.

Posle kraćeg odmora i sredivanja na prostoriji Izgori, delovi 5. brigade prebacili su se u Crnu Goru na prostoriju Župa, Bjelopavlići, Piperi; grupe 3. sandžačke brigade u Sandžak, a delovi Mostarskog bataljona 10. hercegovačke i 2. bataljona 1. dalmatinske brigade u Hercegovinu, gde su nešto docnije ušli u sastav 10. brigade.

Štab grupe (komandant i delegat Vrhovnog štaba), sa grupom boraca i rukovodilaca iz jedinica, posle kraćeg zadržavanja u Izgorima, krenuo je ponovo dolinom Sutjeske, koju su Nemci bili napustili i pravcem kojim se ranije probijala Glavna operativna grupa, stigao u itočnu Bosnu, gde je kod Kladnja zatekao Vrhovni štab i izvestio ga o toku borbi i razbijanju 3. divizije na Sutjesci.

Deo štaba 3. divizije (politički komesar i načelnik štaba), po prelasku Sutjeske krenuli su sa jednom grupom boraca preko Ma-

⁴²⁶ Po prelasku Sutjeske, 10. hercegovačka brigada ušla je u sastav 2. proleterske divizije, sa kojom je nadirala do Jahorine. Po odluci Vrhovnog štaba, ona je 15. juna iz s. Mazline krenula, preko Obija, u Hecegovinu da nastavi borbe na svojoj teritoriji.

⁴²⁷ Stab grupe (divizije), sa malom grupom boraca, zadržao se do pada mraka 13. juna u jednoj uvali Usovičkog potoka. U toku noći probijao se gustom šumom ispod Vilinjaka i, u zoru 14. juna, izbio ispod grebena Siljevice, koja je bila posednuta. Tu gde je predanjo stiglo je još nekoliko manjih grupica, tako da je grupa brojala oko 100 boraca. Preduzetim izvidanjem na odseku Siljevica — Bare utvrđeno je prisustvo jačeg neprijatelja, što je onemogućilo probijanje na tom pravcu. Zbog toga je odlučeno da se noću, 14/15. juna, cela grupa ponovo prebaci na levu obalu Sutjeske, nizvodno od Suhe, a zatim preko Perućice. Prijevora i Volujka u rejon s. Izgori. Podeljena u tri manje kolone, grupa se oko pola noći spustila strmom padinom Siljevice na Sutjesku, gde je nešto nizvodno od mosta kod Suhe, naišla na jaku nemačku zasedu, koja je po njoj otvorila vatru. U mrkloj noći, pod vatrom neprijatelja, na nabujaloj reci poginuo je ili se udavio veliki broj boraca, među kojima i Veselin Masleša.

glića, Trnovačkog jezera, r. Vrbniče i Golije u Crnu Goru, sa zadatkom da prikupi, sredi i organizuje za dalja dejstva grupe koje su se probijale prema Crnoj Gori. U Crnu Goru je iz Izgora stigao i član Vrhovnog štaba Ivan Milutinović, koji je rukovodio tim radom i povezivao sve jedinice na teritoriji Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine.

Delovi 3. divizije koji su se probili za Glavnom operativnom grupom (1. dalmatinska i deo 5. crnogorske brigade) nastavili su da se bore u istočnoj Bosni, u početku kao zasebna grupa, a zatim u sastavu 2. proleterske divizije. Delovi koji su se probili u Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak, posle kraćeg odmora i sređivanja, izvodili su u toku jula i avgusta manje ili veće borbene akcije, uključujući u svoj sastav nove borce koji su pristizali.

Sl. 8 — Sa proslave 26. godišnjice Oktobarske revolucije (1943)

Na taj način, i pored gubitka preko polovine sastava i celog teškog naoružanja i opreme, organizacijska struktura jedinica divizije ostala je uglavnom sačuvana. To je omogućilo da se u septembru divizija reorganizuje, u sastavu 4. proleterska, 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada.⁴²⁸

Otada je 3. udarna divizija izvodila svoja borbena dejstva na teritoriji Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka, u sastavu novoformiranog Drugog udarnog korpusa.

Prva dalmatinska brigada, po odluci Vrhovnog štaba, upućena je iz istočne Bosne u Dalmaciju, a 3. sandžačka je ušla u sastav 2. proleterske divizije.

⁴²⁸ Zbornik, tom IV, knj. 17, dok. 68.

Sve brigade koje su u bici na Sutjesci učestvovale u sastavu 3. divizije kasnije su proglašene proleterskim. Posle kapitulacije Italije, kada je narodnooslobodilački pokret uzeo široke razmere, one i njihovi prekaljeni kadrovi poslužili su kao osnova za formiranje novih divizija na teritoriji Dalmacije, Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine.

5. KRITIČKI OSVRT NA DEJSTVA U BICI NA SUTJESCI

Nemci su bili vrlo dobro obavešteni o namerama i grupisanju Glavne operativne grupe u prvoj polovini maja 1943. godine, pa se može reći da je operacija »Švarc« bila projektovana i pripremljena u najvećoj tajnosti, sistematski i pedantno. Prikupljenost i ofanzivan raspored naših osnovnih snaga prema Limu, izvornom delu Tare i Morače, kao i ostvareni početni uspesi na drinskom pravcu do 19. maja, pružali su povoljne uslove da se nameravano operativno okruženje naših snaga izvede sa obuhvatne osnovice: Mostar — Trebinje — Nikšić — Podgorica — Andrijevica — Berane — Pljevlja — Goražde — Kalinovik i za relativno kratko vreme; zatim, da se naše snage postepeno nabace prema trouglu Tara — Piva — Durmitor, na kojem je bilo planirano njihovo taktičko stezanje i uništenje.

Dejstvima nemačke 1. brdske divizije u zoni između Gostuna i Kolašina i 369. legionarske divizije prema Cehotini, uz postepeno primicanje ostalih snaga prema gornjem toku Drine i donjim tokovima Pive i Sutjeske, a na jugu i jugozapadu prema Komarnici i gornjem toku Pive, neprijatelj je uspeo da Glavnoj operativnoj grupi priredi puno operativno iznenadenje u vreme kada su njene glavne snage bile usmerene na produženje ofanzivnih dejstava prema istoku.

Vrhovni štab nije raspolagao potpunijim podacima o namerama i jačini neprijatelja na pravcima njegovih početnih dejstava. Tek na osnovu ostvarenih početnih uspeha 1. brdske i 369. legionarske divizije, te podataka dobivenih od Glavnog štaba Hrvatske, Vrhovni štab je 19. maja zaključio da je u toku početak neprijateljske operacije širih razmara, koja ima za cilj okruženje naših snaga na tom prostoru.

Odluka Vrhovnog štaba o obustavljanju napada na Kolašin i pojačanju fronta Drinske operativne grupe u donjem toku Tare i Cehotine prema Drini, predstavljala je prvu meru opreznosti u momentu kada je postalo jasno da dalje nadiranje prema istoku ne dolazi u obzir, već da treba prihvatići rešenja pomoću kojih bi se izbeglo okruženje i omogućilo izvlačenje naših snaga, pod povoljnijim uslovima ispod udara neprijatelja.

Međutim, s obzirom na pojačani neprijateljski pritisak prema Cehotini, Tari i Drini, mogućnosti u tom pogledu nisu bile velike. Prelazak iz ofanzivnog u defanzivan raspored, a zatim protivdejstva radi usporavanja neprijateljskog nadiranja i stvaranja vremena za pregrupaciju naših snaga prema prostoru Foča — Celebić — Sćepan-Polje, radi izvođenja predviđenog manevra južno od Foče, karakterišu dejstva naših jedinica do 23. maja na tom prostoru.

Pravac prema Foči pružio je, u dатoj situaciji, povoljne izglede za proboj i izvlačenje naših jedinica. Jačina neprijateljskih snaga, koje su se već nalazile, ili su bile orijentisane, prema levoj obali gornjeg toka Drine, nije bila poznata, ali je bilo poznato da sa zapada prema toj prostoriji ne nadiru nove neprijateljske snage. Prisustvo najvećeg dela snaga Glavne operativne grupe, kao i Centralne bolnice, na prostoru Tara — Cehotina — Lim pružalo je mogućnost za relativno lakše preorientisanje jedinica i ranjenika prema severozapadu i izbegavanje teškoća zbog visokoplaninskog zemljišta. Brz uspeh na tom pravcu i time stvoreno potreбно vreme, ublažili bi teškoće oko prelaska preko Drine i Glavnoj operativnoj grupi obezbeđili širok i dejstvima neprijatelja još nezahvaćen prostor Zelengore, Jahorine, Treskavice i Bjelašnice.

Kada pokušaj probija na fočanskom pravcu, izveden pod komandom štaba 1. proleterske divizije u toku 24. i 25. maja nije uspeo, iako su postignuti delimični rezultati, i kada je 369. divizija nabacila 7. banijsku diviziju i 3. dalmatinsku brigadu na levu obalu Cehotine i obezbedila sebi mostobran na obali, kod Gradca, situacija se za Glavnu operativnu grupu na tom prostoru znatno pogoršala. U vezi s tim, Vrhovni štab je već 26. maja doneo odluku da se probij glavnih snaga izvrši na najslabije posednutom delu obruča, pravcem Vučevu — Sutjeska — Zelengora, na sektoru nemačke 118. divizije, i još istog dana preuzeo mere radi zahvatanja šireg mostobrana na Sutjesci.

Tom su odlukom donji tokovi Tare, Pive, Sutjeske i gornji tok Drine, kao i planinski masivi Durmitora, Maglića i Zelengore, doobili ogroman, upravo presudan značaj za Glavnu operativnu grupu. Pri tome, posebnu važnost u pogledu izvršenja nameravanog manevra dobio je masiv Maglića, odnosno njegov ogrank Vučevu, koji se, u vidu platna, nadvio nad sastavom Pive i Tare i uščem Sutjeske u Drinu, te svojim položajem predstavlja oslonac za bilo kakva ofanzivna ili defanzivna dejstva u medurečju Tara — Piva — gornji tok Drine — donji tok Sutjeske.⁴²⁹

Novom odlukom, da se probij izvrši preko Sutjeske, značaj Vučeva je još više porastao. Izbijanjem naših delova 22. maja na Vučevu i njegovo držanje upravo je i omogućilo donošenje takve odluke i obezbeđivalo slobodu manevra naših snaga na tom pravcu, pod uslovom da se radi brzo i energično. Ali, odvajanje naših snaga od neprijatelja, naročito zbog potrebe stvaranja vremena i prostora za prebacivanje Centralne bolnice preko Tare, nije se moglo izvesti onim tempom koji je data situacija nalagala. Morale su se, uz skraćivanje fronta, izvlačiti pod borbom jedinica za jedinicom, postupno

⁴²⁹ Vrhovnom komandantu nije izmakao iz vida značaj masiva Maglića. Još u vreme prekida ofanzivnih dejstava i preorientacije naših snaga prema severozapadu, Drinskoj operativnoj grupi je bilo naređeno da uputi jednu četu na levu obalu Drine radi izviđanja toga prostora, ali to, zbog nedostatka snaga u izmenjenoj situaciji, nije se moglo izvršiti. Naredenje od 20. maja, da se dva bataljona 2. proleterske brigade sa sektora Nikšić prebace na Vučevu, ukazuje na značaj koji je Vrhovni komandant pridavao Vučevu, kao osloncu u zaštiti boka, još u pripremanom pokušaju probija južno od Foče.

prebacivati preko Tare i orijentisati prema Vučevu. To je, uz teškoće zbog slabe prohodnosti zemljišta, još više komplikovalo tu inače složenu operaciju, dovelo do gubitka vremena i zatno usporilo grupisanje snaga na pravcu nameravanog probaja.

Ali i neprijatelj je, zbog očekivanja našeg ponovnog pokušaja probaja na sektoru Foče i početnih propusta na zapadno-pivskom pravcu, znatno izgubio u vremenu, što je do kraja bitke osećao. Mada je sporo grupisanje naših snaga prema Sutjesci donekle omogućilo neprijatelju da, iako sa zadocnjnjem, usmeri deo snaga prema Sutjesci, Magliću i donjem toku Pive, otvorena breša na Sutjesci, nedovoljna dubina operativnog obruča na novom težištu bitke i slaba obaveštenost o situaciji na ostalim sektorima, imali su za posledicu parcijalno ubacivanje snaga prema ovom prostoru, koji je u novonastaloj situaciji imao izuzetan značaj.

Zbog toga se od 27. maja na ovom planinskom, besputnom prostoru, ispresecanom strmim i dubokim kanjonima Tare, Pive i Sutjeske, vodila bitka za vreme i prostor, puna dinamike i neočekivanih obrta za obe strane. Pri tome, prednost u pogledu vremena i prostora često je oscilirala, ali nikada toliko izrazito da bi jednoj strani obezbedila preimstvo i uslove za najpovoljnije rešenje. Nedostatak vremena obe strane su stalno osećale i, tek na kraju, zbog grubih grešaka neprijatelja u proceni mogućnosti protivnika o upotrebi snaga na težištu bitke, vreme je konačno prevagnulo na stranu Glavne operativne grupe.

Potpuno zatvaranje obruča neprijatelj je ostvario samo za 3. diviziju (zaštitnicu naših glavnih snaga) i Centralnu bolnicu prilikom njihovog probaja na Sutjesci.

*

Treća udarna divizija bila je raspoređena u početku ofanzive tako kako je odgovaralo izvršenju postavljenog zadatka — da aktivno brani slobodnu teritoriju sa juga i štiti južni bok osnovnih snaga Glavne operativne grupe u njenom nadiranju prema Limu.

Dubok prodor 5. crnogorske brigade prema Nikšiću, poraz italijanskih snaga na Javorku i kod Bioča, neizvesnost u pogledu naših daljih namera i neprekidna, naročito noćna, aktivnost jedinica divizije prema Gacku, Avtovcu i Podgorici stvorili su kod Italijana i četnika utisak da predstoje šira ofanzivna dejstva Glavne operativne grupe na čelom tom prostoru. Zato su se uglavnom ograničili na zaštitu garnizona i prilaza ka njima.

Tako povoljni uslovi umogućavali su i intenzivnije ozivljavanje terenske obaveštajne službe, koja je do dolaska divizije bila potpuno zamrla. Duže bavljenje jedinica u rejonu Gacka i Avtovca, a naročito u neposrednoj blizini Nikšića u velikom garnizonu u kojem se nalazio i štab italijanske divizije »Ferara«, kao i veliki broj simpatizera NOR-a na čelom tom području, pružali su objektivne mogućnosti za solidniju organizaciju obaveštajne službe i neposredno prikupljanje podataka o neprijatelju i njegovim namerama. Među-

tim, u tome je vrlo malo -urađeno, što se pokazalo naročito u slučaju 7. SS-divizije. Njen dolazak u Nikšić i upućivanje dela njenih snaga prema Podgorici ocenjeni su kao pokret prema Albaniji. Iako to nije imalo težih posledica na rad u početnim borbama na prilazima Komarnici, jer je štab divizije budno pratio pokrete Nemaca na svom sektoru, ipak je donekle odstranilo njegovu pažnju i predviđanja o tek započetim dejstvima nemačkih jedinica na pravcu Gacko — Ravno — Pivski Manastir.

Početkom neprijateljskih ofanzivnih dejstava prema 1. i 2. proleterskoj diviziji, Vrhovni štab je upozorio štab 3. divizije na budnost i naredio da se divizija, u slučaju napada, uporno brani, naročito na pravcima Nikšić — Šavnik i Gatačko polje — Pivska župa. Njegovo naređenje od 20. maja 2. proleterskoj diviziji da hitno uputi 7. krajisku brigadu na pravac Ravno — Avtovac u vreme kada na njemu još nije bilo jačeg pritiska neprijatelja, ukazuje na značaj koji mu je Vrhovni komandant pridavao u razmatranju eventualnih namera neprijatelja i najpogodnijih rešenja za izlaz iz novonastale situacije.

Zbog toga je upućivanje 10. i 7. brigade preko Pive i izbijanje neprijatelja 27. maja na njenu levu obalu imalo nepovoljne posledice. Zatvaranje prelaza na tom odseku ne samo što je lišilo Glavnu operativnu grupu mogućnosti da se delom snaga probije preko Golije, već je i pravac koji iz rejona Plužina levom obalom Pive preko Javorka (mratinjskog) izvodi ka Vučevu i donjem toku Pive ostao potpuno otvoren.

Tako nepovoljan obrt situacije na tom, u datom momentu izuzetno važnom pravcu, nastupio je upravo u vreme donošenja i ostvarenja odluke Vrhovnog komandanta za izvršenje proboga preko Sutjeske. Postojala je ozbiljna opasnost da bude ugrožen ne samo prelaz kod Mratinja, koji je jedini na tom prostoru pružao minimalne operativne i tehničke uslove za blagovremeno grupisanje naših snaga orijentisanih prema Sutjesci, već je bilo dovedeno u pitanje i držanje donjeg toka Pive, odnosno Vučeva, u slučaju da neprijatelj jačim snagama stigne u Mratinje. Zbog toga je Vrhovni štab naredio da se ponovo te dve brigade, obilazno preko Mratinja, vrate na levu obalu Pive, a štabu 2. zatim i 3. divizije da preuzmu rukovodjenje sukcesivno upućivanim jedinicama na taj pravac, radi odbacivanja neprijatelja i deblokiranja zahvaćenih prelaza.

Ta nepovoljna situacija mogla se izbeći, verovatno, da je štab divizije, pri postavljanju zadataka 10. hercegovačkoj brigadi, koja je pravac prema Pivi zatvarala sa svega tri bataljona, ukazao i na način njegovog izvršenja. Štabu grupe tih bataljona trebalo je izričito precizirati da se, u slučaju prinudnog povlačenja grupa, izvuče bočno, posedne Javorak i zatvoriti pravac prema Mratinju. Kada je to ranije bilo propušteno, onda je to, svakako, trebalo uraditi u vreme kada je prema Ravnom upućena i 7. krajiska brigada. Vrhovni štab je radiogramom naredio štabu 2. proleterske divizije da 7. kra-

jišku brigadu pošalje najkraćim putem (Šavnik — Pivski Manastir — Ravno), ne upuštajući se u taktičke detalje, jer za to nije bilo ni vremena ni mogućnosti. Štab 3. divizije trebalo je da ukaže na značaj Javorka (mratinjskog) i organizuje i uskladi dejstva jedinica na tom prostoru. Najbolje bi bilo da je predložio Vrhovnom štabu da se 7. krajška preko Mratinja prebaci na pravac Javorak — r. Vrbnica, i da se, radi boljeg izvršenja zadataka na tom prostoru, objedini komandovanje pod jednim štabom. Organizacija odbrane, sa osloncem na Javorak, a ne na kanjon Pive, omogućila bi dublju, aktivniju i elastičniju odbranu, naterala neprijatelja na oprezno nastupanje, a, u slučaju povlačenja, omogućila bi da se bar deo jedinica sa prihvatom poveče prema Javorku i ostane na levoj obali Pive, u čemu se i sastojao osnovni cilj i zadatak jedinica na tom prostoru.

Insistiranje štaba divizije na upornoj odbrani pravaca prema Plužinama i Pivskom Manastiru svelo je zadatak tih jedinica na frontalnu odbranu i unapred ih orijentisalo, u slučaju neuspeha, da pređu na desnu obalu Pive. Kada se uzme u obzir da je taj pravac do kanjona Pive kratak, a time i uslovi za manevar snaga ograničeni, vidi se da je tako postavljeni zadatak bio nerealan i u dатим uslovima, skoro neizvodljiv.

Kada se imaju u vidu mere koje je Vrhovni štab preuzeo za obezbeđenje prelaza kod Mratinja i zaštite boka jedinica u pokretu preko Vučeva, onda se uočava negativan uticaj koji je pomenuti neuspeh imao na grupisanje i početna dejstva naših jedinica na Sutjesci. Taj taktički propust mogao je imati mnogo teže posledice, pa i presudan operativni značaj za Glavnu operativnu grupu u celini. Međutim, greške neprijatelja su omogućile da se ovlada Javorkom u poslednji čas.

Organizacija odbrane i dejstva jedinica divizije na glavnom pravcu neprijateljskog napada, prema Savniku i Komarnici, izvedeni su pod punim uticajem štaba divizije, koji se nalazio na težištu odbrane i tim dejstvima neposredno rukovodio. Ta odbrambena dejstva bila su veoma aktivna i elastična, a prema zahtevima situacije na pojedinim odsecima i vrlo uporna. Vešto je korišćeno zemljište za kanalisanje i usporavanje neprijateljskog nadiranja; blagovremeno su uočavani i sprečavani pokušaji neprijatelja da izmanevriše odbranu naših jedinica na pojedinim pravcima; izvedeno je vrlo umešno i blagovremeno sužavanje fronta, kada je to situacija nalagala, kao i prebacivanje jedinica sa prihvatom sa linije na liniju i, konično, na desnu obalu Komarnice. Rukovođenje tim dejstvima od strane štaba divizije, štabova brigada i bataljona i upornost jedinica u izvršavanju postavljenih zadataka, mogu se zaista uzeti kao obrazac naše taktike i borbene prakse u izvođenju aktivne manevarske odbrane na planinskom zemljištu, u uslovima izrazite neprijateljske nadmoćnosti.

Snažan otpor jedinica 3. divizije na tom pravcu naveo je neprijatelja na zaključak da su naše snage znatno jače na tom prostoru. Zbog toga je, posle zauzimanja Šavnika i izbijanja na Komarnicu,

preduzeo konsolidovanje dostignutih linija i obimne pripreme za nastavak dejstava prema Durmitoru.⁴³⁰

Međutim, izbijanje 7. SS-divizije na Komarnicu palo je upravo u vreme kada je nemačko komandovanje uvidelo, najzad, nameru naših glavnih snaga da se probiju preko Sutjeske i Želengore i, u vezi s time, izvršilo određene korekcije u svom operativnom planu. Predviđeni napad 1. brdske i 7. SS-divizije privremeno je odložen, do zatvaranja obruča na Sutjesci. Sedma SS-divizija izvučena je u toku 1. i 2. juna sa Komarnice i kamionima prebačena na prostoriju Gacko — Čemerno, a odatle je orijentisana na prostor Maglić, prema donjim tokovima Pive i Sutjeske, a njene položaje i zadatak primila je italijanska divizija »Ferara«.

Pošto je težište bitke pomereno na severozapad, prema Sutjesci i Zelengori, a neprijatelj bio primoran da sa toga pravca izvlači 7. SS-diviziju, izostala je i njegova aktivnost prema Tari, Durmitoru i Komarnici, sve do 7. juna, kada su 1. brdska i divizija »Ferara« preduzele opšti napad preko Durmitora i Komarnice.

Štab 3. divizije je već 31. maja, po naređenju Vrhovnog štaba, preuzeo i rukovođenje dejstvima jedinica na pivskom pravcu. Time je diviziji bila poverena zaštita južnog boka naših glavnih snaga, od južnih ogranača Durmitora i izvornog dela Komarnice do Maglića zaključno, s tim što je zadatak jedinica divizije na desnoj obali Komarnice i Pive ostao i dalje defanzivan — zatvaranje prelaza na svim rekama i usporavanje neprijateljskog nadiranja prema Durmitoru. Zadatak na levoj obali Pive trebalo je rešiti ofanzivno — odbacivanjem neprijatelja prema jugozapadu i otvaranjem pravca Krstac — Plužine — Miloševići — Stabna — Izgori — Grab, prema Sutjesci, i pravca Pivski Manastir — Goransko — Golija, prema Hercegovini.

Pošto napad na pravcu Javorak — Vrbnica nije dao očekivane rezultate, dalje održanje i odbrana Vučeva, jedinog oslonca naših snaga na levom boku, do kraja bitke visila je o koncu. Mada se u to vreme nije znalo kada će neprijatelj otpočeti napad prema Dur-

⁴⁹⁰ Komandant nemačkih trupa, general Litors, u svom poverljivom izveštaju od 20. juna 1943. Vrhovnoj komandi oružanih snaga o toku borbi i iskustvima u operaciji »Svare«, u vezi sa napadom 7. SS-divizije na tom pravcu, kaže:

»Na jugu je 7. SS-divizija »Princ Eugen« u svome nastupanju ka Savniku morala da slomi najgoričeniji neprijateljski otpor. Divizija je, uprkos tome, uspela snažnim napadom i uz lično zalaganje komandanta divizije, da zauzme važne prevoje blizu Šavnika *pre nego što su se mogla izvršiti pripremljena rušenja*« (podvukao autor). Ovde mora da je načinjena greška u stilizaciji, v originalu ili u prevodu. Po mom mišljenju, podvučeni deo rečenice trebalo bi da glasi: »... pre nego što su se mogle izvršiti opravke izvedenih rušenja«, jer samo ovako stilizovana rečenica dobija svoj smisao, s obzirom na to da su rušenja na komunikaciji Nikšić — Savnik, još ranije izvele, a ne »pripremile«, jedinice 3. divizije. (Zbornik, tom II, knj. 9, dok. 14). Cinjenica da su se pred kompletom 7. SS-divizijom (bez dva bataljona) u toku 27. maja nalazile dve brigade, a u toku 28. i 29. maja samo 5. crnogorska brigada i jedan bataljon 1. dalmatinske brigade, najbolje ilustruje žestinu otpora i heroizam boraca i jedinica u odbrani tog pravca, a uspeh višestruko nadmoće 7. SS-divizije svodi na minimum.

mitoru, niti se raspolagalo podacima o jačini njegovih snaga koje su zauzele levu obalu Pive na odseku Pivski Manastir — Plužine, štab divizije bio je, uglavnom, upoznat sa situacijom na desnoj obali Pive i Komarnice. To mu je pružalo dovoljno osnova da sagleda situaciju i na tom pravcu, te da izvede zaključak i nađe odgovarajuća rešenja za izvršenje dobijenog zadatka.

Evo kako je izgledala situacija 31. maja.

Slaba aktivnost, upravo zatišje, na čelom prostoru Tara — Durmitor — Komarnica — gornji tok Pive ukazivala je na to da neprijatelj privremeno nije jače zainteresovan za međurečje Tara — Piva. Sporo kretanje 1. brdske divizije preko Sinjajevine ka Durmitoru, iako je taj prostor posle odlaska 2. dalmatinske brigade ostao nekontrolisan, ide u prilog tog zaključka.

Prekid aktivnosti 7. SS-divizije po zauzeću Šavnika i delova italijanskih trupa davali su osnova za zaključak da je po sredi posmeranje neprijateljskih jedinica, a time i o verovatnoći bar kraćeg zastoja u dejstvima na tom pravcu.

Jačina neprijatelja na odseku Goransko — Plužine nije bila poznata, ali je tok borbi koje je vodila 7. krajiska brigada 30. i 31. maja, kada je uspela sama da odbaci neprijatelja i održi Javorak, ukazivao na činjenicu da se ne radi o jačim neprijateljskim snagama. U vezi s tim, moglo se smatrati da će angažovanjem u napadu tri naše brigade, ostvariti nadmoćnost na tom odseku.

Takva procena situacije verovatno bi ukazala na to da postoji realna mogućnost da se frontalni napad pravcem Javorak — r. Vrbnica — Goransko kombinuje sa napadom ili bar jačim ispadima naših jedinica sa desne obale Pive u vreme kada neprijatelj napadom naših jedinica na levoj obali Pive bude potpuno angažovan prema Vrbnici.⁴³¹

Mada je deo štaba divizije stigao tek pri kraju dana 31. maja na taj pravac i imao na raspolažanju vrlo malo vremena za pripremu i organizaciju napada, a održavanje veze sa jedinicama na desnoj obali Pive bilo je skopčano sa teškoćama i gubitkom vremena (kuriri su se prebacivali kod Mratinja preko Pive), ipak je bilo vremena da se napad i ispadi sa desne obale Pive pripreme za noć 1/2. juna. To vreme je najbolje odgovaralo, pošto su se najveći rezultati dejstava na obema obalama i mogli očekivati tek u vreme punog neprijateljskog angažovanja prema r. Vrbnici.

Frontalni napad tri brigade (4. proleterska, 10. hercegovačka i 7. krajiska) noću između 31. maja i 1. juna, koji je produžen i celeg sledećeg dana, završio se, kako je to ranije navedeno, samo delimičnim uspesima. Pristigla pojačanja neprijatelja sa prostorije

⁴³¹ Mogućnosti za izdvajanje tri do četiri bataljona za izvršenje takvog zadatka postojale su. Mostarski bataljon 10. hercegovačke brigade nalazio se na prostoriji Suvodo, Pirni Do, prema prelazima na ušću Vrbniče i Krstaču; 1. dalmatinska brigada (četiri bataljona (na desnoj obali Komarnice, do spoja sa 5. crnogorskom brigadom kod Dragaljeva), zbog slabe aktivnosti neprijatelja, bila je uglavnom malo angažovana. (J tu svrhu mogao se izvući i najbliži bataljon 5. crnogorske brigade, koja takođe nije bila ožbiljnije angažovana.

Pivski Manastir i Bajovo Polje, i izbijanje delova 7. SS-divizije 3. juna sa linije Čemerno — Izgori u desni bok našeg borbenog poretka u napadu, imalo je za posledicu postepeno povlačenje naših jedinica prema Javorku, radi neposredne zaštite Mratinja. To je omogućilo neprijatelju da prema Javorku zadrži samo jedan bataljon i vrati izvučene jedinice sa prelaza na Pivi i Komarnici na njihove ranije zadatke, a prođor prema prostoriji Mratinje — Maglić — Prijevor — Sutjeska da prepusti kolonama 7. SS-divizije, koje su joj se sa zapada približavale.

Izvlačenjem 4. proleterske a zatim i 7. krajiske brigade, zbog teške situacije na Sutjesci, mogućnosti odbrane tog prostora svedene su na minimum. Deseta hercegovačka brigada razvučena na liniji Javorak — Presjeka — Maglić, nije bila u stanju znatnije da uspori napredovanje neprijatelja, zato se postepeno povlačila prema Prijevoru, ograničavajući se, prema naređenju Vrhovnog štaba, na zatvaranje pravca Maglić — Suha, radi neposrednog obezbeđenja levog boka naših snaga na Sutjesci.

Ne može se, naravno, sa sigurnošću reći kako bi se razvijao napad naših snaga prema r. Vrbnici, kombinovan sa dejstvima naših jedinica sa desne obale Pive, i kakve bi rezultate doneo. U velikoj meri, to bi zavisilo od stepena ostvarenog iznenađenja, početnih rezultata napada i načina na koji bi neprijatelj reagovao. Ipak se može prepostaviti da bi neprijatelj bio iznenađen, sa svim negativnim posledicama koje bi iz takve situacije proistekle. U stvari, mogao bi postupiti samo na jedan od dva načina: i dalje angažovati sve raspoložive snage prema našim jedinicama (na prelazima je verovatno imao samo manje obezbeđujuće delove), ili izvući deo već angažovanih snaga i pojačati odbranu prelaza i pravaca na levoj obali Komarnice i Pive. Ma koji od ta dva načina izabrao, rezultati bi za njega bili nepovoljni.

Značajnjim našim uspehom na tom pravcu nemačko* komandovanje bi bilo i operativno iznenađeno i dovedeno u dilemu o načinu dalje upotrebe glavnine 7. SS-divizije. Nije isključeno da bi deo te divizije bio orijentisan na odsek Ravno — Piva, što bi znatno oslabilo snage predviđene za dejstva na pravcu Maglić — Sutjeska. U tom slučaju, Glavnoj operativnoj grupi bile bi stvorene šire mogućnosti i manevarski prostor na Sutjesci i Zelengori, što bi, svakako, omogućilo izvršenje proboga pod mnogo povoljnijim uslovima.

Pošto neuspeh na pravcu Vrbniče nije više pružao bilo kakve mogućnosti za organizovano probijanje naših većih snaga preko Komarnice i izvornog dela Pive, izduženi front 3. divizije, u vidu klina, skoro do Šavnika, nije bio operativno opravдан. Već 3. juna, kada se na pravcu Javorak — Vrbnica prešlo u odbranu, ostavljavajući prema neprijatelju na Komarnici i Pivi jača izvidačko-obezbeđujuća odeljenja, štab divizije je morao povući glavninu unazad, suziti front, jače ga nasloniti na padine Durmitora i tešnje povezati sa 3. san-

džačkom brigadom, na način kako je to bilo izvedeno dva dana docnije. Tako bi se izbegao rizik odsecanja 5. crnogorske i delova 1. dalmatinske brigade u slučaju brzog prodora 1. brdske divizije prema Durmitoru, i obezbedilo, u isto vreme, čvršće komandovanje i veza, prikupljenost divizije u odnosu na naše ostale snage na Tari, Vučevu i Sutjesci. Svakako, smanjili bi se gubici od avijacije, koja je tih dana zasipala velikim količinama bombi položaje naših jedinica na Komarnici i Pivi.

Jedinice Glavne operativne grupe, koje su krajem maja i prvih dana juna stizale na Vučevu i Sutjesku i, prema naređenju Vrhovnog štaba, imale zadatak da prošire brešu i obezbede mostobran na Sutjesci, bile su proređene i premorene petnaestodnevnim neprekidnim borbama i pokretima i iscrpljene slabom i neredovnom ishranom, a počelo se ozbiljnije osećati i pomanjkanje municije. Sve se to negativno odražavalo na njihove borbene sposobnosti a razvlačenje i sukcesivno usmeravanje jedinica prema Sutjesci, što ih je diktirala sve složenija situacija na prostoru Piva — Sutjeska, znatno su otežali objedinjavanje komandovanja i organizaciju sadejstva pri rešavanju postavljenih zadataka. Zbog toga su i pokušaji, 31. maja i >3. juna, da se prethodno zahvati širi front u donjem toku Sutjeske i pored delimičnih uspeha, završeni bez rezultata. Time se izgubilo u vremenu, što je, sa sve jačim pritiskom neprijatelja na bokove, pružalo slabe izglede za prelazak Sutjeske širokim frontom, čak i za jedinice koje su se već nalazile na prostoru Piva — Sutjeska.

Prema tome, i odluka Vrhovnog komandanta od 3. juna u Martinju o obrazovanju dve grupe, po mom mišljenju, nije bila rezultat objektivno povoljnih mogućnosti za izvršenje proboga u raznim pravcima, već naprotiv, posledica do tada preduzetih neuspešnih napora za proširenje breše na Sutjesci i, u vezi s tim, neizvesnosti u pogledu teškoća na koje će se u toku proboga još naići. Međutim, takvo rešenje, u sve nepovoljnijoj i složenijoj, situaciji, stavljalo je, ipak, u izgled dobitak u vremenu i smanjenje rizika u slučaju neuspeha bilo kod jedne, bilo kod druge grupe. Neprijatelj se na taj način prisiljavao na razvlačenje i angažovanje snaga na širem prostoru, a izbegavalo se nagomilavanje naših jedinica i ranjenika na ograničenom prostoru Vučevu — Sutjeska, koji se, pod dejstvom svežih neprijateljskih snaga, sve više sužavao. Sem toga, postojanje dve naše grupacije na prostoru Tara — Durmitor — Piva — Sutjeska donekle ih je obezbeđivalo od jednovremenog iznenadenja sa donjeg toka Pive, a neprijatelja bar delimično stavljalo u neizvesnost u pogledu naših daljih namera. Smatralo se, takođe, verovatnim da će neprijatelj, u težnji da što pre zatvori brešu na Sutjesci, i da obruču na Zelengori obezbedi odgovarajuću dubinu, izvući deo snaga sa Tare, i time omogućiti južnoj grupi da se cela, ili po delovima, zajedno sa ranjenicima, prebaci u Sandžak. Na kraju, postojanje dve grupacije nije isključivalo mogućnost proboga cele Gla-

vne operativne grupe, sa ranjenicima, pod uslovom da se na Sutjesci stvore objektivne mogućnosti i dejstva obe grupe povežu po vremenu i prostoru.⁴³²

Međutim, situacija se već od 5. juna kod obe grupe znatno pogoršala. Proširenje breše u donjem toku Sutjeske (kod Popovog Mosta) nije uspelo, a pokušaj neprijatelja da izmanevriše tesnac Suha privlačenjem svežih snaga, zapretio je daljem sužavanju postojeće breše na Sutjesci. Mada prilično sporo, 7. SS-divizija se postepeno približavala Magliću i Mratinju. Izveštaji štaba druge grupe o nemogućnosti probaja preko Tare i prebacivanja u Sandžak, i o pokretima neprijateljskih snaga prema Durmitoru, ukazivali su na pripremu neprijatelja za preduzimanje opštег napada i na mogućnost uništenja druge grupe i ranjenika u trouglu Tara — Durmitor — Piva.

U takvim okolnostima Vrhovni štab je, i pored složene situacije na Sutjesci, usvojio predlog štaba druge grupe da i ona, zajedno sa Centralnom bolnicom, kreće prema Sutjesci, s tim da se taj pokret što više ubrza.

Tu odluku, kao i ostale odluke i naređenja Vrhovnog štaba **j30-** sle 5. juna koje se odnose na drugu grupu, odnosno na 3. diviziju, kao god i predloge štaba divizije Vrhovnom štabu, treba razmatrati

⁴³² Danas kada raspolažemo dokumentacijom neprijatelja sa tačnim podacima o prisustvu, jačini, rasporedu i namerama njegovih jedinica, moglo bi se doći do zaključka da vreme do 4. juna nije bilo pravilno iskorišćeno, odnosno da se sa prelaskom na postojećoj breši na Sutjesci dosta zadocnilo.

Za takav zaključak mogli bi se navesti sledeći razlozi:

- 1. i 2. juna sve naše jedinice, koje su dva dana docnije obrazovale prvu grupu, bile su na levoj obali Pive, orijentisane glavninom snaga prema Sutjesci, a delom prema jugu (r. Vrbnici);
- postojeća breša na Sutjesci još nije bila ozbiljnije ugrožena, glavnina 7. SS-divizije, prebačena na zapadnopivski pravac, tek je usmeravala svoje pešadijske kolone prema vrletnom Volujku, Magliću i tesnacu Sutjeske;
- pokreti neprijateljskih trupa prema Zelengori još nisu bili počeli; 369. legionarska divizija krenula je prema tom prostoru tek 6. juna;
- pod uslovom da je 7. banjamska divizija do 3. juna bila prebačena na Vučevu, da je 3. divizija skratila front, povlačeći glavninu svojih snaga prema severozapadnim padinama Durmitora, i da je bila spremna da, zajedno sa Centralnom bolnicom, kreće preko Pive, postojali bi uslovi mada vremenski ograničeni, da Glavna operativna grupa sa ranjenicima pređe Sutjesku na postojećoj otvorenoj breši i izvrši probaj preko Zelengore, pod mnogo povoljnijim uslovima.

Međutim takav zaključak bio bi jednostran i uprošćen. Pri razmatranju ovog pitanja treba uzeti u obzir da nedovoljni i oskudni podaci o neprijatelju kojima se tada raspolagalo, nisu dozvoljavali realnu procenu situacije u pogledu odnosa snaga, vremena i prostora, a time ni stvaranje određenih zaključaka. Teško je bilo pretpostaviti, s obzirom na jasno ispoljenu nameru neprijatelja da uništi naše snage na tom prostoru, da je Zelengora još uvek nepokrivena njegovim snagama, što je, uostalom, bila krupna greška nemačkog komandovanja. Stoga je Vrhovni štab s razlogom insistirao na proširenju postojeće breše i na izlasku na Sutjesku širim frontom, kao preduslov za razvoj manevra preko Zelengore i dalje.

Tek kada se pokazalo da je, i pored utrošenog vremena, postizanje tog cilja dosta neizvesno, i da vreme ide na našu štetu, odlučeno je da se, obrazovanjem dve grupe, smanji rizik i izvršenje probaja glavnim snagama preduzme pod postojećim uslovima.

kroz prizmu nedovoljno jasne i sve teže situacije kako na sektoru Sutjeske, tako i u međurečju Tara — Piva. Nastojanja Vrhovnog komandanta da glavne snage izvuče ispod udara i da, uporedo s tim, obezbedi bar minimalne uslove za izvlačenje i spas ranjenika, bili su stalno dejstvujući činioci. Od njih su, najvećim delom, zavisile odluke i naređenja Vrhovnog štaba izdata u to vreme, ne samo za 3. diviziju nego i za Glavnu operativnu grupu. Ta dva protivrečna zahteva date situacije teško su se mogla uskladiti. Zbog toga su često nastupali dramatični obrti, koji se nisu mogli predvideti. U takvim, izuzetno teškim uslovima, odluke, naređenja, predloži i postupci mogu se izložiti kritičkoj oceni samo pod uslovom svestranog poznavanja svih elemenata i faktora date situacije.

Već 6. juna, posle neuspeha 1. proleterske divizije da otvori prolaz od Popovog Mosta prema selu Vrbnici i sve jačeg ugrožavanja pravca Bare — Javorak — Konjske vode, Vrhovni komandant je bio prisiljen da izmeni odluku iz prethodnog dana i naredi da se obustavi dalje prebacivanje jedinica i ranjenika preko Pive, a jedinice koje nisu bile prešle Pivu sa ranjenicima da orijentiše preko Tare u Sandžak.⁴³³

To naređenje, primljeno 7. juna ujutru, dovelo je diviziju i ranjenike u kritičan položaj, s obzirom na početak opštег napada neprijatelja prema Durmitoru. Uslova za prebacivanje pojedinih bataljona preko Pive i Komarnice nije bilo. Divizija se od 5. juna uglavnom naslanjala na Durmitor. Sav prostor južno od Durmitora, zaključno sa desnom obalom Pive, bio je zahvaćen dejstvima dve neprijateljske divizije. Prva dalmatinska brigada prikupljala se, prema prethodnom naređenju, za prelazak preko Pive, na prostoriji Rudine.

U vezi tog novog naređenja za prelazak preko Tare i prebacivanje na pl. Ljubišnju, štab divizije je uzeo u obzir samo prelaz kod ušća r. Sušice u Taru, prema s. Vranovini, na desnoj obali reke, zbog toga što je prelaz kod s. Tepaca bio ugrožen prisustvom delova grupe »Ludviger«, a prelaz kod Uzlupa je bio ne samo posednut već i branjen dejstvom neprijateljske artiljerije sa desne obale. Zauzimanje prelaza prema Vranovini bilo je povereno 1. dalmatinskoj brigadi, koja je u toku dana to pokušala, ali bez uspeha.

Pošto se ponekad (na osnovu raspoložive neprijateljske dokumentacije o mestu, jačini i rasporedu neprijateljskih snaga na desnoj obali Tare) zaključuje da je 7. i 8. juna postojala mogućnost da se Tara pređe na nekoliko mesta između Orošja i Levertare i prebaci 3. divizija sa ranjenicima na pl. Ljubišnju, smatram da će biti od interesa da se na tu mogućnost i na situaciji na Tari u toku ta dva dana detaljnije zadržimo.

⁴³³ Pošto je pravac preko Bara još nije bio obezbeđen, Vrhovni štab je došao do zaključka da će za prelazak preko Sutjeske i dalji pokret ostati jedina staza: Tjentište — s. Krekovi — Milinklade, i to za neizvesno, kratko vreme.

Pošto je 7. banijska divizija već bila prešla Pivu, to se naređenje odnosilo samo na 3. diviziju i ranjenike, jer grupa 2, praktično, nijeviše nijeslo postojala.

Planina Ljubišnja mnogo je pitomija i komunikativnija od planinskih masiva u medurečju Tara — Piva — Sutjeska. Mada preko nje ne prelaze bolje komunikacije, izbrazdانا је većim brojem staza i ne predstavlja nikakvu ozbiljniju prepreku za kretanje, naročito za kretanje brdsko-planinskih jedinica.

Tara, najdivljija reka na tom prostoru, sa strmim i do IOOG metara dubokim kanjonom, prelazna je samo kod Đurđevića Tare, Levertare, Tepaca, ušća Sušice i Uzlupa. Na desnoj obali, od Vranovine do Šćepan-Polja, izukrštana je stazama, zaključno sa pl. Ljubišnjom, a odsek Tepac — Vranovina većim delom je otkriven, kamenit i neprohodan.

Zbog toga je za neprijatelja, posle povlačenja naših jedinica na levu obalu, najinteresantniji deo Tare bio odsek od Orošja do Šćepan-Polja, jer je, uključujući gornji tok Drine, ulazio u sklop operacije za sprečavanje prodora naših jedinica preko Sutjeske i Zelenogore na sever. Ostali deo Tare, zaključno sa Levertarom, bio je za njega interesantan samo u pogledu eventualnog prelaska naših jedinica na desnu obalu. S obzirom na ogrničen broj prelaza preko divljeg kanjona, neprijatelj je mogao Taru na tom delu neposredno kontrolisati sa malim snagama, pa i sa jačim zasedama.⁴³⁴

Međutim, za intervenciju prema Tari, neprijatelj je imao na raspolaganju veoma jake snage: do 6. juna, 369 (nepotpunu) legionarsku diviziju na prostoriji Gradac — Vrba — Hoćevina, u ulozi opšte rezerve, prema Drini i Tari; do 7. juna, grupu »Ludviger« sa delom snaga na desnoj obali Tare, na prostoriji Razvršje, Ravna gora, Levertara, a delom na levoj obali naslonjene na desno krilo 1. brdske divizije,⁴³⁵ italijansku alpsku diviziju »Taurinenze«, u širem rejону Pljevlja, koja je od 3. juna svoje desno krilo povijala prema pl. Ljubišnji.

U vezi sa prebacivanjem 369. divizije prema Zelengori, divizija »Taurinenze« je dobila zadatak da posedne desnu obalu Tare, od Orošja (levo krilo 4. domobranske lovačke brigade) do Đurđevića-Tare, gde je trebalo da se poveže sa desnim krilom 1. brdske divizije. Istog dana t» divizija je stavljena u pokret tako da su 7. juna njeni prednji dek^vi orispeli u prostor Ljubišnja i Lisca (10 km. severozapadno od Levertare), a 8. juna je produžila prema određenom odseku na desno, obali Tare.

⁴³⁴ Rukovodeći se verovatno tim razlozima, neprijatelj je jačim snagama poseo desnu obalu od Bastasa na Drini do Uzlupa na Tari (deo 118. divizije), i od Uzlupa do Orošja (4. lovačka domobranska brigada, čija je glavnina na tom odseku ostala sve do 16. juna). Na ostalom delu, zaključno sa Levertarom, desna obala Tare nije bila neposredno posednuta jačim snagama. Na mestima eventualnog prelaza verovatno su se nalazili samo obezbedujući delovi.

⁴³⁵ Sedmog juna 724. puk iz te grupe upućen je preko Pljevlja na komunikaciju Foča — Kalinovik, a 61. bugarski puk, koji se već nalazio na levoj obali Tare kod Suvodola, ušao je u sastav 1. brdske divizije, koja je na taj način naslonila svoje desno krilo na Taru. Ta grupa je u stvari, obezbeđivala desno krilo 1. divizije do njenog neposrednog prilaženja Durmitoru, kad je to ostvareno, njen zadatak se smatrao završenim, jer je front 1. divizije samim tim bio skraćen.

Pošto u toku 7. juna divizija »Taurinenze« još nije bila stigla na desnu obalu Tare, a grupa »Ludviger« se toga dana rasformirala, može se prepostaviti da 7. juna, a delom i sutradan, odsek Orošje — Levertara nije bio neposredno posednut. U vezi s tim, postojala je mogućnost da se u toku noći 7/8. juna izvrši prelazak na ušću r. Sušice i zauzme uži mostobran u rejonu s. Vranovina, na desnoj obali.⁴³⁶

Međutim, površan pogled na reljef zemljista ukazuje na prepreke koja bi na tom najtežem prelazu preko Tare trebalo savladati. Osim veoma teškog prilaza Tari strmim i teško prolaznim kanjonom rečice Sušice i teškoća pri prelasku od kiša tada nabujale Tare, za izlaz iz kanjona postoji samo jedna serpentinska staza koja preko kamenitog, golog i skoro vertikalno usečenog kanjona, dubine oko 1.000 m, izvodi ka s. Vranovini. Širi rejon s. Vranovine, koji bi divizija sa ranjenicima u pokretu ka Ljubišnji trebalo da zauzme nalazio se, otprilike, prema centru napadnog borbenog poretka delova divizije »Taurinenze«, koja je 8. juna, sa prostora Ljubišnja — Lissac, produžavala pokret prema desnoj obali Tare, manevarski prostor 3. divizije sa ranjenicima, čak i u slučaju uspešnog zahvata rejona Vranovine, iznosio bi u toku 8. juna oko 15 km vazdušne linije po frontu i desetak km po dubini, a u pokretu prema Ljubišnji bio bi ograničen na dve-tri bolje staze.

Dovoljno je napomenuti da je 3. divizija, sa ranjenicima, za prelazak preko Pive i uspinjanje na Vučevu izgubila skoro dva dana, bez ikakve intervencije neprijatelja, sem dejstva avijacije i artiljerije. Prelazak preko Tare odvijao bi se pod neposrednim ugrožavanjem boka od strane neprijatelja koji je izbijao na Durmitor, i uz ogromne teškoće oko savladavanja kanjona, pod mnogo efikasnijim dejstvom avijacije, kojoj bi potpuno otkriven i kamenit teren u rejonu Vranovine pružio idealne uslove za dejstvo. Pod takvim uslovima ranjenički ešeloni mogli su biti prebačeni na desnu obalu najranije do 9. juna ujutru. Do toga vremena divizija »Taurinenze«⁴³⁷ se već približavala Tari, tako da bi njene napadne kolone frontalno nabacile na Taru iznurenje i istrošene jedinice i ranjenike, što bi, uz prisustvo 1. brdske divizije na levoj obali, izložilo 3. diviziju katastrofi i totalnom uništenju. A to neprijatelju nije pošlo za rukom nekoliko dana docnije, na Sutjesci.

Upravo na osnovu dotadašnjih neuspelih pokušaja i, računajući sa ogromnim teškoćama oko prelaska preko Tare, štab divizije je 7. juna posle podne ponovo predložio Vrhovnom štabu da divizija sa ranjenicima kreće preko Pive, za Glavnom operativnom grupom. Vrhovni štab je radiogramom iste večeri usvojio taj predlog i za njen prihvat i obezbeđenje na Vučevu angažovao 7. banijsku diviziju.

⁴³⁶ prelazak Tare kod s. Tepci nije uopšte dolazio u obzir za razmatranje s obzirom na dejstva 1. brdske divizije u toku 7. i 8. juna na Durmitoru.

⁴³⁷ Podaci o pokretima te divizije u vremenu od 3. do 9. juna nalaze se u izveštajima italijanskog 6. armijskog korpusa. (Zbornik, tom III, knj. 5, dok. 202—208).

Zbog toga je i odluka štaba divizije — doneta 8. juna pre podne na osnovu neproverenog i malo verovatnog podatka da je neprijatelj napustio Taru⁴³⁸ — da sa ranjenicima ipak pređe preko Tare u Sandžak, i da na taj način odstupi od vlastitog predloga koji mu je Vrhovni štab prihvatio, bila odraz opšte konfuzije koja je tih dana vladala u uvećanom štabu divizije. Stab je tu odluku doneo svega nekoliko časova posle prijema poslednjeg naređenja Vrhovnog štaba i o tome izvestio Vrhovnog komandanta, ne sačekavši da se utvrde mogućnosti za njenu realizaciju. Takav rad štaba, u situaciji koja je zahtevala veliku pribranost, staloženost i odlučnost, nije pogodovao sagledavanju realnih mogućnosti divizije za izvršenje takve na brzinu donete odluke.

Mada je tom odlukom odložen pokret divizije prema Pivi svega za pola dana, ona je imala za posledicu da je Vrhovni štab, odmah po prijemu radiograma o nameravanom prelasku divizije preko Tare, skinuo obezbeđenja 7. banjiske divizije predviđena za prihvatanje na Vučevu. Osim toga, ona je izazvala nepotrebno pomeranje 1. dalmatinske brigade i ešelonu ranjenika prema Tari i njihovo ponovno vraćanje na Pivu.

Ipak, i u takvoj situaciji, štab divizije uspešno je rukovodio dejstvima svojih jedinica protiv neprijatelja, koji je toga dana izbio na Durmitor i, nadiranjem prema liniji r. Sušica — Dobri Do, pretio da izmanevriše odbranu 5. crnogorske brigade na desnoj obali Pive. Vesto koristeći opreznost i sporost leve kolone divizije »Ferara«, koja je frontalno nastupala na tom pravcu, blagovremeno je izvučena glavnina 5. brigade i usmerena prema Sušici, radi pojačanja i prihvata 3. sandžačke brigade, koja se, pod jakim pritiskom desne kolone 1. brdske divizije, povlačila prema Sušici. Time je omogućeno 3. sandžačkoj brigadi da u toku noći 8/9. juna kao zaštitnica, zauzme odgovarajući poredak, a 5. crnogorska brigada da se povuče sa položaja i uputi prema Pivi.

Pritisak 1. brdske divizije 9. juna bio je unekoliko smanjen, verovatno zbog zadocnjenja leve kolone divizije »Ferara«, što je omogućilo zaštitnici, 3. sandžačkoj brigadi, da svoj zadatak u toku dana potpuno izvrši, i da u toku noći kreće prema Pivi, ostavljajući prema neprijatelju zaštitnicu, jačine jednog bataljona.

Borbena dejstva jedinica 3. divizije zadnjih dana razvijala su se u uslovima velike iscrpljenosti, nedovoljne ishrane i znatnih gubitaka. Ranjenički ešeloni znatno su uvećani ranjenicima iz poslednjih borbi, a u pokretu preko Pive i zaostalim ranjenicima i bolesnicima 7. banjiske divizije, koji su uz put prikupljeni.

U takvim uslovima, pokret divizije preko Pive, koji je trajao Skoro dva dana, nije se mogao ubrzati. Zadržavanje na Vučevu u toku 10. juna, sem toga što se morala sačekivati 3. sandžačka brig-

⁴³⁸ Vrlo je verovatno da je podatak o napuštanju Tare od strane neprijatelja bio zasnovan na pogrešnom tumačenju pokreta (6. i 7. juna) delova 369. legionarske divizije i 724. puka rasformirane grupe »Ludviger« prema komunikaciji Pljevlja — Goražde — Foča.

da, bilo je neophodno i zbog fizičkog i psihičkog stanja boraca 1 ranjenika, od kojih se, bez bar kraćeg predaha, nisu mogla tražiti dalja naprezanja.

Odluka izražena u zapovesti štaba divizije od 10. juna za pokret jedinica nije bila realna, niti je odgovarala datoj situaciji, naročito u odnosu na 1. dalmatinsku brigadu. Prilikom dodeljivanja toj brigadi uloge prethodnice i određivanja da 11. juna vrši izviđanje i osmatranje, a zatim da pređe preko reke i obezbedi mostobran, nisu bile uzete u obzir njene mogućnosti niti eventualnosti i iznenađenja, koja su se mogla očekivati. Nije bilo potrebe da se, radi izviđanja i osmatranja, cela brigada u toku čitavog dana zadržava na Sutjesci, to se moglo postići, i to mnogo uspešnije i prikrivenije, izviđačko-osmatračkim odeljenjima koje je trebalo uputiti još 10. juna sa Vučeva, a njihovi su se izveštaji mogli koristiti za donošenje odluke 0 pripremi, organizaciji i izvođenju prelaska i proboga na Sutjesci. Upravo mogućnosti iznenađenja i dejstva neprijatelja sa svih strana zahtevali su da se divizija kreće prikupljeno, uključujući i prethodnicu, sa kojom je trebalo da se kreće i štab divizije, radi neposrednog praćenja situacije i rukovođenja borbenim dejstvima, koja su se morala očekivati. Trebalo je prepostaviti da za konsultacije u toku podilaženja Sutjesci, neće biti ni vremena ni potrebe, budući da se sve moralо podrediti neposrednom izvršenju donete odluke.

Prvu dalmatinsku brigadu neprijatelj je otkrio na Sutjesci znatno pre vremena predviđenog za forsiranje reke. Zato je štab brigade bio prinuđen da doneše jedino moguću odluku — juriš cele brigade i prelazak preko Sutjeske, kako bi se otklonile teške posledice zadržavanja pred nadmoćnim neprijateljem. Silovitim napadom brigada je iznenadila i razbila jednu nemačku kolonu i prodrla u Tjentište, ali se našla na levoj obali reke odvojena i izolovana od ostalih jedinica divizije i bez ikakvih izgleda da bude potpomognuta iz dubine. Nešto duže zadržavanje u Tjentištu i nailazak svežih neprijateljskih snaga sa obližnjih položaja uslovili su razbijanje brigade, i pored ogorčenog, ali, u takvim okolnostima, slabo organizovanog otpora. Brzina kojom se sve to odigralo onemogućila je štabu brigade da ispolji bilo kakav uticaj na tok i razvoj borbe; inicijativu su preuzeli štabovi bataljona, koji su, uglavnom, uspeli da, uskupno ili po delovima, izvedu svoje jedinice prema Vrbničkim kolibama. Tako je divizija ostala na desnoj obali reke bez jedne brigade i u potpuno nejasnoj situaciji.

Da je pokret sa Vučeva bio organizovan i izведен prikupljeno, 1 da je divizija bila spremna da neposredno za prethodnicom uvede u borbu 5. crnogorsku brigadu, delimičan uspeh 1. dalmatinske brigade verovatno bi bio proširen, a time i mogućnosti neprijateljeve intervencije znatno umanjene. Prelazak bi, zajedno sa ranjenicima, bio izведен pod nešto povoljnijim uslovima i sa manjim gubicima.

Čak i u novonastaloj, nejasnoj situaciji, nije bilo razloga za odlaganje prelaska predviđenog za noć 11/12. juna i za duže zadržavanje pred Sutjeskom. Bilo je potpuno jasno da je Sutjeska zatvorena i posednuta. Razjašnjenje situacije kod 1. dalmatinske brigade više nije bilo bitno za dalji rad divizije, pošto mostobran na

drugoj obali nije bio uspostavljen, a taktička veza sa prethodnicom nije postojala. U uslovima kada je divizija bila taktički stegnuta u krugu prečnika nešto više od 5 kilometara, očekivanje odgovora Vrhovnog štaba o prihvatu spolja, takođe nije odgovaralo novonastaloj situaciji. Pravac probaja naših jedinica, sa Vrhovnim štabom na čelu, bio je poznat, a uglavnom i teškoće na koje je Glavna operativna grupa pri tome nailazila; prekid radio-veze te je teškoće još više potencirao. Pošto je Vrhovni štab radiogram štaba 3. divizije od 10. juna bio primio, moglo se i bez odgovora pretpostaviti da će prihvat divizije uslediti, ako bude za to ikakvih mogućnosti. Razjašnjenje situacije, odnosno odgovor na sva ta pitanja mogao se najbrže postići neposrednim prelaskom preko Sutjeske, tj. probojem.

Jedinice i ranjenici bili su 11. juna oko 18 časova pred Sutjeskom, u poretku koji je uglavnom odgovarao potrebama neposrednog obezbeđenja i izvršenja prelaska, pa su, i pored izuzetnih napora, bili fizički i psihički spremne. Sve je islo u prilog tome da je trebalo raditi brzo i odlučno i, u prvi mrak, krenuti na reku, bez obzira na neizbežne gubitke, jer je svako zadržavanje nosilo mogućnost još većih gubitaka.

Međutim, noć 11/12. juna izgubljena je u nastojanjima da se uhvati veza sa 1. dalmatinskom brigadom. U toku 12. juna, štab divizije je preduzeo sve što je bilo moguće da se probaj pripremi i izvede u prvi mrak, ali situacija se u toku dana još više pogoršala. Neprijateljska dejstva na bokovima i u pozadini, radi uznemiravanja i izviđanja, dovela su do delimičnog razvlačenja jedinica radi odbijanja tih napada, a vatra artiljerije sa Drine, Sutjeske i Vučeva i dugotrajni prohom oblaka u popodnevним časovima, isključili su svaku pripremu jedinica i organizaciju prelaska, tako da je prelazak, predviđen za 20 časova, otpočeo tek u 24 časa.

Izabrani odsek na kome je trebalo pregaziti reku, pravac probaja i borbeni poredak divizije bili su određeni pravilno i u skladu sa ciljem koji se želeo postići. Pri oceni toga rada, treba polaziti od toga da su sve odluke štaba divizije, pa i ta poslednja, bile donecene sa težnjom da se cela divizija probije skupno, jer se u tome gledala jedina garancija da se ranjenici izvedu pod što je moguće povoljnijim uslovima, a tek u slučaju da se to pokaže neostvarljivim, uzeto je u obzir i probijanje po delovima.

Na osnovu osmatranja i izviđanja u toku 12. juna moglo se zaključiti da je Sutjeska potpuno zatvorena, a njena leva obala duž cele linije grupno posednuta. Mada u toku toga dana neprijateljski delovi nisu primećeni neposredno na obali, sem kod Kazana (k. 1034), pretpostavljalo se da će neprijatelj u prvi mrak isturiti na obalu pojedina odeljenja, radi osmatranja, ometanja i usporavanja našeg prelaska. Jačina i težište odbrane nisu se mogli utvrditi. Prema tome, u obzir za organizovano i skupno probijanje svih snaga dolazila je jedino staza koja preko s. Krekovi, između Košura i Ozrena, izvodi na Milinklade. Premda je ta staza bila najizloženija, samo je ona pružala mogućnost organizovanog pokreta iscrpljenih ranjeničkih ešelona pod uslovom da 5. crnogorska, a zatim i delovi 3. sandžačke brigade koje je trebalo uvesti u borbu, odbace ili bar

potpuno angažuju neprijatelja na Košuru i Ozrenu i tako očiste koridor širine oko dva kilometra i obezbede bokove ranjeničkih ešelona, koji su, zajedno sa Mostarskim bataljonom, morali što pre da izbiju prema Milinkladama. Drugog izbora nije bilo. Odsek Ozren — Vilinjak, zbog ispresecanosti i bespuća, nije dolazio u obzir za organizovan probor divizije sa ranjenicima.

Deo jedinica, po bataljonima ili po delovima, kao i deo ranjenika, probio se upravo na tom odseku sa manje gubitaka. Međutim, to ne znači da je bio slabije posednut i organizovan za odbranu.⁴³⁹ Promena u gustini posedanja neprijatelja na pojedinim odsecima nastupila je kasnije, kada je uočio težište našega napada na odsek Košur — Ozren. Tako je sačekao dok se naš napad potpuno razvio, pa je tek tada skinuo deo snaga sa odseka Vilinjak — Kazani i uputio ih da napadnu u bok i pozadinu naših jedinica i ranjenika, uporedo sa napadom njegovih snaga od Popovog Mosta. Time je, u stvari, zadan poslednji udarac organizovanom napadu divizije.

Na razvoj i tok borbi koje su usledile posle prelaska jedinica preko Sutjeske štab divizije nije, niti je, sticajem okolnosti, mogao ispoljiti veći uticaj. On se i sam našao u streljačkom stroju. Uvođenjem u napad 3. sandžačke brigade i napadom neprijatelja na bokove i pozadinu, borbeni poredak divizije, zajedno sa ranjenicima, bio je sveden svega na oko tri kilometra po frontu i kilometar po dubini.

Uzastopni juriši jedinica do 11 časova nisu imali svoga opravdanja. I tu, pod vatrom neprijatelja, štab divizije je održao sastanak, na kojem je doneo odluku o probijanju po delovima, umesto da je odmah posle uvođenja u borbu svih raspoloživih snaga i utvrđivanja neuspeha, naredio da se jedinice po delovima probijaju kroz slabije branjene međuprostore. Verovatno bi u tom slučaju bili nešto manji gubici.

*

Nemačko komandovanje je u proceni opšte situacije posle bitke na Neretvi došlo, uglavnom, do pravilnih zaključaka, posebno u pogledu daljih namera Glavne operativne grupe. To mu je omogućilo da blagovremeno sagleda i uoči prednosti prostora u međurečju gornjeg toka Drine, Tare, Pive za preduzimanje operacije radi potiskivanja, okruženja i uništenja naših snaga, u vreme punog razmaha naših ofanzivnih dejstava na tom prostoru. Većim delom visoko-planinska, pasivna, ispresecana kanjonima, teško prolazna, bitačna prostorija potpuno je odgovarala postavljenom cilju operacije, i dozvoljavala da na njoj dođu do punog izražaja brojna i tehnička nadmoćnost njegovih snaga. S druge strane, to je lišavalo naše jedinice, pored ostalog, i mogućnosti ispoljavanja preim秉stva i kvaliteta na kojima su se zasnivala njihova operativno-taktička dejstva i borbena praksa.

⁴³⁹ Stab divizije se u toku 13. i noću 13/14. juna pokušao probiti kroz međuprostore na tom odseku, ali je bio prisiljen da se vrati i probija preko Sutjeske i Perućice, prema Volujaku i Magliću.

Neprijateljeve jedinice, predviđene za učestvovanje u operaciji »Svarek«, bile su većinom povoljno raspoređene u odnosu na bitačnu prostoriju, pa nije bilo posebnih teškoća u njihovom početnom grupisanju i usmeravanju.⁴⁴⁰ Operacija je planirana i pripremljena bez velikih pomeranja trupa, što je umnogome doprinelo tajnosti i postizanju operativnog iznenadenja na početku njenog izvođenja. Pripustvo jakih italijanskih snaga u širim rejonima Nikšića, Podgorice i Pljevalja pružalo je mogućnosti za njihovo angažovanje u toku izvođenja operacije.

Pri početnom grupisanju i usmeravanju snaga prema bitačnoj prostoriji, nemačko komandovanje nije potcenilo zapadnopivski pravac. Na taj pravac, koji uključuje gornji tok Drine i Neretve, bila je usmerena cela 118. divizija, koja je, podeljena u dve kolone, nadirala prema donjoj Tari, Sutjesci i Pivi, sa zadatkom da ovlada prelazima na tim rekama. Uporedo sa dejstvima 7. SS-divizije prema Komarnici i izvornom delu Pive, to je trebalo da dovede do potpunog ovlađivanja levom obalom Pive, zaključno sa Sćepan-Poljem.

Desna kolona te divizije, grupa »Anaker« (738. puk sa odgovarajućim divizijskim delovima), nadirala je obema obalama gornjeg toka Neretve ka donjem toku Pive. Pošto na tom pravcu nije bilo naših snaga, što je Nemcima bilo poznato, ta kolona je bila dovoljno jaka da zahvati, posle izbijanja na Maglić i Vučevu, prelaze na donjem toku Pive, od Mratinja do Sćepan-Polja, pod uslovom da se radi brzo i energično.

Do slabljenja snaga na tom pravcu došlo je, međutim, u početku izvođenja operacije, sa prvim korekcijama plana »Svarek«. Pogrešna ocena naše diverzije kod Bioča dovela je, pored ostalog, do izdvajanja znatnog dela italijanskih, a kasnije i nemačkih snaga (ukupno pet pukova) i njihovog upućivanja na sektor Podgorice. Sem slabljenja fronta na istoku, to je dovelo do razvlačenja snaga nemačke 7. SS-divizije, koja je, odmah po dolasku u Nikšić, prebacila deo svojih jedinica na sektor Podgorice. Na taj način ta divizija je, razvučena na širokom frontu od Podgorice do Avtovca (nešto manje od 100 km vazdušne linije), sve do početka napada prema Komarnici (2. maja) bila suviše orijentisana prema jugoistoku. Zbog

⁴⁴⁰ Od četiri divizije koje su sredinom marta izbile na Neretvu (117 (717), 118 (718), 7. SS i 369) Nemci su samo 117. diviziju rasporedili na prostoriju Sarajevo — Višegrad. Zajedno sa delovima 373. legionarske divizije sa prostorije Travnik, Jajce, Bugojno, Konjic, ona je obezbedivala operaciju sa severozapada. Ostale tri divizije, koje su angažovane u ovoj operaciji, bile su blagovremeno raspoređene na pravcima njihove predstojeće upotrebe. Pri tome, učestvovanje delova 118. i 369. divizije u debllokadi Foče obezbedilo je primicanje tih divizija gornjem toku Drine, bez prethodnog dogovora sa Italijanima, od kojih su priprema i početak operacije držani u strogoj tajnosti.

Ulogu presretanja i nabacivanja naših snaga sa istoka prema zapadu imala je 1. brdska divizija, prebačena u aprilu sa kubanskog mostobrana u Niš, a odatle na prostoriju Raška, Novi Pazar, Kosovska Mitrovica, Peć. Pod njenu komandu stavljen je i motorizovani puk »Brandenburg« iz Peći. Jedinice van sastava divizija angažovane u operaciji (4. lovačka domobranska brigada 724. nemački puk i 61. bugarski puk) nalazile su se, takođe na pogodnim prostorijama za njihovu predviđenu upotrebu.

toga, kada su njeno krajnje levo krilo (2. bataljon 13. SS-puka) u toku nastupanja na pravcu Ravno — Goransko bili zadržali delovi 10. hercegovačke brigade i kada ga je trebalo pojačati, štab divizije nije mogao izdvojiti ni jednu jedinicu. Zato je 21. maja upućen na pojačanje 2. bataljon 738. puka iz 118. divizije, ali je time bila oslabljena grupa »Anaker«. Dalje slabljenje te grupe usledило je 24. maja, u vreme napada naših snaga na sektor Foče, kada je štab 118. divizije bio prisiljen da svoju levu napadnu kolonu, grupu »Getler« (750. puk), na Drini pojača sa još jednim bataljom (1. bataljon) 738. puka. Tako je grupa »Anaker«, kada je 21. maja došla na Sutjesku, imala svega dva nepotpuna bataljona (3. bataljon i dve čete iz 1. i 2. bataljona).⁴⁴¹ Pokret ka Vučevu ona nije nastavila, već je uputila izviđačko-osmatračka odeljenja. Njih su 22. maja odbacila dva bataljona 2. proleterske brigade. Time je, uz sukcesivno pristizanje naših jedinica, Vučevu zadržano do kraja, što je bilo od presudnog značaja za krajnji ishod bitke na Sutjesci.

Svoju početnu grešku — slabljenje snaga na zapadnopivskom pravcu i zanemarivanje prostora donji tok Pive, Maglić, Volujak, Sutjeska — Nemci kasnije, pored svih napora, nisu uspeli do kraja bitke da potpuno isprave, i to ne samo zbog naših protivdejstava nego i zbog daljih grešaka i propusta koje su učinili. Pri tome, čak ni one mogućnosti koje su im taktički uspesi pojedinih manjih jedinica pružali, nisu bile potpuno iskorisćene.

Grupa »Anaker«, ma koliko bila oslabljena, nije imala razloga da se zadržava na Sutjesci, bar ne u jačem sastavu, jer na tom prostoru nije bilo naših jedinica. Ukoliko je, ipak, po zadatku i radi svake eventualnosti, trebalo zatvoriti Sutjesku u srednjem i donjem toku, onda je to mogla učiniti sa po jednom četom na Grabu i u Ćurevu, a kompletним bataljom izbiti što pre na Vučevu i sa po jednom četom zatvoriti jedina dva prelaza u donjem toku Pive — kod Donjeg Kruševa i Mratinja. Time bi u potpunosti izvršila dobijeni zadatak i, preko Vučeva i donje Sutjeske, uspostavila taktičku vezu sa levom kolonom (grupom »Gertler«). U tom slučaju, opšti položaj 118. divizije bio bi znatno pojačan,⁴⁴² a izlazak dva bataljona 2. proleterske brigade na Vučevu, 22. maja, dovedeno u pitanje, s obzirom na teško pristupačno zemljište i strme staze koje izvode prema Mratinju i Vučevu, koje se i manjim snagama mogu potpuno i sigurno zatvoriti. Da je neprijatelj tako postupio, naša Glavna operativna grupa bi za osvajanje Vučeva morala izdvojiti, vrlo verovatno, jače snage i izložiti se većim gubicima. Sem toga, ukoliko bi grupa »Anaker« bila pojačana na Vučevu makar i jednim bataljonom, izvršenje proboga naših snaga bilo bi ozbiljno dovedeno u pitanje, budući da su mogućnosti zatvaranja i odbrane tih prelaza u kanjonu Pive bile velike.

⁴⁴¹ Tako oslabljena grupa »Anaker« posela je ulaz u tesnac Sutjeske, u njenom srednjem toku, i kod Graba i Ćureva u donjem toku, a ostao je neposrednut prostor dužine oko 25 km vazdušne linije.

⁴⁴² Propust nemačkog komandovanja da glavnim snagama grupe »Anaker« izbije na Vučevu pravdan je teškoćama snabdevanja.

Kada je taj propust uočen, već je bilo kasno, jer su na Vučevu postepeno pristizale sve jače naše snage. Pokušaj 29. maja da se iz donjeg toka Sutjeske izbije na Vučevu završio se neuspehom i uz velike gubitke.

Propuštenu priliku da zauzmu Vučevu sa Sutjeske, Nemci su mogli ispraviti nekoliko dana docnije i, nadiranjem sa juga levom obalom Pive, do 29. maja ovladati levom obalom Pive, zaključno sa Mratinjem. Pobočnica desne, glavne kolone 7. SS. divizije (1. bataljon 13. SS-puka), koja je, nastupajući preko Golije ka Gornjem Polju, posle trodnevnih borbi sa delovima 10. hercegovačke brigade, izbila 25. maja na liniju Stojkovac — Topolo prisoje — Javorak (nikšićki) tu je zadržana, ali je već imala komunikaciju Nikšić — Pivska župa do prostorije G. i D. Brezna. Pojačanjem snaga na tom pravcu, bila bi stvorena mogućnost prodora u Bajovo Polje, a time i nastupanje levom obalom Pive kroz relativno komunikativan predeo Pivske župe do rejona Goransko, prema kojemu je od Ravna nadiralo krajnje levo krilo 7. SS-divizije. Dva dana docnije (27. maja), pošto je dobio pojačanja na pravcu Ravno, neprijatelj je nabacio delove 10. hercegovačke i 7. krajiške brigade preko Pive i ovlađao njenom levom obalom, na odseku Goransko — Plužine. Leva obala Pive do Mratinja ostala je bez naših jedinica, potpuno otkrivena.

Međutim, pošto su ovladali odsekom Goransko — Plužine, delovi grupe »Anaker« su ostali potpuno pasivni na dostignutoj prostoriji.⁴⁴³ Da je 2. bataljon 738. puka odmah po dolasku u rejon Plužina preuzeo izviđanja prema Javorku, kako je to učinio tri dana docnije utvrđio bi da na tom pravcu nema uopšte naših jedinica. To bi mu omogućilo da bez borbe zahvati Javorak, pa eventualno i Mratinje. Zatvaranje prelaza na odseku Goransko — Plužine mogao je u tom slučaju preuzeti 2. bataljon 13. SS-puka.

Da je štab 7. SS-divizije bolje iskoristio povoljne taktičke uslove za dalja dejstva svojih jedinica iz rejona G. i D. Brezna i Goransko — Plužine, leva obala Komarnice i Pive, zaključno sa Mratinjem, mogla je biti do 29. maja u njegovim rukama.

Izbijanje neprijateljskih delova u Mratinje i ugrožavanje Vučeva, u vreme kada su naše glavne snage tek prelazile Taru i bile u pokretu prema Pivi i Vučevu, lišio bi Glavnu operativnu grupu prelaza kod Mratinja, i njen dalji pokret ograničila na jedini preostali prelaz kod G. Kruševa, i to pod uslovom da hitno uputi na Vučevu jače snage, što bi, s obzirom na situaciju na Tari, bilo dosta složeno. U svakom slučaju, izbijanje naših snaga na Vučevu i njihovo orijentisanje prema Sutjesci u uslovima ugrožavanja njihovog levog boka na Vučevu odvijalo bi se pod mnogo težim okolnostima.

Vrlo je verovatno da je 7. SS-divizija, po prvobitnom zadatku, imala da ovlađa levom obalom Komarnice do izvora Pive (Pivski Manastir) a desna napadna kolona 118. divizije (grupa »Anaker«) levom obalom Pive do Šćepan-Polja. Slabljenje te grupe i njen pro-

⁴⁴³ Drugi bataljon 738. puka zadržao se u rejonu Plužine, a 2. bataljon 13. SS-puka u rejonu Goransko — Pivski Manastir.

pust da ovlada Vučevom, u vreme kada na njemu nije bilo naših jedinica, pobrkali su te planove. Komandant 7. SS. divizije, držeći se dobivenog zadatka, usmeravao je napore na pripremu i organizaciju napada prema Savniku i izvornom delu Komarnice. Na tom je pravcu i angažovao sve svoje snage (bez dva bataljona koji su ostali u gornjem toku Pive). Taktička nepovezanost nemačkih jedinica na čelom tom prostoru očigledno je naterala nemačko komandovanje na nove korekcije operacijskog plana radi zatvaranja breske na severozapadu.

Pripremu koncentričnog napada prema Savniku i njegovo izvođenje štab 7. SS-divizije izvršio je pravilno i uspešno, zahvaljujući ogromnoj nadmoćnosti. Međutim, njegova dejstva s ciljem da izmanevriše odbranu 3. divizije na krilima i bokovima, bila su, i pored širokog fronta i naše superiornosti u snagama, žilavim otporom jedinica i blagovremeno preduzetim merama štaba divizije, kanalisana u zahvatu komunikacije Nikšić — Šavnik, gde je neprijatelj upotrebio glavne snage i pretrpeo osetne gubitke.

Kada je nemačko komandovanje, u vezi sa prodorom naših glavnih snaga prema Sutjesci, prebacilo glavninu 7. SS-divizije sa Komarnice na prostoriju Gacko, Čemerno, a odatle, u nekoliko napadnih kolona prema donjem toku Pive i Sutjeske, njihovo napredovanje je više usporavalo teško prolazno-zemljiste masiva Bioča, Volujaka, Maglića i tesnaca Sutjeske nego naše slabe snage. Razvучena na širokom, besputnom i surovom prostoru 7. SS-divizija je imala velikih teškoća u prebacivanju transporta, naročito artiljerije, snabdevanju, održavanju veze i komandovanju. Sve se to negativno odražavalo na trupe naviknute na redovno i obilno snabdevanje; one nisu više bile u stanju da potpuno odgovore postavljenim zadatacima koje je trebalo izvršavati brzo, odlučno i energično, po cenu krajnjih napora i lišavanja.⁴⁴⁴

Neobaveštenost i preterana opreznost, precenjivanje naših snaga koje su se nalazile na Vučevu i na desnoj obali Pive, a verovatno i premorenost jedinica sprečili su nemačke jedinice da iskoriste tu poslednju mogućnost da ovladaju Vučevom. Do mraka 8. juna ili najkasnije do 9. juna ujutru, 7. SS-divizija mogla je poseti Vučevu i zatvoriti jedinu stazu (Strmac) koja iz Gornjeg Kruševa izvodi na Vučevu. Time bi se 1. dalmatinska brigada, prilikom izlaska iz kanjona, i ostale jedinice 3. divizije sa ranjenicima u kanjonu Pive našle u bezizlaznoj situaciji. Međutim, neprijateljski delovi pojavili su se na Vučevu tek pred kraj dana 11. juna, kada je 3. divizija

⁴⁴⁴ Stab 7. SS-divizije, kad su njegovi delovi prispleli 3. juna pred liniju Konjska lastva — Ober — Stolovi, obustavio je napad prema Javorku (mratinskom) i naredio da predu u odbranu i da se utvrđuju na dostignutoj liniji, a bataljon koji je u toku tog dana imao uspeha na pravcu Krvava brda, uputio je skoro neprohodnim Biočkim gredama prema Presjeku i Trnovačkom jezeru (verovatno 2. bataljon 738. puka) radi sadejstva delovima divizije, koji su preko Izgora i Volujaka nadirali prema Magliću i Mratinju. I dalje, prema donjem toku Pive, delovi divizije su se kretali vrlo sporo i oprezeno. Potiskujući delove 10. hercegovačke brigade, prethodnica 14. SS-puka izbila je 5. juna u visinu Trnovačkog jezera, a tek se 7. juna popela na vrh Maglića i ušla, bez otpora, u Mratinje.

bila u pokretu ka Sutjesci. Taktička veza između 1. brdske divizije, na desnoj, i desnog krila 7. SS-divizije, na levoj obali Pive, uspostavljena je, prema nemačkim dokumentima, 12. juna ujutru kod Kostove grede (leva obala Pive, 3 km severoistočno od Mratinja).

U vreme u koje je neprijatelj prostor na levoj obali Pive i operativno i taktički oslabio, a zatim ulagao velike napore da to ispravi, pri čemu se, zbog veličine prostorije i teškoća zemljišta, na njemu razvukao, pa je do kraja bitke, prostoru Tara — Durmitor — Piva pridavao veliki značaj, koji je on, s razvojem dogadaja, sve više gubio. I Nemci i Italijani, i pored jasno izražene namere Glavne operativne grupe da se probije prema severozapadu, nikako se nisu mogli oteti uverenja da će deo naših snaga pokušati da se probije prema Albaniji ili prema južnoj Hercegovini. U uverenju da se na prostoru Tara — Piva još nalaze naše znatne snage, oni će i posle 5. juna na tom prostoru držati oko 20 bataljona mada je na njemu ostala samo naša 3. divizija. Toliki broj bataljona prevazilazio je potrebe i značaj koji je taj prostor imao u pogledu postizanja krajnjeg cilja operacije. Zbog toga je neprijatelj, uporedno sa naporima za nadoknadu izgubljenog vremena i savlađivanja prostora na severozapadnom pravcu, na sektoru 3. divizije dejstvovao metodički, vrlo oprezno, ne upuštajući se u smelije zahvate i očekujući da se prethodno zatvori obruč na Sutjesci.

Izgleda da neprijatelj, posle gubljenja šanse za zatvaranje i sticanje naših snaga u trouglu Tara — Durmitor — Piva, nije uopšte uzimao u kombinaciju, ili nije uočio mogućnosti, presecanja, razdvajanja i razbijanja naših snaga po delovima. Očekivao je, izgleda, da će uništenju naših snaga posle zatvaranja Sutjeske u velikoj meri doprineti ogromne teškoće naših jedinica i ranjenika u savlađivanju zemljišta, gladi, žedi i nedostatka municije. Cela operacija trebalo je, u svom završnom delu, da se odigra u stegnutom obruču, u vidu sačekivanja radi sprečavanja proboga naših snaga, s tim da se nemačke jedinice, po mogućnosti, što manje izlažu gubicima, koji su inače bili veliki.

Ako se takav plan i mogao ostvariti u prvo vreme, pod uslovom da je neprijatelj uspeo da okruži naše snage u trouglu Tara — Durmitor — Piva, on je bio mnogo teže ostvarljiv posle prebacivanja naših glavnih snaga preko Pive na Vučevu i prema Sutjesci. Zbog toga se za neprijatelja u tako izmenjenoj situaciji, uporedo sa naporima za zatvaranje donjeg toka Sutjeske, nametala potreba velike aktivnosti, posebno na pravcu Gacko — Lebršnik — Volujak — Maglić, radi što brže ovladivanja donjim tokom Pive, a time i presecanja i počesnog uništavanja naših snaga.

Međutim, neprijatelj je, sem toga, u završnoj fazi operacije napravio najkrupniju, upravo presudnu, grešku i time propustio poslednju mogućnost da reši bitku u svoju korist.

Zatvaranje Sutjeske, u situaciji kada su pred njom već bile zнатне naše snage, moglo je za neprijatelja imati veći ili manji taktički značaj i doprineti ometanju i usporavanju prelaska Glavne operativne grupe, ali ga, u krajnjem slučaju, nije moglo sprečiti, s obzirom na male snage koje je neprijatelj početkom juna imao na

Sutjesci. Zbog toga je, uporedo sa naporima za zatvaranje Sutjeske, trebalo da taktičkom obruču na reci obezbedi i odgovarajuću operativnu dubinu na Zelengori, jer se samo tako obruč oko Glavne operativne grupe mogao smatrati konačno zatvorenim. Umesto toga, neprijatelj prvenstveno teži da ravnomerno (linearno) zatvori besputni, potpuno pasivni i teško savladivi prostor u polukrugu od izvornog toka Pive, preko r. Vrbniče, Lebršnika, Volujka, i Maglića, na kojem razvlači 7. SS-diviziju. Zbog toga je i krajnje levo krilo te divizije, koje je po zadatku trebalo da pojača grupu »Anaker«, radi spajanja sa delovima 118. divizije i potpunog ovlađivanja tesnacom Sutjeske, bilo relativno slabo. To je imalo za posledicu da se i taj taktički zadatak nije mogao rešiti bez dovlačenja novih snaga. A to je usledilo sa velikim zadocnjenjem, tek 10. juna, kada su sve naše jedinice, sa izuzetkom 3. divizije, već bile prešle reku.

Stvaranje operativne dubine na Zelengori, u stvari što se ne posredno nametalo pristizanjem sve jačih naših snaga na Sutjesku, neprijatelj je počeo sa velikim zadocnjenjem, tek posle 6. juna. Međutim, upućene snage nisu više imale vremena za posedanje, organizaciju i utvrđivanje odgovarajućih linija i objekata, a izgleda da u tom smislu nisu bile ni dobine odgovarajuće naređenje, već su, zbog aktivnosti naših jedinica, bile prisiljene da hitno preduzimaju prilično neorganizovane napade, radi njihovog zadržavanja i krpљenja nepokrivenog prostora na Zelengori. Zbog toga te jedinice, i pored ispoljene velike upornosti i izlaganja osetnim gubicima u izvršavanju na brzinu donetih odluka i improvizovanih zadataka, nisu bile u stanju da spreče prodor 1. proleterske divizije, koja je, posle razbijanja njihovih delova na Balinovcu, produžila nadiranje prema Rataju, Jezeru i Dračama. Uvođenje ostalih snaga Glavne operativne grupe na odsek ostvarenog uspeha, uz čvrsto obezbeđenje bokova, onemogućilo je nastojanja neprijatelja da zatvori brešu koju je otvorila 1. proleterska divizija. Neprekidni i ogorčeni napadi prema bokovima su odbijeni. Glavna operativna grupa se uspešno prebacila preko komunikacije Foča — Kalinovik i nastavila prema Jahorini.

Neprijatelj je propustio mogućnost da, istovremeno sa izvlačenjem 7. SS-divizije sa Komarnice, izvuče i 369. diviziju i delove grupe »Ludviger«, i uputi ih prema Zelengori, a zatvaranje Tare poveri italijanskoj diviziji »Taurinenze«, kao što je to učinio nedelju dana docnije. U tom slučaju, bile bi blagovremeno obezbedene snage za stvaranje operativnog obruča na liniji Zelengora — Govza — r. Bistrica — Foča, a povoljne mogućnosti za prihvatanje bitke u operativnoj dubini tog ključnog odseka bile bi obezbedene još u vreme kada su se naše glavne snage nalazile pred Sutjeskom. Taktičko zatvaranje Sutjeske, kojemu je neprijatelj toliko težio, u tom slučaju ne bi bilo bitno za krajnje rešenje bitke u njegovu korist. Uska breša preko koje se Glavna operativna grupa prebacila preko reke, mogla je, u uslovima dobre obaveštenosti o jačini i stanju naših snaga koje su još ostale na prostoru Vučevu — Sutjesku, ostati otvorena i za 3. diviziju. Operativni obruč na Zelengori, uz uporedno potiskivanje 3. divizije sa linije Vučevu — Mratinje — Prijevor

prema reci, uz puno angažovanje glavnih snaga 118. i 7. SS-divizije, ne na Sutjesci nego prema bokovima Glavne operativne grupe u njenom pokretu preko Zelengore, obezbedili bi neprijatelju sve uslove za razbijanje naših snaga na prostoru Sutjeska — gornji tok Drina — Foča — Kalinovik — Golija — Zelengora.

Gledano u celini, nemačko komandovanje je dobro planirano i pripremljenu operaciju »Švarc« vrlo slabo operativno i taktički izvelo.

Dobro upoznata sa velikim teškoćama koje je Glavna operativna grupa sa ranjenicima savlađivala u toku bitke na Neretvi, čije posledice još nisu bile savim prebrođene, nemačko komandovanje je suviše računalo sa novim teškoćama koje će joj ovom operacijom biti nametnute (visoko planinsko zemljište, slaba ishrana, veliki broj ranjenika, epidemija tifusa itd.). To je dovelo do potcenjivanja protivnika i njegovih mogućnosti. Smatralo se, izgleda, da će, s obzirom na teške uslove koji će biti nametnuti našim jedinicama biti dovoljne da se one operativno iznenade i okruže, a zatim postepeno taktički stežu, uz efikasno dejstvo avijacije, bez izlaganja svojih trupa velikim naporima i gubicima.

Zbog toga se od nemačkih trupa, u prvoj fazi operacije, do kraja maja, kada je postala očigledna namera naših snaga da se probiju prema severozapadu, nisu tražili krajni napor u izvršavanju postavljenih zadataka. Naprotiv, vrlo često se težilo da se teškoće izbegnu, usmeravajući i podređujući dejstva jedinica zahtevima lakše pokretljivosti, redovnijeg snabdevanja, lakšeg održavanja veze i komandovanja. Otuda prosto-začuđujuća inertnost prilikom savlađivanja pojedinih taktički važnih objekata (linija, staza), koji su u planinskim uslovima i u dатој situaciji imali operativan značaj. Tek kada je postala očigledna namera naših snaga da se probiju prema severozapadu i kada je osetio gubitak vremena i prostora, neprijatelj je ulagao maksimalne napore da propušteno ispravi, ali je već bilo kasno.

Preterana opreznost, metodičnost, neodlučnost i sporost u donošenju odluka imale su za posledicu sputavanje inicijative trupnih komandanata, što je dovodilo do krutog shvatanja i rada isključivo po dobijenim naređenjima.

Čekanje na naređenja odozgo, koja, i pored raspoloživih sredstava veze,⁴⁴⁵ nisu uvek blagovremeno stizale, sputavalo je komandante u preduzimanju smelijih i odlučnijih zahvata, kada je to povoljan razvoj situacije dopuštao. Zbog toga su pojedini, vrlo vešto izvedeni, manevri manjih jedinica i postignuti uspesi ostali i taktički i operativno neiskorišćeni.

Prekid ofanzivnih borbenih dejstava noću, strah od neizvesnosti i iznenadenja od strane protivnika, naročito noću, i izvanredno teški uslovi borbe na planinskom zemljištu, vidno su se odrazili na borbenu sposobnost neprijateljevih jedinica. One u tom pogledu nisu bile dorasle našim jedinicama.

⁴⁴⁵ Planinsko zemljište i loše atmosferske prilike često su uzrokovali prekid radio-veze, na koju se neprijatelj pretežno oslanjao.

Trupna obaveštajna i izviđačka služba neprijatelja nije odgovarala potrebama situacije. Nedostajalo je naročito izvođenje ispadu i nasilnih izviđanja širih razmara. Premda je u formacijskom sastavu svake divizije postojao izviđački bataljon, specijalno obučen i namenjen za potrebe taktičkog i operativnog izvođenja, ti bataljoni su, uglavnom, korišćeni kao obične borbene jedinice.

Slaba obaveštenost o jačini, mestu i namerama naših jedinica imala je za posledicu neracionalno korišćenje raspoloživih snaga i nedostatak taktičkih rezervi. Izgleda čudno, ali je ipak tačno, da neprijatelj, uprkos apsolutnoj nadmoćnosti u ljudstvu i materijalnim sredstvima, nikad nije imao pri ruci odgovarajuće snage da povoljne obrte situacije reši u svoju korist. I operativno i taktički, uvek je bio najslabiji na prostoru koji je u dатој situaciji bio najvažniji.

Mada su italijanske trupe učestvovale u operaciji, komandovanje nije bilo objedinjeno. Zadatke italijanskim trupama postavljala je njihova komanda u Podgorici. To je znatno sputavalo nemačko komandovanje u donošenju i realizaciji odluka, koje je dinamika bitke nametala. Nepoverenje prema mogućnostima italijanskih trupa i težnja da se glavni i teži zadaci povere nemačkim trupama, ostavljujući italijanskim jedinicama manje važne i sporedne zadatke, negativno se odražavala na racionalno korišćenje raspoloživih snaga.

Naposletku, Sarajevo, mesto štaba nemačkih trupa koji je rukovodio operacijom, nije odgovaralo potrebama komandovanja, naročito kada se težište bitke pomerilo prema severozapadu. General Liters, sa operativnim delom štaba, morao je biti bliže poprištu bitke, bez obzira na raspoloživa sredstva veze. Neposrednim praćenjem toka operacije na ključnom prostoru verovatno bi ranije došao do pravilnijih zaključaka i rešenja za blagovremenu upotrebu raspoloživih snaga radi obrazovanja operativnog obruča na Zelengori, umesto upornih nastojanja da se postigne taktičko rešenje na samoj Sutjesci. General Liters je došao u Foču tek 14. juna, u vreme kada su poslednje jedinice Glavne operativne grupe prešle komunikaciju Kalinovik — Foča i nadirale prema Jahorini.

*

Treća udarna divizija od početka do kraja ove bitke izvodila je borbena dejstva na zasebnom pravcu, ali vremenski i prostorno stalno u veoma tesnoj vezi sa dejstvima i naporima osnovnih snaga Glavne operativne grupe za proboj i izlaz iz okruženja. Kao takva, imala je određeni, po mom mišljenju, veliki uticaj na postignute rezultate u celini.

U uvodnim borbama na prilazima Pivi i Komarnici divizija je primila na sebe-udar brojno najjače i najbolje nemačke jedinice 7. SS-»Princ Eugen« divizije. Žilavom i odlučnom odbranom jedinica i umešnošću u rukovođenju i izvođenju manevarske odbrane po pravcima, naročito na težištu napada neprijatelja, divizija je mnogo

doprinela da se preorientacija naših glavnih snaga na pravac Piva — Vučevu — Sutjeska izvede pod relativno povoljnim uslovima. Sem ostalog, i po žestini otpora i po pretrpljenim gubicima, neprijatelj je stekao uverenje da su naše snage na tom prostoru veoma brojne. Duboki klin koji je 3. divizija ostvarila prema Savniku, odnosno držanje desne obale Komarnice u vreme kada su naše glavne snage već bile na prostoru Vučevu — Sutjeska, kao i kasnije odsudan otpor 3. divizije nemačkoj 1. brdskoj i italijanskoj diviziji »Ferara«, radi dobitka u vremenu, održali su neprijatelja u pogrešnom uverenju o namerama naših snaga do kraja bitke.

Posle prebacivanja 7. banijske divizije preko Pive i prekida (taktičke veze sa našim glavnim snagama, zadaci koje je postavio direktivom Vrhovni štab 3. juna Grupi 2, praktično su pripali 3. diviziji. Stab grupe i divizije postao je uvećani štab divizije pri kojem se, sticajem okolnosti, našao i veći broj odgovornih lica. Ta inače i u normalnjim uslovima, nepoželjna okolnost za pravilno funkcionisanje štaba unela je u uslovima sve kritičnije situacije nervozu, kolebanje i neodlučnost. Obično se smatra da su takvo stanje u štabu i odgovornost brigada za ranjenike glavni uzroci neuspeha i razbijanja divizije na Sutjesci, što je, po mom mišljenju, samo delimično tačno. Mada su dejstva divizije, u dатој situaciji, u najvećoj meri bila uslovljena i podredena zaštiti Centralne bolnice, ipak, osnovni uzrok njenih teškoća leži u izvršavanju zadataka koji je diviziji pao u deo, a koji se u normalnjim uslovima, bez krajnjeg zalaganja i velikih gubitaka, ne bi mogao izvršiti. Ne treba gubiti iz vida činjenicu da je divizija, od početka do kraja bitke, bila u neposrednom dodiru sa neprijateljem i u izrazito zaštitničkoj ulozi u odnosu na naše glavne snage. Kao takva, ona je svoja dejstva morala izvoditi samo iz neposrednog dodira i pod pritiskom neprijatelja. Kada je posle izlaska 1. brdske divizije na Durmitor, 8. juna, taj pritisak bio snažno pojačan nastojanjima neprijatelja da što pre izfoije i ovlađa donjim tokom Pive, situacija je za diviziju poprimila kritičan karakter. Rešenje za izlaz iz takve situacije, čak i bez ranjenika, bilo je skopčano sa izuzetnim teškoćama i eventualnostima, koje se nisu mogle predvideti.⁴⁴⁸

Utvrđena je činjenica da je nemačko komandovanje sve do kraja bitke ozbiljno računalo sa tim da se još veliki deo naših snaga nalazi na prostoru Piva — Sutjeska.⁴⁴⁷ Takvo njegovo uverenje bilo je jasno izraženo rasporedom, angažovanjem i dejstvima njegovih snaga na tom prostoru. Neprijatelj je do kraja bitke na prostoru

⁴⁴⁶ Prema planu, nastupanje desnog krila 1. brdske divizije preko Durmitora i njegovo izbijanje u donji tok Pive, trebalo je da dovedu do presecanja naše odbrane na severozapadnim padinima Durmitora, odnosno do nabacivanja naših snaga koje su branile taj pravac prema kolonama divizije »Ferara«, nakon čega bi bile okružene i uništene. (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 207).

⁴⁴⁷ To najbolje ilustruje naređenje generala Letersa, izdato trupama 10. juna u 18,25 časova, po zatvaranju obruča na Sutjesci. U njemu se kaže: »1. brdskoj diviziji: Jake neprijateljske snage suzbijene na najuži prostor Sutjeska — Piva, među njima se nalazi Tito, što je tačno utvrđeno. Time je nastupila poslednja faza borbe — čas uništenja Titove armije do poslednjeg čoveka. Ni jedan čovek sposoban za vojsku ne smije živ napustiti opkoljeni prostor.« (Zbornik, tom IV, knj. 14, dok. br. 145).

Piva — Sutjeska zadržao dve divizije 118 (bez dva bataljona), od Košura do ušća Sutjeske u Drinu, i 7. SS-diviziju, na liniji Mratinje — Maglić — Sutjeska; obe frontom prema Vučevu. Za sprečavanje prodora naših snaga preko Zelengore angažovana je 369. legionarska divizija, ojačana još nekim jedinicama.

Da 8. juna nije doneta nerealna odluka o prelasku divizije sa ranjenicima preko Tare u njenom donjem toku, već da je odmah postupljeno po poslednjem naređenju Vrhovnog štaba od prethodnog dana, i da je divizija krenula preko Pive, izbila na Vučevu i prešla Sutjesku pre njenog konačnog zatvaranja, neposredno za 7. banjiskom divizijom, verovatno bi se prelazak izveo sa manjim gubicima.

Međutim, posebno je pitanje kako bi se u tom slučaju dalje razvijali događaji, tj. da li bi se prelazak divizije sa ranjenicima u to vreme pozitivno odrazio na Glavnu operativnu grupu u celini, i da li bi time bile stvorene povoljnije mogućnosti i samoj 3. diviziji da se sa ranjenicima uspešno probija za glavninom naših snaga?

(S obzirom na opštu situaciju u toku 10. juna, taj bi prelazak usledio u kritično vreme za veći deo Glavne operativne grupe koji se nalazio u zahvatu staze Milinklade — Hrčavka — Lučke kolibe — Vrbničke kolibe. Napuštanje Vučeva omogućilo bi 7. SS-diviziji da znatno ranije ovlada prostorom Piva — Sutjeska. Tada bi nemacko komandovanje izvelo, najverovatnije, logične zaključke i dovelo odgovarajuće odluke. Kada bi utvrđilo da na tom prostoru više nema naših snaga, ono sigurno ne bi oklevalo da, u vreme kada je 369. divizija bila angažovana u sprečavanju probroja 1. proleterske divizije prema severu, usmeri neangažovane 118. i 7. SS-diviziju prema bokovima i pozadini Glavne operativne grupe, jer bi za to postojali veoma povoljni uslovi.

Sticaj okolnosti, propusta i kolebanja 3. divizije u traženju rešenja za izlaz iz skoro bezizlazne situacije doveli su do toga da se divizija zadrži na Sutjesci, a herojski juriši njenih jedinica od 11. do 13. juna prikovali su dve nemacke divizije na tom prostoru u najkritičnijoj situaciji za Glavnu operativnu grupu.⁴⁴⁸

Istorijski ratova beleži primere velikih bitaka u kojima su pogrešne, ali uporno sprovedene odluke, sticajem okolnosti donosile velike rezultate. Tek konačna obrada dejstava svih jedinica koje su učestvovali u bici na Sutjesci, omogućile da se ta dejstva u celini kritički sagledaju i međusobno povežu po vremenu i prostoru. Tek na toj analizi moći će se doneti odgovarajući zaključci o uticajima koja su dejstva pojedinih jedinica, naročito u poslednjoj fazi bitke, ispoljila na njen tok i postignute rezultate. Time će biti stvoreni uslovi za konačnu, dokumentovanu i kritičku obradu bitke na Sutjesci.

Nema sumnje da će u takvoj obradi i poslednji juriši 3. divizije biti uvršteni u red odlučujućih operativnih faktora naše pobede u toj bici.

⁴⁴⁸ Čak ni posle probroja delova 1. proleterske divizije, 12. juna, preko komunikacije Foča — Kalinovik, neprijatelj nije skinuo sa tog prostora ni jedan bataljon radi intervencije prema severu.